

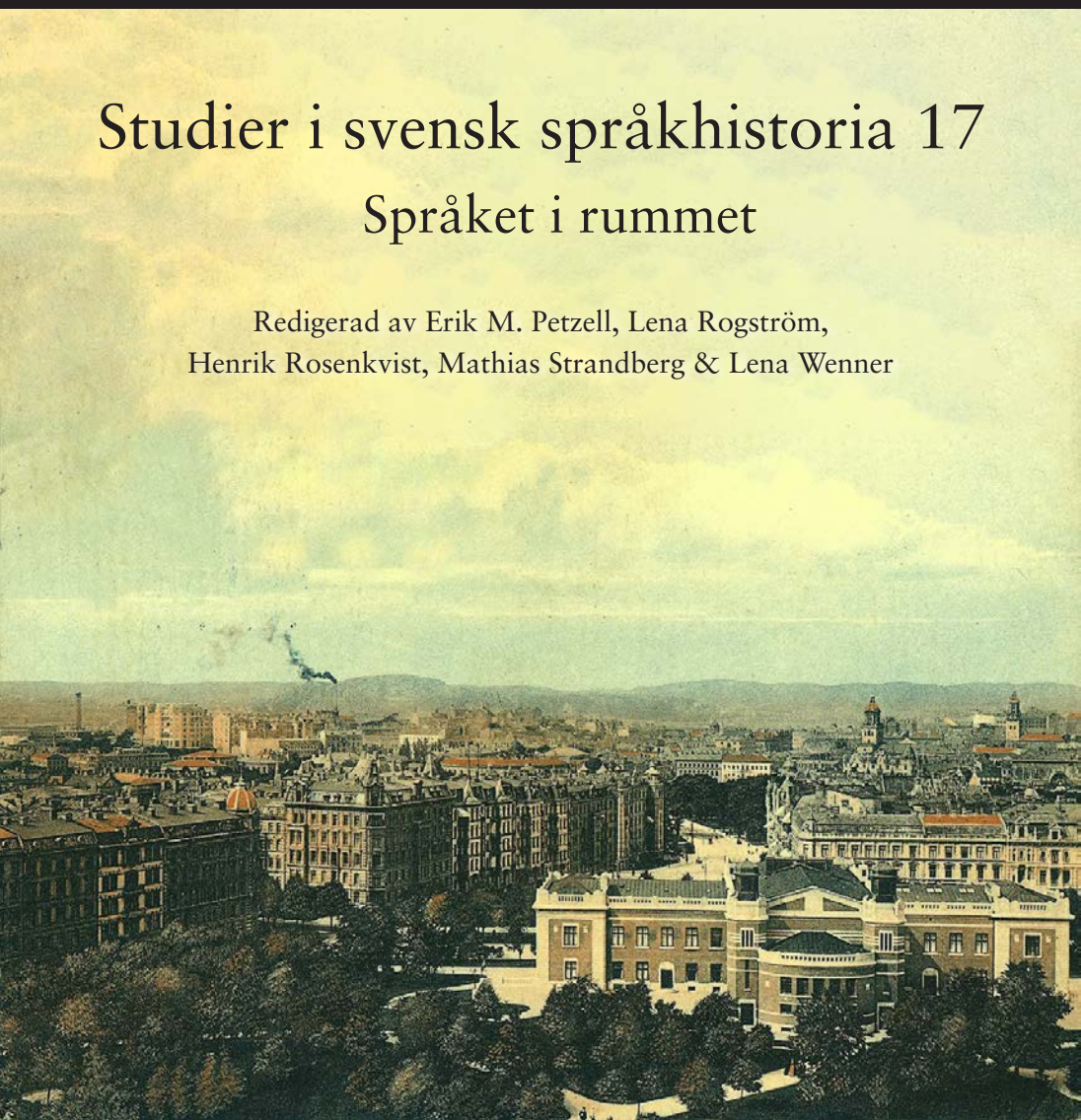
MEIJERBERGS ARKIV

FÖR SVENSK ORDFORSKNING

Studier i svensk språkhistoria 17

Språket i rummet

Redigerad av Erik M. Petzell, Lena Rogström,
Henrik Rosenkvist, Mathias Strandberg & Lena Wenner

SVENSKA SPRÅKETS HISTORIA 17 ägde rum i Göteborg i maj 2023. Den arrangerades av Institutionen för svenska, flerspråkighet och språkteknologi i samarbete med Institutet för språk och folkminnets avdelning för arkiv och forskning i Göteborg (AFG). Dagen före konferensen anordnade AFG en eftermiddagsworkshop om 1800-talets svenska som avslutades med ett välkomstmingel. I AFG:s organisationskommitté ingick Erik M. Petzell, Mathias Strandberg och Lena Wenner, och konferensens kommitté bestod av Klas Hjortstam, Lena Rogström, Henrik Rosenkvist, Viktoria Strandberg och Ida Västerdal.

Workshopen innehöll sex föredrag, varav ett gavs av plenarföreläsaren David Håkansson, och under konferensen hölls det 28 föredrag, med Per Holmberg, Nina Tahmasebi och Lars-Erik Edlund som plenarföreläsare. Temat för konferensen var Språket i rummet, men också föredrag som inte anslöt till temat välkomnades. I likhet med tidigare konferenser var anslaget därför tämligen brett.

I den här volymen har vi samlat bidrag från både AFG:s workshop och konferensen. Utöver de fyra plenarföredragen ingår 13 sektionsföredrag, och bidragen handlar om allt från runstenar, passivkonstruktioner, trollformler och egennamn till IKEA-katalogens texter. Samtliga bidrag har genomgått kollegial granskning.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien gav ekonomiskt stöd till AFG:s workshop, och konferensen finansierades av Åke Wibergs stiftelse, Svenska Akademien och Kungl. Vitterhetsakademien.

Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 49

Studier i svensk språkhistoria 17
Språket i rummet

Göteborg 2025

Ingår som del 49 i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning

© Respektive författare och Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning

Göteborgs universitet
Box 200
SE-405 30 Göteborg

ISSN 0348-7741
ISBN 978-91-986791-7-5 (Tryck)
ISBN 978-91-986791-8-2 (Digital)

SÄTTNING OCH FORMGIVNING AV OMSLAG Jocke Wester
OMSLAGSBILD Göteborgs universitets bildarkiv
TRYCK Stema Specialtryck, 2025

Studier i svensk språkhistoria 17

Språket i rummet

Redigerad av Erik M. Petzell, Lena Rogström,
Henrik Rosenkvist, Mathias Strandberg & Lena Wenner

Innehåll

Förord 7

PLENARFÖREDRAG

Lars-Erik Edlund

Att sätta språk på kartan. Erfarenheter från ett liv – och ett atlasprojekt 9

Per Holmberg

Runstenarnas rumslighet. Holestenen, Rökstenen och Ingelstadhällen 65

David Håkansson

Det långa 1800-talet och den svenska språkhistorien 93

Nina Tahmasebi

En dataintensiv forskningsmetodologi för språkets historia 111

SEKTIONSFÖREDRAG

John Ankarström

Kilhierarkins syntaktiska förutsättningar i övergången mellan forn- och nysvenska 145

Mikael Berger

Om hur EJ utvecklas i fornsvenska 165

Philippe Collberg & Anders Agebjörn

Hvad för ena? Bruket av pluralt *en* i den svenska språkhistorien 189

Elisabet Engdahl

Ökat bruk av passiv infinitiv under 1800-talet 207

<i>Karin Helgesson & Lena Rogström</i> Språket i rummet – IKEA-katalogens kök under 60 år	223
<i>Hans Landqvist</i> <i>Inledning til Then Svenska IURISPRUDENTIAM, ...</i> Organisering, sökmöjligheter och läsvägar i två juridiska handböcker från 1700-talet.....	239
<i>Rickard Melkersson</i> Med bruten portugisiska – 1700-talssvenskar på resa i det lusofona rummet	261
<i>Shirley Näslund</i> Trollformler i nygammal tappning – historicitet i samtida trollformler för barn och vuxna	279
<i>Theresia Pettersson & Harry Lönnroth</i> Prosopografi som resurs och utmaning för språkhistorisk forskning. Stadsskrivares språkliga bakgrund i svenska riket under tidigmodern tid	299
<i>Daniela Piipponen</i> Zacharias Topelius som bearbetare av andra författares texter i läseboken <i>Boken om vårt land</i>	321
<i>Emma Sköldberg & Lena Wenner</i> Egennamn i SAOL genom tiderna. Om uppslagsord som Rousseau, Rumänien och Röda korset.....	337
<i>Bo-A. Wendt</i> <i>Till och åt</i> – följsamma synonymer i historiens ljus.....	351
<i>Carin Östman</i> Språkriktighet och normspridning i 1800-talets Sverige.....	365

Förord

Svenska språkets historia 17 ägde rum i Göteborg i maj 2023. Den arrangerades av Institutionen för svenska, flerspråkighet och språkteknologi i samarbete med Institutet för språk och folkminnets avdelning för arkiv och forskning i Göteborg (AFG). Dagen före konferensen anordnade AFG en eftermiddagsworkshop om 1800-talets svenska som avslutades med ett välkomstmtingel. I AFG:s organisationskommitté ingick Erik M. Petzell, Mathias Strandberg och Lena Wenner, och konferensens kommitté bestod av Klas Hjortstam, Lena Rogström, Henrik Rosenkvist, Viktoria Strandberg och Ida Västerdal.

Workshopen bestod av sex föredrag, varav ett gavs av plenarföreläsaren David Håkansson, och under konferensen hölls det 28 föredrag, med Per Holmberg, Nina Tahmasebi och Lars-Erik Edlund som plenarföreläsare. Temat för konferensen var *Språket i rummet*, men också föredrag som inte anslöt till temat välkomnades. I likhet med tidigare konferenser var anslaget därför tämligen brett.

I den här volymen har vi samlat bidrag från både AFG:s workshop och konferensen. Utöver de fyra plenarföredragen ingår 13 sektionsföredrag. Samtliga bidrag har genomgått kollegial granskning.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien gav ekonomiskt stöd till AFG:s workshop, och konferensen finansierades av Åke Wibergs stiftelse, Svenska Akademien och Kungl. Vitterhetsakademien.

De första förberedelserna inför workshop och konferens diskuterades vid ett möte i januari 2022, och ungefär tre år senare är vi alltså klara med konferensvolymen. Att arrangera konferenser och att publicera konferensvolymen är en både självklar och viktig del av det akademiska livet. Vår förhoppning är att intresset för och förmågan att se värdet i den här sortens arbetsinsatser följer med in i framtiden.

Göteborg i februari 2025

Erik M. Petzell, Lena Rogström, Henrik Rosenkvist, Mathias Strandberg & Lena Wenner

åldrar och årstider, allt infogat lager efter lager på varandra. Det fanns en multimodalitet i kartan. Kartan är sedan länge förkommen, men har utifrån mina minnesbilder rekonstruerats (Karta 1; jfr Edlund 2008).¹

Jag tror – eller inbillar mig i alla fall – att denna min barndoms karta kom att bestämma mina intressen för språklig kartering. Här söker som bekant forskaren på kartan fastlägga språkliga företeasers geografiska utbredning och bidra till förklaringen av uppkomst, sammanhang och karaktär. Studierna rör enskilda språkljud och deras ursprungsformer (exempelvis hur fornärvda diftonger utvecklats), intonation och prosodi, böjningsformer, ordförråd inklusive ordbildning, semantik och syntax samt ortnamn och personnamn.

I artikeln sammanfattas mina erfarenheter från arbetet med att sätta språk på kartan. Inledningsvis ges en översikt över svensk språkgeografisk forskning med utblickar mot andra språkområden, och därefter diskuteras material, karteringstekniker och karttolkning utifrån konkreta exempel.

2. Språklig kartering i Sverige – en översikt och lite om angränsande fält

I Sverige hade språkgeografin sin guldålder under förra delen av 1900-talet med en ganska strid ström av dialektgeografiska arbeten fram till sjuttioalet, och under den dryga hundraårsperioden från ca 1880 till milennieskiftet producerades åtskilliga språkliga kartor (se Edlund 2010, 2011).

Karteringar över dialekternas språkljud och deras utveckling utifrån språkhistoriskt perspektiv är frekventa, liksom generellt i europeisk språkgeografi. Representativa studier är sådana över utvecklingen av kort *i* i ord av typen *vidja* (Åneman 1970), gammalt kort *a* framför *ld* och *nd* (Westerberg 1991) och gammalt uddljudande *wr-* (Eklund 1991). Utifrån den strukturella lingvistikens har ljudförhållandena i skånska dialekter studerats, inklusive karteringar som rör prosodiska fenomen (Hansson 1969). Också morfologiska drag har kartlagts, dock i mindre omfattning, sålunda substantivböjning i flera arbeten (Janzén 1936, Modéer 1946,

---

1 Bidraget bygger på tidigare arbeten, vilka återopas i referensförteckningen. – Två anonyma granskare har lämnat högst beaktansvärda synpunkter på min text, för vilket jag varmt tackar.

Törnqvist 1953), utbredningen av dativ i svenska och norska dialekter (M. Reinhammar 1973), pronomen *dä*, *hä*, *ä* etc. i olika syntaktiska ställningar (V. Reinhammar 1975) och de temporala konjunktionerna *då* och *när* (Vallmark 1936). I en annan studie karteras adjektivsuffixet *-ot* (Benson 1951), men språkgeografiska studier av ordbildning är generellt sett få.

Frekventare på svenskt område är då ordgeografiska studier. En del återfinns i samlingsvolymen *Ordgeografi och språkhistoria* (1936) och Natan Lindqvists *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning* (1947). Dessutom har kartlagts benämningar på kreatursskötselns område (Zetterholm 1937, 1940, 1953, Ekenvall 1946), spannmålsmått (Forner 1945), termer på kvarnens och malningens område (Wadström 1952, 1984) samt termer för slätter- och skörderedskap (Rönkä 1993). En del av studierna ligger inom Wörter-und-Sachen-traditionen. Dessutom har växtbenämningar karterats (Dahlstedt 1950, Fries 1957, Larsson 1988, Svahn 1991) men även fiskbenämningar (Kornhall 1968). Andra studier kartlägger semantiska förhållanden, såsom ordet *grann* i svenska dialekter (Eaker 1993), och i en kognitivt vinklad undersökning av folkliga sjukdomsbenämningar karteras ord för 'rakit, engelska sjukan' (Westum 1999). Den mellanspråkliga språkgeografin kan exemplifieras med karteringen av ord för 'renko' (Dahlstedt 1982).

Dialekterna inom definierade regioner har även beskrivits med hjälp av kartor. Götlinds & Landtmanssons arbete om Västergötlands dialekter (1–5, 1940–50) kartlägger vokaler och konsonanter, kvantitetsförhållanden och musikalisk accent samt morfologiska förhållanden. Betydelsefull, och ytterst detaljrik, är Bensons *Südschwedischer Sprachatlas* (1–4, 1965–70). Brobergs *Språk- och kulturgränser i Värmland* (1973 [2001]) innehåller en av kartor ackompanjerad översikt över värmländska språk- och kulturgeografiska förhållanden. Hanssons pionjärarbete *Nordnorrländsk dialektatlas* (1995) kartlägger utbredning av en rad fonetiska och vissa morfologiska språkdrag, och redovisar på dialektometriska kartor likhetsförhållanden mellan dialekter.²

2 Trots mängden av språkgeografiska arbeten som under ett halvtannat sekel utgivits i Sverige och i övriga Norden, dryftas endast mer sällan generella (mer teoretiska) aspekter. Men viktiga bidrag finns, såsom Wigforss' (1913–18) om dialekters gruppering och ljudförändringars kronologi, Skautrupps försök (1937) att vikta dialektkriterier och Dahlstedts iakttagelser av gränsdragningskriterier (1972).

Men en hel del studier har också publicerats efter millennieskiftet, vilka visar att språkkartor fortfarande fyller en funktion. I Dahls *Grammaticalization in the North. Noun Phrase Morphosyntax in Scandinavian Vernaculars* (2015) kartläggs drag främst från norra Sverige och angränsande delar av norra Svealand, inklusive dalmålen, ibland därtill drag i de svenska dialekterna i Finland och Estland, någon gång också på Öland och Gotland, ett område som åberopas som ”the ’Peripheral Swedish area’”. Både äldre karteringar och en hel del nya kartor återges i boken. I Ivars’ *Dialekter och småstadsspråk. Svenskan i Finland – i dag och i går* (2015) finner man kartor över det finlandssvenska området, det svenskspråkiga området samt skandinaviskt och nordiskt område. Även i avhandlingar tillkomna inom Swedia 2000-projektet beskrivs svenskans fonetiska geografi med hjälp av kartor, som av Schaeffler (2005) om längdtyper, av Leinonen (2010) om vokaler (se nedan) och av Livijn (2010) om koronaler (framtungskonsonanter): /t/, /d/, /n/, /l/. En översikt ger Bruces *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal* (2010) som även innehåller kartor. Bihls studie *Möten i dialektalt gränsland* (2001) behandlar dialektala övergångar i Närke, och baseras på en teori som söker fånga dynamiken i övergångarna. I flera avhandlingar – med olikartade inriktningar – från det senaste decenniet finns kartor, exempelvis i Strandbergs studie av ordaccentuering i skånska dialekter (2014), Horn af Åminnes av personkongruens (2022) och Sandströms (2015) av äldre nordiska ord på paddlingens och roddens område. Mängder med dialekt- och ortnamnskartor möter i *Språken i Sverige* (2010, 2 uppl. 2019), därtill några i Lindströms populära bok *100 svenska dialekter* (2019).

Ljudkartor har på svenskspråkigt område, men också i övrigt, stått i fokus för språkgeografernas intresse. Syntax har däremot fått stå tillbaka men under de senaste decennierna har bilden förändrats, se nedan om *Nordic Atlas of Language Structures* och jfr Kortmann (2010:837 ff.). Här kan därtill nämnas *Syntaktischer Atlas der deutschen Schweiz* (SADS), utkommen 2022 i två volymer, vilken förtjänar uppmärksamhet. Också intresset för kartering av prosodi och intonation har varit klen men med tiden ökat, se Gilles & Siebenhaar (2010:786 ff.). Även på nordiskt område har vissa förskjutningar av intresset härvidlag skett.

Tomas Riad har uppmärksammat uppkomsten av den tonaccentdistinktion som finns i svenska och norska (t.ex. Riad 1998:63 ff., 2003: 91 ff.), och sätter även in dansk stød i ett historiskt sammanhang (Riad

2000:319 ff.; 2005:1 ff.); jfr även Riad 2006:26 ff. I dessa studier är den areella dimensionen naturligtvis betydelsefull, och utifrån tolkningen av denna kan Riads antaganden också kritiskt diskuteras, se härtill Kristoffersen 2004 och Bye 2011.

*

I hittills nämnda arbeten ligger fokus vid att uppvisa utbredningen av enskilda språkliga fenomen. Ambitionen för forskare är dock att söka kartlägga egenskaper som mer systematiskt visar skillnader mellan språkliga varieteter. Här har innovativa former av språkkartläggning utvecklats efter *the spatial turn* inom humaniora. Studier sker utifrån data på aggregerade nivåer. Dialektometriska studier kan nämnas, där likheter mellan talspråket på olika orter beräknas och kartläggs på likhetskartor, se Goebel 2010 jämte karta 2204; Goebel 2020:123 ff. jämte kartor. En annan metod att beskriva grad av dialektlikhet kallas ”Groningen approach”, vilken resulterar i nätverkskartor som visar grad av likhet dialekter emellan, se Nerbonne 2010 jämte karta 2402. På svensk botten finns som sagt Hanssons pionjärbete (1995a–b) med en dialektometrisk analys av nordsvenska dialekter. Klusteranalys används i Schaeffler (2005:69–90), multidimensionell skalering i Leinonen (2010:129–150). Leinonen (2015, 2017) återkommer med likartade analyser i arbeten om finlandssvenska dialekter. Genom klusteranalys och multidimensionell skalering identifieras grupper i data och åskådliggörs skillnader som kan beskrivas som kontinuerliga. Härigenom identifieras dialektområden och dialektkontinuum. Jag kommer dock fortsättningsvis endast att uppehålla mig vid kartering av enskilda fenomen, alltså inte studier på aggregerade nivåer.

Ett område som tangerar språkgeografin är folkdialektologin (folklingvistik, perceptuell dialektologi) där man utgår från dialekttalares egen avgränsning av sin språkliga varietet, se Preston 1989, 1999, 2020. Deltagarna i folkdialektologiska undersökningar ritar gränser för sin varietet, varigenom språklig närhet mellan orter kommer att åskådliggöras. Detta innebär naturligtvis en förenkling, då social eller åldersrelaterad variation ofta är viktigare än rummets dimension. På nordiskt område aktualiseras folkdialektologi redan när Baumann Larsen (1972) föreslår att dialektgeografer skall ta tillvara språkbrukares egna uppfattningar vid fastställandet av dialektgränser. Senare folkdialektologiska arbeten utgör Teinlers (2016) om den dialektala variationen i uppländska Harbo, Tärn-

sjö och Östervåla, och Wikners (2019) där olika uppfattningar om Helsingforssvenskan, jämte den faktiska variationen, redovisas.

*

Till sist något om det atlasprojekt som jag sedan lång tid arbetar med och som åsyftas i rubriken, Kungl. Gustav Adolfs Akademiens språkliga atlas. Att sätta ord och ortnamn på kartor låg i tiden när Akademien år 1932 grundades, och redan tre år senare diskuterades utgivningen av en atlas. Även på tyskspråkigt område var folkkulturell kartläggning vid den här tiden aktuell, ofta med syfte att visa utbredningen av germansk folkkultur. Sådan kartläggning hade politiska förtecken, men lyckligtvis lockades Akademien aldrig in på dylika villospar, se Flygare 2023:247 ff., Edlund 2023:200 ff., Edlund, under utg.

Akademien satte år 1937 i gång arbetet med *Atlas över svensk folk-kultur*. Fyra volymer planerades, först en om materiell och social kultur (utgiven 1957) och en om sägen, tro och högtidssed (utgiven 1976). De återstående två volymerna skulle kartlägga dialekter och ortnamn. För att kunna slutföra dem insamlades åtskilligt material, framställdes ett otal handritade kartor samt publicerades två dussin monografier om dialekter och ortnamn (se närmare Edlund 2010, 2011, under utg.) och en del artiklar (t.ex. Gusten Widmark 1957).

Trots detta omfattande förarbete slutfördes aldrig atlasvolymerna, och år 1993 beslöt Akademiens styrelse att arbetet *de facto* skulle avbrytas. Det återupptogs dock 2009, nu med målet att utge en samlad dialekt- och ortnamnsvolym och med artikelförfattaren som huvudansvarig. Snart skall detta arbete vara i mål. Så över till den språkliga karteringens problem och möjligheter.

3. Det språkliga materialet

Det material som läggs till grund för en kartläggning är självfallet av avgörande betydelse för att kvalitetssäkra de resultat som redovisas på kartan. Materialet kan dock vara problematiskt. Ofta är språkgeograferna hänvisade till det som insamlats vid dialektarkiven, men denna insamling har ju inte varit särskilt systematisk. Uppteckningar fördelar sig dessutom ojämnt över de svenskspråkiga områdena, ja, det finns faktiskt betydande luckor. Jfr härtill generellt Rabanus 2011:39 ff. som redo-

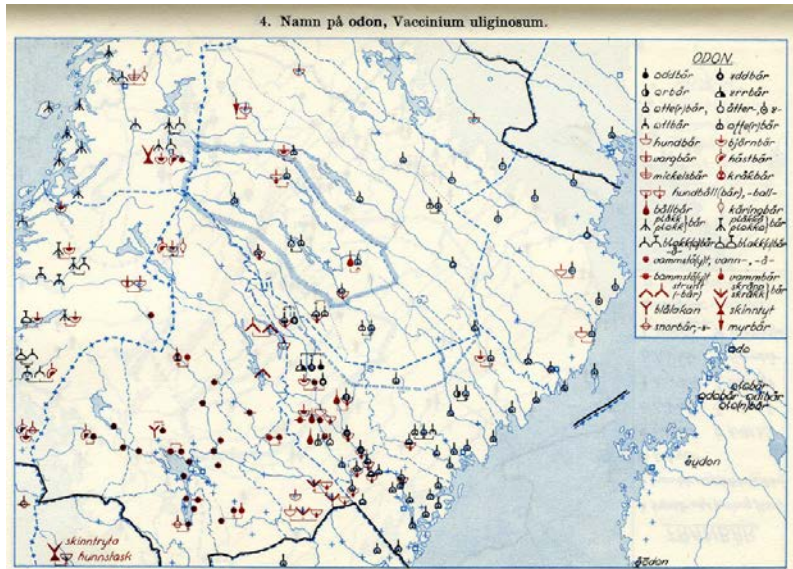
visar vissa geostatistiska tekniker för att hantera dataluckor. Man måste hela tiden ställa sig frågor om materialets representativitet.

Materialet från en viss ort baseras ofta på talare som anses representera den traditionella dialekten, och den impliceras vara homogen. I äldre tid prioriterades äldre manliga talare, vilket naturligtvis ger påtagliga begränsningar. På det sättet speglas inte kronolekter och sexlekter. Språkkarteringen diskuterar mer sällan problem av denna typ. Den atlas som veterligen först systematiskt tog hänsyn till social variation var Hans Kurath et al., *Linguistic Atlas of New England* (LANE, 1939–43) – från varje ort återges här upp till fyra varianter per variabel, vilket speglar variationen samtidigt som kartorna naturligt nog blir svårlästa, jfr Rabanus 2011:41. Även i Leinonens kartering av vokaler i den nutida svenskan uppvisas, som jag återkommer till, generationsskillnader.³

Materialet vid arkiven utgörs naturligtvis av de uppteckningar som råkar finnas. I en del fall kan dock mer systematiska och heltäckande uppteckningar skapas med hjälp av frågelistor. Ett annat sätt att bemästra materialproblemen är att forskarna själva gör specialdesignade uppteckningar. Detta möjliggör för forskaren att bättre visa språkbruk i hela dess variation. När Karl-Hampus Dahlstedt (1950) sålunda kartlägger benämningar på olika bär på nordligt svenskt område, t.ex. för 'odon (*Vaccinium uliginosum*), bygger han (i väsentliga delar) på sådant han själv upptecknat. Hans 'odon'-karta, som bygger på ett rikt material, illustrerar exempelvis hur "ordterapeutiska tendenser" bygger upp fullödigare ordformer när ett *od-bär* resulterar i ett *o-bär*, vilket ordbildningsmässigt tycks innehålla privativt *o-*: språkbrukare ersätter i ett sådant läge *o-bär* med de meningsfullare orden *uttbär*, *uddbär*, *orrbär* och *orbär*. Kartan över orden för 'odon' illustrerar därtill emotiva delar i ordbildningssystemet (se Karta 2).

---

3 Även vid karteringen av färöiska *mega*, *muga*, *mugu* '(vi) måste' återfinns variationen mellan äldre och yngre talare (Werner 1970:337).

KARTA 2. Karl-Hampus Dahlstedt karterar (1950) benämningar på 'odon (*Vaccinium uliginosum*)', i stor utsträckning på basis av det material han själv upptecknat. Han lyfter fram olika vidareutvecklingar av (odbär >) obär, såsom utterbär, uddbär, orrbär och orrbär, därtill en del emotiva benämningar. Dahlstedt har genom sina uppteckningar kommit åt de sammanhang där orden använts.

I det följande kommer vi att finna en del exempel på kartor som bygger på stora material, som vissa ordkartor (ord för 'idissla') och kartor över fonetiska fenomen (äldre *hv-*) samt kartor som bygger på systematiskt insamlat modernt material (vokallutvecklingen i svenskan) och större material som insamlats från bloggar. Men vi hittar också kartläggningar utifrån endast ett fåtal belägg, såsom karteringen av några arkaismer i nordsvenska dialekter och av vissa lånord. Men även om beläggen är få, återfinns de ju på bestämda geografiska orter, och förekomsten måste förklaras. Jag erinrar om Bengt Hesselmans (1945:51) regel: "exemplen böra vägas, icke blott räknas". A och O är att språkgeograferna arbetar med ett (så långt möjligt) representativt material.

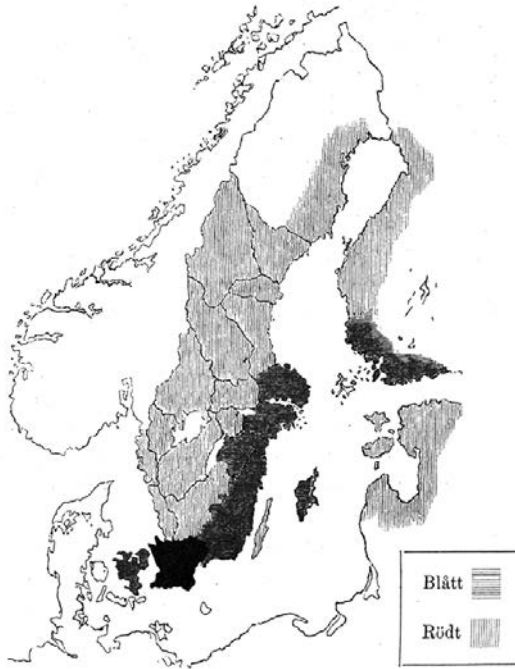
4. Karteringstekniker

Under 1800-talets förra del togs de första mer moderna språkkartorna fram i arbeten rörande Asiens språk (Klaproth 1823), slaviska språk (Šafařík 1842) och romanska språk (Fuchs 1849). I slutet av seklet igångsattes viktiga atlasprojekt som Georg Wenkers *Sprachatlas des Deutschen Reichs* (1889–1923) och Jules Gilliérons & Edmond Edmonds *Atlas linguistique de la France* (ALF; 1902–1915). Arbetet med dem har sedan fortsatt.

Den som i Sverige först – vid sidan av Adolf Noreen (se nedan) – framställde en språkkarta var August Strindberg (1882), säkerligen inspirerad av en artikel i den franska tidskriften *Mélusine*. Med sin kartering av dialektala ord för ’nyckelpiga’ ville Strindberg påvisa urgamla kulturgränser som skilde östliga och västliga svenska områden från varandra, både benämningar och spådomsrim knutna till nyckelpigan. I de västra delarna av Sverige återfanns *gullhöna* och väderleksrim som ”Gullhöna, gullknopp, låt solen skin opp”, med – enligt Strindberg – rötter i indoeuropeisk tid. I östra Sverige och på Gotland var däremot *Jungfru Maria*-benämningar belagda som fungerade som kärleksorakel. Strindberg antog att de avlöst ett äldre *gullfrigga* som kommit in med asatron. Även om tolkningarna är fantasifulla och ”drar iväg”, tangerar han ändå viktiga frågor om kulturområden och spridningsvägar. Se Karta 3.⁴

---

4 Herman Geijers senare kartering i *Atlas över svensk folkkultur* (II, 2:25) bekräftar i väsentliga avseenden Strindbergs kartläggning, jfr även den europeiska karteringen i *Atlas Linguarum Europae* (ALE), I, 1990. Carte 1: 42–44 med Commentaire XXX av Manuel Barros Ferreira & Mario Alinei i fasc. 4:99–199.

KARTA 3. Strindberg karterar 1882 (s.17) benämningar på svenskspråkigt område och på Själland på 'nyckelpiga (*Coccinella septempunctata*)'. I västra Sverige (rött enligt legenden) samt inom delar av östsvenskt område finner Strindberg gullhöna, i östra Sverige och på Gotland (blått enligt legenden) benämningar med Jungfru Maria. Den skånska benämningen är åkerhöna.

Strindberg arbetar som synes i grunden med färger – vilka i tryck ersatts med sgrafferade fält –, och sgrafferingar och färger kommer vid den språkliga karteringen även fortsättningsvis till användning liksom användandet av gränslinjer, symboler och på kartan inskrivna ordformer och ljudvarianter. I kontinental språkkartering finns förebilder inom den tyskspråkiga traditionen med val av symboler respektive franskspråkiga med på kartan inskrivna former, se Scheuringer 2010 jämte karta 0803–0804, 0806–0808 m.fl. respektive Swiggers 2010 jämte karta 1304–1306 m.fl., där några ord- och ljudkartor återges, jfr översiktligt Kretschmar 2020:60 ff. och för olika tekniker Rabanus 2020:349–357.

Genom att på kartan knyta en form till en punkt (ofta = platsen för sockenkyrkan), skapas större precision än om man sgrafferar eller färglägger ett område där enskilda avvikelser så att säga drunknar. Även om man har data jämnt fördelade över geografien, uppstår, oavsett teknik, alltid frågan var exakt gränserna mellan områden går. Språkliga gränser kommer ofta att löpa utefter landskapsgränser, vilket avspeglar materialsituationen mer än verkligheten, och även riksgränserna blir inte sällan språkgränser när karteringen är nationell.⁵ Dessutom ser man att språkliga gränser i exempelvis de nordsvenska storsocknarna ofta hamnar i skogsområden eller områden av svårforcerade sankmarker, där det knappast bor några människor! Där finns *de facto* inga språkgränser. (Jfr Rabanus 2020:362.)

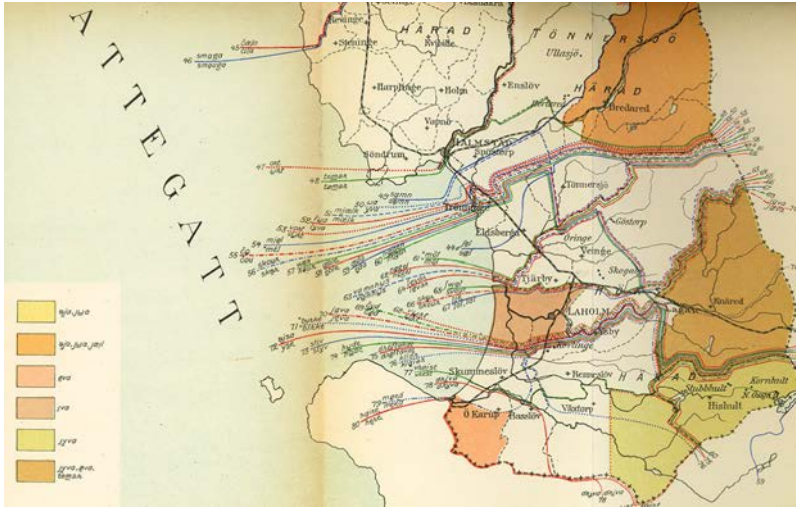
Alla karteringstekniker har fördelar och nackdelar, men kombinerar man dem fångar man allra bäst den komplicerade språkliga dynamiken man vill (men knappast alltid så väl lyckas) återge. Här hade man förstås utifrån begreppet *gräns* (jfr eng. *boundary–border–frontier–limit*) kunnat föra en spännande diskussion om gränsdragningens problematik men det skulle föra för långt; jfr bland annat ett aktuellt arbete som Langer & Fernández-Götz 2020:33 ff. med litt.

På svenskspråkigt område återfinns hos Noreen (1881) – som dock endast visar gränser inom dalmålsområdet – Kallstenius (1902), Kruuse (1908) och Wigforss (1913–18) sekundärkartor med gränslinjer och områden i olika färger. I den sistnämndes studie kartläggs språkliga fenomen i sydhalländska folkmål på två sekundärkartor med gränslinjer och färglagda områden (se Karta 4). Med Geijers & Holmkvists arbete om Västmanlands språkgeografi (1930) möter vi för första gången på svenskt område några kartor där uttalsformer direkt skrivits in på kartan, t.ex. ord för 'inlag i väv', där det dock också finns ett antal punktkartor med symboler. Punktkartor hade tidigare använts vid ortnamnskartering (Lindroth 1915, Sahlgren 1920 [1964]), vilket ju är naturligt då man markerar platsen för ett ortnamn. Sahlgren argumenterar (1923:69) för att symboler skall användas även vid kartering av dialektalt material, och

---

5 När Fortelius (1966) behandlar utbredningen av pronomenet *han* 'man', finner han ordet vara östligt, varvid ett bohüslänskt belägg framstår som isolerat. En *nordisk* kartläggning visar dock att ordet även finns i norra Sverige och Norge, och då framstår det bohüsländska belägget ju inte alls som så isolerat (M. Reinhammar 1997:58 f., Westerberg 2004:84 f., Hellevik 1979:48 f.).

säger (a.st.) att ”[v]arje vetenskaplig grafisk metod måste basera sig på ett exakt inläggande av respektive fyndplatser”.

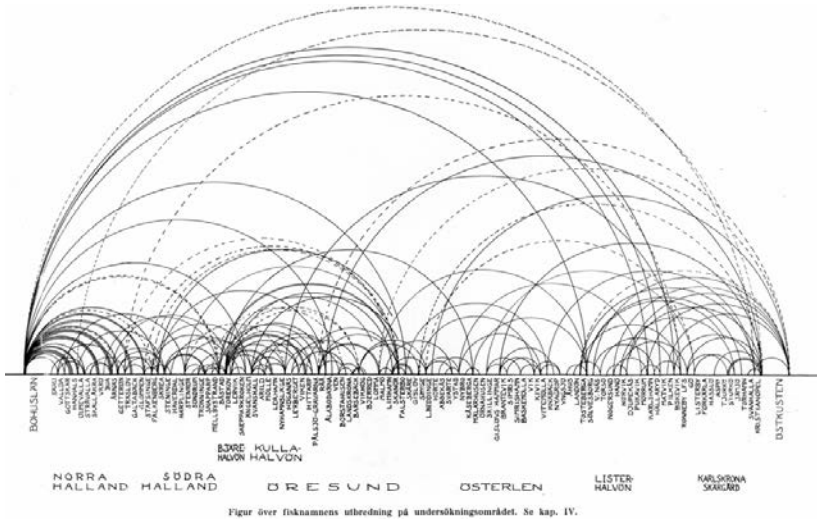
KARTA 4. Ett utsnitt från en av Ernst Wigforss' kartor över de sydballändska dialekterna, där dämpade färger för olika områden och ett otal gränslinjer återfinns.

Särskilt ordgeografin blev starkt företrädd i Sverige, och i den karteringen används hela repertoaren av tekniker, exempelvis i Zetterholms arbeten (1937, 1940, 1953) om ord på kreatursskötselns område. I karteringen av lockord på får (1953) har orden skrivits in direkt på kartan, vilket resulterat i en överskådlig karta (Karta 5). Jag har förundrat mig över att en så framstående dialektgeograf ”utsätter” läsarna för en slik karta, men inser, vid närmare eftertanke, att kartan just *tack vare* sitt myller av former faktiskt adekvat återger den myllrande mångfalden, där samband former emellan knappast (eller, i varje fall, mycket sällan) föreligger.

uppvisa å ena sidan ord som finns efter hela (eller större delar av) kuststräckan från Halland till Karlskrona skärgård, å andra sidan sådana ord som har exklusiv hemorts rätt i en trängre (eller t.o.m. trång) språkgemenskap, vilket resulterar i många gränser svåra att återge.

Att sätta ut orden med hjälp av symboler utefter en smal kuststräcka skulle inte på ett adekvat sätt ha visat utbredningen. Kornhall väljer därför att redovisa kusten som en linje och markerar sedan ordens utbredning med bågar som omspannar de kustorter utefter linjen *där ett visst ord används*, se Karta 6. På baslinjen återfinns namnen på orterna, och därefter förtecknar han de fiskbenämningar som finns inom ett specifikt område (= ”innanför” en viss båge). För en ordgeografi efter en kustlinje, är tekniken välvald. Tekniken fungerar dock mindre väl vid kartläggning av ord som inte endast hör till kustlinjen utan även området innanför, såsom fallet är i Rönkäs (1993:245) studie av ord för slätter- och skördedredskap.

Figur över fisknamns utbredning på undersökningsområdet. Se kap. IV.

KARTA 6. Här ser man den innovativa karteringsmodell som David Kornhall använder i sin studie över sydsvenska fisknamningar (1968). Modellen beskrivs närmare i texten.

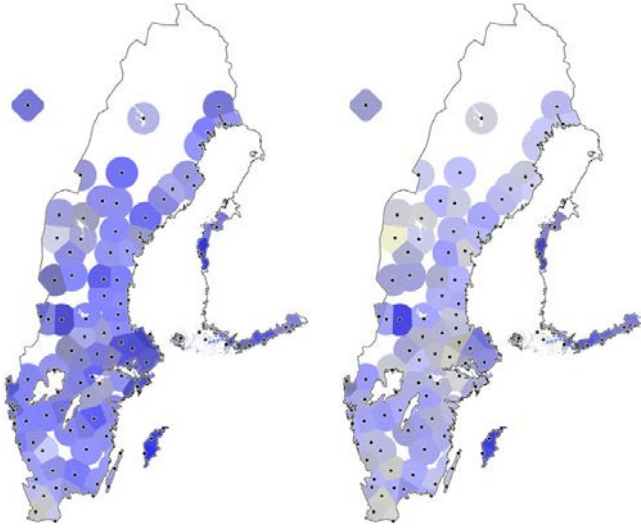
I arbetet med språkbandet av *Atlas över svensk folkkultur* används även den karteringsresurs Diabas som byggts upp under artikelförfattarens

ledning vid Institutionen för språkstudier vid Umeå universitet.⁷ Denna datorbaserade resurs möjliggör nordisk kartering, och använder symboler, sgraffering, färgsättning och gränslinjer samt former inskrivna direkt på kartan – ja, inte sällan kombineras teknikerna (se kartor nedan).

Vid studien av vokalerna i nutida svenska dialekter redovisar Leinonen (2010) också kartor som tagits fram med hjälp av datorteknik. En av de förändringsprocesser hon karterar rör uttalet av *ä* i ordet *nät*. Kartorna arbetar med färgkontraster. På kartan över uttal av *ä* hos äldre informanter (talare födda ca 1925–45; Karta 7) urskiljs tydligt ett östligt område: området har en mörkare färgnyans än andra områden. Det innebär att vokaluttalet här är mer slutet. Jämför man med kartan som visar uttalet av samma vokal hos yngre talare (födda ca 1965–80; Karta 8), konstateras att färgen i det fallet på östligt område nu blivit ljusare – detta visar att yngre talare använder ett öppnare uttal. På sina håll är färgen snarast gul, vilket visar att vokalen närmar sig det öppna uttalet som finns framför *r*. Kartorna gör denna språkliga förändring tydligt avläsbar i rummet.

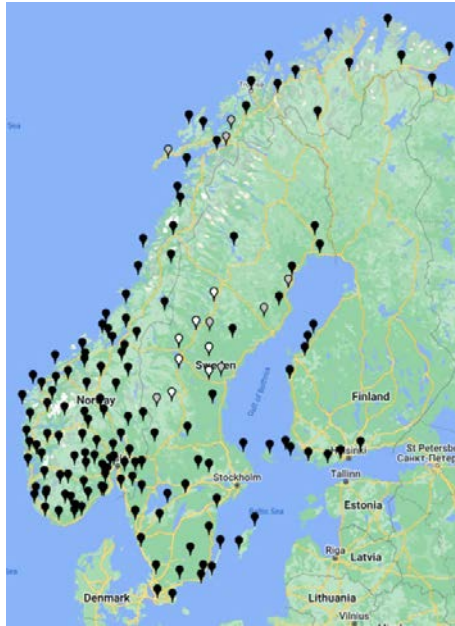
7 Databasen Diabas byggdes på 1980-talet upp med stöd av dåvarande IT-enheten UMDAC. I takt med att programspråken kom att erbjuda flera utvecklingsmöjligheter, vidareutvecklades basen under 1990-talet av externa konsulter, och dåvarande forskningsassistent Ann-Catrine Edlund ansvarade för processen. Några år in på 2000-talet övertog arbetsenheten Humlab huvudansvaret, och projektledaren Fredrik Palm utvecklade därvid Diabas. Databasen innehåller för närvarande mer än 300 000 nordiska ordbelägg.

KARTA 7. Uttalet av ä i nät hos meddelare födda ca 1925–45 efter Leinonen 2010. Ju mörkare färg som används, desto mer slutet är vokalluttalet.

KARTA 8. Uttalet av ä i nät hos meddelare födda ca 1965–80 efter Leinonen 2010. Man ser här hur yngre talare har ett öppnare uttal än äldre (Karta 7). På sina håll är färgen snarast gul, vilket visar att stamvokalen närmar sig det uttal ä har framför r.

Ett annat exempel på en karta framtagen med datorstöd rör syntax. Studien baseras på en databas med grammatikalitetsbedömningar av olika meningar samt en nordisk dialektkorpus som täcker in en geografisk variation på nordiskt område. I *Nordic Atlas of Language Structures* (NALS) *Journal* återges ett antal karteringar, och i det aktuella språkbandet av *Atlas över svensk folkkultur* har t.ex. medtagits Garbacz' (2014 s. 44) kartläggning av postadjektivisk bestämd artikel (Karta 9). Man känner väl igen de typiska, på kartan ”nedstuckna”, symbolerna från Google maps.

KARTA 9. Här visas acceptabiliteten för konstruktionen *Vi såg en svart en häst / Vi så en svart en hest* i Sverige och svensktalande delar av Finland samt i Norge. Vita markörer visar orter där konstruktionen bedöms som grammatisk, grå markörer där den bedöms som endast marginellt möjlig och svarta markörer där den bedöms som ogrammatisk. Kartan återgiven efter Piotr Garbacz' artikel "Postadjektivisk obestämd artikel" i det aktuella språkbandet av Atlas över svensk folkkultur; kartan först publicerad i NALS.

5. Att tolka kartor – språkliga och andra

I en äldre tid hade kulturforskarna på främst tysk- och franskspråkigt område ambitionen att avtäcka "naturliga" regioner med gränser för gemensamma geologiska, klimatiska, socioekonomiska och kulturella – inklusive språkliga – egenskaper. Eleganta "regionporträtt" avtäcktes, t.ex. av geografen Paul Vidal de la Blache i det klassiska arbetet *Histoire et géographie. Atlas general* (1894; senare upplaga 1909).

Analyserna kunde i dessa arbeten bli deterministiska. I modern samhällsforskning uppfattar man istället rummet som en kulturell konstruktion, "skapad och upprätthållen i sociala relationer och i tankevärlden,

inte i första hand som en konkret geografisk lokalitet som bildar en fysisk ram kring en folkgrupps tillvaro”, som etnologen Nils Storå (1997:19) säger. Det blir med andra ord ett slags *kognitiva rum* med vissa språkliga former, religiösa och/eller politiska uppfattningar osv. Här ”positionerar” människorna sig – de väljer olika *identifikationsmönster*. De kulturella gränserna förändras ständigt, då innovationer sveper fram över områden och mellan grupper och individer.

Inom etnologisk rumsforskning användes kartering frekvent i alla fall fram till 1960-talet, men betraktades därefter länge som omodern. Kritiken riktade sig väl inte mot kartorna i sig utan mot den diffusionistiska forskning som genomfördes på basis av karteringen. På ett djupare plan fanns nog en kritik mot positivismen inom etnologi och folkloristik (se Bringéus 2000:48 ff., 2008:170 f.).

Utifrån iakttagelser i de historiska materialen, är det frestande att söka fastlägga gränser och områden. Ett på detta sätt avgränsat rum är dock föränderligt, och historikern Christer Winberg (1997:48) frågar sig om man inte skulle kunna hävda ”att varje region vid närmare betraktande sönderfaller i en rad ännu mindre områden, och att varje försök att sätta samman dem är ett meningslöst systemsökande? Är det vidare inte en rigid inställning att till varje pris försöka se gränser i den brokiga verkligheten?”

Man kan faktiskt med skäl fråga sig om det alls är meningsfullt att söka fastlägga kulturella, såsom språkliga, områden? Ja, det är tveklöst meningsfullt. Winberg fortsätter nämligen genom att säga att ”studiet av regioner och gränser blir meningsfullt, om det är ett *medel*, inte ett *mål* i sig. Syftet med studiet av utbredning på kartor är att formulera hypoteser om samband mellan olika företeelser, om utvecklingsprocesser etc.” Sett på detta sätt blir sökandet efter gränser och områden något som motiverar språkgeografers (och andra kulturforskarens) ansträngningar.

Sammanfattningsvis kan sägas att kartor är oslagbara för att pedagogiskt presentera stora material, eftersom de, rätt uppbyggda, visar ojämnheter i det underliggande materialet, åskådliggör mönster och ger oss redskap att studera innovationer – och därigenom ytterst kommunikationsmönster. Någon generell kritik mot kartering som sådan är inte berättigad!

*

Kulturgeografen Staffan Helmfrid (1994) påminner om en viktig omständighet vid tolkningen. På kartor kan identiska eller nära nog identiska utbredningsbilder uppvisas men det betyder *inte* att kartorna skall tolkas på likartat sätt. En kartering redovisar nämligen endast en ”synkron och över hela ytan likvärdig skenbart statistisk ögonblicksbild ur i regel komplexa dynamiska förlopp” (Helmfrid 1994:1). Tidsperspektivet måste alltid beaktas: den ena gränsen kan ju vara en retardationsgräns, den andra en innovationsgräns.

Det finns utifrån detta sistnämnda i tidigare forskning en del resultat som kan ifrågasättas. Etnologen Sigurd Erixon (1933:197 f.) diskuterar t.ex. utbredningen av vissa redskapstyper för linberedning och av ett särskilt vinterkök tillsammans med utbredningen av uvulart *r* i syfte att fastlägga gränserna mellan det norra och det södra Skandinavien. Sambanden mellan de nämnda företeelserna är dock svåra att se, eftersom företeelserna är av så varierande ålder. Gränserna är här strängt taget bara en bild av var gränserna vid det aktuella karteringsögonblicket gick.

Den gränslinje i nordvästlig–sydöstlig riktning som avgränsar ett sydvästsvenskt område, och går under olika namn beroende på ämnestradition, har diskuterats med stöd av empiri från många fält – arkeologiska, etnologiska, historiska och språkliga, se Wadström 1984:200 ff., Winberg 1997:26 ff., med litt. Att man här också ser ett *språkligt* gränsknippe som löper mot sydost i Småland står klart, även om man kan dra gränserna lite olika (Lindqvist 1947:41, Bandle 1973 [2011] jämte karta 21). Gränsknippen kan sättas i samband med det småländska höglandet som utgör en barriär. Generellt uppvisar detta område språklig motståndskraft mot novationer, samtidigt som det även finns gemensamma novationer och likheter i lexikon. Och att denna fysiska barriär under lång tid funnits är ju uppenbart – men man får ändå inte betrakta förhållandena som för evigt och orubbligt fastlagda. Även här har ju människor levt i en dynamisk verklighet där också sociala krafter format språkval – det inser man redan av förhållandet att det här finns en intressant mix av ålderdomliga drag men också nyheter bland språkdragen.

Problemet när man samkarterar evidens från olika ämnen är att fenomenen kan vara av så olikartad ålder. Kulturforskaren gör klokt i att vara försiktig, i alla fall med att söka *explicita samband* mellan olika fenomen. När Götling (i Götling & Landtmansson, 1940–45, vol. 1) diskuterar gränser som löper över de ”lätframkomliga” västgötska slätterna, där inga naturhinder funnits genom årtusendena, söker han med stöd

av arkeologisk evidens istället en förklaring långt tillbaka i förhistoriens skymningsland, bland stenålderns människor. Han skriver:

För en fiskarbefolkning var den nu så inbjudande och bördiga ler-slätten den ogästvänligaste och mest fruktansvärda obygd, man gärna kan tänka sig. Först sedan man lärt sig boskapsskötsel och kunde ha någon glädje av det gräs, som växte på slätten sumpiga mader, hade slätten blivit beboelig (Götlind & Landtmansson 1940–45, vol. 1:42).

Detta antagande görs under jämförelse med jylländska och franska dialektförhållanden, vilka förts flera årtusenden tillbaka i tiden. Det är emellertid *a priori* osannolikt att de nutida västgötska dialektgränserna traderats från denna avlägsna forntid – och reflekterar synsätt hos stenålderstida folkgrupper. Långt enklare är då att anta att gränserna under mer näralliggande perioder har etablerats såsom resultat av sociala omständigheter där talare, med språkets hjälp, identifierat sig som ”vi” respektive ”dom”. Sådana processer äger rum i kognitiva rum där talarna väljer skilda identifikationsmönster.

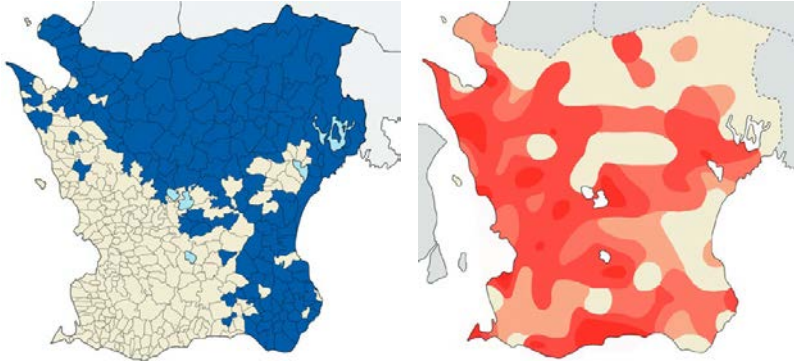
På likartat sätt kan även skillnaderna som finns mellan dialekter i norra och södra Skåne (jfr Pamp 1978:35 ff.) tolkas. Här finns heller inga naturhinder som försvårar kommunikation men olika nätverk tycks ha hållit samman å ena sidan de människor som på slätterna i söder huvudsakligen ägnade sig åt jordbruk, å andra sidan de som norrut bedrev boskapskötsel och arbetade med hantverk. Och detta resulterade i skillnader i identifikation, avläsbara på språkkartan.

Men det finns också exempel på att en av naturen given gräns verkligen föreligger, där detta inte automatiskt givit utslag i de kulturhistoriska materialen, såsom i språkliga skillnader. Den barriär som utgörs av Skuleområdet med ett mäktigt berg vid kusten och en vidsträckt skog inåt landet och som åtskiljer norra och södra Ångermanland – bygderna ”nolaskogs”–”sönnaskogs” – är ett sådant exempel. En detaljerad genomgång av ett antal isoglosser (Dahlstedt 1984:29 ff.) visar dock att gränsen här alls inte är särskilt markant – det är tvärtom tydligt att en del innovationer, som tryckt på söderifrån, inte stannat vid Skuleområdet utan först norr därom hejdats i sin rörelseriktning. Och för den nordångermanländska innovationen *hv-* > *gv-* (varom mer nedan) är inte heller Skuleområdet någon särskilt notabel barriär. Det är uppenbart att havet här förenat de ”språkande” människorna norr och söder om gränsen, och inte heller

vad gäller isoglosser som fortsätter inåt landet är Skule någon utpräglad dialektskiljare. Vilka processer som i detalj reglerat dessa språkliga förhållanden kommer man inte åt, men det får väl ändå antas att kontakterna mellan människor på ömse sidor om den naturgeografiska gränsen varit utslagsgivande.

Åter till samkartering av material från olika typer av empirier. Att ett *välmotiverat* urval fenomen kan karteras tillsammans i syfte att skapa förståelse, är ibland helt uppenbart. Detta belyses på ett intressant sätt utifrån ett centralskandinaviskt perspektiv av Bye (2011:20–24), där ett språkligt material diskuteras i ljuset av kulturella, arkeologiska och historiska förhållanden. Ett exempel som speglar senare tider finner man i Horn af Åminne (2022), där sambandet mellan en samhällsomvandling och en språklig förändring diskuteras. På den ena kartan (= Karta 10) återfinns de skånska socknar där Horn af Åminne finner belägg på plurala verbformer i indikativ, ett traditionellt dialektdrag. På den andra (= Karta 11) visas – detta efter kulturgeografen Torsten Hägerstrand – antalet bilar per 1 000 invånare år 1920, varigenom moderniseringsgrad uppvisas (ju fler bilar, desto rödare färg på kartan). Horn af Åminne (2022:171) summerar:

Från det mer tätbefolkade Sydvästskåne, där plurala verbformer traditionellt inte förekommer [...], går en 'kil' med glesare förekomster av pluralformer upp mot staden Kristianstad [---] – rakt genom området där de lokala dialekterna traditionellt har haft sådana former. Inom 'kilen' fanns också fler bilar per invånare, vilket antyder att området låg i framkant vad gäller modernisering och därmed kan antas ha haft mindre bruk av traditionella dialektdrag. Att notera är också att flera städer i det traditionella pluralböjande området – som t.ex. Ängelholm (i nordväst) och Simrishamn (i sydöst) – saknar belägg på plurala verbformer och har en hög andel bilar per invånare.

KARTA 10. Socknar i Skåne med högre frekvens av plurala verbformer i indikativ, ett traditionellt dialektdrag, här markerade med blå färg. (Horn af Åminne 2022, s. 172.)

KARTA 11. Antalet personbilar per tusen invånare år 1920. Större biltäthet (markerad med röd färg i olika nyanser) indikerar en högre grad av modernisering. (Horn af Åminne 2022, s. 172.)

*

Med sin klassiska definition söker, som redan nämnts, språkgeografer med hjälp av kartan att dels fastlägga språkliga företeelsers geografiska utbredning, dels bidra till förklaringen av företeelsernas uppkomst, sammanhang och karaktär. Jag kommer nu att närmare diskutera ett antal språkkartor för att illustrera, men även problematisera, detta.

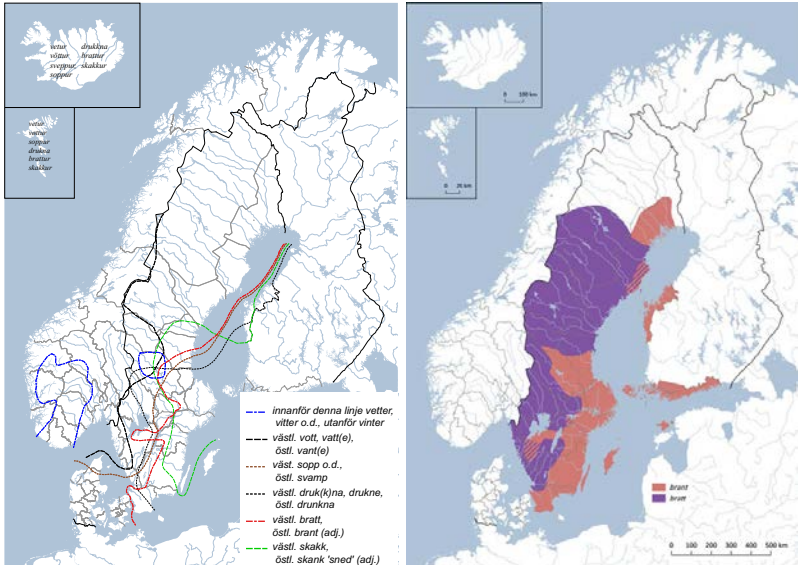
Vi börjar med ett fall där konkurrerande former länge funnits vid varandras sida i språksamhället, nämligen nasalassimilationen ($mp > pp$, $nt > tt$ och $nk > kk$) i nordiska dialekter, där alltså den nasala konsonanten assimilerats med den efterföljande tonlösa klusilen med samma artikulationsställe. Fenomenet har grundligt kartlagts av Moberg (1944), jfr även Bandle (1973 [2011]:36 ff. med karta 2; i språkatlasen reviderad, och här = Karta 12), och behandlas i språkatlasen av Staffan Fridell.

På isländskt och färöiskt område är assimilationen (nästan undantagslöst) genomförd. I Norge finner man i sydöstra delen av landet fler oassimilerade former än i västra och norra Norge, och på danskt område är assimilerade former vanligare västerut, såsom på Jylland. På svenskt språkområde är assimilationstendenserna också starkast i de västra delarna av Sverige och i större delen av Norrland (i äldre tid inklusive

Norrbottensdialekterna), svagast i ett område som omfattar dialekter i nordöstra Småland, Östergötland, Södermanland och södra Uppland samt på Gotland. En karta över formerna *brant/bratt* i svenska dialekter visar också förhållandena (Karta 13; jfr preciseringar i karttexten).

Det verkar på språkkartan som om de assimilerade formerna i Norden är västliga. Men formernas ”västlighet” är, närmare analyserad, inte så oproblematisk som man först skulle kunna tro. Ortnamnen har som bekant en god förmåga att avspegla äldre språkförhållanden, eftersom de konserverar ordformer från tidigare språkstadier. I just det här fallet visar ortnamnen att assimilerande former tidigare haft en vidsträcktare utbredning österut i Sverige (Sahlgren 1944:204 ff., Hellberg 1973:48 f.). Och även om man naturligtvis skall vara försiktig med att dra bestämda slutsatser om forntida talspråk utifrån exempelvis landskapslagar, kan det väl ändå noteras att det i den forna östnordiskan synes vanligare med assimilerade former än i senare dialekter – jämför härvidlag förhållandena i Äldre Västgötalagen med nutida västgötsk dialekt, och Östgötalagen med dagens östgötska.

Varianten *bratt* kan sålunda tänkas ha haft en stabilare användning även i det östra Norden, och, eftersom nasalassimilationerna är inomspråkliga förändringar, kan antas att ”vid den slutliga fördelningen av assimilerade och oassimilerade former [...] sociala faktorer ha spelat en betydande roll” (Widmark 2001:35). På språkkartorna uppvisas en senare stabiliseringsfas, medan den äldre språkgeografiska bilden är mer differentierad. Ett viktigt memento är förhållandet att assimilationen varit ”delvis autokton och kräver i varje fall så långt inte något större mått av västlig identifikation” (Widmark 1994b:146). Allt detta måste språkgeografer förhålla sig till vid tolkningen av språkkartan.

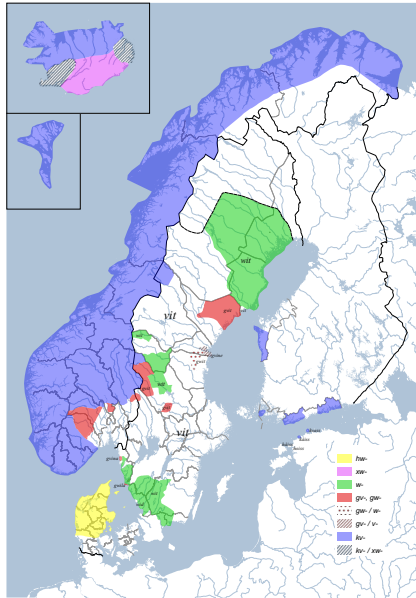

KARTA 12. Gränslinjer som skiljer områden med assimilerade former från oassimilerade. Karta i språkatlasen framställd på basis av Bandle 1973 [2011], karta 2. Kartan indikerar att det rör sig om skillnader mellan väst och öst i Norden, men denna tolkning är, som framgår av texten, inte oproblematiske. Karta framtagen av Diabas.

KARTA 13. Utbredningen av formerna brant och bratt i svenska dialekter. På karta 12 finns en isogloss för bratt/brant som synes visa att de väster- och norrbottensiska dialekterna har bratt, men som karta 13 visar är brant den enda formen i Norrbottensdialekterna, jfr Hansson 1995a:57 f., 1995b: karta 83. Drar man in ortnamnen – vilka ju uppvisar äldre utbredningsmönster – framträder dock en annan bild, eftersom de visar att bratt tidigare måste ha använts i Överkalix, Nederkalix, Töre och Piteå. Karta framtagen av Diabas.

På vissa språkkartor iakttar man att en likartad, mer iögonfallande ljudutveckling möter i dialekter som ligger geografiskt skilda från varandra men ändå i ett stråk, vilket synes kunna indikera samband. Detta kan diskuteras utifrån kartläggningen av nordiska dialekters sekundära for-

mer av initialt *hv-*.⁸ Fornspråkligt *hv-* i ord motsvarande fvn. *hvass*, *hvíla* och *hvítr* resulterar i de former som visas på Karta 14.⁹

KARTA 14. Utvecklingen av initialt *hv-* i nordiska dialekter. Kartan framtagen av Diabas och baserad på arkivmaterial – även äldre uppteckningar, varför kartan visar uttal som numera inte lever i dialekterna – och på sekundärlitteratur.

Det som primärt behandlas är utvecklingen på östnorskt och svenskspråkigt område där *hv-* resulterat i initialt *gv-*, en utveckling som finns i ett ”band” av från varandra skilda mindre områden, ett slags enklaver, områ-

8 Framför *l*, *n*, *r* börjar *b*-bortfallet tidigt på nordiskt område (se Bandle 1973 [2011]:57, jfr för svenska dialekter Widmark 1994a:189 ff.), medan det beträffande *b-* framför *v* och *j* är senare utvecklingar.

9 På norskt område anses utvecklingen *hv-* > *kv-* höra 1300-talet till, medan utvecklingen på Island av allt att döma är senare (1600- och 1700-tal) (se Bandle 1973 [2011]:59 f., med karta 11, jfr Seip 1949:359 ff.). – Utvecklingen av ljudförbindelsen i ord som *hvad* och *hvem* hålls här utanför.

den som är rödmarkerade på kartan.¹⁰ Man undrar förstås hur sambandet mellan områdena med initialt *gv-* skall tolkas. Flera förklaringar kan diskuteras. Kan det vara *spridning*, väl snarast då en ”stänkspridning” som har iakttagits utefter kommunikationsleder mellan köpstäder och marknadsplatser (jfr t.ex. Modéer 1939:116 ff.) och som för senare tid lyfts fram för att förklara spridningen av bakre *r* (jfr Elert 1976)? Det rör sig emellertid knappast om stänkspridning för initialt *gv-*, eftersom det är svårt att se vilka äldre kommunikationsleder som reellt skulle förbinda just dessa ”enklaver”. Förklaringen måste avvisas. Man skulle då i stället kunna tänka sig att man i en äldre tid inom ett *sammanhängande* område från sydöstra Norge och, i Sverige, från Bohuslän och Dalarna, uppemot Hälsingland och Medelpad till nordöstra Ångermanland, uppvisat detta *gv-* och att detta levt kvar som relikter där utvecklingen nu möter. Då det bland ortnamn i Ångermanland återfinns en ljudförändring *hv- > gv-* också utanför det nordligaste ”kärnområdet”, kunde en sådan förklaring möjligen komma ifråga.¹¹ Det är emellertid omöjligt att styrka relevanta *gv-*belägg i ortnamn på mellanliggande områden, vilket skulle styrka antagandet av en äldre, *sammanhållen* utbredning. Också den förklaringen får därför avvisas. En tredje förklaring kunde vara att talarna – när en risk uppstått för sammanfall mellan ord med äldre initialt *hv-* och *v-* (såsom i *vitt* ’vitt’ och *vitt* ’vidsträckt’) – i talat språk valt att språkligt differentiera ord med ursprungligt initialt *hv-* och *v-*. Dahlstedt (1972:28 ff.) diskuterar ljudutvecklingen begränsat till Trøndelag, Jämtland och nordvästra Ångermanland, nordöstra Ångermanland respektive Västerbotten, och återfinner därvid fonematiska motsättningar inom ljudsystemet – här medtas även lånordet *kvitt* –, vilket beskrivs på detta sätt:

10 Ljudutvecklingen *hv- > gv-* väcker tydligen uppmärksamhet bland språkbrukarna, vilket kommer till uttryck bl.a. i Ortsboöknamn (se Edlund 1984:46; Edlund 1985:109).

11 Ljudförändringen finns på ångermanländskt område i ortnamn också utanför kärnområdet. Där finns dessutom ortnamnsbelägg med *gv-*former till element som inte skulle ha en sådan utveckling och där den inte finns i motsvarande appellativ. Ortnamn som *Holm* och *Holme* i Resele och Ramsle, uttalas *gvolm* (och liknande) och har på 1500-talet skrivformer som *Huolm*, *Hwolm* (SOVn 2:38, SOVn 3:40), ortnamnet *Valmsta* i Nordingrå, på 1500-talet skrivet bl.a. *Hwalmstadh*, *Hwalmsta*, uttalas *gvalmsta*, men innehåller uppenbarligen *inte* ett element på initialt *hv-* (SOVn 1:52). Det finns även naturnamn på *gvars-*, väl till ett terrängbetecknande *bals*. Just i ortnamn kan ljudförändringar börja ”ta ut svängarna”.

	Trøndelag	Jämtland /nv. Ångermanland	nö. Ånger- manland	Västerbotten
<i>hvit</i> :	<i>kv-</i>	<i>v-</i>	<i>gv-</i>	<i>w-</i>
<i>vidt</i> :	<i>v-</i>	<i>v-</i>	<i>v-</i>	<i>v-</i>
<i>kvitt</i>	<i>kv-</i>	<i>kv-</i>	<i>kv-</i>	<i>kw-</i>

Kanske får man anta att när den initiala komponenten i *hv-* höll på att falla bort – med risk för sammanfall mellan ord med äldre initialt *hv-* och *v-* – ordterapeutiska mekanismer inträdde för att förhindra sammanfallet, mekanismer av samma slag som trädde in när *od-bär* resulterade i *o-bär* (se ovan). Konkret medförde detta att dialekter på norskt och svenskt område utvecklade exempelvis den initiala ljudsekvensen *gv-* istället för äldre *hv-*.

Men går det att generalisera resonemanget ytterligare? Johan Schalin analyserar förloppet på följande sätt:¹²

De två nordiska 'h' och 'v'-fonemen har kommit på kollisionskurs med avseende på sonoritet: ordinledande 'h-' har generellt *förmjukats* från [x] till [h] eller /fi/ (tonande), medan 'v' samtidigt har *skärpts* från [w] till [v]. Denna ljudförändring kunde inte fortskrida då detta hade resulterat i svåruttalade initiala kluster med approximant följd av en frikativa. Utvecklingarna torde på ett enhetligt område i södra och östra Skandinavien ha hejdats först sedan [x] förmjukats till en approximant [fi], som i denna sekvens lade hinder för den annars förväntade skärpningen av [w]. Detta resulterade i [fiw] på ett utbrett och enhetligt syd- och östnordiskt område. *Skärpningen* av [w], som var en allofon av /v/, har därefter fortsatt i östra Danmark och stora delar av Sverige, vilket har framtingat antingen en motsvarande *skärpning* av [fi] till /g/ eller dess bortfall. Förklarad som en sådan naturligt pådriven utveckling kan sekvensen /gv-/ ha uppstått i områden som gränsar till senare /v/-områden. Då fonologin därefter börjat sky sekvenser av två approximanter har en liknande process drabbat kvarstående /fiw/-områden i Västerbotten och södra Sverige, där [fi] har fallit framför [w],

12 I e-brev (28 januari 2024), för vilket jag hjärtligt tackar honom.

eller alternativt skärpts till /g/, möjligen i anslutning till och under påverkan av tidigare uppkomna /gv/-områden.

På ett stort innovativt /kv/-område i Västnorden har förmjukningen av [x] i det här klustret strypts i sin linda, eftersom [w] där mycket tidigare skärpts till [v]. Då [v] på så sätt blockerat förmjukningen, har det uppkomna marginella fonemet /x/ stått i mycket isolerad distribution och med tiden sammanfallit med /k/, parallellt med /p/ > /tʰ/. Reliktområden, som idag representeras bara av södra Island, bevarade ursprungligt [xw].

De isolerade /kv/-områdena i Finland kan möjligen förklaras med fornspråklig språkkontakt med finskan som blockerat den östliga förmjukningen *xw > fw till förmån för *xw > *xv > kv el. dyl. Redan vid bosättningstiden kan olika sockenmål också ha medfört olikartad disposition för sekundära utvecklingar.

Schalins hypotes får här något större utrymme, eftersom ambitionen med hans förklaring är att, utifrån ett sammanhållet perspektiv, förklara ljudförändringen på nordiskt område. Vissa viktiga frågor kvarstår dock. Den beskrivna utvecklingen innebär att separata fonologiska processer sker i olika delar av Norden, vilket ju ändå resulterar i en rätt komplicerad utvecklingsgång, vidare torde i varje fall vissa av mellanstegen i utvecklingen, fordra ytterligare underbyggnad. Men tanken att hålla samman ljudutvecklingen är förstås *a priori* tilltalande. Under alla förhållanden ställer språkkartan i ett fall som detta dialektgeografen inför utmanande frågor beträffande språkföreteelsernas uppkomst och sammanhang.¹³

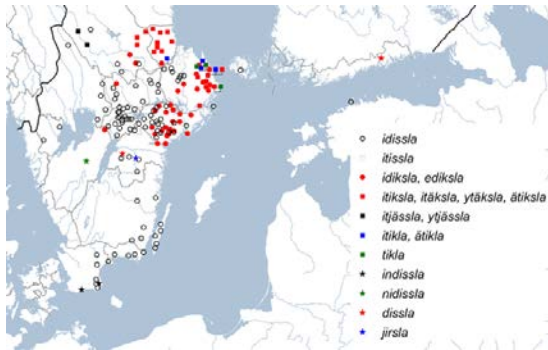
Något dialektgeograferna ofta ser är att pågående ljudförändringar kan avläsas på språkkartorna, inte minst friare ljudförändringar utanför mer regelrätta fonetiska ”regler”. Ekenvall (1946) visar t.ex. beträffande ord för ’kärnstav’ hur ekvivalenten *tyrel*, *törel* förändrats i flera olika, även en del

13 I sammanhanget kan man även erinra sig Kenneth Chapmans (1962) diskussion av likheter mellan västnorska dialekterna och isländska, färöiska och Norn, vilka tidsmässigt hänför sig till tiden *efter* landnamet. Han frågar sig om dessa likheter skall betraktas som oberoende utvecklingar – utifrån ”predispositioner” i det västnordiska språket – eller är resultatet av kontakter. Chapman är böjd att tillskriva kontakter betydelse, jfr härtill Sandøy 1994, Bandle 1997 och se Haugen & Markey 1972.

I språkatlasen illustreras ombildningar av denna typ bland annat med olika utvecklingar av ordet *idissla*. Verbet *idissla* utgår från ett *ið-etilōn, en bildning till *ið-* 'åter, om igen' och *etilōn*, iterativform till äta (*eta*) (Hellquist 1948, s.v.). På Karta 16 uppvisas den geografiska distributionen av några av formerna: *idissla* främst i Uppland, framför allt i den västra delen, i Västmanland och Närke och i närliggande delar av Dalarna samt i västra Södermanland, formerna *idiksla*, *ediksla* m.fl. med ett *k*-inskott i Södermanland, i östra Uppland och sporadiskt i Västmanland, Dalabergslagen och Gästrikland, formerna *itiksla* eller *itäksla* i Gästrikland och angränsande delar av Dalabergslagen samt här och var i östra Uppland, och på sistnämnda område även former som *itikla*, *ätikla* och *tikla*. Därtill finns andra, sporadiskt förekommande former, varom se legenden.

Särskilt påfallande är formerna med *k*-inskott. Det finns dock i svenska dialekter en hel del exempel på *k*-inskott framför konsonantförbindelse med initialt *s* (Stahre 1952:122 ff., Elmevik 1967:22 med litt.). Ordet *idiksla* kan därtill ha påverkats av orden *äksla*, *jäksla* 'gnata, tjata' (jfr Lindroth 1929:479, Bandle 1967a:158, not 19), alltså ord från näraliggande betydelsesfärer¹⁴ – kluster av formellt, semantiskt och pragmatiskt närliggande ord kan lätt påverka varandra (jfr Edlund 1987). Sviten *idissla*, *idiksla*, *ediksla*, *itiksla*, *itäksla*, *itikla*, *ätikla* och *tikla* är ombildningar, vilka språkkartan ger möjligheter att i detaljer studera.

KARTA 16. Kartan visar sekundära ljudutvecklingar i ordet *idissla*. Karta framtagen av Diabas.

14 I dialekter finns exempelvis betydelsena 'idissla' respektive 'tjata', 'idiligen prata om samma sak' m.m. ofta vid varandras sida.

Man kan undra över hur kartor som visar utbredningen av material från olika språknivåer (ljud, böjningsformer, lexikon) förhåller sig till varandra? Man vet att ordgeografiska kartor ofta uppvisar mönster som minner om de ljud- och formgeografiska distributionskartorna, vilket Lindqvist (1947, 1948) belyst från sydvästsvenskt område och Bandle (1967a, b) från västnordiskt. Samtidigt kan ordgeografisk kartering rentav ha ett försteg framför ljud- och formgeografisk kartering, eftersom ordgeografin ju ger forskaren möjligheter att belysa dynamiken i språket genom val av karteringsobjekt. Man kan nämligen välja såväl centrala som perifera delar av ordförrådet, man kan välja äldre och yngre element i lexikon (Bandle 1984, 1997). På detta sätt kan innovationscentra och distributionsmönster från olika tider belysas. Jämför man ordkartorna i Bandle (1967a, b) som representerar ett äldre material (husdjurstermer) med Jenstads kartering (2001) av senare ordmaterial (folkmusikstermer), tonar intressanta skillnader fram. Där gränser mellan östligt och västligt i norska dialekter återfinns på Bandles kartor, visas hos Jenstad hur ordspridningen senare ofta sker från sydost och syd, från det maktcentrum som utvecklats kring Oslo.

Att ordgeografisk kartering ofta illustrerar spridningsmönster från medeltid och framåt i tid visas också i språkatlasen. Inte minst gäller det kartering av lånord, som av *privet*, *mak*, *makhus* och *hyske(n)* för 'avträde' och lånordet *estimera* – med uttalsvarianter som *ekstimera*, *e(k)smera*, *ekstrumera*, *estermerna*, *äspenera*, *äsma* m.fl. – 'uppskatta, värdera', 'bry sig om' etc., vilka i atlasen behandlas av Karin Hallén. Den stora mängden belägg gör att man här får en detaljerad bild av spridning och ljudförändringar.

Jag väljer här att blott stanna upp vid ett lånord med begränsad utbredning. I dialekter i norra Ångermanland och angränsande delar av Västerbotten och Lappland finns ett *duns*, *döns* 'översäng' (Eriksson 1943:200 ff.), se Karta 17 jämte legend. Ordet har här introducerats i förbindelse med en innovation av tvåvåningssäng – med en ny företeelse introduceras också ett nytt ord. Ordet *duns*, *döns* har en motsvarighet i sönderjyskt *döns* 'kammare, oftast försedd med ugn', 'rum som kunnat användas som sovrum', vilket är av lågtyskt ursprung (ty. *Dönse*) men ytterst slaviskt (Kluge (& Seebold) 2011:211). Intressantast för oss är att förstå hur ordet nått det nordsvenska området. Det är därvid frestande att se lånordet såsom inkommet över Stockholm och spritt uppefter Norrlandskusten genom senmedeltidens och 1500-talets bondeseglation (varom Friberg

(& Friberg) 1983). Inte bara här utan också på finlandssvenskt område, har denna sjöfart fått sådana språkliga konsekvenser, vilket Ann-Marie Ivars visat i flera studier (2014:29 ff.; 2017:24 ff.; jfr 2015:70 f.).

KARTA 17. Översäng (av skilda typer) betecknas i svenska dialekter med en mängd ord (hjäll, tarre, högsäng, torp, slaf, se Eriksson (1943), karta VI. Ordet duns, döns återfinns på avgränsat nordsvenskt område omfattande norra Ångermanland och angränsande delar av Västerbotten och Lappland, och har säkerligen, över Stockholm, spridits genom den seglation som bedrivits utefter Norrlandskusten.

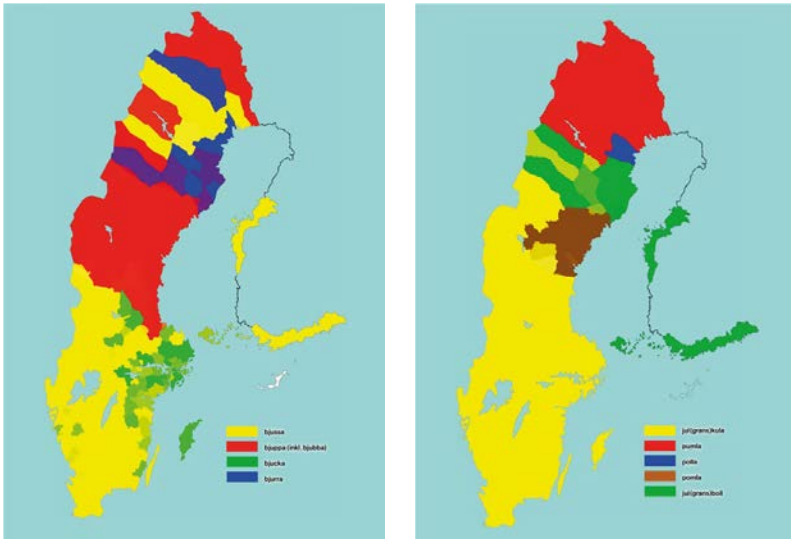
6. Exempel på kartering av nutida språkliga företeelser

Av de exempel som hittills lyfts fram kan man få intrycket att en kartläggning endast görs av företeelser som hör äldre tider till. Många sådana fenomen har förvisso karterats – detta är naturligt i ett utgivningsprojekt som skisserades för nära hundra år sedan, därtill byggt på äldre uppteckningar. Men lånord från olika tider karteras även, som nämnts, och därtill ord på företeelser från modern tid, detta under förutsättning att materialet har rimlig beläggstäthet och är rimligt representativt.

Cirka tjugo kartor som återspeglar ett nutida språkbruk har i atlasen

sammanställt av Mikael Parkvall. Materialet har hämtats från bloggar på 2010-talet och hänförs till orter, kön och (ungefärlig) ålder. Språket i bloggarna är ju mer talspråksnära. För att med större säkerhet kunna uttala sig om utbredningsmönster behövs oftast ett par tusen belägg.

Jag redovisar här två karteringar. På Karta 18 presenteras formerna *bjussa*, *bjuppa* (inkl. *bjubba*), *bjucka* och *bjurra* av *bjuda*. Formen *bjussa* är vanligast, belagd sedan åtminstone 1950. Både *bjuppa* och *bjurra* är norrländska, och formerna ”möts” i Umeå. Formen *bjuppa* är vanlig i Medelpad, i Norrbotten dominerar däremot *bjurra* i de större kuststäderna, medan omgivande trakter har *bjussa*. Formen *bjucka* finns i östra Mälardalen, och har därifrån spidits i olika riktningar. På Karta 19 återfinns olika ord för ’julgranskula’. I norra Sverige finns de samhöriga orden *pumla*, *polla* och *pomla*, liksom varianterna *pulla* och *pommel*. Användningen av *pumla* tycks genom sociala medier ha blivit ett uttryck för nordnorrländsk regionalpatriotism. Spridningsmekanismerna skiljer sig naturligtvis en del från äldre tiders men principiellt känns de ändå igen från tidigare studier (jfr Parkvall 2012).

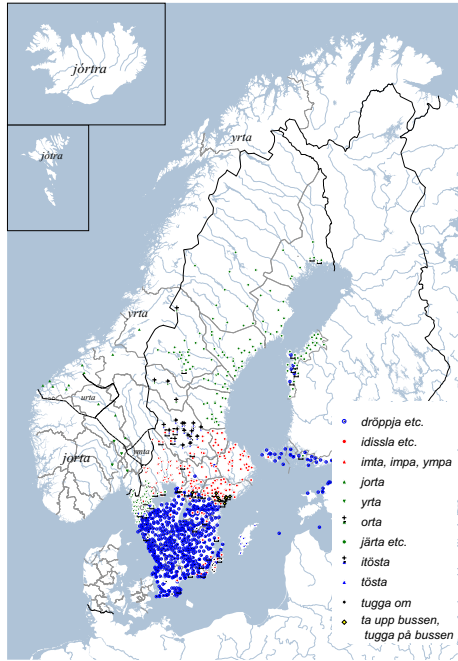

KARTA 18 OCH 19. Kartorna här har framtagits av Mikael Parkvall på basis av ett material insamlat från bloggar under 2010-talet. Till vänster en karta över former av verbet *bjuda* (*bjussa*, *bjuppa* (inkl. *bjubba*), *bjucka* och *bjurra*), till höger över orden för ’julgranskula’, där förhållandena på det nordsvenska området är särskilt intressanta.

7. Kartering av arkaismer – exempel från nordsvenskt område

Jag har på Karta 16 visat svenska former av ordet *idissla*. På Karta 20 ser man vilka ord som förutom *idissla* finns på svenskt och övrigt nordiskt område för 'idissla'. I väsentliga delar är ordet i södra Sverige *dröppja* och liknande former – danskan har för övrigt konstruktionen *tygge drøv*, till *drøv* 'idisslingsboll' – och på sveamålsområdet finns *idissla* med varianter. Ekvivalenterna *dröppja* och *idissla* (med varianter) har sedan spridits i olika riktningar. På nordligt område möter ord med initialt *jä-*: *järva*, *järta*, *järtra*, *järmta*, *järmta* och *jämtra*, *jänta*, *jämta*. Ekvivalenterna *imta* och *ymta* finns i Värmland liksom på angränsande norskt område, *jorta* på västligt svenskt område: norra Bohuslän och i Dalsland, i Värmland och på ett par ställen i Jämtland – samt i norrbottniska Nederkalix–Töre! Även på sydnorskt område dominerar *jorta* (*jorte*), och motsvarigheter finns på Island (*jórtra*) och på Färöarna (*jótra*). Formerna *yrt*a och *urt*a finns i Jämtland och Härjedalen och i Norge norr om gränsen för *jorta*. Ordet *tösta* möter på Gotland, det därmed samhöriga *itösta* på dalmålsområdet. Det rör sig här mestadels om urgamla ord som tycks fördela sig på (relativt) sammanhängande utbredningsområden (Bandle 1967a:154–158, 1967b, karta 24, Edlund 1991).

I det här sammanhanget uppmärksammas blott *jorta*, vilket alltså står starkt på sydnorskt område och i det västra Norden samt på svenskt område finns i västliga dialekter (Bohuslän, Dalsland, Jämtland) – jämte ett belägg från Norrbottens kustland. Att ett ord med så västlig tyngdpunkt på detta sätt finns i Norrbottensdialekten är dock inte unikt.

KARTA 20. Här ser man utbredningen av olika ekvivalenter för 'idissla' i nordiska språk. Kartan framtagen av Diabas på grundval av material vid svenska och finlands-svenska arkiv samt Bandle 1967b, karta 24. I danska finns bland annat konstruktio-nen tygge drøv.

Vi tar ett annat ord. För ungefär två decennier sedan stötte jag i Byske, norra Västerbotten, på ett uttryck *sprang taninga* ("springa tåning"). Ordet användes exklusivt under vårjakten på tjäder. Lokalforskaren Janny Grönlund (2000:49) har skrivit så här om ordet:

Tjädrarna samlades på spelplatserna tidigt på våren, som regel i slutet av mars eller i början av april. [---] Att komma ut till spelplatserna var inte så lätt för jägarna. Att använda skidor gick inte. [---] När snön är riktigt genomtinad så har den förlorat sin bärande förmåga. Därför var enda möjligheten att ta sig fram till fots. Förflyttningen försökte man i görligaste mån göra på södra sidan av hedar och åsar, där snön tinat bort mest. Man sade att man "sprang taninga". [---] Snön tinade bort runt träd och tuvor och bildade snöfria fläckar som användes för att lättare kunna ta sig fram ...

FIGUR 1. Janny Grönlund vid några "tåningar" (brunnar) i Åbyn, Byske. Foto: Birgitte Grönlund.

Ordet *tåning* finns även på ett par andra håll i norra Sverige: i Degerfors (Vindeln) finns i en äldre uppteckning (1878) ett *taning* "en fläck bar jord om våren, medan det mesta af snön är kvar; 'än bärjohl taning'". Och dessutom – vilket i vårt sammanhang är särskilt intressant – i Nederkalix i betydelsen 'barjordfläckar på våren, innan snön smält alldeles'. På västnordiskt område finner man *tåning* i de nordöstra delarna av Ryfylke (Hellemo 1957:60), där det avser snösmältning och upptining av marken på våren samt i likartad användning på Voss.¹⁵

Vidare har i dialekten i Nederkalix upptecknats ett *fiva* 'ängsull', "ullen" från t.ex. mjölkörten som flyger omkring och fastnar på exempelvis hallon'. Ordet synes stå alldeles ensamt på svenskspråkigt område. Men i det västra Norden finns det. Det fornisl. *fífa* – som även finns i modern isländska – betyder 'ängsull', 'tuvull' (*Eriophorum*), det färöiska *myrifípa* har liknande betydelse, och ordet kan dessutom spåras i norn på Shetland (och kanske även på Orkney). Elementet *fífa* möter därtill i ortnamn på Island, på Orkney samt i Norge, så det har haft en etablerad ställning i Västnorden, se Nilsson (1997). Ännu ett ord som exklusivt finns i dialekten i Nederkalix – och sedan på västligt nordiskt område. Se Karta 21.

15 Enligt Olaf Almennyngen, född på Voss, enligt e-brev till författaren den 8 september 2005.

KARTA 21. Utbredningen av orden *tåning* 'barfläck i snön om våren' och *fiva* (*fifa*) 'ängsull' m.m. Karta framtagen av Diabas.

De i detta avsnitt nämnda orden i Nederkalixmålet har alltså sina motsvarigheter i Västnorden, därtill ibland även i andra dialekter i norra Sverige. Ordens språkgeografiska tyngdpunkt ligger i väster och utbredning på svenskt område är mycket begränsad – även om orden förr måste ha funnits också i mellanliggande dialekter.

De västliga ordformerna i det norrbottniska kustlandet är de yttersta utlöparna i nordost av ett allmännare västligt inflytande på nordsvenskt område (se Holm 1980, Edlund 2001:34 ff., jfr Ivars 2015:53 ff.), och är därför på intet sätt anmärkningsvärda.¹⁶ Orden *jorta*, *tåning* och *fiva*

¹⁶ Det man kunde kalla ett centralskandinaviskt område diskuteras i Sandøy 1996:155 ff., jfr även Dalen 2005: 332 ff. beträffande s.k. "midtnordisk". I Luca Riccardellis avhandlingsarbete *Central Scandinavian dialectography from a diachronic perspective* (Sapienza – Università di Roma) – som hösten 2024 är under slutförande – anläggs flera viktiga perspektiv som är av relevans vid bedömningen av ett sådant dialektområde.

har säkert haft funktion som schibbolet för dem som bodde i Nederkalix. Uttryckt i andra termer får man förmoda att talarna i Nederkalix behållit traditionella ordformer som ett uttryck för identifikation, där en fornärvd variant ansetts besitta prestige. Eller ur ett annat perspektiv: språkbrukarna har byggt nätverk med inbördes starka band bl.a. på basis av ärvda ordformer. Resonemang som dessa knyter an till iakttagelser i sociolingvistiska studier av senare tiders språkförhållanden, såsom Thelanders (1979) och Sundgrens (2002) studier, och är som sagt anses allmängiltiga.¹⁷

Mestadels fokuserar forskarna på språkliga novationer (Bandle 1973 [2011], Dahl 2015, Ivars 2015), vilket är naturligt då spridningen av nya inslag i språket med fördel kan studeras på en karta – man ser var en novation tas upp och var den avvisas. Emellertid bör, som jag ser det, även arkaismer uppmärksammas, inte minst i syfte att förstå den ställning äldre ordformer kommit att få också på andra håll, såsom i gutniska och estlandssvenska dialekter.

8. Till sist några reflektioner

Språklig kartläggning har traditionellt spelat stor roll inom nordstiken. Sin storhetstid hade språkgeografin under förra delen av 1900-talet men även senare, också efter millennieskiftet, har innovativa studier framlagts, så den språkliga kartläggningen fyller uppenbarligen fortfarande en funktion. Datorstödd kartering har satt nya verktyg i språkgeografernas händer. En del exempel på detta har lyfts fram där tekniken möjliggör även studier på aggregerade nivåer, men just sådan kartläggning har inte närmare illustrerats här.

Grunden för språkgeografernas arbete är det material de har till sitt förfogande. Hur heltäckande och representativt materialet kan anses vara, måste forskaren alltid förhålla sig till. Vid en språklig kartläggning får man ju använda det material som finns men måste komma ihåg att

---

17 Jfr Thelanders (1979:116 ff.) resonemang utifrån begreppen *kontakt-prestige-identifikation*, Sundgrens (2002:279 ff.) diskussion av exempelvis supinformer på *-i* i verb av typen *läsa* som lokal identitetsmarkör i nutida talspråk i Eskilstuna, samt Widmark (2010:29–40, et. passim). Jfr därtill Labov (1994, kap. 1 et passim; 2001:191 f., 223 et passim) och Milroy (1991, kap. 6 och 7; bl.a. 1991:207 om *strong-tie patterns*).

den språkliga variation som finns i det talade språket knappast härigenom blir helt synlig, t.ex. sexolekter och kronolekter. Med hjälp av frågelistor och egeninsamlade material kan man visserligen fånga in komplexiteten i språkbruket, men det är dock endast mer sällan sådant material legat till grund för karteringar.

Det första steget i språkgeografernas arbete är att på kartor ”fastlägga språkliga företeelsers geografiska utbredning”. Valet av karteringsteknik är naturligtvis viktigt. När man t.ex. redovisar utbredningen på ytor – med hjälp av sgrafferingar eller färgfält – innebär det förenklingar, och just landskapsgränser och landsgränser visar sig exempelvis på språkkartor en hel del gånger vara språkliga gränser utan att det avspeglar verkligheten. I vidsträckta socknar hamnar dessutom de språkliga gränserna vid karteringen i socknarnas yttergränser som löper genom skogsområden eller svårforcerade sankmarker – men där bor ju inga ”språkande” människor!

Med punkter och inskrivna former fångas den språkliga verkligheten naturligtvis bättre än genom sgrafferingar och färgfält, eftersom med denna teknik en högre grad av differentiering genom symbolval blir möjlig. Dock är beläggens placering på kyrkbyn för vidsträckta nordsvenska socknar mindre adekvat, då uppteckningen ofta gjorts på avsevärt avstånd från kyrkplatsen.

Allmänt måste sägas att kartor, rätt konstruerade, mycket pedagogiskt och effektivt presenterar stora material, visar ojämnheter i materialet, åskådliggör mönster och lägger grunden för studier av innovations- och kommunikationsmönster. Även om man i exempelvis etnologisk rumsforskning stundtals varit kritisk mot kartering, har knappast någon kritik riktas mot kartorna i sig.

Språkgeografernas andra steg är att ”bidra till förklaringen av företeelsernas uppkomst, sammanhang och karaktär”. Karteringen speglar förändringsprocesser – vad har hänt och vad händer i språket? En del kartor visar utbredning och förändring av ord som – bildligt talat – befinner sig på ett ”sluttande plan” med starka ombildningstendenser, det som med äldre terminologi kallades ”urspårade ord”. I former av ordet *idissla* kommer man ljudförändringar nära inpå livet i ett ord som vetter mot ordförrådets emotiva sfärer. Genom en kartering av den moderna svenskans vokalutveckling ges en närgående bild av en förändringsprocess kopplad till talares ålder. De processer som resulterar i utbredningsbilderna kan med fördel belysas utifrån språksociala perspektiv.

Självfallet har naturgeografiska förhållanden betydelse för uppkomsten av kulturella och därmed också språkliga gränser, men ibland upphävs sådana naturgivna barriärer genom människornas kontaktmönster. Å andra sidan kan på slätter, där det inte föreligger egentliga hinder, uppstå gränser. Människor har där med språkets hjälp (och genom andra kulturella val), etablerat gränser mellan ”vi” och ”dom”.

Den skepsis som i vissa humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen ibland möter mot karteringen, beror säkert på att kartans redovisning upplevs ge en alltför statisk bild av påtagligt dynamiska och föränderliga förlopp. Det finns dessutom problem när man, i syfte att etablera samband, ”samkarterar” empirier från skilda kulturvetenskapliga områden. Sådana studier blir i värsta fall deterministiska. Vid tolkningarna måste tidsfaktorn alltid beaktas: är det frågan om ett fenomen som håller på att spridas eller är det något som istället drar sig tillbaka? Vid ett givet tillfälle befinner sig fenomen som hör dessa båda rörelseriktningar till, naturligt nog, på samma ställe! Men väl genomtänkta val av fenomen som karteras intill varandra kan ha betydande förklaringsvärde.

Även språksociala förhållanden äger som sagt ett betydande förklaringsvärde i analysen av språkkartor, också på kartor som visar äldre distributioner – det ser man i förbindelse med nasalassimilationernas ”västlighet”, olika ordhistoriska karteringar etc.

Jag avslutar med några ord av den forskare på svenskt område som nog allra bäst systematiskt involverat språksociala dimensioner i sina språkgeografiska tolkningar, Gun Widmark.¹⁸ På den allra sista sidan i hennes andra volym om det nordiska *u*-omljudet skriver hon:

Dialektgeografins gränsdragningar är i grunden sociala. De behöver inte vara geografiska även om de av naturliga skäl ofta är det. De behöver inte heller inringa något sammanhängande område utan kan vara antingen spridda relikter av ett större område eller nedslag av fjärrspridning. Det som gör dialektgränser intressanta är egentligen de uppgifter som man sakligt och historiskt kan vaska fram ur dem, och antagligen är dessa flera och ibland väsentligare än man haft klart för sig (Widmark 2010:273.)

18 Jfr här den vikingatida varieteten *Birkasvenska/Hedebynordiska*, vilken i flera arbeten diskuterats av Gun Widmark; se härtill utförligt Edlund 2018:39 f., et passim.

Detta sammanfattar också mina erfarenheter, och jag hoppas att i det här bidraget ha kunnat förmedla något av allt detta.

*

När jag satt där vid köksbordet och nyfiken såg morfars karta över hembyn växa fram för sextio år sedan, väcktes en lust, aldrig släckt, att arbeta med kartor. Det blev i mitt fall språkliga kartor. Trots att detta många gånger är en frustrerande verksamhet där man sällan kan känna sig helt säker i tolkningarna, har jag aldrig ångrat valet av forskningsområde. Beträktandet av en myllrig språkkarta slår faktiskt det allra mesta, ja, en sådan kan ännu idag fylla mig med nästan barnslig glädje!

Käll- och litteraturförteckning

- ALE 1:4 = Alinei, Mario L. (ed.) *Atlas linguarum Europae. Vol. 1. Fasc. 4, Cartes*. [Commentaire XXX. Coccinelle.] Assen: Van Gorcum 1990.
- ALF, se Gilliéron, Jules & Edmond Edmont.
- Almenningen, Olaf: E-brev i anledning av ordet *tåning* från O. Almenningen den 8 september 2005.
- Atlas 1 = *Atlas över svensk folkkultur*. I. Materiell och social kultur, utg. under redaktion av Sigurd Erixon, Uppsala. Kungl. Gustav Adolfs Akademien 1957.
- Atlas 2 = *Atlas över svensk folkkultur*. II. Sagen, tro och högtidssed. 1. Kartor. 2. Kommentar. Utg. [...] under medverkan av Åke Campbell † & Åsa Nyman (red.), Uppsala: Kungl. Gustaf Adolfs Akademien; Diakt- och folkminnesarkivet i Uppsala 1976.
- Atlas linguarum Europae*, se ALE.
- Auer, Peter & Jürgen Erich Schmidt (red.) 2010. *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation*. Vol. 1. Theories and Methods. New York, N.Y.: De Gruyter Mouton
- Bandle, Oskar 1967a. *Studien zur westnordischen Sprachgeographie. Haustieterminologie im Norwegischen, Isländischen und Färöischen*. A. Textband. (Bibliotheca Arnemagnæana XXVIII.) København: Munksgaard.
- 1967 b. *Studien zur westnordischen Sprachgeographie. Haustieterminologie im Norwegischen, Isländischen und Färöischen*. B. Karten-

- band. (Bibliotheca Arnamagnæana. Supplementum IV.) København: Munksgaard.
- 1973 [2011]. *Die Gliederung des Nordgermanischen*. (Beiträge zur nordischen Philologie 1.) Basel & Stuttgart: Helbing & Lichtenhahn. [Reprint der Erstauflage mit einer Einführung von Kurt Braunmüller. Beiträge zur nordischen Philologie 47. Tübingen & Basel: Francke 2011.]
- 1984. Nordisk dialektgeografi. Problem og metoder. *Mot-skrift. Arbeidsskrift for språk og litteratur* 2. Trondheim: Nordisk institutt, 44–105.
- 1997. Islandsk dialektgeografi. Problem og resultat. I: *Íslensk mál-saga og textafræði*. Reykjavík: Stofnun Sigurðar Nordal, 9–21.
- Baumann Larsen, Mogen 1972. Om måling av regional och social variation. I: Loman, Bengt (red.), *Språk och samhälle. Språksociologiska problem*. Lund: LiberLäromedel, 75–87.
- Benson, Sven 1951. *Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan*. (Skr. utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 8.) Lund: C.W.K. Gleerup.
- 1965–70. *Südschwedischer Sprachatlas*. (Skr. utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 15.) 1–4. Lund: Landsmålsarkivet i Lund.
- Bihl, Björn 2001. *Möten i dialektalt gränsländ. Dialektala övergångar genom Närke*. (Skr. utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 53.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Boberg, Charles, John Nerbonne & Dominic Watt (red.) 2010. *The Handbook of Dialectology*. (Blackwell handbooks in linguistics.) Chichester: Wiley Blackwell.
- Bringéus, Nils-Arvid 2000. Det etnologiska rumsbegreppet. En forskningsöversikt. I: Edlund, Lars-Erik & Anna Karolina Greggass (red.), *Kontinuitet och förändring i regionala rum. Förhandlingar från ett symposium arrangerat av "Kulturgräns norr" den 15–16 mars 1999*. (Kulturens frontlinjer 23.) Umeå: Umeå universitet, 35–55.
- 2008. Om förarbetena till *Atlas över svensk folkkultur*. I: Edlund, Lars-Erik, Anne-Sofie Gräslund & Birgitta Svensson (red.), *Kartan i forskningens tjänst. Föredragen vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 104.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 159–173.

- Broberg, Richard 1973 [2001]. *Språk- och kulturgränser i Värmland. En översikt och några synpunkter*. [Ny uppl. 2001.] Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet.
- Bruce, Gösta 2010. *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal*. Lund: Studentlitteratur.
- Bye, Patrik 2011. Mapping Innovations in North Germanic with GIS. I: Johannessen, Janne Bondi (red.), *Language Variation Infrastructure* (Oslo Studies in Language, 3, no 2, 2011), 5–29.
- Chapman, Kenneth G. 1962. *Icelandic-Norwegian Linguistic Relationships*. (Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Suppl. VII.) Oslo & Bergen: Universitetsforlaget.
- Dahl, Östen 2015. *Grammaticalization in the North. Noun phrase morphosyntax in Scandinavian vernaculars*. (Studies in Diversity Linguistics 6.) Berlin: Language Science Press.
- Dahlstedt, Karl-Hampus 1950. *Det svenska Vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess grannndialekter. 1. Allmän inledning. Ord och betydelser*. A. Text. B. Kartor. (Skr. utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A 7:1.) Uppsala: Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- 1972. *Svensk dialektgeografi. Dess metoder och uppgifter*. 3 uppl. (Publication. University of Umeå, Department of General Linguistics 3.) Umeå: Department of General Linguistics, University of Umeå.
- 1982. Ord för 'renko' i nordsvenska dialekter. En studie i mellanspråklig ordgeografi. I: *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Scandinavien. Studier tillägnade Tryggve Sköld den 2 november 1982*. (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 26.) Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet, 21–66.
- 1984. Skuleskogen – en dialektgeografisk barriär? *Studier i nordisk filologi* 65 [= Festskrift till Åke Granlund 28.4 1984], 29–48.
- Dalen, Arnold 2005. Jamskan – norsk, svensk eller midtnordisk? I: Imsen, Steinar (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo: Cappelen, 332–345.
- Eaker, Birgit 1993. *Adjektivet grann i svenska dialekter. En semantisk och dialektgeografisk undersökning*. (Skr. utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 21.) Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- 2001. Svensk dialektgeografisk forskning – historik, nuläge och framtidsperspektiv. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2001, 7–23.

- Edlund, Lars-Erik 1984. *Nordsvenska Ortsboöknamn*. (Skr. utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B, Namn 1.) Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- 1985. *Studier över nordsvenska Ortsboöknamn*. (Skr. utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B, Namn 2.) Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- 1987. Ånamn och binamn – en idéskiss kring ’friare’ ord- och namnbildning. I: *Nionde Nordiska Namnforskarkongressen Lund 4–8 augusti 1985*. (NORNA-rapporter 34.) Uppsala: NORNA-förlaget, 109–149.
- 1991. Svenska dialekters ord för ’idissla’. I. 4. *Nordiske Dialektologkonferens Askov Højskole 12.–16. august 1990. Konferensforedrag*. (= Danske folkemål 33, 1991.) København: Reitzel, 319–330
- 1999. Språkgeografi och namnforskning. I: Wahlberg, Mats (red.), *Den nordiska namnforskningen. I går, i dag, i morgon. Handlingar från NORNA:s 25:e symposium i Uppsala 7–9 februari 1997*. (NORNA-rapporter 67.) Uppsala: NORNA-förlaget, 189–203.
- 2001. Norrbottens svenska dialekter och deras bakgrund – några synpunkter. I: Blomqvist, Marianne et al. (red.), *Våra språk i tid och rum*. [Studier tillägnade Ann-Marie Ivars.] (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B. 21.) Helsingfors: Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet, 34–44.
- 2008. Kartor – några reflektioner utifrån morfars karta. I: Edlund, Lars-Erik, Anne-Sofie Gräslund & Birgitta Svensson (red.), *Kartan i forskningens tjänst. Föredragen vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 104.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 13–24.
- 2010. Mapping the North Germanic Languages. In: Lameli, Alfred et al. (red.), Vol. 2. Part I, 203–237 [med kartor i Vol. 2. Part II].
- 2011. Språkgeografisk kartering av de nordiska språken. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2011, 7–58.
- 2018. Birkasvenskan/Hedebynordiskan – kring en språkhistorisk konstruktion. I: Lönnroth, Harry, Bodil Haagensen, Maria Kvist & Kim Sandvad West (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 14. (Vaasan yliopiston tutkimuksia 305.) Vasa: Vasa universitet, 1–51.

- 2023. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Historia och verksamhetsområde samt några tankar om folkkultur. *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 2023*, 191–228.
- (huvudred.), under utg.: *Atlas över svensk folkkultur. 3. Kartor och texter om dialekter och ortnamn*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Ekenvall, Verner 1946. Kärnstavens benämningar på svenskt språkområde. *Svenska landsmål och svenskt folkliv 1946*, 58–80.
- Eklund, Gerd 1991. *Vrist – brist – rist: Utvecklingen av gammalt uddljudande wr- i nordiska, särskilt svenska, dialekter*. (Skr. utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 17.) Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Elert, Claes-Christian 1976. Gränsen för det sydsvenska bakre r. *Svenska landsmål och svenskt folkliv 1976*, 7–20.
- Elmevik, Lennart 1967. *Nordiska ord på äldre kāk- och kāk(k)s-*. En etymologisk och ljudhistorisk undersökning. (Skr. utg. av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 15.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Eriksson, Manne 1943. *Hjäll och tarre samt andra ord för översäng och övervåning. Ett ordhistoriskt och ordgeografiskt bidrag till sängens och bostadens historia i Norden* (Skr. utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 4.) Uppsala: Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Erixon, Sigurd 1933. *Bidrag til bondesamfundets historie. 2, Bosetning og kulturforbindelser*. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A, Forelesninger 15.) Oslo: Aschehoug.
- Förner, Lars 1945. *De svenska spannmålsmåttén. En ordhistorisk och dialektgeografisk undersökning*. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 1.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Fortelius, Bertel 1966. *Historia Trojana eller Troya Borgdzs Chröneca. Studier över språk och stil i en svensk 1500-talstext. 1. Förhållandet till den latinska förlagan. Lokalisering av språkformen* (Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 20.) Helsingfors & Stockholm: Föreningen för nordisk filologi.
- Flygare, Iréne 2023. Jöran Sahlgren och Kungl. Gustav Adolfs Akademien. I: Frängsmyr, Carl (red.), *Ortnamnsforskaren Jöran Sahlgren. Hans liv och verk*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 166.)

- Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 229–264.
- Friberg, Nils (& Inga Friberg) 1983. *Stockholm i botteniska farvatten. Stockholms botteniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie*. Stockholm: LiberFörlag.
- Fries, Sigurd 1957. *Studier över nordiska trädnamn*. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 3.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Fuchs, August 1849. *Die romanischen Sprachen in ihrem Verhältnisse zum Lateinischen. Nebst einer Karte des romanischen Sprachgebiets in Europa*. Halle: H.W. Schmidt,
- Garbacz, Piotr 2014. Postadjectival indefinite article. *Nordic Atlas of Language Structures (NALS) Journal* 1:1, 42–54. <<https://journals.uio.no/NALS/article/view/5366/4706>>. Hämtat november 2024.
- Geijer, Herman, & Erik Holmkvist 1930. Några drag ur Västmanlands dialektgeografi. *Svenska landsmål ock svenskt folkliv* 1929, 1–27.
- Gilles, Peter & Beat Siebenhaar 2010. Areal variation in prosody. In: Auer, Peter et al. (red.), 786–804.
- Gilliéron, Jules & Edmond Edmont, 1902–1915. *Atlas linguistique de la France*. 1–10. Paris: Champion.
- Goebel, Hans 2010. Dialectometry and quantitative mapping. In: Lameli, Alfred et al. (red.), Vol. 2. Part I, 433–457, med kartor i Vol. 2. Part II. — 2020. Dialectometry. In: Boberg, Charles et al. (red.), 123–142 [med kartor].
- Grönlund, Janny 2000. Om tjäderjakt och taningar. *Skelleftebygden*, 49–50.
- Götlind, Johan & Samuel Landtmanson 1940–50. *Västergötlands folksmål* (Skr. utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning 6.) 1–5. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning.
- Hansson, Åke 1969. *Fonematiska studier i skånska dialekter* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 19.) Lund: Studentlitteratur.
- 1995 a–b. *Nordnorrländsk dialektatlas*. 1. Text. 2. Kartor. (Skr. utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A, Dialekter 11.) Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- Haugen, Einar & Thomas L. Markey 1972. *The Scandinavian Languages. Fifty years of Linguistic Research (1918–1968)*. (Janua linguarum. Series Practica 154.) The Hague & Paris: Mouton.

- Hellberg, Lars 1973. Skänninge och Skenaån. En ortnamnskombination i ljudhistorisk belysning. I: *Svenska studier från runtid till nutid tillägnade Carl Ivar Ståhle på 60-årsdagen den 27 juni 1973*. (Skr. utg. av Nämnden för svensk språkvård 48.) Stockholm: Esselte studium, 37–52.
- Hellemo, Lars 1957. *Frå det gamle arbeidslivet. Ord og nemningar. Truer og tradisjon fra arbeidslivet i Suldal, Røldal og Sauda*. (Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv ved Sigurd Kolsrud XII.) Oslo: Norsk Maalførearkiv.
- Hellevik, Alf 1979. *Språkrøkt og språkstyring. Eit utval av artiklar*. [Festskrift til Alf Hellevik på 70-årsdagen, 28. juni 1979.] Oslo: Det norske samlaget.
- Hellquist, Elof 1948. *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl. Lund: Gleerups.
- Helmfrid, Staffan 1994. Kulturgränser som geografiskt problem. I: Edlund, Lars-Erik (red.), *Kulturgränser – myt eller verklighet? En artikelsamling*. (Diabas 4.) Umeå: Institutionen för nordiska språk, Umeå universitet, 1–6.
- Hesselman, Bengt 1945. *Omljud och brytning i de nordiska språken. Förstudier till en nordisk språkhistoria*. Stockholm: Geber.
- Holm, Gösta 1980. De nordiska dialekterna i Nordskandinavien och deras historiska bakgrund. I: Baudou, Evert & Karl-Hampus Dahlstedt, *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid ett symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*. (Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 24.) Umeå: Humanistiska fakulteten, Umeå universitet, 151–174.
- Horn af Åminne, Adam 2022. *Från person till person. Avvecklingen av nordisk personkongruens ur ett diakront typologiskt perspektiv*. (Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia 21.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Ivars, Ann-Marie 2014. Viktiga gränser i det svenska språklandskapet i Finland. *Svenska landsmål och svenskt folkliiv* 2014, 19–38.
- 2015. *Dialekter och småstadsspråk. Svenskan i Finland – i dag och i går* 1:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- 2017. Nordfinländska dialektgränsen. I: Östman, Jan-Ola, Caroline Sandström, Pamela Gustavsson & Lisa Södergård (red.), *Ideologi, identitet, intervention. Nordisk dialektologi* 10. Helsingfors: Nordica,

- Finska, finskugriska och nordiska institutionen, Helsingfors universitet, 15–33.
- Janzén, Assar 1936. *Studier över substantivet i bohusslänskan*. (Göteborgs Kungl. vetenskaps- och vitterhets-samhälles handlingar. Ser. A, Humanistiska skrifter Följd 5, 5:3.) Göteborg: [Wettergren & Kerber].
- Jenstad, Tor Erik 2001. *Ein repetis i obligadur. Folkemusikkterminologi i norske dialekter med vekt på feletradisjonen*. Oslo: Novus.
- Kallstenius, Gottfrid 1902. *Värmländska bärgslagsmålets ljudlära*. (Svenska landsmål ock svenskt folkliv 21.1.) Stockholm: Norstedt.
- Kehrein, Roland, Alfred Lameli & Stefan Rabanus 2010. Introduction. In: Lameli, Alfred et al. (red.), Vol. 2. Part I, xi–xxii.
- Klaproth, Julius 1823. *Asia polyglotta nebst Sprachatlas*. Paris: J.M. Eberhart.
- Kluge, Friedrich 2011. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold*. 25., durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin & Boston: De Gruyter.
- Kornhall, David 1968. *Sydsvenska fisknamn* (Skr. utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 18.) Lund: Landsmålsarkivet i Lund.
- Kortmann, Bernd 2010. Areal variation in syntax. In: Auer, Peter et al. (red.), 837–864.
- Kretzschmar, William A., Jr 2020. Linguistic Atlases. In: Boberg, Charles et al. (red.), 57–72.
- Kristoffersen, Gjert 2004. The development of tonal dialects in the Scandinavian languages. Talk given at the conference Typology of Tone and Intonation, Cascais, Portugal 1.–3. April 2004. I: *Bergen Open Research Archive*. <<https://bora.uib.no/bora-xmlui/handle/1956/17590>>. läst 2024-12-20.
- Kruise, Erik 1908. De levande folkmålen. I: *Uppland. Skildring af land och folk*. 2. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 537–552. [Med utvikskarta.]
- Kurath, Hans 1939–43. *Linguistic Atlas of New England*. In collaboration with Miles L. Hanley, Bernard Bloch, Guy S. Lowman Jr. & Marcus L. Hansen. Vols. 1–3. Providence, Rhode Island: AMS Press Inc.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change*. 1. *Internal Factors*. (Language in Society 20.) Oxford & Cambridge, Mass.: Blackwell.
- , 2001. *Principles of Linguistic Change*. 2. *Social Factors*. (Language in Society 29.) Oxford & Cambridge, Mass.: Blackwell.

- LANE, se Kurath, Hans.
- Langer, Christian & Manuel Fernández-Götz 2020. Boundaries, Borders and Frontiers. Contemporary and Past Perspectives. *eTopoi. Journal for Ancient Studies*. (Special Volume 7. *Political and Economic Interaction on the Edge of Early Empires*, ed. by David A. Warburton), 33–47.
- Lameli, Alfred, Roland Kehrein & Stefan Rabanus (red.) 2010. *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation*. Vol. 2. Part I. Language Mapping; Vol. 2. Part II Maps. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft Band 30.2.) Berlin: De Gruyter Mouton.
- Larsson, Inger 1988. *Tätmjölk, tätgräs, surmjölk och skyr. En datorstödd ordgeografisk studie över nordiska ord rörande äldre tiders mjölkhus-hållning*. (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian languages 18.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Leinonen, Therese 2010. *An acoustic analysis of vowel pronunciation in Swedish dialects*. (Groningen dissertations in linguistics 83.) Groningen: Rijksuniversiteit.
- 2015. Dialektgeografi och dialektometri. I: Boyd, Sally & Stina Ericsson (red.), *Sociolingvistik i praktiken*. Lund: Studentlitteratur, 133–157.
- 2017. Kvantitet i V:C-sekvenser i svenskan i Finland. Kategorisk variabel eller kontinuerlig variation? I: *Svenskans beskrivning 35. Förhandlingar vid trettiofemte sammankomsten*. 11–13 maj 2016. (Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 29.) Göteborg: Göteborgs universitet, 149–160.
- Lindqvist, Natan 1934. Urspårade ord i dialektgeografisk belysning. I: *Studia Germanica tillägnade Ernst Albin Kock den 6 december 1934*. Lund: C. Blom, 433–462. [Jämta karta I–VII.]
- 1937. Ordgränser och ordförändringar. *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1937*, 43–65.
- 1947. *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning*. 1–2. (Skr. utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 2.) Lund: Landsmålsarkivet i Lund.
- 1948. Om språkgeografi. Ett genmäle och några upplysningar. *Arkiv för nordisk filologi* 65, 1948, 272–285.
- Lindroth, Hjalmar 1915. *De nordiska ortnamnen på -rum. Språklig och bebyggelsehistorisk undersökning* (Göteborgs Kungl. Vetenskaps-

- och Vitterhets-Samhälles handlingar, Följd 4, 18:1.) Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle.
- 1929. De svenska verben för idissla. I: *Studier tillägnade Axel Kock*. Lund: Gleerup, 468–489.
- Lindström, Fredrik 2019. *100 svenska dialekter*. Stockholm: Bonnier fakta.
- Livijn, Peder 2010. *En perceptuell och akustisk studie av svenskans koronaler i ett dialektperspektiv*. Stockholm: Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet.
- Milroy, James 1992. *Linguistic Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English*. (Language in Society 19.) Oxford & Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Moberg, Lennart 1944. *Om de nordiska nasalassimilationerna mp > pp, nt > tt, nk > kk med särskild hänsyn till svenskan*. (Undersökningar till en atlas över svensk folkkultur. Språkliga serien 1.) Uppsala: [Lundequistska bokhandeln].
- Modéer, Ivar 1939. *Den nordiska ryssjans ursprung och ålder. Ordstudier*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1939:10.) Uppsala & Leipzig: Uppsala universitet/ Lundequistska bokhandeln.
- 1946. *Studier över slutartikeln i starka feminina*. (Uppsala universitets årsskrift 1946:2.) Uppsala universitet/ Lundequistska bokhandeln.
- NALS = *Nordic Atlas of Language Structures (NALS) Journal*. <<http://www.tekstlab.uio.no/nals>>. Hämtat november 2024.
- Nerbonne, John 2010. Mapping aggregate variation. In: Lameli, Alfred et al. (red.), Vol. 2. Part I. S. 476–495, med kartor i Vol. 2. Part II.
- Nilsson, Jan 1997. *Fífa och fifill*. Om några nordiska benämningar på Eriophorum, ’tuvull’, ’ängsull’. I: *Aspekter på växtnamn*. (Skr. utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie E. Växtnamn 1.) Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, 43–51.
- Noreen, Adolf 1881. *Dalmålet. 1, Inledning till dalmålet* (= Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv 4:1.) Stockholm: Kongl. boktr.
- Ordgeografi och språkhistoria. Bidrag från Nordiska seminariet vid Uppsala universitet* [utg. av Bengt Hesselman]. (Nordiska texter och undersökningar 9.) Stockholm & København: Gebers.
- Pamp, Bengt 1978. *Svenska dialekter*. Stockholm: Natur & kultur.

- Parkvall, Mikael 2012. Här går gränsen! *Språktidningen* (oktober 2012). <<https://spraktidningen.se/artiklar/har-gar-gransen/>>. Hämtat november 2024.
- Preston, Dennis R. 1989. *Perceptual dialectology. Nonlinguists' views of areal linguistics*. Berlin: De Gruyter.
- 1999. *Handbook of Perceptual Dialectology*. Vol. 1. Amsterdam: Benjamins.
- 2020. *Perceptual Dialectology*. In: Boberg, Charles et al. (red.), 177–203.
- Rabanus, Stefan 2011. The State of the Art in Linguistic Cartography. I: Edlund, Lars-Erik, Lennart Elmevik & Maj Reinhammar (red.), *Studier i dialektologi och sociolingvistik Föredrag vid Nionde nordiska dialektologkonferensen i Uppsala 18–20 augusti 2010*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 114). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 31–52.
- 2020. *Dialect Maps*. In: Boberg, Charles et al. (red.), 348–267.
- Reinhammar, Maj 1973. *Om dativ i svenska och norska dialekter*. 1. Dativ vid verb. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 6.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- 1997. Norska dialekter i svenskt perspektiv. I: Dalen, Arnold (red.), *Gransking av norsk mål i hundre år etter Ivar Aasen. Rapport frå fag-historisk seminar i Trondheim 3. og 4. oktober 1996*. (Skrifter. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab 1997:3.) Trondheim: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, 49–63.
- Reinhammar, Vidar 1975. *Pronomenstudier*. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 7.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Riad, Tomas 1998: The origin of Scandinavian tone accents. *Diachronica* 15, 63–98.
- 2000: Stöten som aldrig blev av – generaliserad accent 2 i Östra Mälardalen. *Folkmålsstudier* 39, 319–344.
- 2003: Diachrony of the Scandinavian accent typology. I: Fikkert, Paula & Haike Jacobs (eds.), *Development in Prosodic Systems* (Studies in Generative Grammar 58), Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 91–144.
- 2005. Historien om tonaccenten. I: Falk, Cecilia & Lars-Olof Delsing (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 8, 2005. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 63.) Lund: Studentlitteratur, 1–27.

- 2006 Scandinavian accent typology. I. *STUF. Sprachtypologie und Universalienforschung*, 59, 1, 36–55.
- Riccardelli, Luca under utg. *Central Scandinavian dialectography from a diachronic perspective*. Avhandlingsmanuskript. Sapienza – Università di Roma, Italia.
- Rönkä, Maj-Len 1993. *Termer för slätter- och skörderedskap. Finlands-svensk ordgeografi i nordiskt perspektiv*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Šafařík, Pavel Josef 1842. *Slovanský zeměvid*. Prag.
- Sahlgren, Jöran 1920 [1964]. Forntida svenska kulturprovinser och kulturtvägar. *Rig* 1920, 153–167. [Även i: Sahlgren, Jöran, *Valda ortnamnsstudier (Opuscula toponymica selecta)*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 43.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 216–234.]
- 1923. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. 5. Om utbredningen av jordeboksnamnen på *-arp*, *-orp*. *Namn och bygd* 11, 1923, 69–109.
- 1944. Blacksta och Rickeby. Ortnamn och ordgeografi. *Namn och bygd* 32, 1944, 204–213.
- Sandström, Åke 2015. Hå och hamna. *Ordhistoriska och ordgeografiska studier av paddlingens och roddens äldsta terminologi i Norden*. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 135.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Sandøy, Helge 1994. Utan kontakt og endring? I: Kotsinas, Ulla-Britt & John Helgander (red.), *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet MINS 40.) Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet, 38–51.
- 1996. *Talemål*. 2. utg. Oslo: Novus forlag.
- Schaeffler, Felix 2005. *Phonological Quantity in Swedish Dialects. Typological Aspects, Phonetic Variation and Diachronic Change*. (Phonum 10.) Umeå: Department of Philosophy and Linguistics, Umeå University.
- Schalin, Johan. E-brev i anledning av utvecklingen av *hv*- från J. Schalin den 28 januari 2024.
- Scheuringer, Hermann 2010. Mapping the German language. In: Lameli, Alfred et al. (red.), Vol. 2, 158–179 [med kartor i Vol. 2. Part II].
- Seip, Didrik Arup 1949. Om utviklingen av *hv* i nordiske språk. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 15, 352–362.

- Skautrup, Peter 1937. Dialektkriterier og deres Værdi. *Sprog og kultur. Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning* 6, 59–80.
- SOVN = *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Västernorrlands län*. Av Torsten Bucht. På offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen (Ortnamnsarkivet i Uppsala). 1–4. Uppsala. 1955–72.
- Språken i Sverige. (Sveriges nationalatlas.)* Stockholm: Norstedt 2010; 2 rev., 2019; elektronisk resurs. <<https://umu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1301948/FULLTEXT01.pdf>>. Hämtat januari 2025.
- Stahre, Nils-Gustaf 1952. *Stångskäret, Kåksna och Kummelberget*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology 9.) Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Storå, Nils 1997. Diffusion och kommunikation i mittnordisk belysning. I: Supphellen, Steinar (red.), *Kultursamhangar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelingar ved eit symposium i Levanger 1996*. (Skrifter. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab 1997.3.) Trondheim & Stockholm: [Tapir/Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab], 7–25.
- Strandberg, Mathias 2014. *De sammansatta ordens accentuering i Skånemälen*. (Skr. utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 88.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Strindberg, August 1882. *Svenska folket i helg och söcken, i krig och fred, hemma och ute eller ett tusen år af svenska bildningens och sedernas historia*. 1. Stockholm.
- Sundgren, Eva 2002. *Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk*. (Skr. utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 56.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Svahn, Margareta 1991. Finnskägg, tåtel och sia. *Om folkliga namn på gräs*. (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A, Dialekter 8.) Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet.
- Swiggers, Pierre 2010. Mapping the Romance languages of Europe. In: Lameli, Alfred et al. (red.), Vol. 2, 269–300, med kartor i Vol. 2. Part II. Maps.
- Syntaktischer Atlas der deutschen Schweiz, 2022. = *Syntaktischer Atlas der deutschen Schweiz* (SADS) 1. *Einleitung und Kommentare*. Bearbeitet von Elvira Glaser & Gabriela Bart et al.; 2. *Karten*. Bearbeitet

- von Sandro Bachmann, Gabriela Bart & Elvira Glaser et al. [Elektronisk resurs.] Tübingen: A. Francke Verlag GmbH. 2022.
- Thelander, Mats 1979. *Språkliga variationsmodeller tillämpade på nutida burträsktal. 1 Materialbeskrivning och analys på språkdragsnivå.* (Studia Philologiae Scandinavicae Upaliensia 14.1.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Teinler, Jannie 2016. *Dialekt där den nästan inte finns. En folklingvistisk studie av dialektens sociala betydelse i ett standardspråksnära område.* (Skr. utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 98.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Törnqvist, Einar 1953. *Substantivböjningen i Östergötlands folkmål. Bestämd form singularis maskulinum. 1. Kartor. 2. Text.* (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 2.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Wadström, Roger 1952, 1984. *Svenska kvarnstermer. Studier över kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter med särskild hänsyn till de västsvenska jämte kortfattad framställning av de svenska kvarntyperna och deras utveckling. 1–2.* (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet [senare: Dialekt- och folkminnesarkivet] i Uppsala. Ser. A, Folkmål 8[:1]–8:2.) Uppsala (& Köbenhavn): Lundequistska bokhandeln (& Ejnar Munksgaard).
- Vallmark, Sven 1936. Fördelningen av de temporala konjunktionerna *då* och *när* i svenskt talspråk. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1936, 119–159.
- Wenker, Georg 1889–1923. *Sprachatlas des Deutschen Reichs.* Marburg.
- Werner, Otmar 1970. Die Präteritopräsentien im Färöischen. *Frøðskaparrit. Annales Societatis Scientiarum Færoensis* 18, 1970, 333–346.
- Westerberg, Anna 1991. *Utvecklingen av gammalt kort a framför ld och nd i svenska dialekter.* A. Text; B. Kartor. (Skr. utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 19.) Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- 2004. *Norsjömålet under 150 år* (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 86.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolf Akademien för svensk folkkultur.
- Westum, Asbjørg 1999. *Ris, skäver och skärva. Folklig kategorisering av några barnsjukdomar ur ett kognitivt semantiskt perspektiv.* (Skr. utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A, Dialekt-

- ter 13; Diabas 5.) Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet & Institutionen för nordiska språk, Umeå universitet.
- Vidal de la Blache Paul, 1894. *Histoire et géographie. Atlas general* (1894; ny uppl. 1909). Paris: Librairie Armand Colin.
- Widmark, Gun 1994a. Birkasvenskan – fanns den? *Arkiv för nordisk filologi* 109, 173–216.
- 1994b. Fågelperspektiv och historisk förklaring: En diskussion kring ‘Die Gliederung des Nordgermanischen’. I: Edlund, Lars-Erik (red.), *Kulturgränser – myt eller verklighet? En artikelsamling*. (Diabas 4.) Umeå: Institutionen för nordiska språk, Umeå universitet, 139–152.
- 2001. *Det språk som blev vårt. Ursprung och utveckling i svenskan. Urtid–Runtid–Riddartid*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 86.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- 2010. *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning*. 2. (Skr. utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 81.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Widmark, Gusten 1957. Ordet *bor* som appellativ och ortnamnselement. *Namn och bygd* 45, 43–99.
- Wigforss, Ernst 1913–18. *Södra Hallands folkmål. Ljudlära* (Svenska landsmål och svenskt folkliv B13.) Stockholm.
- Wikner, Sarah 2019. *Svenskan i Helsingfors. Uppfattningar, perception och variation*. Åbo: Åbo Akademi.
- Winberg, Christer 1997. Flodströmlinjen i forskningen. I: Edlund, Lars-Erik (red.), *Kartan i kulturforskningens tjänst. En artikelsamling*. (Kulturens frontlinjer 2.) Umeå: Institutionen för nordiska språk, Umeå universitet, 26–51.
- Zetterholm, Delmar Olof 1937. *Nordiska ordgeografiska studier. Benämningar på de unga husdjuren* (Arbeten utg. med understöd av Vilhelm Ekmans universitetsfond, Uppsala. 46.) Uppsala.
- 1940. *Dialektgeografiska undersökningar*. 1. Ladugård. Manese. Fähus. 2. Gumse. Tacka. (Skr. utg. genom Landsmålsarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 1.) Uppsala: Landsmålsarkivet i Uppsala.
- 1953. *Dialektgeografiska undersökningar*. 3. Orne. Råne. Galt. Fargalt. So. Sugga. Purka. 4. Lockrop till får. Lockrop till höns (och svin). (Skr. utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 10.) Uppsala: Landsmålsarkivet i Uppsala.

Åneman, Claes 1970. *Om utvecklingen av gammalt kort i i ord av typen vidja i nordiska språk: Med särskild hänsyn till svenskan*. 1. Text; 2. Kartor. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 4). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.

Runstenarnas rumslighet. Holestenen, Rökstenen och Ingelstadhällen

Per Holmberg

Skrift fungerar alltid tillsammans med andra meningsskapande resurser. Det gäller oavsett om vi utnyttjar latinsk skrift eller runor, skriver digitalt eller ristat i sten. Det går helt enkelt inte att använda skrivtecken utan att också bestämma hur tecknen ska formas och placeras på en yta, och hur de därmed ska möta andra människor i olika slags rumsliga sammanhang. I den här artikeln ska jag undersöka hur man kan ta frågan om texters rumslighet på större allvar vid analysen av runstenar. Med utgångspunkt i tidigare runstensforskning och i en teori om språkliga landskap kommer undersökningen att inrikta sig på tre runstenar, nämligen Holestenen (Hole 2), också känd som Svingerudsstenen, Rökstenen (Ög 136) och Ingelstadhällen (Ög 43). Avslutningsvis vill jag diskutera varför kunskapsbildningen om runstenar inte tagit full hänsyn till det uppenbara faktum att runstensristande är ett sätt att skapa mening i rummet, för att på så vis antyda hur en mer rumsligt grundad analys skulle kunna utvecklas.¹

Undersökningens syfte är alltså inte i första hand empiriskt, även om min drivkraft förstås är ett intresse för de enskilda runtexternas tolkning, utan teoretiskt och metodologiskt. Min huvudsakliga fråga är vilka slags iakttagelser av runstenarnas rumslighet som kan vara väsentliga för förståelsen av deras funktion.

De tre exemplen har valts för att illustrera ett spektrum av olika rumsliga möjligheter. Holestenen är liten och flyttbar, Rökstenen mer än mans-

---

1 Studien är en del av det fyraåriga projektet Runstenarnas språkliga landskap (VR 2024-01264). Tack till projektdeltagarna Cecilia Ljung, Sofia Pereswetoff-Morath, Anna Nyqvist Thorsson och Jonathan Westin för hjälp i skrivarbetet. Tack också till Kristel Zilmer och Anders Björkvall i projektets referensgrupp, till Anna-Malin Karlsson samt till två anonyma granskare för förslag och viktiga synpunkter på tidigare version av artikeln.

hög och ristad för att resas, och Ingelstadhällen är, som namnet anger, en ristning i fast håll. Först kommer vi alltså att ta oss an det sandstensblock på lite drygt 30 x 30 cm som 2021 hittades vid ett vägarbete på gården Holes ägor ungefär fyra mil nordöst om Oslo. Blocket har ristats med runor någon gång under vår tideräknings två första århundraden, alltså under äldre järnålder, vilket gör fyndet till världens äldsta daterbara runinskrift. Därefter blir det ett besök vid Röksstenen, åtta kilometer öster om Omberg i Östergötland, där den står återrest nära den plats på vilken den hade placerats i grundmuren för ett förrådshus till Röks medeltida kyrka. Stenens finkorniga ljusa granit bör ha täckts av runor i början av 800-talet, det vill säga under tidig vikingatid. Och slutligen ska vi vidare i Östergötland till Ingelstadhällen, en ristning som vid ungefär samma tid utfördes på en bergig liten ö i det inre av Bråviken, men som nu hamnat mitt i ett av Norrköpings industriområden. Den rumsliga analysen av Rökstenen utvecklar poängerna med den tolkning jag publicerat tidigare (Holmberg 2021b).

1. Rumslighet i tidigare runstensforskning

Man kan urskilja tre olika dimensioner av rumslighet vilka fått uppmärksamhet i tidigare forskning om runstenar, även om forskningen sällan reflekterat över hur detta är olika dimensioner som tillsammans skulle kunna bidra till förståelsen av runstenars funktion.

För det första handlar det om vad som kan betecknas som *artefaktens rumslighet*. Inom denna dimension, på en rumslig mikroskala, syftar analysen mot en förståelse av det multimodala samspelet mellan vad som sker på stenens ytor, genom ristningens runor, eventuella andra tecken och bild-element, och stenens materialitet och form. Inom denna dimension har tidigare forskning främst avgränsat frågor om dispositionsprinciper för vikingatida runstenar (Bianchi 2010; Åkerström 2020), om deras korsmotiv och andra bildelement (t.ex. Stern 2013; Bertelsen 2015), liksom om det drakhuvud som ofta ristats i runslingans ena ände (Gräslund 2006, 2014). Det sistnämnda har varit viktigt för att kunna utveckla en relativ kronologi mellan vikingatida ristningar. Andra viktiga resurser för runstenarnas visuella utformning som endast uppmärksammats sporadiskt är val av stenmaterial och form (se dock Wideen 1955, Holmberg 2021b).

För det andra har forskare, framför allt arkeologer, kartlagt *platsens rumslighet* i relation till runstenars placering. På denna rumsliga makro-

skala utgick forskningen först från att det vikingatida runstensresandet endast handlat om att få spridning av inrstad information, och därmed togs det för givet att närhet till väg var den avgörande principen för runstenarnas placering (se kritik hos Zachrisson 1998). Senare studier (t.ex. Larsson 1990, Zachrisson 1998 och Stille 2014) har visat på en annan komplexitet och utrett relationer till vattenpassager, boplatser, gränser samt gravplatser. Slutsatserna har varierat mellan olika geografiska undersökningsområden. I den enda större översikt som gjorts – en studie utifrån kartor och arkivmaterial – hävdas att platsval i regel skulle bero på närheten till gravplats (Klos 2009, se dock Källströms 2010 och Larssons 2010 kritik).

En tredje och sista dimension skulle kunna kallas *praktikens rumslighet*. Här handlar det om de vardagliga, mer eller mindre ritualiserade rumsliga praktiker som på platsen kan ha varit knutna till runstenarna och deras ristande, placering och läsning. Denna dimension är minst uppmärksammas i tidigare forskning. Ett par mindre studier har utrett hur runstenar kan ha påverkat förbipasserandes uppmärksamhet och rörelsemönster med utgångspunkt i enskilda runstenar med olika typ av placering (t.ex. Holmberg 2016, Back Danielsson 2015), och hur runinskrifterna kan ha bevarat drag av muntliga praktiker (Zilmer 2010). Det har varit enklare att anlägga ett sådant performativt perspektiv för forskning om runristade kristna gravmonument, eftersom praktikerna kring tidig kristen begravning och gravbesök är mer bekanta (se Ljung 2016, Nyqvist Thorsson 2021). Vad gäller runstenar finns åtminstone två principiella möjligheter. Dels kan arkeologiska undersökningar av den närmaste zonen kring runstenar på ursprunglig plats bidra med viktiga pusselbitar (jfr t.ex. Ljung & Thedéen 2012). Dels kan man försöka att utnyttja analogier till vad som är känt om andra vardagliga praktiker under vikingatid. En sådan möjlig analogi erbjuds av forskning som visat hur olika sociala praktiker reglerats i relation till väderstrecken: exempelvis begravning (Lindström 2005) och aktiviteter i hallbyggnader (Hem Eriksen 2019).

2. Geosemiotik – en teori för runstenarnas språkliga landskap

För att precisera de här tre rumsliga dimensionerna, och deras inbördes relationer, kommer jag i det följande att utnyttja en teori som kallas geosemiotik. Teorin har kommit att bli en av de mest utnyttjade inom forskningen om moderna språkliga landskap sedan den introducerades

för tjuo år sedan av forskarna Ron Scollon och Suzie Wong Scollon i *Discourses in Place. Language in the Material World* (2003). Vad jag här kallat artefaktens, platsens och praktikens rumslighet motsvarar teorins tre semiotiska system för *visual design*, *place semiotic* respektive *interactional order*.

Vad gäller artefaktens rumslighet (*visual design*) utnyttjar geosemiotiken den multimodala analysmodell som utvecklats av Günther Kress och Theo Van Leeuwen (t.ex. Kress & Van Leeuwen 1996, 2001). Modellens övergripande poäng är att visuella element, precis som verbala, bidrar till olika betydelser samtidigt. Denna idé gör att runtextforskningens tidigare prioriteringar framträder tydligare. Men har exempelvis valt att främst betrakta slingrande rundjur på runstenar som det Kress och Van Leeuwen kallar *the meaning of composition*, men inte i lika hög grad intresserat sig för hur samma slags visuella element samtidigt utnyttjas för representation av föreställningar (*designing social constructs*) och interaktion med läsare (*designing the position of the reader*).

Vad gäller platsens rumslighet (*place semiotic*) sätter geosemiotiken fokus på den dialektik som råder mellan å ena sidan hur textartefakter bidrar till platsers meningspotential, och å andra sidan hur platser ofta bidrar till tolkningen av de texter som finns där. En slutsats blir att runstensforskningen inte kan stanna vid att genom kartstudier notera avstånd mellan platser utan måste, genom landskapsanalys i fält (se t.ex. Gansum, Jerpåsen & Keller 1997), utreda de ömsesidiga semiotiska samband som lokalt kan ha rätt mellan runstenar, andra artefakter och förhållanden i kulturlandskapet.

Vad slutligen gäller praktikens rumslighet (*interactional order*) utnyttjar geosemiotiken Goffmans (1959) typologi för sociala interaktionsmönster. Också på denna punkt öppnar teorin för en viktig insikt. Tidigare runstensforskning (också Holmberg 2016) har i första hand föreställt sig individuell ristning och individuell läsning, men teorin öppnar för att också olika kollektiva skriftpraktiker skulle ha kunnat vara aktuella kontexter. Som runtextforskare kommer man alltid för sent för etnografiska observationer. Teorin pekar emellertid på att det är möjligt att dra slutsatser om praktikens rumslighet (på en rumslig mesonivå) genom att pröva vilka olika potentiella vardagliga praktiker som på platsen (på en rumslig makronivå) kan ha varit förbundna med artefakten (på en rumslig mikronivå). Frågan är med andra ord hur artefakternas utformning kan ha väglett deltagares aktiviteter och rörelser i rummet.

I analyser av moderna språkliga landskap är det naturligt att utnyttja vår kulturs genremässiga kategorisering av texter med olika slags rumslig funktion, exempelvis gatunamnskyltar, vägmärken och företagsskyltar. Då kan geosemiotiken vägleda undersökningar som fördjupar förståelsen av vilka semiotiska normer som är förknippade med en viss kategori texter, i termer av visuell design, platssemiotik och interaktionsordning. I en undersökning av textkulturens första språkliga landskap är situationen annorlunda. Här blir det nödvändigt att bevara en osäkerhet kring vilka kategoriseringar som egentligen är relevanta. Jag kommer därför att införa tre heuristiska, och medvetet abstrakta, kategorier för olika möjliga rumsliga funktioner för runtexter i sten (utan några anspråk på att detta skulle vara vare sig en fullständig lista eller distinkta kategorier). Jag hoppas att dessa kategorier ska göra det enklare att diskutera hur visuell design, platssemiotik och interaktionsordning kan stödja olika slutsatser beträffande rumslig funktion.

1. Vissa runtexter kan tänkas ha haft den primära funktionen att vara *spår*, det vill säga att dokumentera enskilda språkbrukares rumsliga närvaro också sedan de lämnat den aktuella platsen. Ett exempel skulle kunna vara den lilla inskriften **arni** på Hagia Sophias balustrad som uppenbarligen ristats av en man vid namn Arne (se Knirk 1999, jfr Holmqvist 2021).
2. Andra runtexter kan ha fungerat som *visare* genom att de fäst språkbrukares uppmärksamhet vid rumsliga förhållanden kring texten. Ett exempel skulle kunna vara den två meter höga Ågerstastenen (U 729) vars inskrift i två slingrande drakslingor säger att ”här må stenen stå mellan byarna”, det vill säga på gränsen mellan Ågersta (där personen som stenen är rest över sägs ha bott) och Hummelsta (se Jesch 1998).
3. Till sist kan runtexter ha haft funktionen av *portaler* som föreställts ge språkbrukare tillgång till virtuella rum. I Nordbergs (2016) tolkning är den norska Eggjastenen (N KJ101) en sådan portal, vilken, ristad på undersidan av en gravhäll, erbjudit den döde en tolkning av hur han ”föll i en strid anstiftad av den svekfulle Odin” (Nordbergs översättning 2016:32) och därmed bidragit till att gestalta förutsättningarna för den dödes inträde i gudens tjänst.

3. Exempel

I diskussionen av de följande exemplen kommer jag att utgå från (något av) vad tidigare forskning sagt om respektive runstens rumsliga funktion, så som det kan förstås i termer av spår, visare eller portal. Därefter kommenteras visuell design, platssemiotik och interaktionsordning för att successivt undersöka hur tidigare idéer om runstens rumslighet kan behöva omprövas.

3.1. Holestenen

I de första rapporterna om Holestenen, då kallad Svingerudsstenen, och den grav från äldre järnålder i vilken den hittades antyddes att runstens rumsliga funktion kunde ha varit vad jag här kallat spår. Stenens bitvis otydliga inskrift sades påminna om klotter (se t.ex. Toft 2023). I sin utförliga runologiska beskrivning av fyndet ställer emellertid Kristel Zilmer och Krister Vasshus frågan om detta är en rimlig slutsats: ”When something looks casual and graffiti-like, does this mean that these expressions are automatically, playful, spontaneous, experimental, practicing an emergent skill?” (Zilmer & Vasshus 2023:288). Författarna verkar luta åt att besvara frågan nekande och ställer upp som en huvudsaklig hypotes att Holestenen i stället primärt fungerat som visare. Dels skulle en sekvens av runor kunna berätta om stenens ”här”, nämligen om vems grav det är eller vem som spelat en huvudroll vid gravläggningen (även om det finns andra möjliga tolkningar). Dels finns på samma sida ytterligare sekvenser av runor som ristats på ett tunt rutnät vilket skulle kunna vara inspirerat av mönster på samtida romerska solur. Därmed skulle stenen kunna ha fungerat som en visare vilken – även om den inte haft en reell solursfunktion – pekat på relationer mellan stenen och solen. En alternativ förklaring som ges är att rutnätet kan ge associationer till en spelplan för brädspel (ibid.:283–287, slutsatserna i den senare publikationen Solheim, Zilmer, Zawalska, Vasshus, Sand-Eriksen, Kimball & Havstein 2025 är delvis annorlunda, vilket jag återkommer till).

Låt oss först titta på den multimodala visuella design som ligger till grund för dessa slutledningar. På fotot och teckningen nedan (bild 1 och 2) visas den plansida av stenen som är den huvudsakliga ytan för runristningen, vilken jag här kommer att begränsa mig till. Dessutom finns en sekvens av ett tjugotal runor på vad som på bilden är vänster kantsida

(som förmodligen inte har ristats för att bilda ord). Denna ristning på kantsidan har gjorts efter att blocket skiljts från en större sten vars delar hittats i närheten. Detta faktum gör det rimligt att försöka behandla det block vi här kallar Holestenen (Hole 2) som en egen runtext, även om det också finns runor på några av den större stenens andra delar (Zilmer & Vasshus 2023:262–266, jfr Solheim et al. 2025:5–6).

BILD 1. Holestenens runristade plansida. Foto: Justin Kimball (CC BY-SA 4.0).

BILD 2. Huvudsakliga sekvenser (svart) och ett urval av andra synliga linjer och markeringar (grått). Teckning: Kristel Zilmer (CC BY-SA 4.0).

Längst ner till vänster på plansidan finns en sekvens på åtta runor vilken genom runornas storlek och tydliga ristning framträder som inskriftens centrala: **idiberug**. Sekvensens fjärde runa är en **b**-runa med tidigare okänd form: den ser ut som två vanliga **b**-runor ställda ovanpå varandra. Att döma av Zilmers och Vasshus analys, som diskuterar en lång rad möjliga tolkningar, tycks det avgörande valet stå mellan att se de sista fem runorna – **berug** – som ett kvinnligt namnelement, med en möjlig motsvarighet i det nutida 'Björg', eller som ett ordled med betydelsen 'beskydd' (med koppling till det starka verbet **bergan-*). I båda fallen skulle en nominativform kräva att de två sista runorna ristats omkastade. De inledande tre runorna **idi** kan då förstås som ett förled vilket antingen har betydelsen 'gärning' (jfr fvn. *ið* och det nutida *idog*) eller har den itera-

tiva betydelsen 'om och om igen'. Det förra alternativet kombineras mest naturligt med namntolkningen, det senare med appellativen, vilket alltså innebär att hela runföljdens två huvudsakliga tolkningsalternativ skulle vara (1) ett tvåledat kvinnonamn som vi lite förenklat kunde återge som 'Idbjörg' eller (2) ett uttryck som talar om ett beskydd som ges om och om igen (se Zilmer & Vasshus 2023: 243–250 med referenser, jfr också Solheim et al. 2025:11).

Övriga runor på blockets plansida är ristade på det rutnätsmönster som nämnts ovan. De enda som kombinerats för att uttrycka språklig betydelse verkar vara de tre stora runorna som ristats på höger sida av rutmönstret, vilka av allt att döma anger runradens inledning: **fuþ** (se Zilmer & Vasshus 2023:259–260). Den runa som förekommer mest frekvent är **b**-runan. Det finns fem tydliga sådana runor, och ytterligare tre möjliga, av totalt knappt tjugo runor på stenens plansida (se *ibid.*:301). Zilmer och Vasshus föreslår att **b**-runorna på rutnätsmönstret skulle kunna skapa referentiella bindningar till **berug**, bindningar som i så fall skulle förstärkas av att samtliga **b**-runor delar liknande avvikande form (se *ibid.*: 252–258, jfr Solheim et al. 2025:11).

Redan denna kortfattade presentation av runstenens visuella design antyder varför Zilmer och Vasshus (2023) tvekar om stenens rumsliga funktion. Om runföljden **idiberug**, eller den sista delen **berug**, uttrycker ristarens namn, skulle funktionen kunna vara att lämna spår, och även den till synes spontana placeringen av en del andra tecken och linjer skulle kunna stödja en sådan tolkning. Å andra sidan tycks den komplexitet som utmärker dessa partier skvallra om att något mer står på spel. Om denna sekvens av runor i stället rymmer den dödas namn, skulle stenen kunnat ha den funktion som här kallas visare, med uppgift att säga något om graven, vilken den då skulle ha markerat. Men om denna runföljd, och eventuellt även andra detaljer i det omgivande rutmönstret, verkligen skulle ha varit avsedda att peka ut något för någon vid graven, skulle man förvänta sig en betydligt högre grad av monumentalitet (jfr Zilmer & Vasshus 2023:248–250, 283–287).

Efter denna sammanfattning av tolkningsproblematiken blir vår fråga hur en undersökning av platssemiotiken eventuellt kan bidra till bestämningen av runstenens rumsliga funktion. Fyndplatsen är ett mindre gravfält från äldre järnålder, och graven en så kallad flatmarksgrav. Detta är en enkel gravtyp där de brända benen, i eller utan urna, sällan hittas tillsammans med gravgävor. Det är däremot vanligt med fynd av stenar

på och i gravar av detta slag. Ovan jord kan de markeras av en klumpsten eller en flat sten som rests eller lagts som täcksten. Under jord kan flata stenar ha placerats som botten eller stöd för urnan eller lagts som lock över de brända benen (se t.ex. Jankavs & Lönn 2024:55–59). I det aktuella fallet hade benen lagts i gravgömman utan urna. Enligt det foto från utgrävningen som publicerades när fyndet offentliggjordes hittades stenen i horisontellt läge strax under dåvarande marknivå, och verkar alltså ha fungerat som locksten ovanför huvuddelen av gravens rester av träkol och brända ben (se Biørnstad 2023 med foto från Kulturhistorisk museum, Oslo universitet, jfr Solheim et al. 2025:4–10). Stenblockets runristade plansida (bild 1) låg vänd neråt (Zilmer & Vasshus 2023:235, Solheim et al. 2025:5). Semiotiskt har flata stenar, såväl lockstenar som täckstenar, på något sätt fungerat som gränser för de döda, även om järnålderns bruk av kremering och gravgåvor tyder på att den dominerande föreställningen varit att de döda transformerade kunde passera sina gravars gränser (se Williams 2013 med referenser). Eftersom den arkeologiska bedömningen är att strukturen kring blocket är orörd (Solheim et al. 2025:7), så är det ett intressant faktum att stenen lagts nere i graven, inte ovanpå, och med den ristade plansidan neråt, vänd mot den dödas kvarlevor. Denna placering av stenen talar emot att den varit tänkt att fungera som spår eller visare. Däremot borde man pröva om runstensens funktion kunnat vara att fungera som portal, en ”gränssten” som reglerar den dödas rörelser. Denna slutsats är i linje med konklusionerna av den utförliga arkeologiska analysen av fyndet i Solheim et al. (2025). Innan den större stenen delats tycks den ha fungerat som en visare, rest i anslutning till en angränsande grav (ibid.:15), men det block som använts vid en ny begravning (här kallat Holestenen) har fått ”additional pragmatic, and symbolic expressions” (ibid.:16).

Vi närmar oss därmed frågan om Holestenens interaktionsordning. Det är rimligt att anta att skrifthandlingar under skriftbrukshistoriens första faser i hög grad var inbäddade i muntliga praktiker. I stället för att föreställa sig läsning och skrivande som två skrifthandlingar som typiskt skiljts från varandra i tid och rum – inkodning först och avkodning sedan – är det värt att pröva idén om att läsaren så att säga varit inbjuden till skrivandet. I vårt fall handlar det om hur den döda kan ha varit inbjuden att avlyssna vad som sägs vid ristandet av lockstenen, och att denna delaktighet kan ha förståtts som garantin för en gemensam tillgång till runtextens mening. En formulering i den ovan nämnda Eggjastenens inskrift ver-

kar ge en ledtråd som pekar i denna riktning. Denna inskrift säger om sig själv, på gravhällens undersida, att *ni's sólu sótt*, dvs. ”icke är den av sol sökt” (se t.ex. Nordberg 2016). En rimlig tolkning av denna utsaga är att inskriften för att kunna läsas av den döde måste ristas i mörkret där den döde befinner sig. En sådan kontext skulle faktiskt kunna vara en bidragande förklaring till Holestenens ibland till synes osäkra linjer.²

Finns det någon möjlighet att rekonstruera vad som hände för snart två tusen år sedan vid Svingerud efter att benen samlats från likbålet och lagts i graven? Det mesta av detta är utom räckhåll för vår undersökning – värmen från bålet, processionen, rösterna, musiken, rökelsen. Men vad som gör just denna flatmarksgrav unik är att lockstenen ristats med runor, och att det därför finns bättre evidens för en del av det som utspelade sig. Ett tentativt förslag är att interaktionsordningen består av tre huvudsakliga steg (om vi begränsar oss till ristandet av stenblockets plansida).

Först ristas runföljden **idiberug**. Om denna uttrycker ett kvinnonamn är det enklast att föreställa sig att det handlar om den dödas namn. Genom att hennes namn nämns och ges en varaktig representation, är det rimligt att hon föreställts bli tilltalad och mer närvarande. Om runföljden i stället skapar en betydelse om återkommande beskydd, får ristandet karaktären av en välgångsönskan till den person vars brända kvarlevor stenen var avsedd att täcka.

Som ett andra steg täcks plansidan, med undantag för den yta som redan upptas av runorna **idiberug**, med det rutnätsmönster som kommenterats ovan. Givet gravkontexten är det värt att överväga om inte associationerna till spelplan är mer relevanta än de paralleller som anförts till solur. Rutmönstrade spelplaner är relativt vanliga gravgåvor under järnålder och vikingatid, rimligen för att spelet, med dess risker och möjlighet till framgång, erbjöd ett sätt att ge övergången mellan död och liv en konkret manifestation (se Wittaker 2006, Andrén 1993). Om en spelplan i detta fall ristats för att kunna läggas ner mot kvarlevorna i graven skulle det kunna förstås som ett indicium på att det handlar om något som den döda behöver känna till för sitt fortsatta öde.

Som ett tredje och sista steg innan stenen läggs ner i graven ristas runor på rutnätsmönstret. Svårigheten att tolka dessa runor beror kanske i

---

2 Den möjliga parallellen till Eggjastenen är ett förslag jag fick Sofia Pereswetoff-Morath 2023-05-11.

grund och botten på att de främst varit tänkta som representationer av det som sagts vid ristandet. Om stenens mest troliga funktion är att fungera som portal, är det inte orimligt att tänka sig att utsagorna gällt den dödas rörelse och transformering, vilken redan kremeringen var till för att underlätta. Vi kunde leka med tanken på vad det skulle kunna innebära om de ovanliga **b**-runorna syftar tillbaka på **berug**-sekvensen, så som Zimler & Vasshus föreslår (2023:252–253). Den appellativa tolkningen av denna runföljd skulle kunna innebära att ristandet av **b**-runor på spelplanen fyller den med upprepade tillönskningar om beskydd. Namntolkningen skulle i stället kunna innebära att **b**-runorna representerar den döda i olika moment som hon föreställs möta. Bland de andra runor som ristats tillsammans med **b**-runorna skulle det kunna finnas sådana som stått för andra element i vad som berättats för den döda, exempelvis om kommande utmaningar och bistånd i dessa. Det lär aldrig bli möjligt att ringa in dessa betydelser, men kanske de tre runorna **fuþ**, som i dubbel storlek verkar avsluta rutnätets runföljder, skulle kunna förstås som en sammanfattning: allt som kan ljudas med runradens språkljud är bestämt att transformeras till något nytt, liksom runraden i sig kan transformera alla flyktiga språkljud till varaktiga tecken.

Jag är väl medveten om att försöket att så konkret som möjligt skissera Holestenens interaktionsordning bildat en skör indiciekedja. Metodologiskt börjar det bli övertygande först om denna typ av tentativa förslag visar sig ha kraft att förklara andra faktiska omständigheter (Varför varierar Holestenens **b**-runor i grafisk komplexitet? Varför förekommer de bara på plansidan? Och så vidare). Poängen som jag hoppas att det första exemplet visat är att det krävs att undersökningen av visuell design kompletteras med en undersökning av platssemiotik. Det är bara denna dubbla blick som avslöjar att portal är en bättre kandidat för Holestenens rumsliga funktion än spår eller visare. Detta är i sin tur en förutsättning för att det ska vara möjligt att överhuvud taget argumentera för vad som är en rimlig interaktionsordning, och fördjupa diskussionen kring olika tolkningsalternativ för detaljer i stenens visuella design. Denna poäng, att vägen vidare i inskriftens tolkning måste inbegripa en fördjupad reflektion kring rumslig kontext, är i linje med Zilmers och Vasshus konklusioner (2023:289).

3.2. Rökstenen

Den tidigare forskningen om Rökstenen är mycket omfattande, och har i hög grad prioriterat analysen av den över sju hundra runor långa inskriften. Vad gäller rumslig funktion kan forskningsläget sammanfattas med att man i regel betraktat runstenen som en portal. I de arbeten som under 1900-talet kom att lägga fast vad som betraktats som standardtolkning (t.ex. Schück 1908, Wessén 1958, Gustavson 1991) framträder runstenen som en portal genom vilken läsaren fått tillgång till en virtuell värld av hjälteberättelser, en kavalkad som sträckt sig från goterkungen Teoderik till helgedomsväktaren Sibbe. Också de tolkningsförslag som under början av 2000-talet i stället förstått inskriften som en rad kosmologiska gåtor (t.ex. Ralph 2007, 2021, Holmberg, Gräslund, Sundqvist & Williams 2020, Williams 2021) har föreställt sig runstenens funktion som portal, men nu som en ingång till en mytologisk värld där det står en strid om himlakropparnas ljus och världens bestånd. En svaghet i tidigare tolkningar är att de inte har kunnat förklara någonting av den komplexa visuella design som är så utmärkande för denna runsten, som har runor på alla fem sidor av stenen, i växlande riktningar, och med skiftande skriftsystem.

Båda tolkningslinjerna har dock lett till vissa ansatser att tydligare koppla inskriften till olika dimensioner av rumslighet, och på så vis öppna för att monumentet eventuellt även skulle ha kunnat fungera som visare. Förslagen kan illustreras med utgångspunkt i de två rader som vardera består av tre stora kryss av tvärställda numeriska runor (se figur 1 där chiffret anges upplöst inom hakparenteser). Den ena raden är ristad på toppsidan, och är i det närmaste oläsbar för en mänsklig läsare som inte har tillgång till pall eller stege, medan den andra har getts en iögonfallande plats högst upp på andra bredsida (se bild 3 och 4). Det är ur dessa två rader som man med standardtolkningen etablerat idén om att inskriften alluderar på en nu bortglömd berättelse om den nittioårige Sibbe, medan Holmberg, Gräslund, Sundqvist & Williams (2020: 29–30, obs not 6) introducerar förslaget att raderna uttrycker var sin solgata som skulle kunna tematisera solens förhållande till månen (se figur 2). Givet att denna del av inskriften handlar om Sibbe, har den ansetts peka ut en relation mellan stenens plats, där Sibbe skulle ha haft uppdrag som vi-väktare (*vīaværi*), och den närbelägna orten Sibberyd, där Sibbe skulle ha fått en son trots sin aktningvärda ålder. Andra liknande förslag har gällt kopplingar till orterna Ingvaldstorp och Väversunda (se Gustav-

son 1991). Om samma runföljder i stället uttrycker solgåtor, skulle man kunna tänka att stenens funktion varit att på något sätt peka ut relationer mellan stenen, solen och månen. I det följande ska jag visa hur den senare tolkningslinjen kan utvecklas vidare (jfr Holmberg 2021b).

		Toppsidan	Överst andra bredsidan
Runföljd		[si]bi [ui]a [ua]ri	[ul] [ni] [ru]þr
Wessen 1958 Gus- tavson 1991	Forn- svenska	<i>Sibbi viaværi ol niroðR.</i>	
	Översätt- ning	Sibbe viets väktare avlade [en son] nittioårig.	
	Potentiella rumsliga funktioner	Portal till hjälteberättelser varav berättelsen om Sibbe är en. Visare som aktualiserar relationen mellan stenen och orter i närområdet, t.ex. Sibberyd.	
Holm- berg et al. 2020	Forn- svenska	<i>Sibi viaværi?</i>	<i>Ull nē rýðr?</i>
	Översätt- ning (och svar)	[Vem är] för en bror väktare av helgedomar? (Svar: Det är solen)	[Vem] färgar inte Ull med blod? (Svar: Det är solen)
	Potentiella rumsliga funktioner	Portal till kosmologi, bland annat om solen. Visare som aktualiserar relationen mellan stenen, solen och månen.	

FIGUR 1. Jämförelse mellan olika tolkningar av Rökstenens två rader med kryss av numeriska runor samt möjliga implikationer för rumslig funktion.

En hämsko för förståelsen av Rökstenen vad gäller platssemiotik är naturligtvis det faktum att det inte är känt var och hur stenen ursprungligen varit rest. Den allmänna bedömningen är dock att den cirka fem ton tunga stenen inte bör ha stått speciellt långt från den tiondebod där den murades in strax öster om den medeltida kyrkan. Med andra ord kan det antas att stenen först restes i anslutning till den gamla öst-västliga vägen söder om sjön Tåkern. I början av vikingatiden passerade denna väg en rad äldre gravhögar varav många fortfarande är synliga. Kvar står också flera stenar som rests vid några av dessa äldre gravplatser. I en kartläggning av dessa oristade resta stenar noterade arkeologen Anna Nyqvist Thorsson att fem av dem har en liknande snedhuggen toppsida som Rökstenen (se Holmberg 2021b:6–8 och not 1). De står på platser vilka liksom Rök har öppen siktlinje mot Omberg, och de står alla med sin högsta kantsida mot berget i väster. Vi skulle alltså kunna tolka stenarna som visare vilka pekar ut riktningen västerut. I fyra fall är riktningssängivel-

sen mer eller mindre rakt västlig, i ett fall nordvästlig. Det kan noteras att Rök är en speciell plats i relation till Omberg då berget från denna utsiktsplats skiljer sommarhalvårets solnedgångar från vinterhalvårets: vid vårdagjämningen kommer sommarhalvårets första solnedgång att ske bakom bergets södra brant, vid sommarsolståndet går solen ner i nordväst precis bakom bergets nordliga spets, och vid höstdagjämning tar solen – om man betraktar den från Rök – så att säga farväl av berget genom att sommarhalvårets sista solnedgång sker bakom sydbranten. Det finns hur som helst goda skäl att överväga om Rökstenen rests som en av stenarna som pekar västerut, även om den skiljer sig från övriga stenar längs vägen genom sin runristade yta. Ja, inget hindrar förstås att stenen först rests oristad och gett platsen namnet Rök, 'Rauken', redan långt innan man beslutat sig för att låta rista den i samband med ett oväntat dödsfall, och kanske också på grund av andra illavarslande tecken, såsom den extremt kalla sommaren år 800. I så fall har stenen tagits ner från sin plats och rests igen efter runristandet.

Det intressanta är vad idén om Rökstenen som visare västerut får för konsekvenser för möjligheten att rekonstruera en rimlig interaktionsordning. Det går att beskriva hur interaktionen kan ha fungerat antingen vid den resta stenen (se Holmberg 2021b:11–14) eller vid ristningens produktion, om vi nämligen fullföljer tankegången att läsarna varit inbjudna till denna process för att successivt invigas i inskriftens mening. Jag ska i det följande välja det andra alternativet, och föreslå vilken interaktionsordningen som var aktuell vid ristandet. Av utrymmesskäl får resonemanget här begränsas till vad jag förstår som inskriftens fem solgåtor.

Scenen som jag utgår ifrån är alltså den där stenen ligger på marken, troligen vid ett hål som redan förberetts för att passa rotändan (eventuellt det hål där stenen redan tidigare varit rest). Säkerligen har inskriftens första del, på första bredsida, ristats först, och när denna täckts av runor har stenen vänts ett halvt varv så att den ännu oristade bredsida (markerad med E i bild 4) blottats. Om stenen efter att övriga sidor ristats skulle resas för att stå med högsta kantsidan åt väster har den i detta moment legat så att man sluppit onödiga justeringar av det tunga blocket, vilket inneburit att de fortfarande tomma kantsidorna haft följande orientering: första kantsidan (B) mot öster, toppsidan (C) mot söder, och andra kantsidan (D) mot väster. Hålet för stenen har funnits strax norr om rotändan (som inte är avbildad i bild 4).

BILD 3. Rökstenens andra plansida. Foto: Helge Andersson (CC BY).

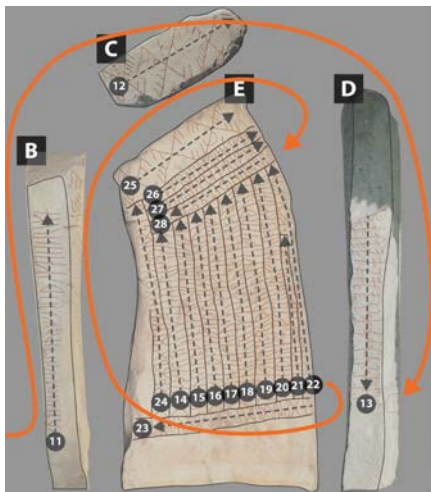

BILD 4. Medsols läsordning av ristningens rader på kantsidor, toppsida och andra plansida. Teckning: Marco Bianchi (CC BY). Foto: Bengt A. Lundberg, RAÄ (CC BY).

Inskriften, tolkad som en följd av kosmologiska gåtor, kräver två deltagarroller i interaktionen – en för den eller de som ställer de hemlighetsfulla frågorna genom att läsa inskriftens olika delar, och en för den eller de som ger de förväntade svaren. Medan runorna målas upp, huggs, tvätts och färgas igen är det naturligt att man försäkras sig om att en utvald grupp av läsare, eller lyssnare, vet hur var och en av gåtorna ska besvaras. Det är emellertid rimligt att tänka sig att kosmologiska gåtor av detta slag även har fungerat på ett plan där en tredje deltagarrull tillfallit de gudomliga makter som också ansetts närvarande. Frågor om världens grundvalar har inte ställts och besvarats i ett mindre viktigt syfte än att upprätthålla kosmos. Vi kan därför pröva att rekonstruera en interaktionsordning för de fem solgåtorna i vilken solen, eller det kvinnliga gudaväsen som förknippades med solen i nordisk mytologi, har ansetts involverad i interaktionen som en lyssnande eller läsande part.

Första solgåtan är försedd med en ledtråd om en ridande kämpe (se Ralph 2007, 2021, Holmberg 2016, 2021a, Holmberg, Gräslund, Sundqvist & Williams 2020 för olika tolkningsvarianter). Ledtrådens placering har planerats så att dess avslutande del nu ska huggas in på stenens första kantsida (B) Frågan är vem som tidigare var död men som ”nu sitter rustad på sin häst, med skölden i remmen, den främste av ryktbara”.

När raden är färdig kan det förväntade svaret ges att jo, ”det är solen”. Placeringen av gåtan är gjord så att skildringen av soluppgångsritten på första kantsidans rad, såväl vid ristandet som efter resningen, ska kunna bli belyst av soluppgångens ljus från öster. Om solen har föreställts vara medläsare, innebär det att ristningen tilldelat henne en plats för uppgång och anvisat en riktning söderut över himlavalvet.

Andra solgåtan bör finnas på den sida som därnäst blir belyst – och läst – av solen, nämligen toppsidan (C). Det stämmer väl med den tolkning av toppsidan som refererats ovan, nämligen att denna rad uppmärksammar att solen under dagen tar över vaktuppdraget från sin broder månen (figur 1 ovan, se vidare Holmberg, Gräslund, Sundqvist och Williams 2020:29–30). Tidigare forskning har haft stora problem med att finna en naturlig väg upp till toppsidan, men om stenen fungerat som visare för solens rörelser löser detta problem sig självt. Det är inte heller något problem att gåtan placerats så högt att den passar bäst för solen som läsare. Valet att låta numeriska runor bild tre stora kryss, eller solkors, är en tydlig ledtråd och stärker stenens karaktär av visare genom att tydligt peka ut solens fortsatta rörelseriktning västerut.

Tredje solgåtan bör följdriktigt vara ristad på den andra kantsidan (D). Tidigare tolkningar har i regel föreslagit att raden ska läsas direkt före de två raderna med kors av numeriska runor, men den läsordning som faller ut om vi väljer att följa solens riktning kräver att raden i sig är en egen gåta, trots att själva gåtan i så fall bara består av tre runor: þur. Det finns bara ett verb som kan passa i indikativ, nämligen verbet *fvn. þyrja*, vilket skulle ge betydelsen ”[vem] flyger fram?”.³ Svaret på gåtan är då åter att ”det är solen”, som nu flyger fram mot sin nedgång i väster. En god parallell är användningen av samma verb i eddadikten *Skírnismál* (strof 10) när det handlar om Skírners ritt över himlen till jättarnas land. En mycket viktig iakttagelse som stärker tolkningen är att kantsidans numeriska chifferrunor inte ristats nerifrån och upp som inskriftens alla andra vertikala rader, utan från toppen och ner. Detta grepp gör att stenen fullföljer sin funktion som visare för solen också under kvällens sista ljusa timmar.

3 Jag följer här ett förslag som lämnades av Henrik Williams vid högre seminarier för nordiska språk vid Uppsala universitet 2022-03-23, eftersom förslaget i Holmberg 2021b kräver en grammatisk form.

Fjärde solgåtans utformning måste ha varit utmanande. Efter bredsidas huvudparti, som utgörs av två stjärngåtor (om tolkningen i Holmberg 2022 är riktig), gäller det att visa solen tillbaka till den punkt i öster där en ny soluppgång ska äga rum. Detta innebär emellertid en rörelse på tvärs mot principen om att runor ristats från vänster till höger. Den eleganta lösningen på detta problem är att gåtans horisontella första rad (rad 23 i bild 4) ristats upp och ner. Därefter kan gåtans vertikala andra rad anvisa samma bana för soluppgången som den första solgåtans genom att påbörja ett nytt parallellt medsolsvarv längst ut på bredsida (rad 24). Gåtans berättelse om att konsekvenserna av solens död ominnetgörs av att solens dotter fortsätter att gå i sin moders bana (se Holmberg, Gräslund, Sundqvist och Williams 2020:24–26).

Femte och sista solgåtans ledsagar solen en andra gång över södra himlavalvet (rad 25). Ristningen av tre solkors upprepar den andra solgåtans utformning. En möjlighet att tolka det numeriska chiffret är att förstå det som en gåta om vem som skonar Ull, en gud som kan ha förknippats med den skinande månskivan (se figur 1 och Holmberg, Gräslund, Sundqvist och Williams 2020:29–30, not 6). Möjligen har det spelat in att solen i söder skiner mot den lokala kultplatsen Ullevi, norr om Rök.

Genombrottet för den rumsliga analysen av Rökstenen ligger i insikten om att stenen fungerat som en (av flera!) visare som pekat ut en västlig riktning. Tolkningen kräver inte att vi känner till stenens exakta ursprungliga plats, men däremot alltså att vi föreställer oss stenen placerad så att dess högsta kantsida står mot väster. Detta har öppnat för några, som jag bedömer det, övertygande resultat vad gäller stenens visuella design. Inskriftens många skiftande riktningar liksom arrangementet med de stora runkryssen har tidigare framstått som uttryck för konstnärlig nyckfullhet. I stället handlar det om semiotiska val som är gjorda för att inskriften ska kunna visa, och kanske befästa, solens bana.

3.3. Ingelstadhällen

Ristningen i berget vid Ingelstad har väckt förvånansvärt lite uppmärksamhet, kanske för att runornas mening kan tyckas förhållandevis trivial. De tjugosex runorna som är jämnt fördelade mellan två parallella rader, verkar inte just ange mer än att personer kallade Solse och Dag huggit olika delar av inskriften. De som tidigare kommenterat ristningen har därför lutat åt att den rumsliga funktionen har varit att lämna spår.

Det är bedömningen som gjorts av såväl Erik Brate (i *Östergötlands runinskrifter* 1911:44) som Arthur Nordén (1948). ”Snarast vill det förefalla,” skriver Nordén om inskriften, ”som om det varit två verksamhetslystna ungdomar, som roat sig med att hugga in detta på bergknallens topp” (1948:40). Båda Brate och Nordén håller emellertid öppet för att det kan ha funnits ett magiskt syfte. Åt det senare lutar Magnus Källström som är den som senast behandlat ristningen (Riksantikvarieämbetet 2017).

Låt oss dröja något inför vilka möjligheter den visuella designen antyder vad gäller rumslig funktion. Tillsammans med runraderna finns tre tydligt inhuggna bildristningar: ett svärd strax ovanför runraderna, ett korsliknande tecken till höger om dem, samt underst en djupborrad skålgrop som med nio strålar bildar en sol (se bild 5 och 6). Brate identifierade även tre grunda skålgropar höger om de andra elementen, vilka idag är svåra att urskilja, medan Nordén genom avgjutning dokumenterat tre grunda skålgropar i solens strålkran (se bilder i Riksantikvarieämbetet 2017). Runföljderna refererar till ristningens produktion. Den övre radens **salsikarþisul** motsvarar av allt att döma fornsvenskans *Solsi gærði söl* det vill säga ’Solse gjorde solen’. Den undre radens första runa är en urnordisk D-runan, som tycks fungera som begreppsruna för namnet Dag, vilken följs av en runföljd i vilken fyra av runorna är skadade: **skut--þ--ahiu**. Brates tolkning av raden verkar fortfarande vara den hittills mest rimliga: *D[agr] skut[a i] þ[ætt]a hiö* ’Dag högg detta på bergknallen’ (även om *skuta* för ’bergknalle’ är osäkert) (se *Östergötlands runinskrifter*, 1911:43–44). Vad som i ristningens visuella design talar emot att ristningen bara skulle vara resultatet av klotter är den visuella komplexiteten. Eftersom framställningen av den djupa skålgrop som utgör solens centrum måste ha tagit mycket lång tid i anspråk, verkar det rimligt att också utformningen och placeringen av övriga element planerats väl. Å andra sidan motsvarar inte riktigt ristningens anspråkslösa storlek, runraderna täcker inte en större yta än cirka 40 x 15 cm, vad man skulle föreställa sig av en ristning som var avsedd att fungera som visare.

BILD 5. Ingelstadhällen med kompass. Foto: Per Holmberg (CC BY).

BILD 6. Ingelstadhällen uppmålad 1894. Foto: Erik Brate (ATA).

En analys av platssemiotiken kan emellertid ge mer stöd för att den rumsliga funktionen ändå kunnat vara visarens. Inskriften har, som nämndes inledningsvis, under vikingatid varit belägen på en liten kobbe i Bråviken, och platsen som valts för ristningen är öns högsta punkt. Runorna är ristade så att man haft god utsikt söderut, över vattnet alldeles nedanför klippans brant, och vidare över landskapet. Ungefär tre kilometer bort i denna riktning ligger Himmelstaddlund, ett av Skandinavien största hällristningsområden, som bland annat rymmer vad som tolkats som solsymboler (och faktiskt har ett av få exempel på att en runristning senare integrerats i hällbilderna, se t.ex. Nilsson 2010:164). Platsen för Ingelstadristningen påminner om det typiska vattennära läget för hällristningar, och de skålgropar som finns på ristningsytan kan mycket väl vara från bronsålder. Tillsammans stöder de här iakttagelserna slutsatsen att det kan vara fråga om ett läge som utgjort en prominent plats i landskapet redan långt innan runristningen kom till, och att ristningen därför kunnat peka på något som aktualiserats på platsen utan att den i sig behövt vara uppseendeväckande.

Vad gäller interaktionsordning är det värt att pröva om några av de drag som uppmärksammades för Rökstenens solgåtor också kan ha relevans här. Det är på denna punkt intressant att notera att Ingelstadhällens runrader är huggna från öster mot väster. Möjligen skulle avvikelserna på 20 grader från öst-västaxeln kunna vara betydelsebärande, men min bedömning är det troligare rör sig om en anpassning efter hur ytan som

är tillgänglig för ristning naturligt avgränsas av bergets kant ner mot den gamla vattenlinjen. Runristningens riktning medger med andra ord tolkningen att den, liksom Rökstenen, på något vis skulle ha haft funktionen att visa, bekräfta eller säkra solbanan västerut i en situation där detta har syntts nödvändigt.

Det är slutligen dags att återvända till ristningens visuella design för att se hur de olika elementen – runraderna, solsymbolen, krysstecknet och svärdet – eventuellt skulle kunna förklaras i relation till en sådan rumslig funktion. Jag nöjer mig här med att ställa några preliminära frågor.

För det första: runraderna. Dag, det namn som hemlighetsfullt anges av den urnordiska D-runan, är namnet för den gud som i nordisk mytologi var kusk på soluppgångens vagn. Namnet Solse, 'den solige' skulle vara ett passande binamn på samma gud, även om det inte finns några sådana belägg. Kan det tänkas att ristandet ingått i ett rituellt rollspel där en gud inte bara kunde ha varit en föreställd lyssnare och läsare utan även skribent?

För det andra: solen. Om ristningen ska förstås från en läsarperspektiv precis framför runraderna hamnar solsymbolen i nordöst, ett läge som oavsett årstid bör representera en tidpunkt före soluppgången. Har ristningen haft funktionen att befästa solens väg i den övergång mellan mörker och ljus som var guden Dags ansvar?

För det tredje: krysstecknet. Med en symbol för solen i nordöst skulle en mindre korssymbol i sydväst vara en lämplig angivelse av en stjärnas position. Det är känt från medeltida källor att norra himlavalvets ljusstarkaste stjärna, *Arcturus*, fungerat som den stjärna som förutsade soluppgången genom att på hösten vara den sista stjärna som tänds i öster (se Fritzner 1867 om *stjärna*). Men eftersom stjärnhimlen förskjuts i relation till solåret skulle samma stjärna under våren i stället markera att soluppgången nalkades genom att stå i väster. Skulle krysstecknets position kunna antyda att ristningens rituella funktion haft att göra med frandet av vårdagjämning?

För det fjärde: svärdet. Försöket att förstå ristningen som en slags kosmologisk spelplan vilken anger en väg för solen tycks dåligt förklara förekomsten av ett svärd. Det enda himmelsfenomen som återkommande liknats vid svärd är kometer. Halleys kometa, som passerar jorden ungefär vart sjuttiofemte år, har liknats vid ett svärd av Josephus år 66, (Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου 6, 288), fram till att en mycket senare passage inspirerade till filmen *Det flammande svärdet* (1916). Rapporterna från histo-

riens utan jämförelse mest spektakulära kometpassage kommer vid vårdagjämningen år 837, utförligast i krönikor från Tangdynastin (se t.ex. Yeomans, Rahe & Freitag 1986:79). Det var Halleys komet som passerade så nära jorden att kometsvansen tjugo dagar senare sträckte sig hela 60 grader över natthimlen. Den skräckinjagande synen av en stor himlakropp som rörde sig motsols över himlen fick människor över hela jorden att frukta att världens undergång var nära. Vittnar även ristningen i Ingelstad om att man upplevt hur den mytologiska hotbilden mot solen fick manifest form under den här kometpassagen?

Jag hoppas att också detta tredje exempel har kunnat visa hur en analytisk blick för både visuell design och platssemiotik kan öppna för en mer välgrundad förståelse av en runristnings rumsliga funktion och för den interaktion som ristningen kan ha varit en del av, vilket i sin tur gör det möjligt att ställa nya frågor om dess visuella design. Även om de förslag jag skisserat är tentativa, tror jag att redan den här påbörjade rumsliga analysen har visat att det finns goda anledningar att ta Ingestadhällens ristning på större allvar än att tala om den som klotter. Men också att det finns möjlighet att komma längre än att bara tänka att den annars är ett uttryck för magi.

4. Mot en ny förståelse av runstenarnas språkliga landskap

Den tradition inom vilken svensk runforskning bedrivs har ibland utmärkts av en skeptisk hållning till teori. Det kan vara berättigt. Teoretiska antagandet ska inte formuleras på ett sådant sätt att de riskerar att i sig leda empiriska undersökningar till vissa slutsatser. Å andra sidan finns det en risk att implicita ontologiska och epistemologiska antaganden bakom rutiner för forskningshantverket kan bli väl så styrande. Jag skulle avslutningsvis vilja peka på tre sådana implicita antaganden som kan vara ett hinder för förståelsen av runtexters funktioner.

Det första tveksamma antagandet är att det alltid först och främst är följden av språkliga tecken som ger mening. Vad jag här har försökt visa är det är en empirisk fråga i vilken grad runtexternas mening skapas ur de inristade runföljderna och hur mycket analysen måste ta hänsyn till andra drag i texternas visuella design och till deras placering. Kanske finns det en lösning av några av Hølestenens mysterier förborgad i variationen av b-runans form, eller i rutmönstrets komposition. Kanske finns det nya upptäckter att göra på Ingelstadhällens yta för den som har tålmod att

pröva vilka relationer som skapas mellan inskriftens olika element. Ett problem för forskningen kring Rökstenen har definitivt varit att forskningen prioriterat analys av själva runinskriften, till den grad att runföljderna så att säga flyttats bort från stenen, vilket gjort det omöjligt att upptäcka vad inskriften berättar genom att leda sina läsare i medsolsvarv.

Det andra antagandet som runtextforskningen behöver förhålla sig kritiskt till är antagandet om den ensamma läsaren. Jag har full förståelse för om mina exempel på denna punkt kan te sig spekulativa. Jag har argumenterat för att Holestenen bäst förstås mot bakgrund av föreställningen om att även den döda tar del i vad som sker vid ristning och läsning, att Rökstenen är ristad med och för solen, och slutligen antytt möjligheten att den som ristade Ingelstadhällen iklädde sig guden Dags roll. Jag kan förstås ha fel, men min poäng är att det är inte är mindre spekulativt att föreställa sig att runor primärt ristades i sten för att lämna budskap till personer som i framtiden skulle råka passera platsen. För att undvika en anakronistisk projektion av hur vi själva läser texter, också från skriftbrukshistoriens första faser, behöver vi försöka tänka oss att texter i hög grad varit något man skrivit inte bara för läsare, utan också med läsare.

Det tredje antagandet som kräver ny reflektion är antagandet att det alltid går att avgränsa studieobjektet till runristade artefakter. Det är förstås en helt legitim avgränsning av studieobjekt för en disciplin som byggt upp expertis kring att läsa och tolka runskrift. Men samtidigt är det slående att förståelsen av de runstenar som behandlats i denna artikel krävt att vi förstått dem som objekt vilka oftast saknar runristningar. Det är först när vi förstår att Holestenen faktiskt är en locksten i en flatmarksgrav som vi har chansen att förstå vad dess runor kan ha sagt. Genombrottet för att förstå Rökstenens funktion var insikten om att det är en rest sten som står tillsammans med andra resta stenar – som saknar runor – längs vägen mot Omberg. Något liknande kanske vi i framtiden kommer att kunna säga också om hållristningen vid Ingelstad.

Vad krävs då för att utveckla en bättre rumslig analys av stenristade runtexter? Det räcker inte att arbeta som jag gjort här med enskilda fall. Det krävs också – precis som runologin traditionellt gjort – en pendling mellan enskilda fall och de semiotiska normer man kan upprätta för textkulturen i en viss region. Vad gäller de senvikingatida inskrifterna på resta stenar finns det goda möjligheter att designa sådan forskning, men det låter sig inte göras med mindre än att de disciplinära gränserna mellan runologi och arkeologi överskrids. Runologins rumsliga mikroskala,

den visuella designen, kan då mer systematiskt förbindas med iakttagelser kring arkeologins rumsliga makroskala, platssemiotiken, genom att arkeologer och runologer tillsammans arbetar för att rekonstruera de aktiviteter som på interaktionsordningens mesoskala har ägt rum kring ristade stenar på olika platser.

Käll- och litteraturförteckning

- Andrén, Anders 1993. Doors to Other Worlds: Scandinavian Death Rituals in Gotlandic Perspectives. *Journal of European Archaeology*, 1, 33-56.
- Back Danielsson, Ing-Marie 2015. Walking Down Memory Lane: Rune-Stones as Mnemonic Agents in the Landscapes of Late Viking-Age Scandinavia. In: Williams, Howard et al. (eds.), *Early Medieval Stone Monuments. Materiality, Biography, Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press, 62-86.
- Bertelsen, Lise Gjedssø 2015. The Cross Motif on Late Viking Age Art Picture Runestones in Västergötland. *Lund Archaeological Review*, 20 (2014), 55-78.
- Bianchi, Marco 2010. *Runor som resurs: Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. (Runrön 20.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Biørnstad, Lasse 2023. Her dukker verdens ældste runesten op: Brændt lig afslørede dens alder. *Videnskab.dk* 31 jan 2023. <<https://videnskab.dk/naturvidenskab/her-dukker-verdens-aeldste-runesten-op-brændt-lig-afslørede-dens-alder/>> Hämtad december 2024.
- Fritzner, Johan 1867. *Ordbog over det gamle norske sprog*. Kristiania: Feilberg & Landmar.
- Gansum, Terje, Gro B. Jerpåsen & Christian Keller 1997. *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Goffman, Erving 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York, NY: Anchor Books.
- Gräslund, Anne-Sofie 2006. Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. In: Stoklund, Marie et al. (eds), *Runes and Their Secrets: Studies in Runology*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 117-139.

- Gräslund, Anne-Sofie 2014. The Late Viking Age runestones of Västergötland: On ornamentation and chronology. *Lund Archaeological Review*, 20, 39–53.
- Gustavson, Helmer 1991. *Rökstenen*. (Svenska kulturminnen 23.). Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Hem Eriksen, Marianne 2019. *Architecture, Society, and Ritual in Viking Age Scandinavia. Doors, Dwellings, and Domestic Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holmberg, Per 2016. Svaren på Rökstenens gåtor. En socialsemiotisk analys av meningsskapande och rumslighet. *Futhark. International journal of runic studies*, 6, 65–106.
- Holmberg, Per 2021a. Rök runestone riddles revisited. *Maal og Minne*, 112:2 (2020), 37–55.
- Holmberg, Per 2021b. Reading runes with the sun. A geosemiotic analysis of the Rök runestone. *Multimodality and Society*, 1 (4), 455–473.
- Holmberg, Per 2022. Watching Star Wars with Viking Age Subtitles. An analysis of cohesion and coherence in the Rök runestone inscription. *Arkiv för Nordisk Filologi*, 137, 5–31.
- Holmberg, Per, Bo Gräslund, Olof Sundqvist & Henrik Williams 2020. The Rök runestone and the end of the world. *Futhark. International journal of runic studies*, 9–10, 7–38.
- Holmqvist, Karen Langsholt 2021. *Carving the Self. Portrayals of the Self in Medieval Textual Graffiti from Norway and Connected Territories*. Oslo: Norwegian Institute for Cultural Heritage Research and Department of Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo.
- Jankavs, Peter & Marianne Lönn 2024. *Valtersberg, död, eld och gravar. Studier kring ett gravfält från förromersk järnålder i Ytterby socken, Bohuslän*. (GOTARC, Series C. Arkeologiska skrifter, No. 86.) Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier.
- Jesch, Judith 1998. Still Standing in Ågersta: Textuality and Literacy in Late Viking-Age Rune Stone Inscriptions. In: Düwel, Klaus & Sean Nowak (eds), *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung*. Berlin: de Gruyter, 462–475.
- Klos, Lydia 2009. *Runensteine in Schweden: Studien zu Aufstellungsort und Funktion*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 64.) Berlin: De Gruyter.

- Knirk, James E. 1999. Runer i Hagia Sofia i Istanbul, *Nytt om runer*, 14, 26–27.
- Kress, Günther & Theo Van Leeuwen 1996. *Reading images. The grammar of visual design*. London: Routledge.
- Kress, Günther & Theo Van Leeuwen 2021. *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London: Arnold.
- Källström, Magnus 2010. Recension av Klos 2009. *Fornvännen* 2010, 260–262.
- Larsson, Mats G. 1990. *Runstenar och utlandsfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningsarna*. (Acta archaeologica Lundensia 18.) Lund: Lunds universitet.
- Larsson, Mats G. 2010. Recension av Klos 2009. *Futhark. International journal of runic studies*, 1, 259–263.
- Lindström, Jonathan 2005. Påsk, höstblot och jul. Sambandet mellan årliga högtider och forntida gravars orientering. *Fornvännen*, 100:1, 13–28.
- Ljung, Cecilia 2016. *Under runristad håll: Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige*. (Stockholm Studies in Archaeology 67.) Stockholm: Explicare.
- Ljung, Cecilia & Susanne Thedéen 2012. Without a trace? In: Berge, Ragnhild et al. (eds), *N-TAG ten: Proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway 2009*, Oxford: Archaeopress, 9–18.
- Nilsson, Per 2010. Reused Rock Art: Iron Age activities at Bronze Age rock art sites. In: Goldhahn, Joakim, Ingrid Fuglestvedt & Andrew Jones (eds), *Changing Pictures. Rock Art Traditions and Visions in Northern Europe*. Oxford/Oakville: Oxbow Books, 154–169.
- Nordberg, Andreas 2016. Kom Odin till Eggja? En alternativ tolkning av Eggjastenens inskrift. I: Rydving, Håkan & Stefan Olsson (red.), *Krig och fred i vendel- och vikingatida traditioner*, Stockholm: Stockholm University Press, 1–46.
- Nordén, Arthur 1948. Östergötlands runinskrifter. Supplement till Erik Brates »Östergötlands runinskrifter» utg. 1911–18. (Manuskript i ATA.) I digital utgåva, kommenterad av Jan Owe <<https://gamlebo.se/norden/>>
- Nyqvist Thorsson, Anna 2021. *När andra ser. Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv under 1100- och 1200-talen i Vänerland-*

- skapet*. (Gotarc, Series B. Gothenburg Achaeological Thesis 77.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ralph, Bo 2007. Gåtan som lösning: Ett bidrag till förståelsen av Rökstens runinskrift. *Maal og minne* 99 (2), 133–57.
- Ralph, Bo 2021. *Fadern, sonen och världsalltet. En nytolkning av runinskriften på Rökstenen*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 45:1–2.) Göteborg: Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Riksantikvarieämbetet 2017. Ög 43 *Ingelstad. Runristningens historia och betydelse*. (Runrapport från Riksantikvarieämbetet, författad av Magnus Källström). Visby: Riksantikvarieämbetet.
- Scollon, Ron & Scollon, Suzie Wong 2003. *Discourses in Place. Language in the Material World*. London: Routledge.
- Schück, Henrik 1908. *Bidrag till tolkning af Rök-inskriften*. Uppsala.
- Solheim, Steinar, Kristel Zilmer, Judyta Zawalska, Krister Sande Kristoffersen Vasshus, Anette Sand-Eriksen, Justin J.L. Kimball & John Asbjørn Munch Havstein 2025. Inscribed sandstone fragments of Hole, Norway: radiocarbon dates provide insight into rune-stone traditions. *Antiquity*, 2025, 1–18. <<https://doi.org/10.15184/aqy.2024.225>> Accessed February 2025.
- Stern, Marjolein 2013. *Runestone images and visual communication in Viking Age Scandinavia*. Nottingham: University of Nottingham.
- Stille, Per 2014. Runstenarna i landskapet: En undersökning om placeringen av runstenarna i Tiohärad. *Futhark. International journal of runic studies*, 5, 137–149.
- Toft, Martin 2023. Verdas eldste runestein funnen av UiO-arkeologar i Hole på Ringerike. *UNIFORM. Nettavis for Universitetet i Oslo*, 17 jan. 2023. <<https://www.uniform.uio.no/nyheter/2023/01/verdas-eldste-runestein-funnen-av-uio-forskarar.html>> Hämtad december 2024.
- Wessén, Elias 1958. *Runstenen vid Röks kyrka*. (Handlingar, filologisk-filosofiska ser. 5.) Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Wideen, Harald 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier: Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid*. (Skrifter utgivna av Göteborgs Arkeologiska Museum 2) Göteborg: Göteborgs Arkeologiska Museum.
- Williams, Henrik 2021. *Rökstenen och världens undergång*. Stockholm: Kaunitz & Olsson.

- Williams, Howard 2013. Death, Memory, and Material Culture: Catalytic Commemoration and the Cremated Dead. In Nilsson Stutz, Liv & Sarah Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. (Online edn.) Oxford: Oxford Academic. <<https://doi-org.ezproxy.ub.gu.se/10.1093/oxfordhb/9780199569069.013.0011>> (Accessed February 2025).
- Whittaker, Helène 2006. Game-boards and gaming-pieces in funerary contexts in the Northern European iron age. *Nordlit*, 20, 103–112.
- Yeomans, Donald K., Jürgen Rahe & Ruth S. Freitag 1986. The history of comet Halley, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 80.
- Zachrisson, Torunn 1998. *Gård, gräns, gravfält: Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. (Stockholm studies in archaeology 15.) Stockholm: Stockholms universitet.
- Zilmer, Kristel 2010. Viking Age Rune Stones in Scandinavia: The Interplan between Oral Monumentality and Commemorative Literacy. In Ranković Slavica, Leidulf Melve & Else Mundal (eds), *Along the oral-written continuum. Types of texts, relations and their implications*. Turnhout: Brepols, 135–162.
- Zilmer, Kristel & Vasshus, Krister S. K. 2023. Runic fragments from the Svingerud grave field in Norway. Earliest datable evidence of runic writing on stone. *NOWELE. North-Western European Language Evolution*, 76(2), 233–303.
- Åkerström, Hanna 2020. Läsordning i tidigvikingatida runristningar. *Futhark. International journal of runic studies*, 9–10 (2019), 39–134.
- Östergötlands runinskrifter 1911 = *Östergötlands runinskrifter granskade och tolkade av Erik Brate 1911-1918*. (Sveriges runinskrifter 2.) Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Det långa 1800-talet och den svenska språkhistorien

David Håkansson

1. Inledning

Språkhistoriska beskrivningar utgår normalt från någon form av indelning i tidsperioder. Vanligen stannar denna periodisering vid 1700-talets första kvartssekel, vid den tidpunkt då den epok som går under namnet *yngre nysvenska* tar sin början. För den som följer svenskans historia från vikingatidens *runsvenska*, via högmedeltidens och senmedeltidens *fornsvenska* till den tidigmoderna epokens *äldre nysvenska* kan det se ut som om språkhistorien skulle ta slut med den yngre nysvenskan. Så är förstås inte fallet, men även välmotiverade förslag till fortsatta indelningar av epoker i svenskans historia har haft märkligt svårt att få fäste i svensk språkhistorieskrivning. Även i den senaste upplagan av läroboken *Svenska språket under sjuhundra år* (Pettersson 2005) anges 1732 som startpunkten för den senaste perioden i svenska språkets historia. Som Ralph (2000) har framhållit är vanans makt stor på denna punkt inom svensk språkhistoria.

Redan 1988 föreslog Mats Thelander termen *modern nysvenska* för att på detta sätt skapa en epok i svenskans historia som var tydligt skild från dagens svenska: *nusvenskan*. Som gräns för den nya epoken valde Thelander 1879, året för Strindbergs *Röda rummet*. I andra sammanhang har också skiftet mellan 1800- och 1900-talet lyfts fram som en relevant skiljelinje (Svensson 2020). Oavsett om gränsen dras 1879 eller vid det förra sekelskiftet riskerar emellertid en sådan indelning att stycka upp modernitetens genombrott i svensk språkhistoria på ett lite olyckligt sätt.

Det är inte bara i språkhistorien som periodiseringar spelar en viktig roll – alla historievetenskaper behöver indelningar av något slag. För att komma bort från en indelning av epoker som utgår från århundran-

den har den engelske historikern Eric Hobsbawm lanserat begreppet *det långa 1800-talet*, en period som avser tiden från den franska revolutionen till utbrottet av första världskriget. Epoken motiveras alltså av samhälleliga förändringar, men även från ett språkvetenskapligt perspektiv kan den vara relevant. För svenskans del skulle en epok som det långa 1800-talet innebära att det tidiga 1900-talets svenska skulle kunna hållas samman med det föregående seklets och att gränsen mot den moderna svenskan i så fall skulle dras först en bit in på 1900-talet. I detta bidrag ska jag söka visa att vi också i svensk språkhistorieskrivning har behov av ett långt 1800-tal, och jag ska argumentera för att en sådan periodindelning kan vara motiverad för flera olika typer av språkhistoriska studier. Härvidlag utgår jag från den distinktion mellan *inre* och *yttre språkhistoria* som ibland görs i språkhistorieskrivningen. Mina exempel ska jag hämta från ett pågående projekt vid Uppsala universitet som studerar språkförändring under perioden 1830–1930, och särskild uppmärksamhet kommer jag bl.a. att ägna åt framväxten av svenskans subjektstvång.

2. Inre och yttre språkhistoria

Språkvetenskaplig begreppsbildning kännetecknas av ett antal terminologier som bygger på motsatspar: synkroni ställs mot diakroni, langue mot parole, competence mot performance för att bara nämna några. Inom dagens språkvetenskap märks särskilt ett antal begrepp som bygger på en motsättning mellan system och bruk. Inom språkhistorisk forskning har det resulterat i termparen *inre* visavi *yttre språkhistoria*. Till den inre språkhistorien räknas då vanligen ljudförändringar, morfologiska förändringar och syntaktiska förändringar – i stora drag en språkbeskrivning av det slag som möter i Elias Wesséns klassiska *Svensk språkhistoria* I–III (1992, första upplagan utgiven 1941–1956) – medan förändringar av genrer, diskurser och ordförråd i stället ofta har räknats som yttre språkhistoria.

Den inre och yttre språkhistorien skiljer sig åt på flera sätt. Den kanske mest iögonenfallande skillnaden mellan inre och yttre språkhistoria rör **perioden**. Under lång tid sysselsatte sig svensk språkhistoria främst med de äldsta epokerna, och när forskningsintresset så småningom också kom att inkludera även yngre språkskeden kom denna forskning att bedrivas från helt andra utgångspunkter och behandla helt andra typer av problemkomplex än vad som gällde för forskningen om den äldsta svenskan

– ett förhållande som har bidragit till att det ofta har varit svårt att se de långa perspektiven och teckna de långa linjerna i svensk språkhistoria. Yngre språkskeden har ibland också avfärdats som mindre lämpade för inre språkhistoria. Till grund för ett sådant ställningstagande ligger vanligen den gängse bilden att svenskans grammatik har förändrats ”förhållandevis lite” sedan mitten av 1700-talet (SAG I:24): ”De förändringar man kan iaktta i skriftspråket gäller i stor utsträckning hur frekvens, stilvärden och stilpreferenser har förskjutits för olika grammatiska fenomen.” I jämförelse med t.ex. de omvälvande morfologiska och syntaktiska förändringarna under senmedeltiden framstår naturligtvis den yngre nysvenskan som grammatiskt stabil, men det innebär dock inte att svenskans grammatik förblir statisk. Senare studier (se t.ex. Larsson & Petzell 2021) visar att det finns all anledning att revidera den bild av yngre nysvenska som ett mindre givande forskningsfält för inre språkhistoria som t.ex. Josephson (2007) förfäktar.

Den inre språkhistorien fokuserar alltså ofta på äldre språkskeden medan den yttre språkhistorien intresserar sig för senare språkhistoriska epoker. Men det finns också ytterligare skillnader. **Studieobjektet** i en språkhistorisk undersökning är inte sällan en språkförändring. I en sådan process ingår emellertid flera olika moment – alltifrån innovationen, själva förändringen av systemet vid en viss tidpunkt, till spridningen av en novation i samhället. Medan den inre språkhistorien i regel har fokuserat på den förra aspekten har den yttre språkhistorien istället koncentrerat sig på den senare infallsvinkeln. Den skilda synen på studieobjektet blir därmed ytterligare en dimension i dikotomin.

Vilken ny sorts kunskap ska en språkhistorisk undersökning leda till? Denna fråga rymmer det s.k. **kunskapsintresset**, och även på denna punkt skiljer sig den inre språkhistorien från den yttre. Kunskapsintresset för den inre språkhistorien är vanligen tekniskt i den meningen att det handlar om att testa olika hypoteser eller göra s.k. baklängesprediktioner. Studierna bygger ofta på ett lingvistiskt ramverk av något slag, och den nya kunskapen får därmed sin relevans i ljuset av denna teoribildning. Den yttre språkhistorien syftar istället främst till att nå förståelse för olika sammanhang, och kunskapsintresset är därigenom praktiskt. På detta sätt påminner den yttre språkhistoriens kunskapsintresse mycket mer om vad vi normalt förknippar med humanistisk vetenskap.

I själva **språksynen** ligger också en betydande skillnad; den inre språkhistorien kan betraktas som fenomenologisk i den meningen att den söker

inre förklaringar till språkförändringar, medan den yttre språkhistorien har en konstruktivistisk språksyn där språkutvecklingen ses som del i ett större historiskt och samhälleligt sammanhang. Inom den inre språkhistorien likställs en språkförändring närmast med sådana skillnader i det grammatiska systemet som kan uppträda mellan nu levande språk. Det är därmed själva det språkliga systemet som bildar utgångspunkten för resonemanget, vilket sammantaget gör att kopplingen mellan historien och språkhistorien ofta är svag. Värdet i de förklaringar som har presenterats till de äldre epokenas språkliga förändringar har också kritiserats just på grund av den bristande kopplingen till den historiska kontexten. Det har framhållits att svensk språkhistoria därmed riskerar att framstå som något av ett slumpspel inom den universella grammatikens lagar (Teleman 1993). Oavsett om vi accepterar den inre grammatikens strukturer som förklaring eller inte framstår hur som helst forskningen om förändringar i svenskans äldre historia som påfallande ohistorisk.

Lars-Erik Johansson (2017) har pekat på att det finns en tydlig klyfta mellan de båda perspektiven som ”konkret yttrar sig i användning av skilda teoribildningar och metodiker och därmed skapar en såväl läroms sociologisk som kunskapsteoretisk distans” (s. 91). Vidare menar Johansson att språkhistoriker gärna väljer att förklara förändringar utifrån språket som system:

Den omständigheten att de ’inre’ aspekterna utgör den kärna kring vilka de ’yttre’ grupperas, gör det från kunskapssociologisk synpunkt rimligt att anta, att det i den vetenskapliga diskursen sannolikt finns en apriorisk tendens att gynna argument som hänförs till ’inre’ aspekter. Dessa framstår från disciplinens synpunkt som mera centrala än externa aspekter. Det finns således en tendens att betrakta inomdisciplinära förklaringar som ’finare’; därmed blir de i forskningslitteraturen också mera frekventa än utomdisciplinära. Språkhistoriker väljer gärna – så länge det är möjligt – att förklara förändringar utifrån språket som system i stället för att använda externa faktorer. (Johansson 2007:91)

Så är det säkert när det gäller äldre språkhistorien, men jag vill också peka på det motsatta förhållandet: en stor del av den språkhistoriska forskning som har fokuserat på yngre språkskeden har vänt sig bort från de interna förklaringarna. Som jag framhöll ovan har värdet i de förkla-

ringar som har presenterats till de äldre epokenas språkliga förändringar kritiserats just på grund av den bristande kopplingen till den historiska kontexten. Det är inte svårt att förstå denna kritik, men omvänt gäller att yngre epokers språkhistorieskrivning till stor del har fokuserat på de yttre faktorerna i förändringsprocessen i så hög grad att de språkinderna krafternas betydelse ofta kommit att förbises. I Anders Svenssons (2020) bok *Nusvenska. En modern språkhistoria i 121 ord* konstateras t.ex. (s. 316): ”Språket är samhället. Och samhället är språket.” Då finns det inget rum för inre drivkrafter. Om vi kan tala om ett slumpspel inom de universella grammatikens lagar är det i så fall knutet främst till de tidigare epokena.

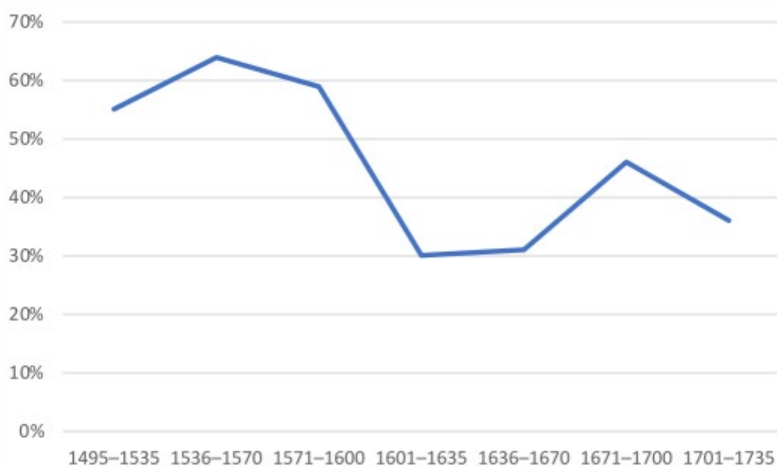
Oavsett om vi fokuserar uteslutande på interna eller externa faktorer måste vi vara medvetna om att vi därmed riskerar att gå miste om viktiga pusselbitar i vår förståelse av språkförändringsprocessen. Istället är det just i den samverkan som finns mellan interna och externa faktorer som vi bör söka för att tränga djupare in i språkförändringens mekanismer. Samspelet mellan samhällelig förändring och språkförändring är av relevans också i de äldre epokena av svenskans historia samtidigt som de språkinderna lagarna – slumpspelet – verkar också under språkhistoriens senare epoker. Om det är något som vi vet idag är det ju att språkförändring sällan drivs av enbart en faktor. Flera perspektiv bör alltså vägas in i svensk språkhistorieskrivning. I det följande ska jag demonstrera hur inre och yttre aspekter kan samverka med utgångspunkt i en specifik språkförändring: framväxten av svenskans subjektstvång.

3. Framväxten av svenskans subjektstvång

I fornsvenska fanns inget subjektstvång utan subjektet kunde utelämnas om referensen klart framgick utifrån kontexten eller om subjektet inte hade någon referens. Vad gäller den första typen kan det konstateras att subjektlös konstruktion var ett framträdande stildrag i det fornsvenska lagspråket. Även i andra fornsvenska genrer kunde sådana subjekt utelämnas, om än i ganska liten utsträckning, och bruket av subjektlös konstruktion begränsades redan i fornsvenskan (se Håkansson 2008 för en ingående diskussion). När subjektet saknade referens var emellertid utelämnning möjlig inte bara under fornsvensk utan även under nysvensk tid. Följande exempel är från Johannes Bureus (f. 1568):

- (1) Tär uti samma bok var skrifvit om kyrkiones äng (*Sumlen*, s. 223)

Framväxten av icke-referentiellt subjektstvång har undersökts av Cecilia Falk (1993). Hennes studie är omfattande och inkluderar ett flertal olika kontexter där icke-referentiella subjekt kan förekomma, inte minst s.k. nollställiga aktiva predikat, dvs. sådana verb som inte kräver någon aktant. Hit hör verb som uttrycker naturfenomen, som t.ex. *regna*, *töa* och *våras*, men också verb med andra betydelser, t.ex. *arta sig*. I modern svenska kräver sådana predikat normalt ett icke-referentiellt *det* som subjekt, men de kunde alltså i äldre svenska vara subjektlösa. I Falks studie ingår ett antal fornsvenska texter, men framförallt ett stort urval av nysvenska texter skrivna av författare födda under en period från cirka 1495 till 1735. Falk delar in sin korpus i ett antal undergrupper utifrån författarnas födelseår. Resultaten vad beträffar procentandelen subjektlösa satser vid nollställiga aktiva predikat återges i figur 1:

FIGUR 1. Procentandelen subjektlösa satser i satser med nollställiga aktiva predikat efter Falk (1993:194).

Den kurva som illustreras i figur 1 har ett oväntat utseende från språkförändringssynpunkt. I de första tre perioderna är andelen subjektlösa satser relativt konstant och svarar för cirka 60 % av beläggen. Hos författare födda under tidigt 1600-tal sker en radikal minskning av andelen subjektlösa satser; i denna och följande period är cirka en tredjedel av satserna subjektlösa. Men därefter sker ingen ytterligare minskning. Andelen subjektlösa satser ökar istället något och inte ens vid undersök-

ningsperiodens slut är andelen lika låg som hos författare födda under 1600-talets tre första kvartssekel. Med närmare 40 % subjektslösa satser under slutet av undersökningsperioden är det knappast möjligt att tala om något subjektstvång vid denna tid. Falk (1993) argumenterar dock för att det vid början av 1600-talet sker en övergång till en grammatik med subjektstvång. Falks studie genomfördes inom ramen för den generativa grammatiken, närmare bestämt den variant som kom att betecknas GB-teorin (Chomsky 1981). Inom GB-teorin var kopplingen mellan morfologi och syntax stark, vilket i diakroniska sammanhang gjorde att syntaktiska förändringar inte sällan fördes tillbaka på morfologiska försvagningar. Falks studie följer denna tradition, och övergången till en ny grammatik med subjektstvång under början av 1600-talet relateras till den nedmontering av verbets personböjning som då sker i de central-svenska dialekterna.¹ De många exemplen på subjektslösa satser som förekommer efter att subjektstvånget föreslås vara etablerat ska då förstås dels som ålderdomligheter, dels som att utsatt icke-referentiellt *det* enbart var en av flera möjliga strategier för att tillfredsställa grammatikens strängare krav på subjektspositionen (se vidare Falk 1993:275–314). Falk pekar på att sådana strategier också finns i modern svenska, och som exempel kan nämnas satser med ett topikaliserat adverbial. Även om ett icke-referentiellt *det* i normalfallet alltså används som expletivt subjekt i modern svenska finns det exempel på satser med rumsbetecknade adverbial i fundamentet som enligt SAG (IV:44) möjligen kan betraktas som subjektslösa:

(2) *I skogen* kan finnas vilda djur.

Falk föreslår emellertid att de möjliga strategierna för att uppfylla grammatikens strängare krav på subjektspositionen var omgärdade av färre restriktioner i äldre svenska. Hon pekar också på att undersökningar av senare texter är nödvändiga för ”a full account of the development of these constructions” (Falk 1993:314). Falks studie inriktar sig på innovationen, förändringen av det grammatiska systemet, och faller också i övrigt väl in i vad som kan betecknas inre språkhistoria. Genom den tydliga kopplingen

---

1 För en senare studie av personkongruens i de nordiska språken, se Horn af Åminne 2022.

mellan morfologin och syntaxen är det möjligt att ge en förklaring till uppkomsten av en grammatik med subjektstvång under början av 1600-talet, men det förblir däremot alltså inte klarlagt varför äldre svenska skulle omges av färre restriktioner när det gäller att tillfredsställa den nya grammatikens strängare krav på subjektspositionen. Men det är inte heller syftet med undersökningen. Som Pettersson (2005:48) framhåller är den generativa grammatiken ”uttryckligen en teori för den inre grammatiken och kan alltså inte säga något om yttre påverkan”. Pettersson fortsätter: ”Längre än till att kunna beskriva konsekvensen av att ett barn ger en parameter ett annat värde än sina föräldrar kommer man inte.” Det är naturligtvis helt korrekt, men som Falk (1999:94) har påpekat gäller också det omvända förhållandet för andra teoribildningar: sociolingvistik är t.ex. ”uttryckligen en teori om språklig variation i ett socialt sammanhang” och ”kan därför inte säga något om grammatikens inre uppbyggnad”.

Av ovanstående citat kommer klyftan mellan inre och yttre språkhistoria klart i dagen, och för att nå ytterligare klarhet kring den fråga som Falks undersökning aktualiserar, nämligen varför äldre svenska omgärdades av färre restriktioner när det gäller subjektstvånget, framstår det som motiverat att inte stanna vid den äldre nysvenskan utan istället – i linje med vad Falk föreslår – se närmare på användningen av subjektlösa konstruktioner också i den nyare språkhistorien. Särskilt ska jag här koncentrera mig på perioden 1830–1930.

4. Språkförändring i svenskan 1830–1930

Vid Uppsala universitet bedrivs för närvarande projektet *Hur skönlitteraturen gjorde svenskan modern. Fiktionsprosa, författare och språkförändring 1830–1930*.² Projektet syftar till att studera frågeställningar som på olika sätt anknyter till stilistik variabilitet och differentiering. En central fråga inom projektet är att undersöka hur berättande text (s.k. *relation*) skiljer sig språkligt från skönlitterär dialog. Just skillnaden mellan relation och dialog är central från språkförändringssynpunkt eftersom det ibland har antagits att språkliga novationer har spridits från skönlit-

2 Projektet finansierades av Vetenskapsrådet från 2021 till 2023 (2020-02617) med deltagare från tre discipliner vid Uppsala universitet: David Håkansson och Carin Östman från nordiska språk; Sara Stymne från datorlingvistik och Johan Svedjedal från litteratursociologi.

teraturens dialog till de berättande partierna och därefter från skönlitteraturen vidare till andra genrer (jfr Engdahl 1962).

Även om projektet tar sin utgångspunkt i den språkliga empirin har forskningen även klara metodiska och teoretiska syften. Metodiskt handlar det om att utveckla datorlingvistiska verktyg som på automatisk väg kan användas för att separera relation från dialog. Teoretiskt utgår projektet från en sociohistorisk modell för språkförändring (Teleman 1993) som betonar samspelet mellan de samhälleliga normerna och de språkliga konventionerna. Själva språkbruket, kommunikationen, får i denna modell en framträdande roll i språkförändringsprocessen eftersom det rådande språkbruket både kan upprätthålla befintliga språknormer och medverka till att förändra dem. En sociohistorisk ansats betonar vidare att språkhistorien är en del av den allmänna historien – den yttre språkhistorien har därmed en självklar plats i en sociohistorisk modell för språkförändring, samtidigt som de inre faktorerna också kan inkluderas.

Projektet bygger helt på det material som finns tillgängligt i *Litteraturbanken*, en digital resurs för fulltextpublicering av det litterära kulturarvet (se vidare Svedjedal 2004). Litteraturbanken innehåller centrala författarskap men den är inte begränsad enbart till s.k. ”klassiker” eller den litteratur som ofta förbinds med kanon; den uttalade målsättningen är att göra även verk som numera är mindre kända eller närmast bortglömda tillgängliga och läsbara. Tidmässigt ligger fokus på tiden fram till cirka 1930. Kvaliteten på materialet i Litteraturbanken varierar något. Vissa verk är tillgängliga som e-böcker av hög klass med texter korrekturlästa efter digitaliseringen, medan andra verk har lägre teknisk kvalitet med vissa kvarstående fel i den digitaliserade texten. Eftersom Litteraturbanken innehåller så stora mängder text spelar sådana fel oftast en mindre roll, men i projektet har vi ändå först och främst valt att utgå från korrekturlästa texter.

I de olika verken kan relation och dialog ha markerats på olika sätt. En del verk innehåller repliker omgärdade av citattecken (som exempel (3) nedan), men det är också vanligt att början på en repliksekvens markeras med talstreck (se exempel (4) nedan). Slutligen finns det också exempel på verk där replikspråket inte avgränsas grafiskt alls (som i (5) nedan):

- (3) ”Tala så lågt du vill!” säger han. ”Jag skall ändå höra dig”.
(S. Lagerlöf, *Körkarlen*, s. 121)

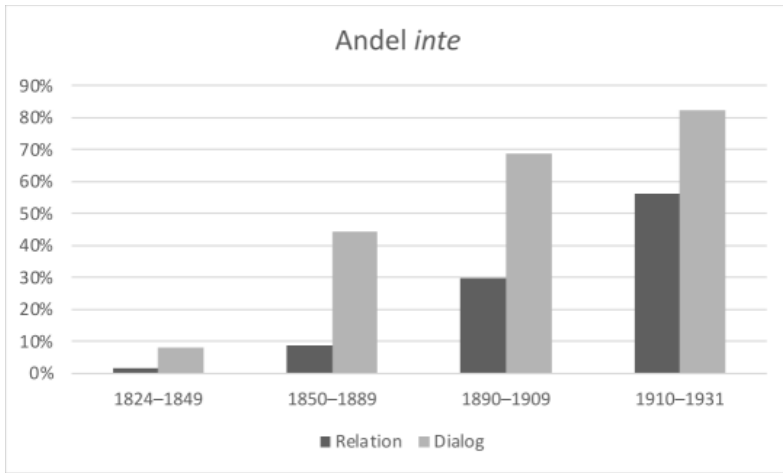
- (4) – En fin karl, upplyste brodern i förtroende. Kontorist. Låter kosingen springa snällt ...
(M. Sandel, *Hexdansen*, s. 82)
- (5) Pappa! sade svågern. Har pappa rest?
(L. Nordström, *Borgare*, s. 89)

Att avgränsa relation från dialog på automatisk väg är en enkel uppgift när såväl början som slutet av repliken är markerad. Uppgiften blir genast svårare när enbart inledningen på repliken markeras, och svårighetsgraden höjs ytterligare väsentligt när grafiska markeringar saknas helt. Av den anledningen har vi valt att i förstone begränsa materialet till sådana verk där replikerna markeras med citattecken.

I projektet har vi undersökt olika typer av språkliga variabler. Det rör sig dels om lättkvantifierande lexikala indikatorer (sådana som ibland har förts till den yttre språkhistorien), dels om grammatiska drag som hör till den inre språkhistorien och som kräver att de aktuella texterna underkastas en automatiserad syntaktisk analys (s.k. *parsing*). Till den förra gruppen hör t.ex. bruket av olika negerande satsadverbial och till den senare förekomsten av bisatser med ensamt supinum, dvs. utan finit *ha* som hjälpverb:

- (6) Och den, som i förstugan mötte de återkommande med ljus, var Gabriella sjelf, litet blek af fruktan att någon ledsamhet händt med hennes fästman
(E. Flygare-Carlén, *Rosen på Tistelön*, s. 411)

Vad negationsbruket anbelangar är det tydligt att det över tid har skett en förändring (se vidare Håkansson 2024). I dagens svenska är *inte* den ojämförligt vanligaste negationen, men under 1800-talet var det en negation som framför allt förekom i s.k. *lägre stil*. I vårt material finner vi exempel på *inte* redan i de tidigaste texterna (skrivna före 1850), men då framförallt i dialogspråket. Under andra hälften av 1800-talet ökar andelen *inte*, inte minst i dialogen, och kring sekelskiftet (1890–1909) svarar *inte* för två tredjedelar av negationerna i dialogen. Under början av 1900-talet (1910–1931) ökar bruket av *inte* ytterligare i dialogen, och för första gången blir också *inte* den dominerande negationen i relationen. Förändringen illustreras grafiskt i figur 2.

FIGUR 2. *Andel inte i de undersökta texterna (efter Håkansson 2024:39).*

När det gäller bisatser med ensamt supinum har det tidigare framhållits att denna konstruktion hade något av en storhetstid under 1800-talet för att därefter minska i frekvens (jfr Thelander 2007). Denna bild bekräftas av våra undersökningar, men till skillnad från negationsbruket är kontrasten mellan relation och dialog mindre framträdande (Håkansson, Stymne & Östman 2023). Bisatser med ensamt supinum är vanligast och klart dominerande (cirka 80 %) i texter skrivna före 1850, men andelen sjunker därefter kontinuerligt under hela undersökningsperioden. Under början av 1900-talet (1910–1931) är bisatser med ensamt supinum ungefär lika vanliga som bisatser med utsatt finit *ha*.

Den ökade dominansen för *inte* kan ses som ett resultat av att formord som tidigare framför allt har haft hemortsrätt i talspråket och talspråksnära genrer också accepteras i skriftspråket. Bisatser med ensamt supinum har ofta framhållits som utmärkande för ett stelt skriftspråk utan motsvarighet i ledigt talspråk. Wellander (1939:276) menar t.ex. att om ”man [vill] skriva en ledig, verkligt talspråksfärgad prosa, måste *hava* alltid utsättas”.

Gemensamt för de båda språkdrag som har diskuterats här ovan är därmed att det har skett en förskjutning i riktning mot ökad talspråklig-
het, en utveckling som inleds under 1800-talet men som fortsätter under det tidiga 1900-talet.

5. Subjektslöshet och det långa 1800-talets svenska

Det framgick ovan att Falk (1993) i sin studie argumenterar för att grammatikens strängare krav på subjektspositionen kunde mötas på olika sätt – inte bara genom utsatt *det*. Ovan nämndes hur Falk såg möjligheten att låta satsen inledas av ett topikaliserat adverbial som en sådan strategi, en strategi som enligt Falk också omgavs av färre restriktioner i äldre svenska. Denna möjlighet finns även i modern svenska, och SAG (IV:54) nämner att adverbial ”marginellt, huvudsakligen som fundament, [kan] stå i stället för formellt subjekt i satser med sådana verb som kan konstrueras med egentligt subjekt”.³ Se exempel (7):

(7) *I den trakten* har funnits glador så länge jag kan minnas.

Också i vårt 1800-talsmaterial förekommer det att verb som konstrueras med egentligt subjekt uppträder i subjektslös konstruktion tillsammans med ett topikaliserat adverbial:

- (8) a. Nu kan hända vad som helst.
(E. Wägner, *Kvarteret oron*, 1919, s. 204)
- b. Sedan hände sig, att han glömde sitt yrke
(M. Koch, *Arbetare*, 1912, s. 265)
- c. På brickans hvita duk regnade stundom ned små fina, gröna hyllen från lindkronan öfver soffan, och ett litet insektskryp kraflade försiktigt öfver smöraskens kant.
(H. Berger, *Fata Morgana*, 1911, s. 279)

---

3 Därtill kommer att *här* och *där* kan uppträda på subjektspositionen i satser med egentligt subjekt. SAG (IV:54) tillägger att de båda adverbialen dock inte är helt expletiva utan behåller något av sin rumsliga betydelse, särskilt vad beträffar *här* ”som alltid anger ett område där också talaren befinner sig”:

- (i) I stället fanns *där* ett återhållet ursinne.
(ii) I går saknades *här* cement till gjutningen.

På samma sätt som i modern svenska konstrueras verben i exempel (8) med egentligt subjekt. Till skillnad från modern svenska⁴ är dock inte möjligheten till subjektlös konstruktion begränsade till sådana verb i 1800-talets svenska. I materialet förekommer även nollställiga aktiva verb i subjektlös konstruktion i satser med ett topikaliserat adverbial:

- (9) a. Hans kammare var dålig; der regnade in genom taket, och säng fans ej, utan endast en brits, som om dagen var soffa.
(A. Strindberg, *Tjänstequinnans son*, 1886, s. 176)
- b. – Här blåser! säger han torrt, men hon gör larm i kapp med göktytan och förundrar sig öfver att han lockat henne att stiga af på en plats, som så litet behagar honom.
(K. A. Tavaststjerna, *Unga år*, 1892, s. 8)
- c. På heden regnar, här är kallt, jag fryser ...
(C.J.L. Almqvist, *Amorina*, 1839, s. 66)

Subjektlösa exempel i 1800-talssvenskan kan sägas utgöra stöd för Falks (1993) förslag att de möjliga strategierna för att uppfylla grammatikens strängare krav på subjektspositionen var omgärdade av färre restriktioner i äldre svenska. En central fråga förblir dock varför dessa restriktioner förändras.

I föregående avsnitt visade jag översiktligt hur två språkdrag vid 1800-talets slut förändrades i riktning mot ökad talspråkighet. Vid 1800-talets slut fanns det en uppfattning om att skillnaden mellan tal- och skriftspråk hade blivit för stor. De samhälleliga förändringarna – inte minst den allmänna folkskolan – gjorde alltfler till skribenter, och för att överbrygga klyftan mellan tal och skrift argumenterade språkvetare som Gustaf Cederschiöld och Adolf Noreen för att skriftspråket borde närma sig talspråket (se t.ex. Cederschiöld [1897] 1924). Denna förskjutning mot ökad talspråkighet inleds under 1800-talet men fortsätter under det tidiga 1900-talet och visar därmed tydligt på vikten av att även inkludera det tidiga 1900-talet i språkhistoriska studier av hur svenskan blev modern.

4 Möjligen finns liknande möjligheter även i modern svenska i kombination med *här* eller *där*. Följande talspråksexempel talar för att så är fallet:

(i) å här regnar alldeles kolossalt mycket (Jørgensen 1976:67)

Även en utveckling i riktning mot färre subjektlösa satser kan vara en del av detta komplex av förändringar. Cederschiöld ([1897] 1924:201 f.) påpekar att en ganska ”omfattande skiljaktlighet mellan umgänges-språket och normalprosan består däri, att det förra mycket oftare än den senare börjar sina meningar med s.k. ’formellt subjekt’, ordet *det*”. Av Cederschiölds exempel framgår att det är verb som konstrueras med egentligt subjekt som han i sammanhanget avser, men det kan naturligtvis inte uteslutas att det gäller expletiva subjekt även i kombination med andra verb. Om så är fallet kan vi också närma oss ett svar på varför de möjliga strategierna för att uppfylla grammatikens strängare krav på subjektspositionen har begränsats över tid. Med detta perspektiv blir det en förändring bland flera som alla kan relateras till en större acceptans för talspråksnära drag i skriften. Som ett talspråksnära drag kan satser med utsatt *det* fått en större spridning och därmed också medverkat till en förändring av grammatiken. Ytterligare undersökningar i vårt material krävs visserligen för att avgöra huruvida det finns empiriskt stöd för en sådan hypotes, men alldeles oavsett pekar diskussionen på behovet av vidare studier av det långa 1800-talet. Etableringen av svenskans subjektstvång sker uppenbarligen i flera steg och kan inte anses som helt fullbordad vid förra sekelskiftet.

6. Avslutning

I inledningen framgick att jag med detta bidrag önskade peka på relevansen av ett långt 1800-tal i svensk språkhistorieskrivning. Min empiriska utgångspunkt tog jag i det projekt som för närvarande bedrivs vid Uppsala universitet, och jag har argumenterat för att såväl den ökade frekvensen av *inte* som negerat satsadverbial, bisatser med utsatt *ha* som aspekter av svenskans subjektstvång kan ses som delar av ett förändringskomplex där talspråkliga drag över tid har fått större utbredning i skrift. Oavsett vilket av dessa språkdrag som läggs under luppen är det tydligt att de förändras under långdragna processer som inte på något sätt är avslutade vid 1900-talets början. I den meningen illustrerar de tydligt vikten av att inkludera även det tidiga 1900-talet i språkhistoriska studier. Det kan invändas att en sådan slutsats redan har nåtts på annat håll. I samband med ett plenarföredrag vid denna konferensserie i Åbo pekade Mats Thelander (2007:60) på att ”en eventuell ny epok i nysvenskans historia inte bör räknas från det moderna genombrottet på 1870- eller 1880-talet

utan snarare från de första decennierna av 1900-talet”. Thelander utgår från språkliga kriterier i sin diskussion, men det är påfallande att indelningen i tid överensstämmer ganska väl med den avgränsning som Eric Hobsbawm på samhällseliga grunder har gjort av det långa 1800-talet. Traditionellt har också språkhistoriska perioder ofta avgränsats på andra kriterier än rent språkliga – åtminstone till en början (se vidare Ralph 2000:365–368) – och framstår då gärna som exakta, men väljer vi att utgå från språkliga prövostenar blir gränserna för indelningen genast flytande (jfr Hellberg 2005).

Oavsett när under 1900-talet som gränsen för en ny epok i svenskans historia ska dras har jag med mitt inlägg velat tydliggöra att det långa 1800-talet kan erbjuda ett givande forskningsfält för olika typer av språkförändringar – både sådana som traditionellt har förts till den inre språkhistorien och sådana som har räknats till den yttre. Båda perspektiven bör också inkluderas i en språkhistorieskrivning, och genom diskussionen av etableringen av svenskans subjektstvång har jag velat visa hur vi behöver inbegripa såväl inre som yttre perspektiv för att nå förståelse av en språkförändring. Det kan för övrigt ifrågasättas om en uppdelning i en inre och yttre språkhistoria är meningsfull att upprätthålla. Därmed kan vi förhoppningsvis också vad svenskan anbelangar så småningom få en resonerande språkhistorieskrivning där de långa linjerna träder klart fram och som inte kan avfärdas varken som resultatet av ett grammatiskt slumpspel eller som resultatet av enbart de yttre faktorernas verkan, helt frikopplade från det språkliga systemets inre drivkrafter.

Käll- och litteraturförteckning

- Cederschiöld, Gustaf [1897] 1924. *Om svenskan som skriftspråk*. Lund: Gleerups.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding: the Pisa Lectures*. Dordrecht: Foris.
- Engdahl, Sven 1962. *Studier i nusvensk sakprosa*. Diss. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Falk, Cecilia 1993. *Non-referential subjects in the history of Swedish*. Diss. Lund: Dept. of Scandinavian Languages.
- Falk, Cecilia 1999. Om interna och externa förklaringar till språkförändringar. I: *Alla tiders språk*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 55.) Lund: Institutionen för nordiska språk, 88–95.

- Hellberg, Staffan 2005. Nusvenskans ålder. I: *Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk 67.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, 142–151.
- Horn af Åminne, Adam 2022. *Från person till person: avvecklingen av nordisk personkongruens ur ett diakront typologiskt perspektiv*. Diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Håkansson, David 2008. *Syntaktisk variation och förändring*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Håkansson, David 2024. Svenska språket och litteraturen. *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 2022–2023*, 31–44.
- Håkansson, David, Sara Stymne & Carin Östman 2023. Bisatser med struket *ha* som stilmarkör. Föredrag vid Svenskans beskrivning 39. Linnéuniversitet, Växjö, den 4–6 oktober 2023.
- Johansson, Lars-Erik 2007. Dikotomin 'inre/yttre' i språkhistorisk forskning. En terminologisk studie av humanvetenskaplig begreppsbildning. *VAKKI* 34, 87–98.
- Josephson, Olle 2007. Modernt genombrott eller modernitetens genombrott? Språk och samhälle i Sverige mot 1800-talets slut. I: *Det moderna genombrottet – också en språkfråga? Studier i svensk språkhistoria* 9. Utg. av Lars Wollin, Anna Saarakka & Ulla Stroh-Wollin. Åbo: Åbo Akademi, 64–75.
- Jørgensen, Nils 1976. *Meningsbyggnaden i talad svenska*. Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, Ida & Erik Magnusson Petzell (red.) 2021. *Morphosyntactic Change in Late Modern Swedish*. Berlin: Language Science Press.
- Pettersson, Gertrud 2005. *Svenska språket under sjuhundra år*. Lund: Studentlitteratur.
- Ralph, Bo 2000. Vanans makt i svensk språkhistoriebeskrivning. I: *Studier i svensk språkhistoria*. 5. *Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia Umeå 20–22 november 1997*. Utg. av Lars-Erik Edlund. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, 360–379.
- SAG = Ulf Telemann, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts ordbok.
- Svedjedal, Johan 2004. www.litteraturbanken.se. Planer och principer. *Samlaren* 125, 237–263.

- Svensson, Anders 2020. *Nusvenska. En modern svensk språkhistoria i 121 ord*. Stockholm: Morfem.
- Teleman, Ulf 1993. *Historien och språkhistorien*. Scandia 59(2), 149–168.
- Thelander, Mats 1988. Nu eller alltid? Perspektiv på 110 års nusvenska. I: *Nysvenska studier* 67, 5–14.
- Thelander, Mats 2007. ”De där befängda moderna idéerna ...” Svenskt dramaspråk och det moderna genombrottet. I: *Det moderna genombrottet – också en språkfråga? Studier i svensk språkhistoria* 9. Utg. av Lars Wollin, Anna Saaraukka & Ulla Stroh-Wollin. Åbo: Åbo Akademi, 35–63.
- Wellander, Erik 1939. *Riktig svenska*. Stockholm: Norstedts.
- Wessén, Elias 1992. *Svensk språkhistoria* I–III. (Nytryck i nordiska språk.) [Första upplagan utgiven 1941–1956.] Stockholm: Stockholms universitet. [Edsbruk: Akademitryck.]

En dataintensiv forskningsmetodologi för språkets historia

Nina Tahmasebi

1. En dataintensiv forskningsmetodologi

I traditionell textbaserad forskning interagerar forskaren direkt med materialet genom att söka, närläsa, relatera, analysera och dra slutsatser. När texterna blir digitala kan samma metodologi användas, forskaren kan använda en dator för att *söka* bland texterna, med den fördelen att det oftast kan göras på valfri plats, över internet. Resterande steg i processen förblir i stort oförändrade: det är fortfarande forskarens uppgift att närläsa materialet och bearbeta det på ett sätt som passar forskningsfrågan.

Den enda egentliga nyttan med digital text, utöver snabbare sökning, blir den ökade tillgängligheten, en nytta som inte ska förringas. Texter från hela världen kan användas i forskningen samtidigt som kostnaderna, räknade i både tid och pengar, minskar för den enskilda forskaren. Men i övrigt finns det inga fördelar i sig med att texterna är digitala, det är forskaren eller forskargruppens kapacitet och begränsningar som avgör hur materialet kan analyseras, och hur stor mängd av ett material som kan ingå i studien.

För att vi ska se en tydlig vinst med digitala texter behöver vi använda oss av digitala metoder för att *processa* texterna. Här finns två tänkbara scenarier. Den första relaterar till smarta sökfunktioner som gör det möjligt att söka och filtrera stora textmassor med den beräkningskapacitet som datorer ger oss tillgång till. Denna filtrering kan bestå i allt möjligt, från att söka på namn och platser i själva texterna, till att använda metadata som författare och publiceringsår. Smartare sökfunktionalitet kan erbjudas i form av regelbaserade sökningar: alla textstycken som innehåller namn som omnämns med familjeband till person X, till exem-

pel ”mamma till”, ”make till”, ”gift med”, alternativt alla meningar där konstruktioner som ”kommer att” används.

Syftet med den digitala filtreringen blir att plocka fram textstycken som kan analyseras av forskaren: ur stora mängder digitala texter söker vi relevanta stycken text för närmare analys. Själva forskningsmetoden är inte påverkad i övrigt, utan bara sättet att hitta de relevanta texterna. Forskarna kan fokusera sin tid på att analysera innehållet i relevant text. Det de finner med hjälp av de digitala metoderna är *primärdata*, de har inte ändrats på något sätt och går att verifiera genom att närläsa texterna. Själva sanningshalten i texterna lämnar vi till forskaren att bedöma. Dessa primärdata kan sedan göras om till mer komplexa data genom att fogas samman (manuellt eller automatiskt), till exempel genom att bygga sociala nätverk där varje enskild länk i nätverket går att hitta som primärdata i textmaterialet. Här är det viktigt att påminna om att vi inte kan hitta sådant som inte finns i materialet: saknar vi digitala texter från 1700-talet kan de inte ingå i studien, omnämns ”Astrid Lindgren” inte i textmassan får vi inte relevanta svar på frågor som rör henne.

Möjligheten att kunna sammanfoga primärdata är utmärkt. Men den största vinsten med digitala metoder uppstår när vi använder de digitala metoderna för att plocka fram *aggregerad* information ur texten. Den enklaste formen av aggregerad information är frekvenser, till exempel alla gånger som positivt laddade ord förekommer i texter skrivna på 1850-talet. Det tal som kommer ur en sådan fråga går typiskt inte att verifiera i texten i sig, den går enbart att hitta i aggregeringen. Mer komplexa former av aggregering är normaliserade frekvenser eller frekvenstabeller över tid. Aggregerad information förekommer också i avgjort mer abstrakta enheter som:

- temamodeller (Blei m.fl. 2003)
- neurala ordvektorer (Mikolov m.fl. 2013a; Levy m.fl. 2015)
- kontextuella ordvektorer (Devlin m.fl. 2019; Cassotti m.fl. 2023)
- sentimentanalys (Pang m.fl. 2008)
- argumentationsanalys (Mochales & Moens 2011)
- *hate speech detection* (MacAvaney m.fl. 2019).

I denna artikel avser fortsättningsvis ”dataintensiv metodologi” just digitala metoder som genererar aggregerade resultat. Den dataintensiva forskningsmetodologin består av tre huvuddelar, (1) digitala texter, (2)

digitala metoder samt (3) forskningsfrågor. I vetenskapliga artiklar, generella diskussioner och undervisning ligger fokus ofta på de digitala metoderna, på vad de kan åstadkomma och hur kraftfulla de är. Den senaste tidens AI-revolution har lett till diskussioner kring digitala metoder på de flesta arbetsplatser och bland forskningsgrupper världen över: Vad kan vi göra med den nya generationens AI? I denna artikel som är en fördjupning av den plenarföreläsning som gavs under konferensen Svenska språkets historia 17, presenterar jag en infallsvinkel till denna fråga, samt belyser hur enskilda forskare kan resonera kring appliceringen av digitala metoder på deras forskningsfrågor. Jag kommer att diskutera samtliga tre delar ovan, med tonvikt på deras inbördes relationer och betona att de behöver tas i beaktande tillsammans: forskningsfrågan styr valet av texter eller metoder samtidigt som arbetet begränsas av vilka texter som finns tillgängliga, samt vilken kapacitet våra metoder har. Innehållet i såväl plenarföreläsning som denna fördjupning bygger på två engelskspråkiga artiklar, en konferensuppsats (Tahmasebi m.fl. 2019) samt en artikel publicerad i Samlaren (Tahmasebi & Hengchen 2019), med andra infallsvinklar samt uppdaterat material.

1.1. Vad kommer först, hönan eller ägget, data eller frågan?

Man kan tänka på digitala texter, digitala metoder och forskningsfrågor som tre länkade delar i en cirkel där alla delar behövs. Men det betyder inte att man kan hoppa in i cirkeln på valfri plats för att påbörja sin forskning, eftersom samtliga delar inte kan tillskrivas lika stor vikt.

Tillgången till stora digitala arkiv har gjort det lockande att utgå från materialet: Vad kan man hitta i detta material med hjälp av digitala metoder? Man kan tänka på denna strategi som en *explorativ* strategi där man utgår från det som finns till hands och utforskar materialet på jakt efter intressanta frågor att besvara, som ett typologiskt fältarbete. En sådan utgångspunkt begränsas naturligt av det tillgängliga materialet och de svar det kan ge, samt de digitala metoder vi har tillgång till. Utgår man från alla hypotetiska och potentiella *svar* man kan finna i ett textmaterial får man räkna med att varje digital metod enbart kan extrahera en begränsad mängd av dessa svar. Vilka svar som kan extraheras beror på vilken metod man använder och vad metoden är avsedd för. Forskningsfrågorna begränsas här av rymden av hypotetiska och potentiella svar.

Om man istället hoppar in i cirkeln vid formuleringen av forskningsfrågorna kommer det att vägleda valet av textmaterial och metod. Detta tillvägagångssätt är en *verifierande* strategi, eller en *hypotesdriven* strategi, och är den minst begränsande strategin. De frågor forskaren kan ställa begränsas enbart av dennes kunskap och fantasi, inte av de nuvarande metodernas eller det tillgängliga materialets artificiella begränsningar. Förvisso finns precis samma begränsningar som i den explorativa strategin; i denna stund finns enbart detta material och dessa metoder och tillsammans har de samma rymd av potentiella svar. Men vi kan värdera svaren utifrån frågan vi har ställt och fråga oss: Hur stor del av vår fråga har vi fått svar på? När nya textmaterial digitaliseras eller nya metoder blir tillgängliga kan vi sedan utöka svaret. Det kan vi inte om vi har använt oss av ett explorativt tillvägagångssätt, eftersom vi då begränsade våra frågor till de potentiella svar som fanns tillgängliga där och då. Våra bredare forskningsfrågor har dessutom ytterligare ett värde, de kan nämligen belysa vilka sorters material som eventuellt saknas och borde prioriteras i en digitaliseringsprocess, samt vilka nya typer av metoder vi behöver för att kunna besvara våra frågor.

2. Vad är egentligen digital text?

Många kvalitativa textforskare känner ofta de texter de jobbar med väldigt väl. De har läst och läst om böcker och manuskript oräkneliga gånger eftersom det fysiska materialet är nästan lika viktigt som själva innehållet: känslan av en läderinbunden bok, där de första sidorna ofta består av titlar, dedikationer och förlagsinformation. Tomma sidor i början och slutet av en bok tillhör helheten och anfanger ger karaktär. En sådan karaktär saknar ofta digitala texter. Inte sällan saknas även information om till vilken sida ett stycke hör, eller om den skrivits med kursiv stil, med enbart versaler och andra formatrelaterade detaljer.

Detaljer som syns och är relevanta när vi närläser texter blir ofta irrelevanta när vi ska bearbeta stora mängder texter digitalt. Med ett växande antal texter och ord växer också avståndet till texterna. Ju längre ifrån texterna vi kommer, desto mindre relevanta blir detaljerna. Med tillräckligt stora mängder text kan vi bortse från detaljerna. Detta gäller även när det finns felaktigheter i våra texter, till exempel stavfel eller fel som uppstått i digitaliseringsprocessen. Till slut är textmängderna så stora att vi inte bara har möjligheten att abstrahera, utan blir tvingade

till det för att över huvud taget kunna hantera texterna. Trots att vi har stort lagringsutrymme och stor beräkningskapacitet kan mängden information ändå bli överväldigande, både för de digitala metoderna och för frågeställaren.

Beroende på materialets källa, kan en digital text se mycket olika ut. Ett exempel kommer från Project Gutenberg som de senaste årtiondena har tillgängliggjort böcker i digitalt format. Där finns allt från e-pub-filer för läsplattor till rena textfiler för digital behandling. En snabb titt på en digital version av en tryckt text (jfr figur 1a och 1b nedan) visar att originalets layout, sidindelningar och sidnummer har omvandlats (eller försvunnit) i digitaliseringen. Ändå är denna text relativt välordnad. Inte sällan ser de texter som vi matar in i maskinen till slut ut som i figur 1c, där mycket av det vi vanligtvis förknippar med skrivna texter helt saknas. I denna bild har artiklar från *New York Times annotation corpus* lagts samman, helt utan hänsyn till vad de handlar om. Vidare är texten förarbetad (preprocessed) inför kommande digital bearbetning av ett visst slag. Alla versaler och samtliga punkter och paragrafindelningar saknas. Efter en sådan behandling är den tryckta texten svår att känna igen. När det gäller denna bryska behandling av texten beror den helt av vilken metod som används, se nedan för en mer detaljerad beskrivning. De statiska neurala nätverken behöver så stora textmängder att man måste ge upp ursprungsstrukturen. Vid arbete med andra metoder används oftast den typ av digital text som visas i figur 1b.

FIGUR 1. Utdrag ur *Stolthet och Fördom*. (a) en bild på boksidan från Google Books, (b) utdrag ur motsvarande digitaliserade sida från Project Gutenberg (dock ur en illustrerad version från 1894), (c) digitaliserade nyhetstexter från *New York Times*.

Digital text blir till på olika sätt, antingen föds de digitala, eller så digitaliseras de. Typiskt sker digitaliseringen genom en process som heter *Optical character recognition* (OCR) alternativt *Handwritten Text Recognition* (HTR) varvid texten scannas in som en bild och sedan analyseras så att datorn kan känna igen bokstäver, ord och meningar.

Ju äldre vår tryckta (eller handskrivna text) är, desto sämre blir kvaliteten på den slutliga digitala texten. Ofta är kvaliteten på det tryckta materialet dålig redan från början, både vad avser materialet som bär trycket liksom själva trycket. Med tiden har det sedan försämrats ytterligare, både i hantering och under förvaring, med försämrad kvalitet på den digitala texten som resultat. När det gäller tidningsmaterial utgår OCR-processen ofta från raka kolumner, medan en tryckt tidning kan bestå av tryck på en sned sida, med skeva kolumner som resultat. Den digitala texten resulterar då i en textmassa av sammanslagna kolumner och blir i stort sett värdelös. Det dåliga trycket ger också ofta upphov till misstag, som i följande mening: *Deremot von Oenelĉitẑsom fett ŝhedt efwad IU , traf glad och munter* (Carlsronas Wekoblads 1768-08-20). Utan bilder på ursprungstexten är det närmast omöjligt att gissa sig till vad det stod i källmaterialet. Utöver kvaliteten på texterna, utgör gammaldags stavning ett hinder för OCR-processen eftersom OCR-programmet tränats att känna igen moderna ord med modern stavning (som *dräffa* och *dreffa* som stavningsvarianter på *träffa*), men även typen av skrift: frakturstil är exempelvis svår att processa korrekt.

Mer modern text, som producerats med hjälp av en skrivmaskin eller tryckts från digital text, är lättare att digitalisera. Ofta är kvaliteten bättre, både på materialet och trycket. Eftersom stavningen är modern och lättare att känna igen för OCR-programmet resulterar digitaliseringen i en text av god kvalitet. Skälet till att denna typ av texter behöver digitaliseras är ofta att forskarna inte har tillgång till det digitala källmaterialet, ibland för att det har gått förlorat. När enbart tryckt text återstår behöver vi digitalisera sådant som en gång varit digitalt. Det kan också bero på att den som äger det digitala källmaterialet inte behövt dela med sig. Ett exempel är vetenskapliga artiklar som oftast finns öppet i pdf-format, men där det digitala råmaterialet finns hos varje enskild författare och därmed inte är tillgängligt.

Digital text som har kommit till digitalt och delats i textformat är ofta enkel att hantera. Men digital text som laddats ner från webben på maskinell väg, alltså *skrapats* från webben, är svårare att använda. Den

text som syns på en webbsida är inte den som vi kan få tag på digitalt. Ett exempel på vad vi kan läsa på internet syns i figur 3, en skärmdump från Göteborgs universitets webbplats, besökt med en webbläsare. För att få tag på texten med hjälp av en dator, alltså skrapa texten, behöver vi använda oss av den html-kod som innehåller texten. Html-koden för artikeln i figur 3 visas i figur 4. Först på rad 2825 och då inbäddad i html-kod (t.ex. <strong>) återfinns texten. På så sätt är webbdatabas lite svårare att hantera.

Ny livepodd kopplar ihop museers samlingar med den senaste forskningen

NYHET | 2019-09-02

Museer, DNA och Japan – vad gäller i lädan? Till sammans med Folksamverksamheten och Värdnadshöjningsmyndigheten lanserar Centrum för kritiska kulturarvet studier och Göteborgs universitet en helt ny poddserie som speglar in hela Sverige på Värdnadshöjningsmyndigheten i Göteborg. Första programmet av titeln heter *Box* och handlar om museer och samlingar av värdefulla föremål.

Har varit ett förståeligt en mötesplats berättat historier om föremål i vår värld från olika tid, utrymme och utrymme? Det är utgångspunkt för den nya poddserien *Inside the Box* som nu startar på Värdnadshöjningsmyndigheten. Centrum för kritiska kulturarvet, museer och Folksamverksamheten är några av de som står bakom serien och värdnadshöjningsmyndigheten samlingar och samlingar.

Programledare är kulturskribenten Johanna Lundin som tillsammans med utbildningsforskare, forskare, arkivarier och skribenter tar oss på en resa "inside the box".

FIGUR 3. Skärmdump av nyhetsartikel.

FIGUR 4. Motsvarande html-kod för att hitta texten, från Göteborgs universitets webbplats.

Sist, men inte minst, har vi digitala texter skapade för sociala medier. Denna typ av digitala texter måste sägas tillhöra en alldeles egen klass. Ofta kan vi få tag i de digitala texterna mer eller mindre direkt, ofta finns det gränssnitt där vi kan be om texterna på ett maskinläsbart sätt, utan att först behöva ladda ner dem från webben genom skrapning. Ändå har de stora likheter med de historiska texterna genom att de ofta innehåller många fel och avvikelser: stavfel, grammatiska fel, förkortningar, emoji, och olika anpassningar till publiceringsmediet. Medier med begränsningar på antalet tecken resulterar oftare i texter som är svårlästa och svårtydda. Texter från sociala medier kommer ofta med mycket metadata, det vill säga beskrivande information som anger datum och tid, ofta ner till publiceringsminut; ibland anges platsinformation, författarens kön och ålder och så vidare. Ofta anges också struktur i texten som anger vem som följer vem, om man svarar på någon annans inlägg eller om man vill hänvisa till en annan författare på sociala medier. Detta gör

att vi kan utföra mycket mer detaljerade analyser av våra texter. Exempelvis kan man studera vilka grupper och personer (med avseende på ålder, geografisk tillhörighet eller kön) som påbörjar en ny trend eller driver en viss förändring.

Sammanfattningsvis är vinsterna med att ha texten i digitalt format mindre om texten ska studeras på detaljnivå. De stora fördelarna med digital text kommer när vi kan bortse från detaljerna för att kunna se övergripande *mönster*, som hur olika teman diskuteras över tid, eller hur ofta ett tema diskuteras av kvinnliga jämfört med manliga författare. Vi kan också följa rent språkliga trender, som användningen av ”i all ära” över tid, eller betydelseförändringar av enskilda ord eller uttryck. Då blir det tydligt hur viktigt det är att ha en väl formulerad forskningsfråga innan arbetet med texten inleds, för att man ska veta vilka aspekter som är relevanta för det mönster man vill studera, och vilka som kan filtreras bort utan större informationsförlust.

3. Digitala metoder

De senaste tre decennierna har vi fått alltmer avancerade digitala metoder som extraherar information genom att utnyttja textens statistiska egenskaper. Metoderna drar nytta av det som kallas för *the distributional hypothesis*. Denna hypotes säger att ord kan beskrivas, eller *representeras*, av andra ord som de samförekommer med.

Fram till 2010-talet använde vi de explicita mönstren i texten för att representera ett huvudord i form av en *ordvektor*. En ordvektor kan närmast beskrivas som en lista av siffror (element) som anger frekvensen för relaterade (beskrivande) ords förekomst i texten. Man bestämmer i förväg vilka ord man vill välja som huvudord (som alltså ska representeras med hjälp av ordvektorer) och vilka beskrivande ord man väljer för att motsvara elementen i ordvektorn. Som *huvudord* väljer man de ord man vill studera, till exempel de vanligaste substantiven eller ord som beskriver yrken. Som *beskrivande* ord kan man välja alla ord som förekommer med en viss minimifrekvens (t. ex. 10) i textmängden, alternativt enbart verb eller andra ordklasser. Ordvektorns längd beror på hur många beskrivande ord vi har valt. Orden i de olika ordvektorerna listas i samma ordning, för jämförelsens skull.

I exemplet nedan förekommer ordet ”katt” ofta med ”tass” (50 ggr), ”svans” (45 ggr) och ”mus” (30 ggr). Den siffra vi fyller i på varje plats i

ordvektorn motsvarar då hur ofta vårt huvudord förekommer med motsvarande beskrivande ord. Vi kan därför dra slutsatsen att katten, i viss mån, kan förklaras med hjälp av dessa ord. Vi säger då att ”katt” och ”tass” har en första gradens likhet (*first order similarity*).

Orden ”katt” och ”hund” har en andra gradens likhet (*second order similarity*) eftersom båda samförekommer med liknande ord (”tass” och ”svans”). Denna likhet gäller trots att vissa samförekomster kan skilja sig; ordet ”katt” förekommer exempelvis inte med ”skälla” i det här påhitade exemplet. Vidare skiljer sig ”dator” från både ”katt” och ”hund” eftersom det sällan samförekommer med liknande ord. Trots att ”dator” och ”katt” samförekommer med ”mus” skiljer de sig i övrigt från varandra.

<i>katt</i>	=	{	50	45	0	0	0	0	30	}
<i>hund</i>	=	{	30	23	46	0	0	0	0	}
<i>dator</i>	=	{	0	0	0	12	52	36	8	}
			tass	svans	skälla	skärm	processor	laptop	mus	

Genom att jämföra vektorerna för huvudorden kan vi hitta mönster som annars är svåra att upptäcka. Exempel på sådana mönster är grupper av ord som är likartade, där till exempel den faktiska användningen skiljer sig från ordböcker eller andra definitioner. Vi kan också gissa betydelsen av okända ord eller slang genom ord som de samförekommer med. Se användningen av ordet *sangvinisk* i meningarna nedan:

Jag ser fortfarande på det här med viss sangvinisk (sorglös) inställning, det är lite som en agentfilm. (SVT Nyheter 2007)

Européen var till exempel sangvinisk, ombytlig och listig, medan afrikanen ansågs vara flegmatisk, slug och lat. (SVT Nyheter 2020)

Tidigt framkom att dessa absoluta frekvenser kraftigt påverkas av hur stora våra texter är och att de är svåra att tolka i förhållande till den totala mängden text. Då infördes andra sätt att mäta hur starkt knutet ett ord är till ett annat, bland annat *relativa frekvenser* (antal samförekomster delat med totala antalet ord i textmängden), och (*positive*) *pointwise mutual information* (pmi, ppmi). Dock insåg man fort att explicita ordvektorer, som de ovan som mäter samförekomst, primärt innehåller nol-

lor, vilket indikerar att orden inte samförekommer i texten. Eftersom inget ord samförekommer med en majoritet av de andra orden blir resultatet att alla ordvektorer innehåller många noll-värden.¹

För att slippa lagra stora mängder av nollor, och för att kunna få fram ordvektorer som kan beskriva och differentiera orden, alltså urskilja ett okänt ord som ett djur, en musikgenre eller mat, väljer man ofta att göra en så kallad *dimensionsreducering* av dessa vektorer. Det innebär att man förkortar en ordvektor som potentiellt har tusentals element, till en vektor med 50–200 element. Dessa vektorer visar sig ofta fungera markant bättre för att fånga upp information, men tappar sin förklaringskapacitet. Vi kan alltså inte längre avgöra om det första elementet i listan motsvarar ”tass” eller inte, som i exemplet ovan.

3.1. Statiska neurala modeller

Under 2010-talet slog *lärda* eller *neurala ordvektorer* igenom och vi fick statiska neurala modeller, bland andra:

- word2vec (Mikolov m.fl. 2013a)
- FastText (Joulin m.fl. 2016).

Vid arbete med stora mängder text kan dessa modeller lära sig vektorer på cirka 100 *dimensioner* (längden på listan som beskriver ett huvudord) som har kraftig diskrimineringsförmåga. Modellerna är maskininlärningsmodeller som använder standardramverket med träningsdata, dvs de lär sig av träningsdata. Fram till introduktionen av dessa modeller bestod träningsdata primärt av data som märkts upp för hand. Med en given mängd mätdata och en klassificerad utkomst kan man bygga en modell som kan se nya data och korrekt klassificera dem. Nedan är ett exempel på träningsdata för klassificering av diabetes där värdena symboliserar bland annat BMI, blodtryck, insulin samt ålder på individer som antingen testat positivt eller negativt för diabetes.²

---

1 Alternativt så använder man en begränsad mängd med beskrivande ord som då inte har många noll-värden, men som inte heller kan användas för att beskriva särskilt många huvudord.

2 Släppt av WEKA, <<https://www.weka.io>>

6	148	72	35	0	33.6	0.627	50	positivt
1	85	66	29	0	26.6	0.351	31	negativt
8	183	64	0	0	23.3	0.672	32	positivt
6	89	66	23	94	28.1	0.167	21	negativt
0	137	40	35	168	43.1	2.288	33	positivt

Ordvektorererna tränas genom ett *överbakat* förfarande, alltså utan explicit annoterade (uppmärkta) data. Det sker genom att modellerna matas med meningar ur den textmängd vi vill använda. Därefter genereras träningsdata på lite olika sätt. Ett standardförfarande är att ta bort ett huvudord ur en given mening från texten. Därefter låter man modellen gissa vilket det borttagna huvudordet borde vara. Ett alternativt tillvägagångssätt är att behålla endast ett huvudord av en mening ur texten, och låta maskinen gissa vad resten av orden i meningen borde vara. I bägge fallen vet vi vad som är rätt respektive fel svar eftersom vi har tillgång till ursprungsmeningen. Lyckas modellen gissa rätt, uppdateras vektorn för huvudordet.

En styrka med dessa modeller är att man utan andra explicita uppmärkta träningsdata automatiskt kan generera en närmast oändlig mängd träningsdata. I början av träningsrundan har varje huvudord en vektor bestående av randomiserade siffror för varje dimension. Varje gång vi sedan stöter på detta ord i en mening uppdateras dess vektor. Denna uppdatering leder i slutet av träningsprocessen till de vektorer som vi sedan använder. Det blir då uppenbart att en vektor för ett huvudord endast blir uppdaterad när man stöter på det ordet i texten.

Dessa vektorer hamnar alla i samma *rum* och ett ords betydelse avgörs genom dess relativa position i förhållande till andra ord i rummet. Ett ord som hamnar nära andra djur är troligen ett djur, medan ett ord som hamnar nära mat troligen är något ätbart eller ett matlagningsredskap. Likhet i sådana rum kan bedömas som distans i rummet (antingen genom cosinus-vinkel eller genom att mäta euklidiskt avstånd). En ”katt” kan alltså vara mer lik en ”hund” än en ”ål”, trots att de alla är djur. Finns det bara några få instanser av ett ord som ”axolotl”, blir det få uppdateringar av dess vektor och detta leder till en mindre välfungerande ordvektor. Vi kan då inte avgöra att detta också är ett djur utan den kan hamna på fel plats i rummet. Genom att kombinera ordvektorer för alla ord i en mening, kan vi också bedöma vad en mening eller ett längre stycke text

betyder. Vi behöver då inte mäta likhet mellan textstycken enbart genom att räkna ord de har gemensamt, utan kan gå via vektorrummen och därmed använda en andra gradens likhet. Två meningar: ”Jag gillar att leka med hundar” och ”Vi älskar husdjur i vår familj” kommer att bedömas som lika, trots att de saknar gemensamma ord.

Vi kan också hitta generella mönster, som att ett ord i singular befinner sig på ett visst avstånd från motsvarande ord i plural, eller att kvinnliga varianter av ord (mamma, drottning, lärarinna) förhåller sig på motsvarande sätt till sina manliga varianter (pappa, kung, lärare). Vektorer tränade på detta sätt visade sig ha oväntat hög generell kapacitet och många uppgifter blev lösta på ett markant bättre sätt, från maskinöversättning till sentimentanalys och uppmärkning av namn och meningsstrukturer.

Kvaliteten på dessa modeller kan mätas på flera olika sätt. I första hand har man använt sig av testmängder uppmärkta för hand, där ord har graderats efter likhet (Agirre m.fl. 2009) eller relation (Hill m.fl. 2015). Mätningar på svenskspråkiga texter har också gjorts (Hengchen & Tahmasebi 2021a). Om ordvektoreorna kan mäta samma relativa likhet mellan orden (t.ex. ”jaguar”, ”katt” = 0,7; ”jaguar”, ”tallrik” = 0,01) så bedömer vi att modellen håller tillräckligt hög kvalitet. Vi kan också bedöma kvalitet genom att välja ut en tillräckligt stor mängd huvudord och undersöka hur lika deras närmsta grannar är, om vi tränar modellen från början upprepade gånger. Om ett huvudord har hamnat i rätt sällskap, kommer dess grannar att ändra sig minimalt mellan varven. Om det däremot helt slumpvis hamnat bland grannar där det inte hör hemma, kommer grannarna att ändras markant.

Just denna *variabilitet* beror av mängden ord som fanns i den ursprungliga textmängd som vektorerna tränades på. Varje vektor börjar på en plats i rummet på måfå. Den uppdateras varje gång dess huvudord återfinns i en mening i texten. Vid uppdateringen rör den sig sakta i riktning mot sina grannar med en hastighet styrd av modellen. Ordet ”katt” rör sig i riktning mot ”hund” och hamnar därmed nära andra djur med tassar. Med tillräckligt många uppdateringar, hamnar musik-ord nära varann medan djur-ord hamnar nära varann och längre ifrån musik-orden. Ett ord som inte återfinns tillräckligt ofta i texten lyckas inte röra sig hela vägen till sina semantiska grannar. En ”armadillo” kan exempelvis fastna hos mat-orden för att den återfinns för sällan i texten. Finns det bara enstaka ord som saknar den frekvens som behövs för att hamna på rätt plats, kan man ändå säga att modellen som helhet håller hög kvalitet.

Finns det däremot för få ord i hela textmängden, som fallet ofta är med historiska texter, då håller hela modellen låg kvalitet och relationerna mellan orden är helt och hållet slumpvisa: ”mamma” förhåller sig till ”pappa” på samma sätt som ”drottning” förhåller sig till ”skrivbord”.

En ytterligare konceptuell svårighet hos dessa modeller visar sig vara det faktum att varje ord representeras av en, och endast en, vektor. Ord som har flera betydelser får då vektorer som antingen domineras av ordets primära betydelser (som ”rock” i dess musikaliska betydelse snarare än ytterplagget) eller som hamnar mellan två eller flera jämnfrekventa betydelser. En ytterligare svårighet är att de, eftersom de är probabilistiska modeller, inte garanterat genererar samma resultat vid en exakt upprepning av samma träningsprocedur. Med tillräckligt stora träningsmängder skiljer sig dock det relativa förhållandet mellan resultaten mycket lite. Det innebär att modeller som man tränat för olika tidsperioder eller olika datamängder först behöver linjeras: vi behöver alltså vrida de olika rummen så att djuren hamnar i samma hörn av rummet för att rummen skall kunna jämföras. Exempel på sådan linjering finns att hitta i Hamilton m.fl. (2016).

Dessa statistiska neurala modeller för att representera ord ur texter kan sedan användas för att besvara forskningsfrågor, eller söka mer information. Likheten mellan vektorer för samma huvudord i olika tider kan avslöja betydelseförändringar. Ett ord som ”rock” bör ha varit likt andra ”ytterplagg” fram till mitten av 1900-talet innan det fick grannar som relaterade till olika typer av ”musik”. Alternativt kan ord som ”politik” relatera olika mycket till andra ord som ”makt”, ”rättvisa” och ”ekonomi”, vilket kan tyda på olika synsätt under olika tidsperioder (eller i olika textmängder, t.ex. olika partiprogram). Utöver att identifiera förändringar i semantik kan modellerna användas till att bland annat undersöka grammatik, syntax och semantiska roller (Lawrence m.fl. 2000; Linzen m.fl. 2016; Zhou & Xu 2015).

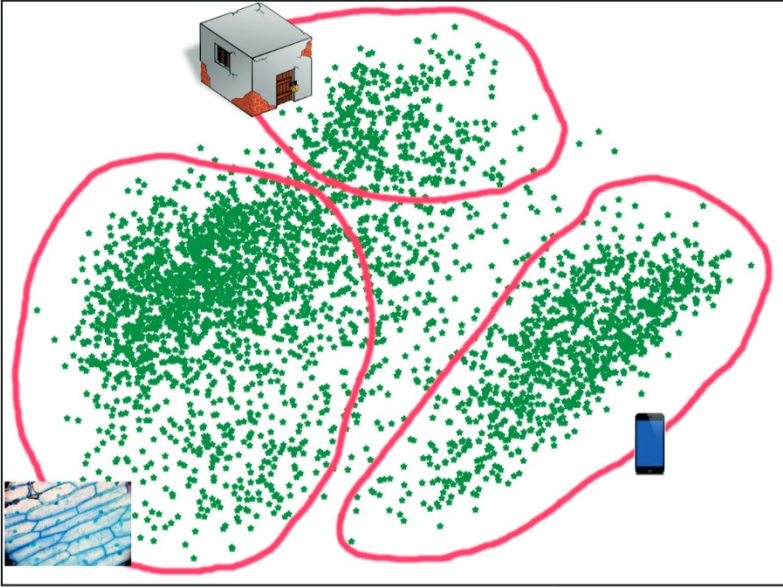
I samband med att dessa metoder introducerades publicerades koden av t.ex. Google (Abadi m.fl. 2015) och Facebook (Paszke m.fl. 2019), så att vem som helst kunde bygga egna modeller och arbeta med modellerna fritt. Att träna en statisk modell på sina egna data blev närmast löjeväckande enkelt. Med några enkla rader kod kunde en modell tränas. Samtidigt släpptes även förtränade modeller, som Histwords (Hamilton m.fl. 2016), som då kunde användas i forskning av den som inte kunde träna egna modeller, eller som hade för lite data för att träna modellerna själv.

Idag finns även förtränade ordvektorer för svenska: Hengchen & Tahmasebi (2021b) tränade på historiska nyhetstexter medan Hengchen (2022) tränade på moderna texter.

3.2. Kontextuella modeller

År 2018 kom nästa generation neurala modeller, de *kontextuella modellerna*. De är tränade med hjälp av *transformer*-arkitekturen (Vaswani m.fl. 2017) och består av flera lager (oftast 12), vilket kan jämföras med de statistiska modellerna som bara har ett lager. Likt de statistiska modellerna genererar de automatiskt träningsdata med olika träningsmål. En BERT-modell (*Bidirectional Encoder Representations from Transformers*) tar en mening och *maskerar*, tar bort, flera ord och träningsmålet blir då att gissa dessa utifrån de kvarvarande orden (Devlin m.fl. 2019). Den andra träningen består i att ta en mening och gissa hela nästa mening i texten.

Modellerna kallas för kontextualiserade eftersom de representerar ett huvudord, utifrån den lokala kontext i vilken de förekommer. De kan alltså dynamiskt generera en separat vektor från ett visst huvudord i en mening. Detta paradigmskifte betyder att vi istället för en vektor per ord (och textmängd) nu har lika många vektorer som vi har förekomster av ett huvudord i textmängden. Varje huvudord skulle alltså kunna delas upp i vektorer som representerar dess olika betydelser. I figur 5 har vektorerna projicerats i två dimensioner.

FIGUR 5. Kontextuella vektorer för det engelska ordet "cell" från Kutuzov (2020) med dess betydelser för biologisk cell, en fängelsecell samt "cellphone" ('mobiltelefon').

De kontextuella modellerna visade sig snabbt överlägsna genom sin förmåga att lösa de flesta fördefinierade problem, som maskinöversättning med mera. För att kunna åstadkomma denna bedrift behövde de kontextuella modellerna vara markant *större*. Efter träning lagrade de statistiska modellerna vektorer för alla huvudord, där varje vektor typiskt var mellan 50 och 200 element lång. Totalt sett, med tio tusen huvudord, rör det sig om $10\,000 \times 200$, alltså cirka 2 miljoner reella tal (varje element i en vektor består av ett reellt tal). För de kontextuella modellerna fanns det däremot inga fasta vektorer för något ord. Istället består modellen av en enorm mängd parametrar och ett maskineri som dynamiskt genererar en vektor med en längd (antal dimensioner) på 768 för ett huvudord baserat på meningen den befinner sig i. För att kunna hitta rätt parametrar behövs det mycket större textmängder för att träna.

Ett fåtal av dessa kontextuella modeller kan direkt tränas på större textmängder, till exempel ELMo (Peters m.fl. 2018). De flesta av dem är dock *förtränade* att användas till den textmängd som ska beforskas. Det betyder att maskineriets parametrar har tränats i förväg på enorma mängder text och först därefter görs modellen tillgänglig. Ofta behöver

modellen inte laddas ner till en lokal dator, utan finns tillgänglig på nätet genom *anrop* vilket innebär att man skickar in sin mening och får ut en vektor. Träningstexterna består av tillgängliga öppna data, samt en stor mängd webbmaterial, som Wikipedia³ och CommonCrawl.⁴ Från och med detta paradigmskifte slutade dessa stora modeller att vara träningsbara för andra än stora företag. När ELMo släpptes hade den 94 miljoner parametrar medan den större av BERT-modellerna hade 340 miljoner parametrar. Snart kom även flerspråkiga modeller, till exempel XLM-Roberta (Conneau m.fl. 2020) som var tränad på ett 100-tal språk. Intressant nog visade det sig att en modell tränad på så många språk hade god generaliserbarhet och kunde uppskatta betydelser på ord för språk den inte varit tränad på.

Eftersom de kontextuella modellerna har parametrar som gör att de dynamiskt kan anpassa sig efter kontexten ansåg man länge att de kunde appliceras på vilken textmängd som helst. Dessutom erbjöds möjligheten att *finjustera* modellerna till den egna texten istället. En förtränad modell kan finjusteras, det vill säga uppdateras genom att tränas vidare på den egna textmängden och därmed anpassas till den aktuella texten.

Den här typen av modeller kallas ofta för *foundational* eftersom de är grundläggande för att lösa andra typer av uppgifter, såsom namnuppmärkning, sentimentanalys, argumentationsuppmärkning, tidsklassificering med mera. Anpassningen till olika typer av uppgifter sker genom att man fortsatt tränar modellerna med träningsdata som är specifika för uppgiften. Vill vi lära den att automatiskt känna igen namn i texten, då får vi träna den med namnuppmärkta texter.

Idag vet vi att det finns begränsningar även för kontextuella modeller: en förtränad BERT-modell kommer exempelvis att använda en stor del av sin förtränade kunskap för att representera ett ord utifrån den mening ordet befinner sig i. Om modellen då inte känner till betydelsen av huvudordet så som det används i texten kommer den att dra dess representation mot det som den redan känner till. Det medför att historiska texter får sämre representation än moderna texter, eftersom de senare i större utsträckning liknar det material som modellen har förtränats på.

---

3 <https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Database_download>

4 <<https://commoncrawl.org/>>

3.3. Generativa modeller

Den senaste modelltypen är *generativa* modeller, varav *Chat Generative pre-training transformer* (ChatGPT) är den som hittills fått mest uppmärksamhet. Familjen av ChatGPT-versioner härstammar från en GPT-modell där den senaste heter GPT-4 (OpenAI, 2023). De har utvecklats av företag som inte lämnar ut information om vilken typ av arkitektur modellerna har, eller vad de har tränats på. Däremot vet vi lite om deras storlek, GPT 3 (Brown m.fl. 2020) har till exempel 175 miljarder parametrar. Vi vet också att de är tränade på en utökad idé om den distributionella hypotesen: nämligen utöver det vi sett tidigare så tränas de också i förmågan att länka ett svar till en fråga. De är generativa, alltså består deras primära användning inte i att extrahera vektorer (varken statistiska, en-vektor-per-ord, eller kontextuella en-vektor-per-användning). Istället är deras styrka deras förmåga att tolka en *prompt*, alltså en fråga eller en uppmaning, och *generera ett svar*. Svaren är alltså, på samma sätt som diskuteras ovan, aggregerad information och finns inte nödvändigtvis samlade på ett ställe i den textmängd som modellen har tränats på.

Det anmärkningsvärda med ChatGPT:s svar är hur ofta den lyckas tolka frågan på ett korrekt sätt. Se figur 6 för ett exempel där den inte har svaret, men ändå lyckas ge ett förståeligt och rimligt svar. En viktig anledning till metodernas goda resultat är den enorma mängden träningsmaterial som finns att tillgå på nätet, bland annat alla fritt tillgängliga testmängder och manuellt uppmärkt material. Direkt, eller indirekt, är alltså de generativa modellerna tränade på alla möjliga uppföljningsuppgifter, som att skriva kod, känna igen namn, och markera upp sentiment.

ChatGPT 3.5 ▾ *changing names while preserving the unique identity***You**

Tell me what Svenska Språkets historia conference is

ChatGPT

The "Svenska Språkets historia" conference, translated as the "History of the Swedish Language" conference, is likely an academic or scholarly gathering focused on the linguistic evolution, development, and history of the Swedish language.

Conferences like these often bring together linguists, historians, scholars, researchers, and enthusiasts who share an interest in studying and understanding the evolution of languages. Topics discussed in such conferences might include the origins of the Swedish language, its historical development, changes in grammar and vocabulary over time, dialectal variations, the impact of cultural and societal changes on language, and more.

These conferences provide a platform for experts to present their research findings, exchange ideas, engage in discussions, and collaborate on furthering the understanding of the Swedish language's history. They might feature keynote speeches, paper presentations, panel discussions, workshops, and networking opportunities for individuals interested in the field of linguistics and language history.

FIGUR 6. En prompt med svar från ChatGPT, 2023-12-05.

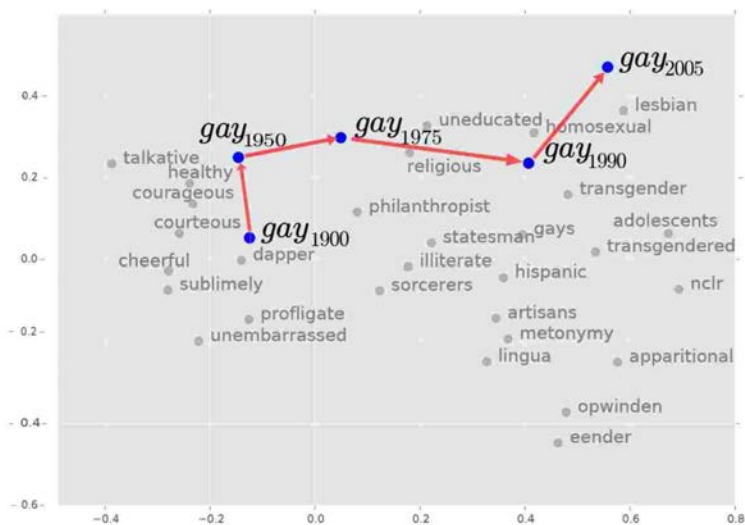
Trots denna anmärkningsvärda förmåga att generera svar som visar på tolkningsförmåga, både av själva frågan men också av de krav som ställs på svaret, är modellens svar alltså statistiskt genererade. Det innebär i mångt och mycket att det är en sannolikhetsmodell som avgör vad som ska komma härnäst, utifrån det som redan har skrivits. Svaret behöver alltså inte vara korrekt, och ofta smyger det sig in en hel del felaktigheter. Detta gäller till exempel ofta frågor om vetenskapliga sammanfattningar där referenserna hämtas ur det blå, efter en mall för referenser som är rimlig.

En modell som ChatGPT finns tillgänglig för testning, men går inte att använda i stor skala för forskning utan ett betalkonto. Ofta kostar det då flera hundra dollar för den senaste modellen och antalet anrop per månad är begränsat. Eftersom modellerna inte finns fritt tillgängliga och mycket

tyder på att de kontinuerligt uppdateras kan man inte anse att de producerar reproducerbara resultat. Fritt tillgängliga generativa modeller finns, som LLAMA (Touvron m.fl. 2023) och T5 (Xue m.fl. 2021), men de ställer på grund av sin enorma storlek stora krav på digital infrastruktur. De blir i det närmaste expertverktyg, på det sätt som många verktyg var före den digitala revolutionen för öppen tillgänglighet som startade efter att de statistiska modellerna hade släppts.

3.4. Att studera språkförändringar med hjälp av digitala modeller

De senaste 15 åren har dataintensiv forskningsmetodologi använts inom språkforskning framförallt för att studera semantiska förändringar. De första studierna använde sig av explicita ordvektorer (Sagi m.fl. 2009), temamodeller (Lau m.fl. 2012) samt metoder för betydelseinduktion (*word sense induction*) (Tahmasebi 2013) för att, utifrån en given textmängd uppskatta betydelser av huvudord och därefter förändringar i dessa betydelser. Med lanseringen av statistiska neurala modeller växte forskarsamhällets intresse för denna typ av forskning: det fanns nu relativt enkla sätt att fånga ordens betydelser, och betydelseförändringar över tid är en intressant utvidgning av modellernas användningsbarhet, se till exempel (Kim m.fl. 2014; Kulkarni m.fl. 2015; Hamilton m.fl. 2016) och figur 7. En mer detaljerad översikt över statistiska neurala modeller ges i Tahmasebi m.fl. (2021).

FIGUR 7. Förändringar för ordet gay där ordvektorer jämförts över tid. Bilden tagen från Kulkarni m.fl. (2015).

År 2020 släpptes de första storskaliga utvärderingsdata för semantiska förändringar på svenska, engelska, tyska och latin. För cirka 30–40 huvudord per språk plockades 100 meningar ut slumpvis från två olika tidsperioder. För det svenska materialet användes Kubhist, de historiska svenska nyhetstexterna (Adesam m.fl. 2019), med tidsspännet 1790–1830 som första period och 1895–1903 som den andra. För uppmärkningen rekryterades i första hand lingvistikstudenter som annoterare. Eftersom det är mycket komplext att be icke-experters att märka upp ord med betydelseinformation direkt, valde vi ett förenklat förfarande: par av meningar visades för annoterare och de skulle bedöma om huvudordets användning i de två meningarna var lika eller olika (på skalan 4–1 där 4 betyder att orden använts med identisk betydelse och 1 betyder att orden skiljer sig). Eftersom meningsmängderna valdes både inom och mellan tidsperioderna, fick vi ett mått på hur många olika betydelser ett ord har i varje tidsperiod, och hur dessa har ändrats mellan perioderna, vilket illustreras i figur 8 nedan. Detta mått användes sedan för testning. Vi valde att studera två skeenden (uppdelade i två deluppgifter). Det första gällande nya och förlorade betydelser (som de gröna meningarna i figur

8), där varje huvudord märktes med en etta om det hade olika betydelser under de två tidsperioderna, och en nolla om det hade samma. Det andra skeendet som undersöktes var *hur mycket* ordet ändrats över tid. Här ingår både nya och förlorade betydelser, men också när två betydelser finns under bägge tidsperioderna men där den dominanta betydelsen har ändrats över tid.

Vi höll en forskartävling uppdelad i så kallade *tasks* (uppgifter), SemEval-2020 Task 1 (Schlechtweg m.fl. 2020). En sådan forskartävling innebär att forskarlag världen över bygger modeller och testar dem på de träningsmängder som släppts medan *facit* förblir hemligt tills tävlingen är över. Genom denna tävling testades över 30 olika modeller på svenska. Vid denna tidpunkt fanns det kontextuella modeller, men de statistiska modellerna lyckades bättre. Idag är förhållandet det omvända och det är uteslutande kontextuella modeller av olika slag som används eftersom de ger bäst resultat (Montanelli & Periti 2023).

Idag finns det testmängder för italienska, ryska, norska, spanska samt kinesiska och fler språk är på väg. Våra senaste resultat visar att flerspråkiga kontextuella modeller som XL-LEXEME (Cassotti m.fl. 2023) och GPT-4 ger ungefär likvärdiga resultat på deluppgift 2.

Trots att det finns mycket kvar att önska av dagens digitala metoder vad gäller att fånga ords betydelser, främst ur historiskt material, kan man idag säga att de håller en tillräckligt hög nivå för att kunna användas för att studera språkförändringar, primärt semasiologiska förändringar, under förutsättning att resultaten även verifieras manuellt. Framåt jobbar vi med metoder som också kan hitta onomasiologiska förändringar.

FIGUR 8. Annoteringen av ordet "ledning" för både tidsperiod C_1 och C_2 (till vänster). Första tidsperioden, C_1 , återges i mitten och andra tidsperioden, C_2 , till höger. Svarta/grå linjer representerar positiva/negativa bedömningar. Färgerna på prickarna motsvarar olika användningar (ungefär motsvarande ordbetydelser).

4. Resultat

Efter genomgången av de digitala metoderna i föregående avsnitt diskuteras här vad modellerna resulterar i. Med undantag för de generativa modellerna (vi återkommer till dem inom kort) svarar modellerna inte direkt på en forskningsfråga.

Svaren från dem är istället ofta ett resultat, vanligen i form av siffror. Denna information måste därefter tolkas i förhållande till den ställda forskningsfrågan. Låt oss anta att vi vill veta hur barnlitteraturen har ändrat karaktär över tid, med särskilt fokus på jämställdhet. Det första vi kan göra är att räkna antalet manliga och kvinnliga figurer över tid. Det är ett resultat. Men det räcker inte för att avgöra om litteraturens karaktär har ändrats, det ger endast besked om huruvida det finns fler eller färre av något kön över tid. Och även där finns det ett ställningstagande att göra: räcker det om antalet relativa kvinnliga karaktärer ökar från 5 % till 8 % för att vi ska anse att litteraturen blivit mer jämställd?

Nästa steg blir att räkna antalet manliga och kvinnliga huvudkaraktärer över tid: räkna alla Pippi, Lotta, Ronja och Madicken och ställa i kontrast till Alfons, Tintin, Mio och Skorpan. Inte heller detta räcker som svar. Vi behöver också veta om dessa huvudkaraktärer är lika kraftfulla eller om de kvinnliga karaktärerna behöver stödkaraktärer som hjälper dem medan de manliga är hjältar på egen hand. Vi behöver alltså även räkna de attribut som tillskrivs de manliga och kvinnliga karaktärerna: är det så att Emil busar och Kajsa Kavat tar hand om mormor är det knappast så att de kvinnliga och manliga karaktärerna beskrivs på liknande sätt. I varje steg behöver vi avgöra om de svar vi får ur våra digitala metoder är tillräckliga för att besvara forskningsfrågan eller inte.

Tolkningen av resultaten i förhållande till forskningsfrågan är i sig en viktig del av den dataintensiva forskningsmetodologin. När vi redovisar hur vi har tolkat resultaten är det möjligt att replikera studien utan att ett nytt, och troligen annorlunda, tolkningsförfarande används. Dessutom kan studien enkelt utökas med nya textmängder när dessa blir tillgängliga, alternativt med nya, förbättrade metoder för att på ett mer träffsäkert sätt kunna få fram till exempel attribut.

När det gäller de generativa modellerna kan vi få direkta svar på våra forskningsfrågor: ”Är Selma Lagerlöfs texter mer positiva till kärlek än August Strindbergs texter?” I detta fall ansvarar modellen för att räkna och sammanställa resultaten och generera ett svar. Men vi har inga möj-

ligheter att verifiera hur modellen har kommit fram till svaret och därför liknar detta i mångt och mycket grundskolans mattetal: utan redogörelse för hur man kommit fram till svaret torde svaret ge noll poäng.

En annan viktig fråga som vi behöver ställa oss är vilken typ av svar vi letar efter: en svarstyp som finns i de data vi undersöker, eller en som finns överhuvud taget. Om vi tar exemplet med lexikografin letar vi ofta efter användningar av ord i nya betydelser. När ett ord används på ett nytt sätt spelar det mindre roll exakt i vilken textmängd det har ägt rum. Däremot är det avgörande när vi vill ställa en författares texter mot en annans. Att då dra slutsatser som baserar sig på förtränad information som finns lagrad i metodens parametrar ger oss inte ett tillförlitligt svar på huruvida Lagerlöf i sina texter ställde sig till kärlek på ett annat sätt än Strindberg gjorde i sina.

När vi använder oss av explicita ordvektorer eller statistiska neurala metoder är vi garanterade att den information vi hittar kommer direkt ur källan vi vill studera. När vi däremot använder oss av de förtränade kontextuella modellerna kan informationen i hög grad härstamma från det förtränade materialet och enbart anpassas i viss mån till den källa vi vill studera. Här behöver vi alltså nya sätt att verifiera den nivå av tilltro vi kan ha till våra resultat. När det gäller de generativa metoderna har vi inga möjligheter alls att styra varifrån informationen hämtas. Vi kan ge modellen exempel i prompten: ”Räkna alla negativa uttalanden från Selma Lagerlöfs verk, så här kan ett negativt uttalande se ut: ’Det är värre än vanligt, vida värre denna gången. Jag står inte ut längre.’”. Men det finns inga garantier för att detta verkligen görs. Inte heller kan vi garantera att svaret blir det vi tänkt oss. För en djupare analys av vad som kan göras med hjälp av generativa modeller för att besvara forskningsfrågor rekommenderas Karjus (2023) där även använda promptar beskrivs.

4.1. Resultat som ett fönster från vilket vi ser våra data

När vi väl har resultaten på plats behöver vi bedöma deras värde. Att bedöma korrekthet är i många fall relativt trivialt och vi kan gå till väga på flera olika sätt.

1. Vi kan skapa handanoterade testmängder som vi jämför med resultaten vi har fått. Dessa testmängder kan exempelvis bestå av texter där alla personnamn är uppmärkta, alternativt alla fraser som

signalerar sentiment, argument eller kraftiga hatuttryck. Vi bedömer sedan maskinens resultat utifrån hur väl den lyckas upptäcka det som människan har hittat för hand. Detta system med testmängder är att föredra när man utvecklar nya metoder: varje uppdatering som görs går enkelt att utvärdera och olika modeller går att jämföra på ett likvärdigt sätt.

- 2 Vi kan också testa vår modell genom att köra den på våra data och bedöma ett slumpvis utvalt (eller på annat sätt utvalt) utdrag genom kvalitativ analys. Precis som under punkt 1 kan vi titta på vilka uttryck som maskinen har märkt upp som namn, eller hatuttryck och räkna hur ofta den har hittat rätt. Använder man sig av denna utvärderingsmodell får man göra en ny utvärdering varje gång man ändrar modellen eller förbehandlingen av texten på något sätt, eftersom man potentiellt kan få helt nya resultat.

3. Slutligen kan vi också bedöma kvaliteten på andra sätt, till exempel genom att slumpmässigt blanda materialet och se om det som maskinen hittar består även efter att vi har blandat vårt material. Exempel på det är när vi letar efter trender över tid som inte ska finnas kvar efter att vi har blandat varje tidsperiod med material från alla andra tidsperioder, för exempel se Dubossarsky m.fl. (2017). Ett annat är om vi, ur en ständigt ökande textmängd, tar lika mycket text från varje tidsperiod och inte längre hittar samma trender. Då har vi hittat en artefakt av mängden material, snarare än faktiska trender i informationen i den underliggande textmängden. Just ökande mängd text över tid ställer ofta till det när man vill studera trender. Se Koplenig (2017) för en djupare diskussion.

Det är inte alltid trivialt att bedöma hur korrekta resultaten är. Typiskt kan man tänka att ju mer aggregerat ens resultat är, desto mer noggrann behöver man vara i verifieringen av dem. Allra helst ska man använda sig av alla tre ovannämnda evalueringsmetoder, med punkt 2 sist, för att minimera arbetsmängden.

Ibland kan våra data formellt sett vara korrekta, men ändå inte ge oss en rättvis bild av det material vi har valt att titta på. Låt oss ta tema-

modeller som ett exempel. Vi vill använda en temamodell för att undersöka de teman som går att hitta i en given textmängd. De flesta temamodeller, till exempel GENSIM,⁵ kräver att vi i förväg ska ha bestämt hur många teman vi letar efter. Utifrån materialets ungefärliga storlek väljer vi ett antal teman. Nu kan vi verifiera och värdera resultaten.

Vi kan titta på varje tema för sig och bedöma om det är rimligt, med det material vi har för handen. Redan här möter vi den första svårigheten. En temamodell producerar ett kraftigt aggregerat resultat där varje ord ur den vokabulär vi har valt för vår textmängd (t.ex. de 10 000 vanligaste orden, eller de 2 000 vanligaste substantiven) bedöms ha en sannolikhet (mellan 0 och 1) att tillhöra ett visst tema. Alla ord kan potentiellt tillhöra ett tema med låg sannolikhet. För att slippa utvärdera alla ord brukar man titta på ett tema med hjälp av de 10–50 mest sannolika orden för ett tema.

Följande är ett exempel på ett tema, byggt med hjälp av en LDA-modell på Romeo och Julia (den engelska versionen nedladdad via Projekt Gutenberg)⁶ (Jelodar m.fl. 2019). Eftersom det är en förhållandevis kort text har jag angett fem teman. Ett exempel på ord som tillhör ett tema är följande, med det mest sannolika ordet först: *juliet, capulet, love, juliet., night, scene, montague* (observera att *juliet* återkommer både med och utan punkt eftersom ingen förbehandling av texten har gjorts) samt ytterligare tre ord som samtliga har en sannolikhet på mindre än en procent att tillhöra de tio mest sannolika orden: *heart, copy, true*.

Hur ska vi nu gå tillväga för att bedöma korrektheten av detta tema? Oftast görs det genom att man närläser och bedömer, med hjälp av sin erfarenhet av texten, om temat är rimligt eller inte. Dock blir det en ytterst subjektiv bedömning som är mycket svår att kvantifiera. Skulle temat fortfarande gälla om *montague* ersättes med *romeo*, eller valfritt annat ord?

Låt oss nu anta att vi bedömer samtliga teman som *korrekta* i någon mening. Nästa fråga är om de fem teman som nu beställts av metoden ger en korrekt bild av texten som helhet. Har vi fått en fullständig beskrivning av verket? Det finns exempel på när större textmängder har resul-

5 <<https://radimrehurek.com/gensim/models/ldamodel.html>>

6 <<https://www.gutenberg.org/cache/epub/1513/pg1513.txt>>, nedladdat 2023-12-06

terat i ett antal teman där några teman uteslutande motsvarar ett enskilt verk. Det temat kan då inte sägas vara beskrivande för textmängden i stort, utan enbart det verk det härstammar från.

Ett mer teoretiskt exempel av svårigheterna med att bedöma värdet av aggregerade data är följande. En vän till mig besöker en för mig okänd plats. Hen kommer hem och berättar följande:

- (1) Det var varmt och mycket fint väder.
- (2) Det fanns mycket fint att se.
- (3) Människorna på gatan var hjälpsamma och vänliga.
- (4) Det var stor trängsel och svårt att hitta i tunnelbanan.
- (5) Köerna till några av sevärdheterna var väldigt långa, men till slut lyckades de komma in.

Detta är i sig en fullkomligt korrekt beskrivning av hur min vän upplevde platsen. Beskrivningen är dock inte särskilt informativ. Ett annat och betydligt mer informativt sätt att beskriva samma plats hade varit följande:

- (1) Paris är huvudstaden i Frankrike.
- (2) Staden har 11 miljoner invånare och de är av många olika nationaliteter.
- (3) Några av stadens mest kända sevärdheter är Eiffeltornet, Louvren och Triumfbågen, och så vidare.

Det som gör värderingen av ett aggregerat resultat svår är att vi, till skillnad från beskrivningen av Paris som stad, ofta har en ofullständig bild av textmängden som vi önskar att processa. Hade det varit så enkelt som att vi ville titta på ett verk, eller en stad, hade vi enklare kunnat sätta oss in i vad resultatet innebär och bedöma både dess korrekthet och fullständighet. Men i takt med att textmängderna som vi vill analysera växer i storlek, blir denna kontroll ytterst svår och vår intima kännedom om materialet mycket begränsad.

Vidare leder beslut som vi tar längs analysvägen till olika resultat: beslut om att filtrera vår text i förväg, att rensa icke-alfanumeriska värden (för att t.ex. slippa ”juliet.” med punkt) eller att lemmatisera för att undvika olika enheter för springa {springa, sprang, sprungit} och bok {bok och böcker}. Med en robust modell är dessa variationer minimala, och där-

med försumbara. Med andra modeller kan det påverka otroligt mycket. Ett exempel på hur mycket en temamodell kan variera om vi inkluderar alla ord, tar bort personnamn, eller använder oss enbart av verb, adjektiv, adverb och substantiv ges i Tahmasebi & Hengchen (2019).

Slutligen gäller att oavsett hur korrekta och maximalt värdefulla resultaten från en metod är, finns det mycket som talar för att den ändå ger en begränsad överblick över våra ursprungsdata. Att verifiera och replikera resultat med olika typer av data och metoder är enda vägen framåt för att med en dataintensiv forskningsmetodologi nå resultat som kan anses vara robusta. Ur ett forskningsetiskt och vetenskapligt perspektiv önskar vi resultat som kan bekräftas genom olika behandlingar av texten, olika metodologiska tillvägagångsätt och från olika perspektiv. Vi ska alltså inte få markant olika resultat om vi väljer att behålla de 10 000 eller 15 000 vanligaste orden, eller om vi väljer att slå ihop pluralformer med singularformer, eller om vi använder oss av fem eller tio som lägsta antal förekomster i texten. Vi ska heller inte kunna dra olika slutsatser (Selma Lagerlöf är eller är inte mer positiv än August Strindberg) för att vi använder oss av en statisk neural modell istället för en annan. Inte heller ska vi få fram att Strindbergs texter berör olika generella teman beroende på om vi använder oss av temamodeller, statistiska eller kontextuella modeller. Stabila resultat är de som består och är robusta, trots skillnader i behandling och metod. Allt annat får ses som artefakter tills motsatsen är bevisad.

5. Slutord

En textbaserad, dataintensiv forskningsmetodologi är ytterst användbar när vi vill analysera stora mängder digital text. Den består av tre huvuddelar: digital text, digitala metoder och forskningsfrågor. Den enskilt lämpligaste vägen framåt är att börja med den bredast möjliga forskningsfrågan, där enbart fantasin får sätta gränserna. Därefter kan man välja den textmängd som på bästa sätt motsvarar ens forskningsfråga. Finns den inte väljer man, i idealfallet, att digitalisera den text som behövs. Först efter valet av text väljer man sin digitala metod. Den digitala metoden kan ses som kittet som binder samman frågan med texten i vilken svaret på frågan finns. Rätt metod går att applicera på den text man har valt till sin fråga, en mycket stor textmängd utesluter vissa metoder, medan andra metoder tvärtom kräver en stor textmängd för att pro-

ducera korrekta resultat. Rätt metod till rätt text, helt enkelt. Samtidigt måste den valda metoden kunna besvara frågan, så länge den finns i den valda texten. En metod som inte kan hantera flexibilitet i ordföljder eller förkortningar är inte lämplig för sociala medier och kan troligtvis inte besvara frågor som kräver förståelse för ordföljder eller syntaktiska relationer i texten. Denna treenighet med fråga – text – metod är så nära helig som man kan komma i digital textbaserad forskning. Men, som forskare kan vi inte vara idealister. Är de data vi önskar använda inte tillgängliga i digitalt format är det sällan vi finner finansiering för att digitalisera dem. Och saknas de rätta metoderna kan vi inte alltid bygga dem själva. Då får man anpassa forskningsfrågan till det som finns tillgängligt, eller hellre, nöja sig med att få svar på en begränsad del av frågan. Följande frågor bör vi alltid ställa oss:

1. Har jag fått svar på min forskningsfråga?
2. Hur gick jag tillväga när jag använde resultat från digitala metoder och drog de slutsatser jag gjorde?
3. Vad skulle det behövas från det övriga forskningssamhället för att min fråga ska bli ordentligt besvarad?

Det är när de olika delarna av forskningssamhället hjälps åt som de stora, komplexa frågorna inom humaniora kan bli besvarade.

Författarens tack

Forskningen som ligger till grund för denna artikel har delvis finansierats av Riksbankens Jubileumsfond genom forskningsprogrammet Change is Key! (M21-0021). Författaren vill även tacka Netta Huebscher för hjälp med att formatera referenserna.

Käll- och litteraturförteckning

Abadi, Martín, Ashish Agarwal, Paul Barham, Eugene Brevdo, Zhifeng Chen, Craig Citro, Greg S. Corrado, m.fl. 2015. *TensorFlow: Large-Scale Machine Learning on Heterogeneous Systems*. <<https://www.tensorflow.org/>>.

Adesam, Yvonne, Dana Dannells & Nina Tahmasebi 2019. Exploring the Quality of the Digital Historical Newspaper Archive KubHist. I:

- Proceedings of the Digital Humanities in the Nordic Countries 4th Conference, DHN 2019, Copenhagen, Denmark, March 7-9, 2019.* CEUR Workshop Proceedings. <<https://CEUR-WS.org>>.
- Agirre, Eneko, Enrique Alfonseca, Keith Hall, Jana Kravalova, Marius Paşca & Aitor Soroa 2009. A Study on Similarity and Relatedness Using Distributional and WordNet-based Approaches. I: *Proceedings of Human Language Technologies: The 2009 Annual Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics*. Boulder, Colorado: Association for Computational Linguistics, 19–27. <<https://aclanthology.org/N09-1003>>.
- Blei, David M., Andrew Y. Ng & Michael I. Jordan 2003. Latent Dirichlet allocation. *Journal of Machine Learning Research* 3, 993–1022.
- Brown, Tom B., Benjamin Mann, Nick Ryder, Melanie Subbiah, Jared Kaplan, Prafulla Dhariwal, Arvind Neelakantan m.fl. 2020. Language Models are Few-Shot Learners [arXiv pre-print]. <<https://arxiv.org/abs/2005.14165>>.
- Cassotti, Pierluigi, Lucia Siciliani, Marco DeGemmis, Giovanni Semeraro & Pierpaolo Basile 2023. XL-LEXEME: WiC Pretrained Model for Cross-Lingual LEXical sEMantic changE. I: *Proceedings of the 61st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 2: Short Papers)*. Toronto, Canada: Association for Computational Linguistics, 1577–1585. <<https://aclanthology.org/2023.acl-short.135>>.
- Conneau, Alexis, Kartikay Khandelwal, Naman Goyal, Vishrav Chaudhary, Guillaume Wenzek, Francisco Guzmán, Edouard Grave, Myle Ott, Luke Zettlemoyer & Veselin Stoyanov 2020. Unsupervised Cross-lingual Representation Learning at Scale. I: *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Online: Association for Computational Linguistics, 8440–8451. <<https://aclanthology.org/2020.aclmain.747>>.
- Devlin, Jacob, Ming-Wei Chang, Kenton Lee & Kristina Toutanova 2019. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. I: *Proceedings of the 2019 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, Volume 1 (Long and Short Papers)*. Minneapolis: Association for Computational Linguistics, 4171–4186. <<https://www.aclweb.org/anthology/N19-1423>>.

- Dubossarsky, Haim, Daphna Weinshall & Eitan Grossman 2017. Outta Control: Laws of Semantic Change and Inherent Biases in Word Representation Models. I: *EMNLP 2017*, 1136–1145. <<https://aclanthology.info/papers/D17-1118/d17-1118>>.
- Hamilton, William L., Jure Leskovec & Dan Jurafsky 2016. Cultural Shift or Linguistic Drift? Comparing Two Computational Measures of Semantic Change. I: *EMNLP 2016*, 2116–2121. <<https://aclweb.org/anthology/D16-1229>>.
- Hengchen, Simon 2022. Word2vec models trained on English Wikipedia [Data set]. <<https://doi.org/10.5281/zenodo.6542975>>.
- Hengchen, Simon & Nina Tahmasebi 2021a. A collection of Swedish diachronic word embedding models trained on historical newspaper data. *Journal of Open Humanities Data* 7, 1–7.
- Hengchen, Simon & Nina Tahmasebi 2021b. SuperSim: a test set for word similarity and relatedness in Swedish. I: *Proceedings of the 23rd Nordic Conference on Computational Linguistics (NoDaLiDa)*, Linköping University Electronic Press, 268–275. <<https://aclanthology.org/2021.nodalida-main.27>>.
- Hill, Felix, Roi Reichart & Anna Korhonen 2015. Simlex-999: Evaluating semantic models with (genuine) similarity estimation. *Computational Linguistics* 41:4, 665–695.
- Jelodar, Hamed, Yongli Wang, Chi Yuan, Xia Feng, Xiahui Jiang, Yan-chao Li & Liang Zhao 2019. Latent Dirichlet allocation (LDA) and topic modeling: models, applications, a survey. *Multimedia Tools and Applications* 78, 15169–15211.
- Joulin, Armand, Edouard Grave, Piotr Bojanowski, Matthijs Douze, Herve Jégou & Tomas Mikolov 2016. FastText.zip: Compressing text classification models [arXiv pre-print]. <<https://arxiv.org/abs/1612.03651>>.
- Karjus, Andres 2023. Machine-assisted mixed methods: augmenting humanities and social sciences with artificial intelligence [arXiv pre-print]. <<https://arxiv.org/abs/2309.14379>>.
- Kim, Yoon, Yi-I Chiu, Kentaro Hanaki, Darshan Hegde & Slav Petrov 2014. Temporal Analysis of Language through Neural Language Models. I: *Proceedings of the 52nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 61–65.

- Koplenig, Alexander 2017. A data-driven method to identify (correlated) changes in chronological corpora. *Journal of Quantitative Linguistics* 24:4, 289–318.
- Kulkarni, Vivek, Rami Al-Rfou, Bryan Perozzi & Steven Skiena 2015. Statistically Significant Detection of Linguistic Change. I: WWW '15: *Proceedings of the 24th International Conference on World Wide Web*, 625–635. <<https://doi.org/10.1145/2736277.2741627>>.
- Kutuzov, Andrey 2020. *Distributional word embeddings in modeling diachronic semantic change*. PhD diss., University of Oslo.
- Lau, Jey Han, Paul Cook, Diana McCarthy, David Newman & Timothy Baldwin 2012. Word Sense Induction for Novel Sense Detection. I: *EACL 2012*, 591–601. <<http://aclweb.org/anthologynew/E/E12/E12-1060.pdf>>.
- Lawrence, Steve, C. Lee Giles & Sandiway Fong 2000. Natural language grammatical inference with recurrent neural networks. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering* 12:1, 126–140.
- Levy, Omer, Yoav Goldberg & Ido Dagan 2015. Improving distributional similarity with lessons learned from word embeddings. *Transactions of the association for computational linguistics* 3, 211–225.
- Linzen, Tal, Emmanuel Dupoux & Yoav Goldberg 2016. Assessing the ability of LSTMs to learn syntax-sensitive dependencies. *Transactions of the Association for Computational Linguistics* 4, 521–535.
- MacAvaney, Sean, Hao-Ren Yao, Eugene Yang, Katina Russell, Nazli Goharian & Ophir Frieder 2019. Hate speech detection: Challenges and solutions. *PLOS ONE* 14:8. <<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0221152>>.
- Mikolov, Tomas, Kai Chen, Greg Corrado & Jeffrey Dean 2013. Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space. I: *ICLR Workshop*. <<https://arxiv.org/abs/1301.3781>>.
- Mikolov, Tomas, Ilya Sutskever, Kai Chen, Greg Corrado & Jeff Dean 2013. Distributed Representations of Words and Phrases and their Compositionality. In *NIPS 2013*, 3111–3119. <<http://papers.nips.cc/paper/5021-distributed-representations-of-words-and-phrases-and-their-compositionality.pdf>>.
- Mochales, Raquel & Marie-Francine Moens 2011. Argumentation mining. *Artificial Intelligence and Law* 19, 1–22.
- OpenAI. 2023. *GPT-4 Technical Report*. <<https://arxiv.org/abs/2303.08774>>.

- Pang, Bo & Lillian Lee 2008. Opinion mining and sentiment analysis. *Foundations and Trends® in information retrieval* 2:1–2, 1–135. <<http://dx.doi.org/10.1561/1500000011>>.
- Paszke, Adam, Sam Gross, Francisco Massa, Adam Lerer, James Bradbury, Gregory Chanan, Trevor Killeen m.fl. 2019. PyTorch: An Imperative Style, High-Performance Deep Learning Library. I: *Advances in Neural Information Processing Systems* 32, 8024–8035. <<http://papers.neurips.cc/paper/9015-pytorch-an-imperative-style-high-performance-deeplearning-library.pdf>>.
- Periti, Francesco & Stefano Montanelli 2024. Lexical Semantic Change through Large Language Models: a Survey. I: *ACM Comput. Surv.* 56:11. <<https://doi.org/10.1145/3672393>>.
- Peters, Matthew E., Mark Neumann, Mohit Iyyer, Matt Gardner, Christopher Clark, Kenton Lee & Luke Zettlemoyer 2018. Deep Contextualized Word Representations. I: *Proceedings of the 2018 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, Volume 1 (Long Papers)*, New Orleans: Association for Computational Linguistics, 2227–2237. <<https://aclanthology.org/N18-1202>>.
- Project Gutenberg. <<https://www.gutenberg.org>>. Hämtat december 2023
- Sagi, Eyal, Stefan Kaufmann & Brady Clark 2009. Semantic density analysis: Comparing word meaning across time and phonetic space. I: *GEMS 2009*, 104–111.
- Schlechtweg, Dominik, Barbara McGillivray, Simon Hengchen, Haim Dubossarsky & Nina Tahmasebi 2020. SemEval-2020 Task 1: Unsupervised Lexical Semantic Change Detection. I: *Proceedings of the 14th International Workshop on Semantic Evaluation*. Barcelona: Association for Computational Linguistics.
- Tahmasebi, Nina N. 2013. Models and Algorithms for Automatic Detection of Language Evolution. PhD diss., Gottfried Wilhelm Leibniz Universität Hannover. <<http://edok01.tib.uni-hannover.de/edoks/eo1dh13/771705034.pdf>>.
- Tahmasebi, Nina, Lars Borin & Adam Jatowt 2021. Survey of computational approaches to lexical semantic change detection. <<https://doi.org/10.5281/zenodo.5040302>>.
- Tahmasebi, Nina, Niclas Hagen, Daniel Brodén & Mats Malm 2019. A Convergence of Methodologies: Notes on Data-Intensive Human-

- ities Research. I: *Proceedings of the Digital Humanities in the Nordic Countries 4th Conference, DHN 2019, Copenhagen, Denmark, March 7–9, 2019*. CEUR Workshop Proceedings. <<https://CEUR-WS.org/>>.
- Tahmasebi, Nina & Simon Hengchen 2019. The Strengths and Pitfalls of Large-Scale Text Mining for Literary Studies. *Samlaren: tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 140, 198–227.
- Touvron, Hugo, Thibaut Lavril, Gautier Izacard, Xavier Martinet, Marie-Anne Lachaux, Timothée Lacroix, Baptiste Rozière, Naman Goyal, Eric Hambro, Faisal Azhar m.fl. 2023. LLaMA: Open and efficient foundation language models [arXiv pre-print]. <<https://arxiv.org/abs/2302.13971>>.
- Vaswani, Ashish, Noam Shazeer, Niki Parmar, Jakob Uszkoreit, Llion Jones, Aidan N. Gomez, Lukasz Kaiser & Illia Polosukhin 2017. Attention is all you need. I: *Proceedings of the 31st International Conference on Neural Information Processing Systems (NIPS 2017)*. Long Beach, California: Curran Associates Inc., 6000–6010.
- Xue, Linting, Noah Constant, Adam Roberts, Mihir Kale, Rami Al-Rfou, Aditya Siddhant, Aditya Barua & Colin Raffel 2021. *mT5: A massively multilingual pre-trained text-to-text transformer* [arXiv pre-print]. <<https://arxiv.org/abs/2010.11934>>.
- Zhou, Jie & Wei Xu 2015. End-to-end learning of semantic role labeling using recurrent neural networks. I: *Proceedings of the 53rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and the 7th International Joint Conference on Natural Language Processing (Volume 1: Long Papers)*, 1127–1137.

Kilhierarkins syntaktiska förutsättningar i övergången mellan forn- och nysvenska

John Ankarström

1. Inledning och bakgrund

I jämförelse med modern svenska var ordföljden i fornsvenskan avsevärt friare.¹ Det gäller inte minst bisatser, där flera olika syntaktiska operationer samverkade för att skapa en betydande ordföljdsvariation. Den föreliggande studien fokuserar på en av dessa operationer, den s.k. kilkonstruktionen. Med *kilkonstruktion* (eng. *Stylistic Fronting*) avses inskjutningen av ett valfritt led mellan bisatsinledare och finit verb. Operationen kan tillämpas på led av mer eller mindre godtycklig kategori, till synes utan semantisk eller informationsstrukturell effekt (Maling 1980).² Det enda kravet är att den syntaktiska subjektpositionen är fonologiskt tom,³ som i relativsatserna nedan:

- (1) a. hwat **scriwat** star j the hælgho skript (Järteckensboken, 1385)
b. som ä wil synda (Själens kloster, 1460)
c. som **saman** varo fögdhe (Barlam och Josafat, 1440-tal)

---

1 Artikeln är baserad på en större undersökning av kilkonstruktionens utveckling, som redovisas i min masteruppsats (Ankarström 2023). I förhållande till masteruppsatsen innehåller den föreliggande studien en del nya slutsatser, reflektioner och förtydliganden, särskilt i avsnitt 4. Jag vill tacka två anonyma granskare för mycket hjälpsamma kommentarer och förslag.

2 I isländskan kan ett infinit verb bli kil med undantag för hjälpverben *vera* och *hafa*, vilket tyder på någon sorts semantisk begränsning trots allt (se vidare Holmberg 2000:468).

3 Detta s.k. *Subject Gap Condition* (Maling 1980:181) gäller möjligen inte satser med pronominent subjekt (se Håkansson 2011 för en forskningsöversikt), vilka dock utsluts från föreliggande studie.

- d. som **mycket fornwmstog** war oppa aldra handa bygning
(Historia Trojana, 1529)
- e. som **sådana macht** hadhe giffuit menniskiom
(Nya testamentet, 1541)
- f. huad faderligt arff **them** tilföle i greffueschapid
(Per Brahes krönika, 1585)
- g. hwadh **mig** gick emot
(Agneta Horns *Beskrivning*, 1657)
- h. som **lönt** borde hållas
(Samuel Columbus' *Mål-roo*, 1675)

Kilkonstruktionen är belagd i de nordiska fornspråken (Larsson 1931; Diderichsen 1941:59; Platzack 1985; Falk 1993) och i modern isländska (Maling 1980; Jónsson 1991). För svenskans del pekar resultaten i Ankarström (2023) på att bruket av kilkonstruktion är relativt stabilt före 1450, efter vilket en period av förändring inleds, med stor variation mellan olika texter, som standardavvikelseerna (σ) i tabell 1 nedan visar. Kilkonstruktionen försvinner sedan slutgiltigt omkring 1700 (Platzack 1985:416, 1987:398).

TABELL 1. *Kilkonstruktionens frekvens (Ankarström 2023).*

Texternas tillkomst	Positionen före verbet:		% kil	σ
	<i>kil</i>	<i>(tom)</i>		
1385–1440	172	28	86	2,0
1450–1529	151	49	76	11,6
1530–1585	130	70	65	15,8
1639–1675	100	100	50	11,7

Kilkonstruktionen har spelat en viktig roll i generativ grammatikforskning. Att både huvuden och fraser kan bli kil ifrågasätter vedertagna gränsdragningar mellan huvud- och frasflyttning.⁴ Att flyttningen saknar semantisk effekt väcker frågor om vad som överhuvudtaget motiverar den. Vidare har det observerats att valet av kil i en given sats tycks följa en prioriteringsordning, en s.k. kilhierarki.

4 Kilkonstruktion har analyserats ömsom som huvudflyttning (Jónsson 1991; Bošković 2001), ömsom som frasflyttning (Holmberg 2000; Ott 2009).

Mitt syfte i denna artikel är att pröva huruvida kilhierarkin bestäms av ett ekonomivillkor i den syntaktiska derivationen, Chomskys (1995) *Minimal Link Condition*, genom att undersöka valet av kil i yngre fornsvenska och äldre nysvenska. Frågeställningen är följande:

- (2) I vilken mån stämmer valet av kil i yngre fornsvenska och äldre nysvenska överens med den kilhierarki som prediceras av Minimal Link Condition?

I detta inledande avsnitt sammanfattas bakgrunden kring kilhierarkin, Minimal Link Condition, den historiska svenska bisatsordföljden och mina teoretiska antaganden. Därefter, i avsnitt 2, presenteras material och metod. Artikelns huvuddel, avsnitt 3, utgörs av en redovisning och diskussion av undersökningens resultat. Artikeln avslutas och sammanfattas i avsnitt 4.

1.1. Kilhierarkin som konsekvens av Minimal Link Condition

Som exemplen i (1) ovan visar, är det svårt att hitta gemensamma semantiska eller syntaktiska egenskaper hos de led som väljs som kil. Valet är dock inte godtyckligt. Data från både modern isländska (Maling 1980) och fornsvenska (Pettersson 1988; Falk 2007) antyder att valet av kil bestäms av en prioriteringsordning, som i svensk forskning har kallats *kilhierarkin*:

- (3) negation > adverb > indirekt objekt > direkt objekt

Den i (3) formulerade hierarkin är en sammanfattning av vad Pettersson och Falk kommer fram till om kilkonstruktionen i fornsvenska. Det är relevant att notera att hierarkin påminner om den normala bisatsordföljden, där negationen alltid föregår det indirekta objektet, och det indirekta objektet i regel föregår det direkta. Kilen tycks alltså väljas i en ordning som motsvarar satsens underliggande struktur. Jónsson (1991:9 ff.) härleder kilhierarkin till ett villkor på den syntaktiska representationen, *Relativized Minimality* (Rizzi 1990), som förenklat går ut på att ett led inte kan flytta över ett annat led med liknande egenskaper (Rizzi 2001:89). Denna begränsning formuleras i Chomsky (1995) som ett generellt ekonomivillkor på den syntaktiska derivationen:

- (4) Minimal Link Condition (MLC):
 K attracts α only if there is no β , β closer to K than α , such that K attracts β .
 (Chomsky 1995:311)

Utgångspunkten är att ett flyttat led attraheras av målet för flyttningen. Begränsningen består i att målet aldrig attraherar led som står längre bort än nödvändigt. I kilhierarkins fall skulle det handla om att ett led som står närmare kilpositionen hellre blir kil än ett led som står längre bort. Utifrån detta kan följande hypotes formuleras:

- (5) Valet av kil bestäms av Minimal Link Condition, så att kilpositionen alltid attraherar det närmaste kilbara ledet.

Om (5) stämmer, svarar kilhierarkin direkt mot satsens hierarkiska struktur. I följande avsnitt sammanfattar jag därför mina antaganden om den historiska svenska satsstrukturen. Avsnitt 1.2 ger en typologi över de olika forn- och nysvenska bisatsordföljderna. Avsnitt 1.3 definierar den antagna satsstrukturen för den typ av bisats där kilkonstruktion är möjlig.

1.2. Bisatsordföljder i forn- och nysvenska

Jag antar i likhet med Falk (1993:156 ff.) att den historiska svenskan tillåter åtminstone följande bisatsordföljder, här försedda med mycket ungefärliga tidsangivelser baserade på uppgifterna i Petzell (2011:170, 178):

- (6) a. *verbinitial ordföljd*: (till 1600-t.)
 subjekt/kil–finit–negation–...
 b. *verbmedial ordföljd*: (från ca 1450⁵)
 subjekt–negation–finit–...
 c. *verbfinal ordföljd*: (till 1700-t.)
 subjekt–...–(infini)–finit
 d. *verbfinal ordföljd + Verb Raising*: (till 1700-t.)
 subjekt–...–finit–(infini)

---

5 Verbmedial ordföljd är möjligen tillåten med pronominella subjekt före 1450 (Falk 1993:191 ff.; Sundquist 2002), men analysen är omdiskuterad (se Håkansson 2011).

Den verbinitiala ordföljden är den normala, s.k. gamla bisatsordföljden. Den verbmediala, s.k. nya bisatsordföljden uppstår i mitten av 1400-talet, strax före den nysvenska periodens början. Den verbfinala ordföljden med finit verb sist motsvarar den moderna tyska bisatsordföljden. En variant av denna, där ordningen mellan de finala verben är omvänd genom *Verb Raising* (Evers 1975), motsvarar den moderna nederländska bisatsordföljden. Av dessa möjliga ordföljder är kilkonstruktionen endast kompatibel med den verbinitiala. De övriga kan dock ge upphov till skenbara kilkonstruktioner. Exempelvis kan den killiknande ordföljden i (7a) nedan i själva verket motsvara en verbfinal sats med Verb Raising. Den skiljer sig i detta avseende från satsen i (7b), där det finns ytterligare led till höger om verben, vilket vittnar om att satsen inte är verbfinal. Satsen i (7b), men inte den i (7a), kan därför räknas som en entydig kilsats.

- (7) a. som **honom** ville slå = tvetydig kil
 b. som **honom** ville slå mycket hårt i går = entydig kil

På de forn- och nysvenska grundordföljderna kan man sedan tillämpa mera valfria operationer, som placerar enskilda led på positioner som avviker från grundordföljden, ofta av semantiska, pragmatiska eller informationsstrukturella skäl. Dessa operationer, många av vilka är gemensamma för alla de germanska fornspråken, sammanfattas nedan:

1. *Scrambling*: flyttning av ett verbfrasled över ett annat, t.ex. flyttning av ett direkt objekt till vänster om ett indirekt objekt. Scrambling brukar räknas som en typisk egenskap hos OV-språk med kasusmorfologi, däribland de nordiska fornspråken (Sundquist 2002:74 ff.). Termen är ursprungligen från Ross (1967:75).
2. *Heavy NP Shift*: högerflyttning av en tung nominalfras. Termen är från Kimball (1973), ursprungligen från Ross (1967:56), som dock använder benämningen *Complex NP Shift*.
3. *Extraposition*: flyttning till satsens slut av en prepositionsfras eller en bisats, så att den lösgörs från sitt korrelat. Ibland inkluderas all flyttning till satsens slut, inklusive Heavy NP Shift; se Baltin (2006) för en översikt. Termen är ursprungligen från Rosenbaum (1967:6); en synonym benämning är *Ausklammerung* eller *exbraciation* (Stockwell 1977).

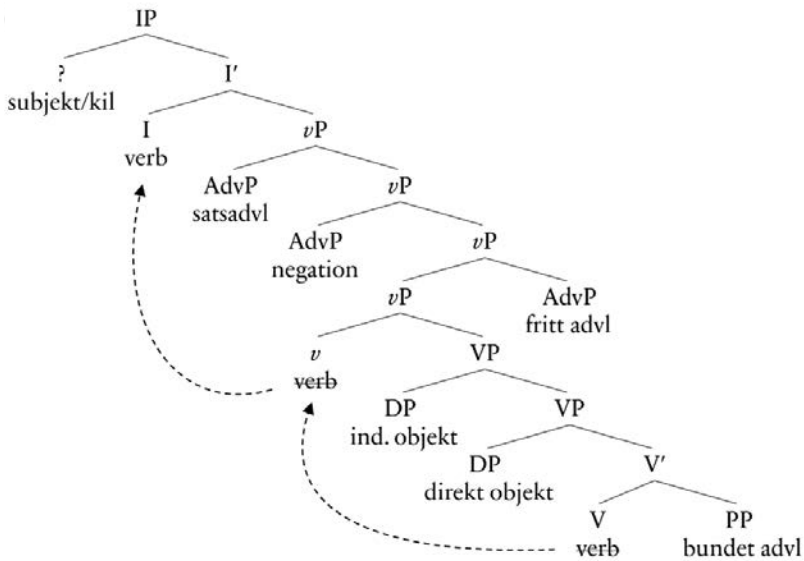
4. *Negative Shift*: flyttning av ett negerat led till negationens position, typisk för de nordiska språken (se t.ex. Engels 2011; Sundquist 2012).

Dessa typer av flyttningar, som ibland resulterar i skenbara kilkonstruktioner, kommer att spela en framträdande roll i analysen i avsnitt 3 nedan.

1.3. Den verbinitiala bisatsens hierarkiska struktur

Jag utgår från att satsen indelas i tre domäner: CP, IP och vP . (8) nedan illustrerar på ett förenklat sätt hur jag antar att satsen är strukturerad, från IP och nedåt. Verbet basgenereras i V, varifrån det flyttar till v . Verbinitial ordföljd uppstår genom att verbet flyttar vidare till I. Kilkonstruktion innebär att ett led flyttar från vP till en högre position i IP. För diskussionen mindre relevanta mellannivåer har utelämnats i trädet. Bortflyttade led markeras med genomstrykning.

(8)

Strukturen i (8) uppvisar likheter med kilhierarkin i (3), med negation > adverb⁶ > ind. objekt > direkt objekt, men (8) predicerar, om hypotesen i (5) stämmer, en mera utförlig kilhierarki:

- (9) satsadvl > negation > fritt advl > infinit verb >
ind. obj./refl. pron./verbp. > dir. obj./predikativ/verbp. > bundet advl⁷

Jag utgår från att (infinita) verb har en entydig position i kilhierarkin, motsvarande *v* i (8) ovan, före eventuella komplement, oavsett om den linjära ordföljden är VO eller OV. Variationen mellan VO och OV analyseras här inte som beroende på olika hierarkisk struktur, utan på att *vP* kan vara antingen *huvudinitial* eller *huvudfinal*. Om *vP* är huvudinitial, står verbet till vänster om komplementet (VO). Om *vP* är huvudfinal, står verbet till höger (OV). Det infinita verbet är därför överordnat objekten även i OV-satser.⁸ På samma sätt utgår jag från att variationen i placeringen av adverbial inte nödvändigtvis beror på olika hierarkisk struktur, utan på att adverbial kan adjungeras antingen till vänster eller till höger om *vP*. I båda fallen är adverbial överordnat de led som befinner sig på lägre nivåer i *vP*.⁹

2. Material och metod

Materialet består av totalt 783 kilsatser, som excerperats ur totalt 16 källtexter; se tabell 2 nedan. Texterna har valts för att åstadkomma en

6 Adverben i (3) motsvarar de fria adverbialen i (8). Varken Pettersson (1988), Falk (2007) eller jag själv (Ankarström 2023) undersöker satsadverbial separat. Pettersson och Falk skiljer mellan ettords- och flerordsadverbial; jag skiljer mellan fria och bundna adverbial, där satsadverbialen räknas som fria adverbial.

7 Den här föreslagna kilhierarkin innehåller ett par möjliga *vP*-led som inte får plats i (8), t.ex. reflexivt pronomen och predikativ. I satser med hjälpverb räknar jag som möjlig kil också det infinita verbet, som jag antar flyttar till *v*. Verbpartikelns har placerats på två positioner i hierarkin, då dess hierarkiska position i fornsvenskan är osäker.

8 Det är förstås också möjligt att *V-till-v-flyttning* uteblir i OV-satser, vilket inte skulle förändra den linjära ordföljden, men däremot påverka det infinita verbets plats i kilhierarkin. Jag återkommer till detta i avsnitt 3.3.

9 Jag räknar med att adjungering till *vP* är normalfallet, men adjungering till lägre nivåer inom *vP* är också en möjlighet, som jag återkommer till i avsnitt 3.2.

relativt jämn spridning över fyra perioder. Viss hänsyn har tagits till genre, så att inte alla texter i någon period tillhör samma genre, och till vilka texter som tidigare visats vara lämpliga för språkhistoriska undersökningar. Slutligen har valet utgått från tillgänglighet i digitalt format: alla texter är hämtade från Fornsvenska textbanken (Delsing 2002), förutom två som hämtats från Svensk diakronisk korpus (Pettersson & Borin 2022).

TABELL 2. *Materialöversikt.*

Förkortning, källtext, tillkomstår	Kilsatser
Jär: Järteckensboken (A. Holm A 110), 1385	50
SVM: Sju vise mästare (A. Holm D 4), 1430	48
Gregorius: Gregorius av Armenien (A. Lund Mh 20, D. Holm A 49), 1420/1440	50
Barlam: Barlam och Josafat (A. Holm A 49), 1440-tal	50
Didrik: Didrik av Bern (A. Skokloster 115, 116 hand A), 1450-tal	50
SK: Själens kloster, 1460	50
STb: Stockholms stads tänkeböcker (Svensk diakronisk korpus), 1474–1477	50
Trojana: Historia Trojana (Holm D 3a), 1529	50
Petri: Olaus Petris krönika, 1530-tal	50
NT: Nya testamentet (Svensk diakronisk korpus), 1541	50
Swart: Peder Swarts krönika, 1560	50
Brahe: Per Brahes krönika, 1585	50
Ekeblad: Johan Ekeblads brev (Svensk diakronisk korpus), 1639–1655	45
Horn: <i>Beskrivning över min vandringstid</i> av Agneta Horn, 1657	50
Kiöping: Nils Mattson Kiöpings resor, 1674	50
Columbus: <i>Mål-roo eller Roo-mål</i> av Samuel Columbus, 1675	40
	783

I varje källtext har jag excerperat samtliga kilsatser från och med textens början, dock högst 50. Som kilsats räknas en subjektslös relativsats¹⁰ med minst två led utöver verbet, varav (endast) ett står före

10 Jag bortser alltså från satser med pronominellt subjekt (Platzack 1988:248) och från andra typer av subjektlösa satser än relativsats. Kilkonstruktion är möjlig i dessa, men mindre vanlig.

verbet.¹¹ Observera att *kilsats* här ska uppfattas som en preliminär benämning. Många kilsatser är strukturellt tvetydiga mellan en kilanalys och t.ex. en Verb Raising-analys (se ex. 7 ovan). Att redan i excerpteringen ta ställning i sådana frågor, där potentiellt flera olika syntaktiska fenomen interagerar för att skapa tvetydighet, vore dock vanskligt. Tvetydigheterna kommer i stället att redas ut i resultatredovisningen i avsnitt 3.

Excerpteringen av relevanta satser ur varje text har genomförts i två steg. Först har en sökning gjorts på ett urval av vanligt förekommande bisatsinledare: *som, den, där, vilken, vad, var(s)*.¹² Sökningen har gjorts i AntConc (version 4.1.4; Anthony 2005) med hjälp av reguljära uttryck (IEEE 2008:188) för att inkludera alla relevanta former och stavningsvarianter. Ur sökträffarna har sedan kilsatser valts ut manuellt enligt excerpteringsprincipen ovan. I varje excerpterad sats har jag noterat vilket satsled som står före verbet och vilka som står efter.

3. Resultat

I detta avsnitt behandlar jag frågan om hur väl kilsatserna följer den förväntade kilhierarkin (9) genom att redovisa *utslagningarna* i materialet, dvs. alla de olika fall där ett led ”utkonkurreras” av ett annat i valet av kil. De 783 insamlade kilsatserna innehåller totalt 1 238 utslagningar. Var och en av dessa kan klassificeras som förväntad (>), oförväntad (<) eller neutral (=). Förväntade utslagningar följer kilhierarkin: högre led slår ut lägre led. I oförväntade utslagningar sker motsatsen, vilket bryter mot kilhierarkin. Utslagningar mellan systrar, dvs. led på samma nivå, är att anse som neutrala: de bryter inte mot kilhierarkin, men är strukturellt tvetydiga och värda att redovisa separat. Tabell 3 nedan visar hur utslagningarna fördelar sig på dessa tre typer:

11 Det led som står efter verbet ska vidare inte utgöras av en underordnad finit sats.

12 Metodvalet möjliggör en mera storskalig insamling, men utesluter oinledda bisatser, vilka annars är intressanta i en undersökning av kilkonstruktionen (jfr Stroh-Wollin 1997).

TABELL 3. *Utslagningar i materialet.*

	Σ	%
> (högre slår ut lägre)	810	64,4
= (syster slår ut syster)	163	13,2
< (lägre slår ut högre)	265	21,4

Totalt bryts kilhierarkin i 21 % av utslagningarna, vilket antyder att hypotesen i (5) inte stämmer. Det är heller inte så att hypotesen stämmer bättre för de tidigare texterna, men sämre i takt med att kilkonstruktionen blir ovanligare; tvärtom är det just de tidigare texterna som innehåller flest oförväntade utslagningar, som tabell 4 nedan visar:

TABELL 4. *Utslagningar efter period.*

Tillkomst	>	=	<	% <	σ
1385–1440	165	27	94	32,9	8,7
1450–1529	167	35	75	27,1	10,2
1530–1585	230	44	67	19,6	15,1
1639–1675	248	57	29	8,7	1,9

Tabellerna ovan visar en sammanfattande bild, där alla utslagningar räknas ihop, oavsett vilka satsled som involveras. För att ge en mer nyanterad bild av tendenserna i materialet delar jag in utslagningarna i fyra grupper:

1. *arg–arg* (utslagning mellan argument),
2. *advl–arg* (utslagning mellan fritt adverbial och argument),
3. *verb–arg* (utslagning mellan infinit verb och argument) och
4. övriga utslagningar.

Grupperna kan ses som svarande mot olika nivåer av satsen: grupp 1 mot VP, grupp 2 mot *vP* och grupp 3 mot *vP* borträknat adjunkter. I tabell 5 nedan kan utläsas att den predicerade kilhierarkin följs i ca 90 % av utslagningarna inom grupp 1, i 75 % av utslagningarna inom grupp 2 och, intressant nog, i endast ca 11 % av utslagningarna i grupp 3. Grupp 3 bryter alltså nästan konsekvent mot kilhierarkin: verbet blir kil i bara 13 av 114 fall.

TABELL 5. Utslagningar efter typ och period.

Typ	Tillkomst	>	=	<	% <	σ
Arg-arg	1385-1440	56	7	11	14,9	7,5
	1450-1529	62	11	4	5,2	3,0
	1530-1585	27	3	6	16,7	13,1
	1639-1675	13	9	2	8,3	13,8
	Totalt	158	30	23	10,9	
Advl-arg	1385-1440	65	0	34	34,3	15,7
	1450-1529	57	0	46	44,7	11,2
	1530-1585	121	0	38	23,9	27,3
	1639-1675	137	0	9	6,2	2,8
	Totalt	380	0	127	25,0	
Verb-arg	1385-1440	4	0	42	91,3	5,3
	1450-1529	6	0	22	78,6	40,4
	1530-1585	3	0	19	86,4	10,3
	1639-1675	0	0	18	100,0	0,0
	Totalt	13	0	101	88,6	
Övriga	1385-1440	40	20	7	10,4	10
	1450-1529	42	24	3	4,3	13,4
	1530-1585	79	41	4	3,2	2,7
	1639-1675	98	48	0	0,0	0,0
	Totalt	259	133	14	3,4	

I både grupp 1 och 4 hör intressant nog ungefär hälften av brotten mot kilhierarkin till den äldsta perioden. I grupp 2 och 3 är fördelningen mer jämn över tid. Att undantagen i grupp 2 är så få i den yngsta perioden reflekterar sannolikt den nya bisatsordföljdens genombrott, som ger upphov till många skenbara kilkonstruktioner. Att verbet aldrig blir kil i den yngsta perioden kan möjligen korrelera med svenskans övergång till enhetlig VO-ordföljd, men se diskussionen i avsnitt 3.3 nedan.

Med tanke på det inte obetydliga antalet undantag till kilhierarkin kan man fråga sig huruvida hypotesen i (5) bör betraktas som falsifierad. För

att besvara denna fråga måste det dock avgöras hur många av de oförväntade utslagningarna som faktiskt är entydiga undantag. Denna uppgift åtar jag mig i de fyra följande avsnitten, med utgångspunkt i de ovan introducerade grupperna.

3.1. Oförväntade utslagningar mellan argument

Jag börjar med den minst avvikande gruppen, arg–arg. Av de 23 oförväntade utslagningarna kan 19 tämligen enkelt förklaras av andra syntaktiska fenomen än (endast) kilkonstruktion. Här begränsar jag mig av utrymmesskäl till att gå igenom fyra representativa exempel:

(10) a. som i vynkiällarene er komet	(STb)
b. som thet rådhet haffuer menniskiomen ingiffuit	(Petri)
c. som mz sik baro oliona ok brännande lamponar	(Gregorius)
d. som enkte thz wnner honom	(SK)

(10a), där ett bundet adverbial slår ut ett predikativt particip, kan i själva verket utgöra en verbfinal sats med Verb Raising (jfr ex. 7a ovan). Kilkonstruktionen i (10b), där ett direkt objekt slår ut ett indirekt objekt, kan ha föregåtts av scrambling (jfr Sangfelt 2019:224). (10c), där ett bundet adverbial slår ut ett direkt objekt, kan utgöra en verbfinal sats med Heavy NP Shift. I (10d), där ett direkt objekt slår ut ett indirekt objekt, har objektet sannolikt genomgått Negative Shift, vilket placerar det närmare kilpositionen. På detta sätt kan 19 av 23 oförväntade utslagningar elimineras som entydiga undantag. Fyra kvarstår dock, fördelade över tre satser:

(11) a. Hulkin som til min atir lehdhir ripsimiam	(Gregorius)
b. som näst war drotning helene	(Trojana)
c. hulkin alla var van at foruinna	(Gregorius)

I (11a) slår ett bundet adverbial ut ett direkt objekt, som inte ser ut att vara tillräckligt tungt för Heavy NP Shift.¹³ I (11b) slås en prepositionsfras ut av sitt huvud, prepositionen. I (11c) slås slutligen ett predikativ och en infinitivfras¹⁴ ut av infinitivfrasens direkta objekt.

3.2. Oförväntade utslagningar mellan adverbial och argument

Jag fortsätter med den andra gruppen, advl-arg, som uppvisar en något högre andel undantag än arg-arg; 25 % eller 127 totalt. En stor del av de oförväntat utslagna adverbialen i dessa satser är dock flerordsfraser, vilka tenderar att extraponeras i fornsvenskan.¹⁵ Om man från de 127 oförväntade utslagningarna bortser från dem med ett ensamt frasformat adverbial efter verbet, kvarstår 25, varav 22 kan ges alternativa förklaringar. Nedan ges två representativa exempel:

- (12) a. huilkit **hans glädhi** munde **mykit** kränkia (Barlam)
 b. som **mik** wtredde i **dag** (Didrik)

I kilkonstruktioner som (12a) kan adverbialet vara adjungerat på en lägre nivå i *vP* (se fotnot 9) eller det direkta objektet först ha flyttat till vänster genom scrambling, varigenom det blivit det närmast tillgängliga ledet för kilkonstruktion. I texter författade efter 1450 skulle satser som (12b) i själva verket kunna vara exempel på verbmedial ordföljd med huvudfinal *vP* och högeradjungerat adverbial. Efter att 22 undantag fått liknande förklaringar kvarstår dock tre:

- (13) a. som **gudz likama** bar **tha** (Jär)
 b. som **altidh** waro **til skipadhe** när hanom bliua (Barlam)
 c. som **den andre** kom **wäl** til måtta (Columbus)

13 Det ska samtidigt nämnas att historisk tyska och nederländska tycks tillåta extraposition/Heavy NP Shift även av enklare substantiv (Burridge 1993:101, 106); det är möjligt att detta gäller också för äldre svenska.

14 Jag har antagit att infinitivfraser med utsatt infinitivmärke kan bli kil, men detta är möjligen diskutabelt.

15 Falk (1993) bortser av detta skäl helt från kilkonstruktioner med PP-adverbial som enda postverbalt led.

I (13a) slår ett direkt objekt ut ett satsadverbial, i (13b) slår ett underordnat satsadverbial ut ett predikativ, och i (13c) slår ett indirekt objekt ut ett adverb. I vilken mån de två senare bryter mot kilhierarkin är egentligen en tolkningsfråga. Jag har antagit att *altidh* tillhör infinitivfrasen, vilket är diskutabelt. Också adverbets hierarkiska position i (13c) kan diskuteras.

3.3. Oförväntade utslagningar mellan verb och argument

Utslagningarna i grupp 3 bryter nästan konsekvent mot den predicerade kilhierarkin. Av de 101 oförväntade utslagningarna kan dock 49 alternativt underkastas en enkel Verb Raising-analys. Av de resterande 52 utslagningarna kan 16 ges alternativa förklaringar av samma slag som ovan. Ytterligare två involverar verbpartiklar, vilkas hierarkiska position är osäker:

- (14) a. som **op** wil **höghias** i idhart säte (SVM)
 b. som **til** hafdho **hört** chusaron (Gregorius)

Förutom dessa kvarstår 31 undantag till kilhierarkin. Dessa kan delas in i två grupper beroende på ordningen mellan verbfrasleden till höger om verbet (markerade med kursiv stil nedan):¹⁶

- (15) a. ther **honum** matte *barn födha* = OV (SVM)
 b. som **miskun** hafdhe *giort draparenom* = VO (Jär)

Ungefär hälften av de oförväntade utslagningarna återfinns i satser som (15a), där de *v*P-interna leden uppvisar OV-ordföljd. Andra hälften återfinns i satser som (15b), som uppvisar VO. (15a) låter sig förklaras om man antar, som nämndes i fotnot 8 ovan, att V-till-*v*-flyttning uteblir i OV-satser. Detta förklarar emellertid inte (15b), som har VO-ordföljd. En möjlighet är att VO-ordföljden egentligen motsvarar en underliggande OVO-ordföljd, med eventuell scrambling (se Jörgensen 1987:139; Sangfelt 2019:220 ff.). Denna analys är tänkbar för äldre fornsvenska (jfr Pet-

¹⁶ Bara i en sats, med en PP som kan tänkas stå i extraposition, är det svårt att fastställa en ordning:

(i) som **sik** lather *owerwinna* aff swa ömom oc krankom owen (SK 264)

zell 2017:140 fotnot 10), men frågan är om det är rimligt att anta att underliggande OVO-ordföljd föreligger i samtliga av undantagen, särskilt i dem från nyare tid.

3.4. Övriga oförväntade utslagningar

De utslagningar som inte passar in i någon av grupperna uppvisar en relativt låg andel brott mot kilhierarkin. Av 406 utslagningar är endast 14 oförväntade, och av dessa kan 11 ges alternativa förklaringar, liksom ovan. De resterande tre kommer från den äldsta perioden och involverar samma typ av satsled, nämligen en bestämning till ett predikativt adjektiv:

(16) a. som illa war kranker	(SVM)
b. som mykith war dröffdh thz kesarins son war ey fordarffwath	(SVM)
c. som mykith war dröffdh fore thy at thre fughla ropadho ower honum	(SVM)

Denna typ av separation av en enskild bestämning från sin adjektivfras ser ut att vara en form av *Left Branch Extraction* (Ross 1967:207), en typ av flyttning som är otillåten i de moderna germanska språken, men möjlig i de nordiska fornspråken (Platzack 2008).

4. Slutsatser

Artikelns syfte har varit att pröva hypotesen om att kilhierarkin bestäms av Minimal Link Condition, så att valet av kil följer satsens underliggande struktur, specifikt den som visas i (8) ovan. Totalt har 1 238 utslagningar i 783 kilsatser undersökts i förhållande till den predicerade kilhierarkin, som återges i (9) ovan. Av de 265 utslagningar som tycks utgöra undantag till kilhierarkin har flertalet förhållandevis enkelt kunnat analyseras som blott skenbara undantag. De 43 kvarstående undantagen skulle kunna delas in i fem typer:

- A. kilkonstruktioner där en bestämning separeras från sitt huvudord (11b, 16),
- B. kilkonstruktioner där ett led bryts ut ur en infinitivfras (11c, möjligen 13b),

- C. kilkonstruktioner där ett fritt eller bundet adverbial oväntat uppträder som kil eller icke-kil (11a, 13a, 13c),
- E. kilkonstruktioner där ett argument blir kil i stället för ett infinit verb (de 31 kvarstående utslagningarna i avsnitt 3.3) och
- D. kilkonstruktioner där en verbpartikel blir kil (14).

Typ A tycks representera en känd fornsvensk konstruktion, där en bestämning separeras från sitt huvudord (se t.ex. Larsson 1931:78; Jörgensen 1987:153 f.). Denna försvinner under yngre fornsvensk tid. Att inte hela frasen blir kil beror sannolikt på en allmän tendens att enskilda huvuden föredras framför fraser. Pettersson (1988) och Falk (2007) noterar att vissa led mindre gärna väljs som kil om de innehåller fler än ett ord, men jag har här och i Ankarström (2023) saknat utrymme att undersöka skillnaden mellan huvuden och fraser närmare.

Typ B väcker frågor om kilkonstruktionens lokalitetsbegränsningar. Det har traditionellt antagits att kilkonstruktion i modern isländska inte sker över satsgränser (Maling 1980:180), något som dock har nyanserats av senare forskning (se t.ex. Ingason & Wood 2017). Åtminstone (11c) visar tydligt att kilkonstruktion över satsgränser i någon mån är möjlig även i fornsvenska.

Typ C vittnar möjligen om en allmän tendens hos adverbial att placeras på mindre bestämda positioner i satsen och därmed uppträda mindre regelbundet i kilhierarkin. Man kan alternativt tänka sig att adverbial som undgår att bli kil infogas acykliskt (Chomsky 1993:36) vid en punkt i derivationen då kilkonstruktionen redan är genomförd. I sammanhanget skulle det vidare vara relevant att närmare undersöka villkoren för extraposition i äldre svenska.

Typ D är som sagt teoretiskt möjlig att förklara som en reflex av underliggande OV- eller OVO-ordföljd. Frågan om hur fornsvensk placering av argument ska analyseras är dock inte slutgiltigt avgjord, och som sagt är det möjligen osannolikt att anta underliggande OV(O) i samtliga fall där verbet inte blir kil. Som mera sannolikt uppfattar jag det att verb av någon annan anledning är, eller med tiden blir, mindre kilbara än andra typer av satsled.

Typ E kan slutligen antas bero på verbpartikelns varierande position i äldre svenska. Exempelen i (14) antyder en underliggande ordföljd partikel-verb-objekt, vilken i fornsvenskan är ovanlig men inte omöjlig (Larsson & Lundquist 2021:157 ff.).

Av totalt 1 238 utslagningar innehåller materialet alltså 43 exempel som tycks bryta mot den predicerade kilhierarkin. Ändå är min uppfattning att den övergripande hypotesen inte bör förkastas. Empirin är på det stora hela kompatibel med Minimal Link Condition, och även om de återstående undantagen kan vara svårtolkade, har jag här visat att de inte är omöjliga att förklara. Sannolikt kan de redogöras för genom teoretiska justeringar, i synnerhet med avseende på de typer som diskuterats i detta sista avsnitt, något som jag dock lämnar åt framtida forskning.

Käll- och litteraturförteckning

- Ankarström, John 2023. Kilkonstruktionen och kilhierarkins syntaktiska villkor under yngre fornsvenska och äldre nysvenska. Masteruppsats. Uppsala universitet. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-510760>>.
- Anthony, Laurence 2005. AntConc: A learner and classroom friendly, multi-platform corpus analysis toolkit. *Proceedings of IWLeL 2004: An interactive workshop on language e-learning*. Tokyo: Waseda University, 7–13.
- Baltin, Mark 2006. Extraposition. I: Everaert, Martin & Henk van Riemsdijk (red.), *The Blackwell companion to syntax*. Vol. 2. Wiley, 237–271.
- Bošković, Željko 2001. PF merger in Scandinavian: stylistic fronting and object shift. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 68, 75–115.
- Burridge, Kate 1993. *Syntactic Change in Germanic*. (Current issues in linguistic theory 89.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Chomsky, Noam 1993. A minimalist program for linguistic theory. I: Hale, Kenneth L., Samuel Jay Keyser & Sylvain Bromberger (red.), *The view from building 20: Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*. (Current studies in linguistics 24.) Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995. *The minimalist program*. (Current studies in linguistics 28.) Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Delsing, Lars-Olof 2002. Fornsvenska textbanken. I: Lagman, Svante, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Studier i svenska språkets historia 7. Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. (Nordistica Tartuensia 7.) Tartu: Tartu universitet, 149–156.

- Diderichsen, Paul 1941. *Sætningsbygningen i Skaanske lov, fremstillet som grundlag for en rationel dansk syntaks*. (Universitets-jubilæets danske samfunds skriftserie 327.) Köpenhamn.
- Engels, Eva 2011. Microvariation in object positions: Negative Shift in Scandinavian. *Nordic Journal of Linguistics* 34:2, 133–155.
- Evers, Arnold 1975. The transformational cycle in Dutch and German. Diss. Rijksuniversiteit Utrecht.
- Falk, Cecilia 1993. *Non-referential subjects in the history of Swedish*. Lund: Department of Scandinavian Languages.
- Falk, Cecilia 2007. Kilkonstruktion och ordföljd i äldre fornsvenska. I: Wollin, Lars, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 9. *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* (Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo akademi 5.) 90–98.
- Holmberg, Anders 2000. Scandinavian Stylistic Fronting: How any category can become an expletive. *Linguistic Inquiry* 31:3, 445–483.
- Håkansson, David 2011. Bisatsledföljden i äldre svenska – variation eller förändring? *Arkiv för nordisk filologi* 126, 93–140.
- IEEE = Institute of Electrical and Electronics Engineers 2008. IEEE Standard for Information Technology – Portable Operating System Interface POSIX®. Base Specifications, Issue 7. <<http://ieeexplore.ieee.org/document/4694976/>>. Hämtat 11 juli 2024.
- Ingason, Anton Karl & Jim Wood 2017. Clause-bounded movement: Stylistic Fronting and phase theory. *Linguistic Inquiry* 48:3, 529–541.
- Jónsson, Jóhannes Gíslí 1991. Stylistic fronting in Icelandic. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 48, 1–43.
- Jørgensen, Nils 1987. *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 38.) Lund: Lund University Press.
- Kimball, John 1973. Seven principles of surface structure parsing in natural language. *Cognition* 2:1, 15–47.
- Larsson, Carl 1931. *Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nordiska fornspråken*. (Uppsala universitets årsskrift 1931.) Uppsala: Appelbergs boktryckeri aktiebolag.
- Larsson, Ida & Björn Lundquist 2021. The development of Swedish particle placement. I: Larsson, Ida & Erik Petzell (red.), *Morphosyntactic change in Late Modern Swedish*. (Open Germanic Linguistics 2.) Berlin: Language Science Press, 145–194.

- Maling, Joan 1980. Inversion in embedded clauses in Modern Icelandic. I: Þráinsson, Höskuldur (red.), *Íslenskt mál og almenn málfræði* 2, 175–193.
- Ott, Dennis 2009. Stylistic fronting as remnant movement. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 83, 141–178.
- Pettersson, Eva & Lars Borin 2022. Swedish diachronic corpus. I: Fišer, Darja & Andreas Witt (red.), *CLARIN. The infrastructure for language resources*. De Gruyter, 561–586.
- Pettersson, Gertrud 1988. Bisatsledföljden i svenskan eller Varifrån kommer BIFF-regeln? *Arkiv för nordisk filologi* 103, 157–180.
- Petzell, Erik Magnusson 2011. OV-ordföljd i svenskans historia. *Arkiv för nordisk filologi* 126, 141–192.
- Petzell, Erik Magnusson 2017. Head conjuncts: Evidence from Old Swedish. *Linguistic Inquiry* 48:1, 129–157.
- Platzack, Christer 1985. Syntaktiska förändringar i svenskan under 1600-talet. I: Allén, Sture, Jonas Löfström, Kerstin Nordenstam & Bo Ralph (red.), *Svenskans beskrivning 15. Förhandlingar vid Sammankomst för att dryfta frågor rörande svenskans beskrivning, Göteborg den 11–12 oktober 1985*. Göteborg: Institutionen för nordiska språk, 205–221.
- Platzack, Christer 1987. The Scandinavian languages and the null-subject parameter. *Natural Language and Linguistic Theory* 5:3, 377–401.
- Platzack, Christer 1988. Den centralskandinaviska bisatsordföljdens framväxt. I: Pettersson, Gertrud (red.), *Studier i svensk språkhistoria*. Lund: Lund University Press, 241–255.
- Platzack, Christer 2008. Left Branch Extraction of nominal modifiers in Old Scandinavian. I: Eythórsson, Thórhallur (red.), *Grammatical change and linguistic theory. The Rosendal papers*. (Linguistik aktuell/ Linguistics today 113.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 357–374.
- Rizzi, Luigi 1990. *Relativized minimality*. (Linguistic inquiry monographs 16.) Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Rizzi, Luigi 2001. Relativized Minimality effects. I: Baltin, Mark & Chris Collins (red.), *The handbook of contemporary syntactic theory*. 1 uppl. Wiley, 89–110.

- Rosenbaum, Peter S. 1967. *The grammar of English predicate complement constructions*. (MIT research monographs 47.) Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Ross, John Robert 1967. Constraints on variables in syntax. Diss. Massachusetts Institute of Technology.
- Sangfelt, Adrian 2019. *Syntaktiska strukturer i tiden. OV- och bisatsled-följd i svenskans historia*. (Studia philologiae Scandinavicae Upsalien-sia 20.) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Stockwell, Robert P. 1977. Motivations for exbraciation in Old English. I: Li, Charles N. (red.), *Mechanisms of syntactic change*. Austin: University of Texas Press, 291–314.
- Stroh-Wollin, Ulla 1997. Framväxten av obligatoriska *som*. I: Åström, Patrik (red.), *Studier i svensk språkhistoria 4. Förhandlingar vid Fjärde sammankomsten för svenska språkets historia. Stockholm 1–3 november 1995*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 44.) Stockholm: Institutionen för nordiska språk, 171–178.
- Sundquist, John D. 2002. *Morphosyntactic change in the history of the Mainland Scandinavian languages*. Diss. Indiana University.
- Sundquist, John D. 2012. Negative movement in the history of Norwegian: the evolution of a grammatical virus. I: Jonas, Dianne, John Whitman & Andrew Garrett (red.), *Grammatical change: Origins, nature, outcomes*. (Oxford linguistics.) Oxford: Oxford University Press, 293–311.

Om hur EJ utvecklas i fornsvenska

Mikael Berger

1. Inledning

Hur negationsordet EJ utvecklas syntaktiskt i svenskans historia är tämligen outforskat.¹ Vi vet att EJ ofta används som negation i fornsvenska (1225–1526), så som i exempel (1a) respektive (1b) nedan (Söderwall 1884–1973, *eigh*; Wessén 1965:93f). Vi vet också att EJ används som negation i yngre varieteter av svenska, men då mer sällan, eftersom andra negationsord ersätter EJ i rollen som standardnegation under nysvensk tid (Lindqvist 1918:117; Thelander 1986:65f; Håkansson 2024:38–41).

- (1) a. at var hærra vilde **eigh** næmna sin forraþara (Leg 100, ca 1307)
b. at hon wilde ey gøre hans willie j odygd (Val 28, ca 1440)

I fornsvenska noterar Söderwall att EJ inte bara används som fristående negation. Han pekar ut två typer av fall där EJ ser ut att användas som klitisk negation, det vill säga en negation som fäster på ett annat ord, ungefär som ett prefix eller ett suffix. Det rör sig i det första fallet om rogativa satser där EJ ibland står tillsammans med frågepronomenet VAD (<HWAT fsv.) före det finita verbet. I det andra fallet rör det sig om satser där EJ ser ut att sitta likt ett suffix på finita verb. De fall som Söderwall pekar ut illustreras i (2a) respektive (2b) nedan. Exempelen har hämtats från Söderwall (1884–1918, *eigh*).

---

1 Jag använder termen *negationsord* för ord som kan användas som satsnegation, termen *negation*, ibland förkortat *neg*, för satsnegation, och termen *standardnegation* för det negationsord som oftast används som negation. Notera att jag själv har excerperat språkdata till denna artikel, om inget annat anges.

- (2) a. hwat ey giordhe iak thin wilia fiurtan aar (Jär 111, ca 1385)
 b. þæn sik vildeg bætra oc blifa i renleke (Bir aut. 180, ca 1360)

Så vitt vi vet kan EJ inte användas så som i (2) i yngre varieteter av svenska. När det gäller ordets syntaktiska utveckling tycks det analyseras på två sätt i fornsvenska: som fras (1) eller som klitikon (2) (jfr Brandtler & Håkansson 2014; Berger 2022). I yngre varieteter av svenska, däremot, analyseras EJ endast som fras (1). Negationsord tenderar att genomgå en utveckling som brukar benämnas Jespersens Cykel (Jespersen 1917; Dahl 1979), och ur syntaktisk synvinkel innebär cykeln i korthet att negationsord först utvecklas från fras till partikel eller klitikon, varpå de brukar ersättas och försvinna. Utifrån (1) och (2) inställer sig frågan: hur ska utvecklingen av EJ i svenska förstås i relation till Jespersens Cykel?

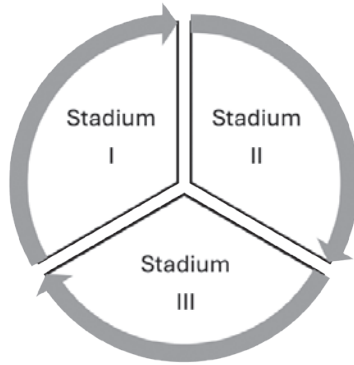
I denna artikel bygger jag vidare på den analys av EJ som Berger (2022) argumenterar för. I förhållande till Jespersens Cykel kan Bergers analys av EJ förstås så att EJ utvecklas i enlighet med cykeln (fras > klitikon) omkring 1300, för att sedan, efter ca 1300, utvecklas i omvänd riktning (klitikon > fras). Analysen säger att EJ ska ha färre placeringsmöjligheter före än efter ca 1300, och i denna artikel prövas prediktionen mot ny empiri. Jag har undersökt hur ofta ledföljden EJ-finit verb (hädanefter EJ-FV) förekommer i huvudsats i elva äldre fornsvenska texter, och det övergripande resultatet indikerar att EJ generellt sett inte blir syntaktiskt friare efter ca 1300. Det tycks emellertid vara så att EJ-FV förekommer oftare i vissa texter än i andra. I linje med Berger (2022) utgår jag från att EJ har mer än en form i fornsvenska, och utifrån mina resultat föreslår jag att en form utvecklas i enlighet med Jespersens Cykel före 1300.

Artikeln är upplagd enligt följande. I avsnitt 2 ges en kort beskrivning av Jespersens Cykel och EJ:s inträde i fornnordiska språk. I avsnitt 3 redogör jag för tidigare forskning om EJ i fornsvenska. I avsnitt 4 redogör jag för artikelns empiriska underlag. I avsnitt 5 presenteras analysförslaget, och där ger jag också tentativt ett förslag på hur jag tänker mig att utvecklingen av EJ i fornsvenska kan förstås i relation till Jespersens Cykel. Artikeln avslutas med att jag pekar ut några aspekter som återstår att undersöka i framtida forskning.

2. Kort om Jespersens Cykel och EJ:s inträde i fornnordiska språk

Efter Jespersens studie (1917) är det välkänt att negationsord i världens språk tenderar att genomgå en likartad förändring. Denna förändring, som typiskt inbegriper tre stadier, brukar benämnas Jespersens Cykel och illustreras ofta med exempel på franska (jfr Jespersen 1917:4–14, men se också Breitbarth 2020:532–538 och referenserna där).

Utifrån franska kan Jespersens Cykel beskrivas enligt följande. I äldre franska uttrycks negation vanligtvis genom att negationsordet *ne*, som antas vara en fonologiskt försvagad variant av latinets *NON*, hängs på likt ett prefix på finita verb (förkortat FV nedan). Att negation uttrycks med ett på något sätt försvagat negationsord brukar ses som en indikation på cykelns första fas (stadium I). I äldre franska kan negation emellertid också uttryckas med kombinationen *ne + pas*, vilket brukar ses som en indikation på nästa fas i cykeln (stadium II), där *ne* får förstärkning genom att substantivet *pas* (med betydelsen 'steg') läggs till i postverbal ställning gentemot finita verb. Kombinationen *ne + pas* antas ursprungligen ha uttryckt emfatisk negation (ungefär som *inte + ett dugg* i modern svenska), men över tid får man i franska indikationer på att *pas* har tilldragit sig negerande innebörd och omanalyserats från substantiv till negationsord. Slutligen finner man att negation i franska kan uttryckas med endast *pas* (stadium III). I cykelns sista fas uttrycks negation alltså genom att ett nytt negationsord används som ensam negation, och då brukar det gamla negationsordet försvinna ur språket. Därefter antas cykeln kunna starta om för det nya negationsordet (se vidare diskussion i Breitbarth 2020:532–538). Utvecklingen i franska kan ställas upp schematiskt så som i (A).

- A. Stadium I   *ne-FV*
 Stadium II   *ne-FV pas*
 Stadium III   *FV pas*

Även i fornnordiska språk hittar man förändringar som kan beskrivas utifrån Jespersens Cykel. I fornnordiska runinskrifter och fornisländska dikter uttrycks negation genom att negationsordet *ne*, som antas vara en fonologiskt försvagad variant av det samgermanska negationsordet *nī*, hängs på likt ett prefix på finita verb (stadium I). I de fornisländska dikterna finner man därutöver dels att *ne* ibland uttrycker negation tillsammans med ett suffixliknande *-a*, 'alltid', eller *-at*, 'ett ting', som fästs på finita verb (stadium II), dels att *-a(t)* ofta används som ensam negation (stadium III). Empirin har tolkats så att *-a(t)*, liksom franskans *pas*, tilldragit sig negerande innebörd från *ne* i stadium II och omanalyserats från negationsförstärkare till negationsord. Därefter har *-a(t)*, liksom franskans *pas*, tagit över som ensam negation. (Se vidare diskussion i t.ex. Brandtler & Håkansson 2014:105–108; Brandtler & Breitbarth 2023:2–17 samt referenserna där.)

I de fornnordiska språken antar man att cykeln sedan har startat om för *-a(t)*, vars användning i fornisländska dikter begränsas syntaktiskt: *-a(t)* förekommer endast som (en)klitikon på finita verb (stadium I). I denna cykel antas EJ ha kommit in som negationsförstärkande adverb (stadium II). I fornnordiska runinskrifter förekommer EJ som *eigi* eller *æigi*, och ordet brukar klassificeras som ett temporalt adverb (med betydelsen 'inte någonsin, aldrig'). Över tid antas EJ ha utvecklats på samma sätt som *-a(t)*, så att negation sedan uttrycks med endast *eigilæigi* i postverbal ställning gentemot finita verb (stadium III).

Ett problem med utvecklingen i de fornnordiska språken är att man inte har kunnat belägga användning av EJ som negationsförstärkande adverb. Det man finner i källorna är att *eigilæigi* används som ensam negation (se t.ex. Haugen 1986:158–162; van Gelderen 2008:207). Man finner alltså stöd för stadium III men inte för stadium II.² I litteraturen har man emellertid anfört indirekt stöd för att *eigilæigi* genomgått stadium II: EJ antas ha bildats genom att partikeln *-gi* fäst likt ett suffix till adverbet *e(i)*, ’någonsin’, och *-gi* förekommer som suffixliknande element på flera andra ord i de fornnordiska språken. Som suffixliknande element är *-gi* belagd både som ensam negation och som negationsförstärkande ord, och mot bakgrund av att *-gi* förekommer på flera negationsförstärkande ord brukar man anta att även adverbet *eigilæigi* har kunnat användas så (Haugen 1986:160f).

I den generativa litteraturen finns förslag på hur Jespersens Cykel kan förstås ur syntaktisk synvinkel. Inom detta paradigm utgår de flesta från att negerande adverb analyseras som syntaktiska fraser, XP, medan andra negerande element, så som partiklar, affix eller klitika, analyseras som syntaktiska huvuden, X°. Med detta som utgångspunkt föreslår exempelvis van Gelderen (2008) att cykeln kan förstås enligt följande. Negationsord brukar först omanalyseras från XP till X°, och som X° händer det att negationsordet omanalyseras från fritt till bundet morfem. Av omanalyserna följer syntaktisk begränsning: ett negationsord som analyseras som syntaktisk fras kan förekomma som fristående negation, medan ett negationsord som analyseras som syntaktiskt huvud måste stå intill eller fästa på ett annat ord för att kunna uttrycka negation. När ett gammalt negationsord har omanalyserats brukar ett nytt ord, ofta en XP, komma in som negationsförstärkare, och, så småningom, omanalyseras den nya frasen, XP > NegP, varpå denna nya NegP tar över som ensam negation (jfr van Gelderen 2008:198–210). EJ:s inträde i fornnordiska språk kan alltså kort beskrivas så här: 1) *-a(t)* kan bara användas som klitisk negation, vilket tyder på att *-a(t)* analyseras som ett bundet morfem, således ett negerande huvud, Neg° (stadium I); 2) EJ förekommer som fristående adverb, vilket tyder på att EJ analyseras som syntaktisk adverbfras, AdvP,

2 Det bör också påpekas att det saknas säkra belägg för *-a(t)* som ensam negation i de fornöstnordiska källorna (se Brandtler & Håkansson 2014:106 och fotnot 9, och referenserna där).

och i enlighet med den gängse uppfattningen kan vi anta att EJ kunde användas som negationsförstärkande adverbfras till $-a(t)$ (stadium II); EJ tilldrar sig sedan negativ innebörd och omanalyseras från AdvP till NegP, varpå 3) EJ tar över som ensam negation (stadium III). I (B) illustreras den syntaktiska utvecklingen i fornnordiska språk. Utvecklingen av $-a(t)$ markeras med index 1; EJ:s utveckling markeras med index 2. Asterisk betyder att det saknas (direkt) evidens.

B. Stadium I	Neg ° ₁	= FV- $a(t)$
Stadium II	Neg ° 1 + AdvP ₂	= *FV- $a(t)$ <i>eigilæigi</i>
Stadium III	NegP ₂	= FV <i>eigilæigi</i>

Hur EJ utvecklas syntaktiskt från de medeltida nordiska språken och framåt är tämligen outforskat, men man kan misstänka att cykeln har startat för EJ om 1) EJ börjar uttrycka negation tillsammans med ett annat ord, och/eller 2) om EJ:s placeringsmöjligheter inskränks över tid. Sådana iakttagelser kan tolkas så att EJ håller på att omanalyseras från negationsfras, NegP, till negerande huvud, Neg°, och är på väg in i stadium I.

3. Tidigare forskning om EJ i fornsvenska

Så vitt jag vet finns inga rapporter om att EJ uttrycker negation tillsammans med ett annat ord i fornsvenska, men det finns iakttagelser som tyder på att EJ försvagas fonologiskt under fornsvensk tid. Det finns dessutom ett par studier som behandlar hur EJ används och analyseras i fornsvenska.

Av EJ:s ortografiska utveckling får man vissa indikationer på att EJ genomgår fonologisk försvagning under fornsvensk tid. Schlyter (1877, *eigh*) listar flera stavningsvarianter, varav enstaka är tvåstaviga, liksom fornnordiska *eigilæigi*, till exempel <eighi> och <eghi>. De tvåstaviga varianterna finner Schlyter i det allra äldsta fornsvenska källorna. Övriga varianter som han listar är enstaviga, till exempel <eigh>, <egh>, <eig>, och <ey>. Till detta rapporterar Berger (2022:221f och 345f) att EJ stavas på fler sätt i fornsvenska före ca 1300 än i fornsvenska efter ca 1300. Före ca 1300 stavas EJ till exempel <eigh>, <eig>, <egh>, <ei>, <æi> eller <ey>, medan EJ nästan uteslutande stavas <ei> eller <ey> efter ca 1300. I (3) och (4) ger jag sju exempel som illustrerar hur stavningsvariationen redu-

ceras i fornsvenska omkring 1300. I (3) illustreras utvecklingen i lagtext, medan (4) illustrerar utvecklingen i andra genrer.³

- (3) a. þæt ma **eigh** annæt. hetæ æn uaþi. (ÄVgL VS 2 § 1, ca 1225)
- b. orkar han **egh** þy (ÖgL DrB 13 § 2, ca 1280)
- c. Nu will han ei ræt göræ. (SdmL KkB 10, ca 1327)
- d. þæt agher **ei** arf taka (MEL ÆB 7, ca 1350)
- (4) a. þo miste hon **eigh** malet tel guz lof (Leg 506, ca 1307)
- b. the haffdo **ey** græs j chanaan landhe (MB IB 197, ca 1330)
- c. the haffdo **ey** seet eth vänare hoof (EK 105, ca 1330)

Den ortografiska utvecklingen kan tolkas så att EJ först förlorar sin ändelsevokal, vilket speglas av utvecklingen <eighi> → <eigh>, således [ɛɪɪ] → [ɛɪ]. Under äldre fornsvensk tid, eller, närmare bestämt, omkring 1300, faller (eller assimileras) slutkonsonanten, vilket speglas av utvecklingen <eigh> → <ei>, således [ɛɪɪ] → [ɛɪ] (jfr Berger 2022:287). Dessa förändringar kan betraktas som fonologisk försvagning i den meningen att formen reduceras i två steg.

När det gäller användning av negationsord i fornsvenska rapporterar två tidigare studier att EJ utmärker sig i förhållande till andra negationsord.⁴ Brandtler & Håkansson (2014) visar att negationsord står i satsens första position oftare i fornsvenska än i yngre varieteter av svenska. De rapporterar 8 % (132 av totalt 1632 satser med EJ, ICKE, INTE eller INGALEDES som negation) för fornsvenska, vilket jämförs med tidigare rapporter för nysvenska, där andelen negationsord i första position anges uppnå 4 % i äldre nysvenska samt mindre än 2 % i yngre nysvenska (se Brandtler & Håkansson 2014:101ff och referenserna där). Jag kommer att visa (i avsnitt 4) att det övergripande resultatet från min undersökning av äldre fornsvenska överensstämmer med Brandtler & Håkansson (2014:101ff).

3 Skälet till att jag separerar lagtext från övriga genrer i (3) och (4) är att det allra äldsta fornsvenska materialet huvudsakligen utgörs av lagtext. Utvecklingen syns alltså inte i övriga genrer förrän från ca 1300 och framåt.

4 Jörgensen (1987:141ff), som undersöker språkbruket i medeltida nordiska lagtexter, rapporterar att satsadverbial, vilket inbegriper negationsord som EJ, inte kan stå satsfinalt i de lagtexter som han undersöker. Berger (2022) visar emellertid att detta inte gäller för alla fornsvenska lagtexter. I avsnitt 4 ges exempel i (15) där EJ står satsfinalt i äldre fornsvenska lagtexter.

Brandtler & Håkansson (2014:101) rapporterar också att EJ står i första position i betydligt större utsträckning än vad andra fornsvenska negationsord gör: andelen EJ uppnår 9 % (128 av totalt 1453 belägg), medan andelen *ICKE* (< *ÄKKE* fsv.) och andelen *INTE* (< *ÄNKTE* fsv.) endast uppnår 1 % (1 av totalt 77 belägg) respektive 3 % (3 av totalt 100 belägg). I (5) nedan ges två exempel på EJ i satsens första position, ett från äldre fornsvenska (a) och ett från yngre fornsvenska (b).

- (5) a. *eigh* ær han þæs bætre. (Leg 28)
 b. *ey* mödde han hona idhelika (Jär 4)

Brandtler & Håkansson (2014:108–113) menar att det frekventa bruket av EJ-FV i fornsvenska delvis kan förklaras utifrån Jespersens Cykel. Något förenklat tänker de sig att EJ under hela den fornsvenska perioden befinner sig mellan två stadier och att EJ då uppfattas som syntaktiskt ambigt mellan NegP och Neg^o. De menar alltså att EJ ibland analyseras som syntaktisk fras, ibland som syntaktiskt huvud, och av det följer att EJ ibland kan användas som fristående negation, ibland som klitisk negation. Författarna förklarar sedan exempel som de i (5) så här: det som ser ut att vara deklarativsätser med EJ som fristående negation i fundamentet kan i själva verket vara deklarativa sätser med tomt fundament, där EJ sitter likt ett prefix på det finita verbet i V1-position.⁵ Brandtler & Håkanssons förklaring till att EJ inleder deklarativa sätser oftare än vad andra fornsvenska negationsord gör är alltså att EJ under fornsvensk tid kan stå som fristående negationsfras i fundamentet, eller se ut att stå i fundamentet när EJ i själva verket används som (pro)klitisk negation. Att bruket av negationsord i första position blir ovanligare i nysvenska beror enligt Brandtler & Håkansson på att EJ ersätts av negationsord som endast kan användas som fristående negation eftersom de alltid analyseras som syntaktiska fraser.

Brandtler & Håkansson (2014) ger också en förklaring till sätser i fornsvenska där EJ står tillsammans med frågepronomenet *VAD* före satsens finita verb. Dessa sätser har två led, det vill säga *VAD* + EJ, före det

5 Brandtler & Håkansson (2014) ger inget svar på hur man i fall som de i (5) kan skilja på användningen av EJ som fristående fras och användningen av EJ som (pro)klitikon.

finita verbet, och det ser därmed ut som om verbet inte står i V2-position. Enligt författarna förhåller det sig emellertid inte så, utan det rör sig om fall där EJ analyseras som syntaktiskt huvud och sitter som (pro)klitikon på det finita verbet i V2-position. Deras analys kan något förenklat ställas upp så här: [Sats [Fund. vad] [V2 [EJ=fv] ...]]. I (6) nedan upprepar jag exempel (2a).

(6) hwat ey giordhe iak thin wilia fiurtan aar (Jär 111)

Berger (2022) behandlar också användning av negationsord i fornsvenska när han i sin avhandling undersöker placering av objekt i förhållande till negation. Ett syfte med avhandlingen är att klargöra om fornsvenska har det fenomen som i modern standardsvenska brukar benämnas ”pronomenhopp” (se t.ex. Platzack 2011:164–168 och referenserna där). Något förenklat innebär pronomenhopp, som begränsas till satser där huvud verbet är finit och står i V2-position, att obetonade pronomina objekt tenderar att flytta från slutfältet till en plats före satsadverbial i mittfältet. I litteraturen förekommer det idag två dominerande analysförslag till pronomenhopp (se t.ex. Bentzen m.fl. 2013 och referenserna där), och det som Berger (2022) ansluter sig till går i korthet ut på att obetonade pronomina objekt måste flytta därför att obetonade pronomen är klitika som måste klitiser till andra ord, exempelvis verb (se t.ex. Erteschik-Shir m.fl. 2021).

I avhandlingen observerar Berger (2022:208, 213) ett placeringsmönster som i mångt och mycket påminner om pronomenhopp i modern standardsvenska: i fornsvenska efter ca 1300 står pronomina objekt, det vill säga sådana som är obetonade idag, ofta före negationen i satser där huvud verbet är finit och står i V2-position. Mönstret ser inte likadant ut i sådana satser före ca 1300. Det framkommer emellertid i undersökningen att negation i fornsvenska före ca 1300 nästan uteslutande uttrycks med EJ, och Berger visar att EJ står före objekt (oavsett nominal kategori) oftare än vad andra fornsvenska negationsord gör (2022:202f). Dessutom visar han att vissa stavningsvarianter av EJ nästan uteslutande står före objekt (a.a.:220f). I avsnitt 4 återger jag Bergers resultat som visar följande: när EJ förekommer som *egb* står eventuella objekt nästan uteslutande efter EJ, men när EJ förekommer som exempelvis *ei* eller *ey* kan pronomina objekt stå både före och efter EJ. I (7) nedan återges två exempel från Berger (2022:228, 286). Exempelen innehåller två varianter

av EJ, <egh> i (a) och <ey> i (b). Pronominella objekt i (7) markeras med understrykning.

- (7) a. Nu æn han far egh han (ÖgL DrB 2 § 2, ca 1280)
 b. Tha kände dyafwullen han ey (Jär, 58, ca 1385)

Bergers iakttagelser indikerar att EJ endast kan förekomma i en position efter satsens finita verb, medan pronominella objekt kan förekomma i två, en före och en efter negationen. Enligt Berger (2022:287ff) kan EJ:s syntaktiska begränsning delvis förklaras utifrån Jespersens Cykel. Något förenklat tänker han sig att det finns två fonologiska former av EJ i fornsvenska. En är svag, det vill säga obetonad, och denna analyseras som syntaktisk fras. Den andra är ett klitikon och analyseras som syntaktiskt huvud. Berger argumenterar för att båda formerna används som klitisk negation omkring 1300, då EJ genomgår fonologisk försvagning (se diskussion om (3) och (4) ovan). Före 1300 menar han alltså att EJ går in stadium I och utvecklas i enlighet med cykeln (d.v.s. fras > huvud, jfr avsnitt 2). Han argumenterar sedan för att den svaga formen av EJ återigen används som fristående negation efter ca 1300, därför att EJ då analyseras som syntaktisk fras i analogi med andra negationsord som ökar i bruk. Efter ca 1300 menar han alltså att EJ utvecklas i motsatt riktning i förhållande till cykeln (d.v.s. huvud > fras, jfr avsnitt 2). Exempel som det i (7a) ovan förklarar Berger så att både EJ och pronomenet är klitikon; ingetdera får stå som ensamt led sist i satsen, så de bildar ett ord tillsammans genom att pronomenet fäster likt ett suffix på EJ, således [eg(h)=(h)an] i (7a).⁶

Det finns alltså indikationer på att EJ ibland analyseras som syntaktiskt huvud i fornsvenska. Mot denna bakgrund ligger det nära till hands att anta att EJ under fornsvensk tid är på väg in i Jespersens Cykel (se avsnitt 2). Det finns emellertid flera oklarheter som behöver utredas närmare. En är att EJ ibland ser ut att användas som ett suffixliknande element snarare än ett prefixliknande element i fornsvenska. I (8) upprepas exempel (2b). Notera att EJ förekommer som *eg* och ser ut att ha fäst likt ett suffix på verbet *vilde* (pret. ind. av *vilia*).

6 Berger skriver att EJ och pronomenet bildar ett ”fonologiskt klitiskt kluster” (2022:289). Jag tolkar detta så att EJ och pronomenet bildar en klitisk enhet som tillsammans fäster likt ett suffix på det finita verbet.

(8) þæn sik vildeg bætra oc blifa i renleke (Bir aut. 180)

Varken Brandtler & Håkansson (2014) eller Berger (2022) diskuterar hur fall som det i (8) bör analyseras. Jag återkommer till hur sådana exempel kan analyseras i avsnitt 5.

Det är vidare oklart hur ofta EJ-FV förekommer i enskilda fornsvenska texter. Brandtler & Håkansson (2014:100f) redovisar endast medelvärden för tre korpusar, *Lagtext*, *Religiös prosa* och *Profan prosa*.⁷ I min undersökning har jag excerperat äldre fornsvenska texter, och i syfte att klargöra bruket i enskilda texter har jag utöver de äldre fornsvenska texter som undersöks i Brandtler & Håkansson (2014:125f) lagt till en profan text och fem lagtexter (se avsnitt 6.2 nedan).⁸ Jag kommer att visa (i avsnitt 4) att genre verkar ha betydelse för förekomsten av EJ-FV i äldre fornsvenska, vilket bland annat Lindström (2007:150) har föreslagit.

Mot bakgrund av de iakttagelser som Berger (2022) rapporterar menar jag att man dessutom bör fråga sig om olika varianter av EJ förekommer lika ofta i första position. Jag kommer att visa (i avsnitt 4) att variant av EJ också verkar ha betydelse för förekomsten av EJ-FV i äldre fornsvenska.

7 Ett problem är också att Brandtler & Håkansson (2014) endast undersöker en lagtext: *Äldre Västgötalagen*, ÄVgL. Frågan är om det mönster som observeras i ÄVgL gäller för andra äldre fornsvenska lagtexter. I avsnitt 4 kommer jag att visa att äldre fornsvenska lagtexter skiljer sig åt med avseende på förekomst av EJ-FV.

8 Mitt mål var inledningsvis att excerpera på samma sätt som Brandtler & Håkansson (2014). Målet visade sig emellertid vara mycket svårt att uppnå, eftersom författarna inte beskriver sina excerperingsprinciper särskilt ingående. Samtliga texter som ingår i min undersökning har hämtats från korpusdatabasen *Fornsvenska textbanken*. Texterna har excerperats i digitalt format. Som söksträngar har jag valt 14 olika stavningsvarianter av EJ med blanksteg före och efter ordet, således exempelvis | eigh l. I min undersökning excerperar jag satser utan bisatsinledare där EJ står som ensamt led före det finita verbet. Som jämförelsemått använder jag förekomst av ledföljden FV-EJ. Det blir alltså en tämligen grov jämförelse, men som vi ska se i avsnitt 4 ger jämförelsen värdefulla insikter samtidigt som det övergripande resultatet hamnar ganska nära det resultat som Brandtler & Håkansson (2014:101ff) rapporterar.

4. Empiriskt underlag

Till denna artikel har jag undersökt hur ofta EJ-FV förekommer i äldre fornsvenska (1225–1350), och det övergripande resultatet ligger i linje med det resultat som Brandtler & Håkansson (2014) rapporterar: andelen EJ-FV ligger på 7 % (326 av totalt 4599 träffar på EJ) i min undersökning, och andelen EJ-FV ligger på 9 % (128 av totalt 1453 belägg med EJ) i deras undersökning (Brandtler & Håkansson 2014:101ff). Det skiljer alltså endast 2 procentenheter mellan våra undersökningar.⁹

Om man nu ser närmare på delarna som ligger till grund för det övergripande resultatet i min undersökning framträder två skillnader gentemot Brandtler & Håkansson (2014). De finner inga skillnader mellan genrer (a.a.:100). Mina resultat talar, däremot, för att EJ oftare förekommer i första position i vissa genrer än i andra. I tabell 1 redovisar jag fördelningen av belägg i de fyra delkorpusarna: *Lagtext före 1300*, *Lagtext efter 1300*, *Religiös text* samt *Profan text* (se närmare om texterna under rubriken *Excerperade utgåvor* i slutet av artikeln).

TABELL 1. Förekomst av EJ-FV i fyra korpusar.

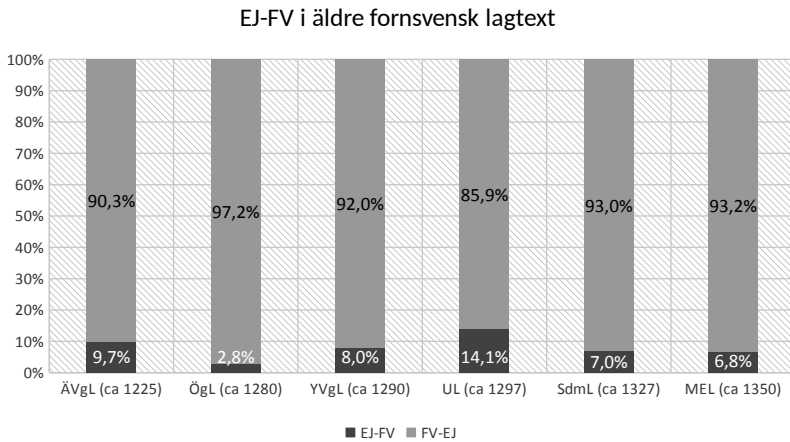
Text	Korpus	Träffar	EJ-FV	
			N	%
ÄVgL, ÖgL, YVgL, UL	<i>Lagtext före 1300</i>	1958	143	7,3
SdmL, MEL	<i>Lagtext efter 1300</i>	989	69	6,9
Leg, MB IB	<i>Religiös text</i>	1390	109	7,8
VK, GS, KS	<i>Profan text</i>	262	5	1,9
Totalt		4599	326	7

9 Jag misstänker att skillnaden beror på vad som excerperas i undersökningarna. Eftersom Brandtler & Håkansson (2014:100) anger ”total occurrences of sentential negation” som jämförelsemått antar jag att de excerperar satser (oavsett typ). Det betyder att de fångar upp satser där EJ står som ensamt led mellan bisatsinledare och finit verb. Jag excerperar EJ-FV i huvudsatser, och jag har av försiktighetsskäl valt att räkna bort satser där EJ står som ensamt led mellan bisatsinledare och finit verb, även om sådana satser, och särskilt *för ty att*-satser, ibland betraktas som huvudsatser i språkhistorisk forskning.

I tabell 1 ser vi att skillnaden mellan de två delkorpusarna inom *Lagtext* är liten. Vi ser också att skillnaden mellan *Religiös text* och *Lagtext* inte heller är så stor (ca 7 % i *Lagtext* jämfört med ca 8 % i *Religiös text*). *Profan text* skiljer sig emellertid från de andra två genrererna: kring 7–8 % i *Lagtext* och *Religiös text* jämfört med endast ca 2 % i *Profan text*. I (9) nedan ger jag ett exempel från varje korpus.

- (9) a. *eghi ma huggæ ek niþ vtæn grannæ lof* (ÄVgL FS 7:2)
 b. *Ei ma ok ouormaghi eþzöre bryta.* (MEL EþsB 32)
 c. *Ey skal son bæra skuld før fadhirs synd* (MB IB 112)
 d. *ey är alt thet fals/ som ey tikkis genstan wara trolikt.* (KS 21)

Genre i sig verkar emellertid inte vara det enda som har betydelse för förekomsten av EJ-FV. I mitt material framträder nämligen också skillnader mellan de enskilda äldre fornsvenska lagtexterna. I figur 1 redovisar jag medelvärden för varje enskild lagtext som ingår i *Lagtext före 1300* eller *Lagtext efter 1300*.

FIGUR 1. EJ-FV i äldre fornsvensk lagtext.

Figur 1 visar att två lagtexter utmärker sig: *Upplandslagen*, UL (från 1297) och *Östgötalagen*, ÖgL (från 1280). I UL når andelen EJ-FV ca 14 % (67 av totalt 474 belägg), och i ÖgL når andelen knappt 3 % (26 av totalt 905 belägg). I de övriga ligger andelen mellan ca 7 och 10 %.

Vid närmare granskning av lagarna finner jag emellertid att EJ-FV förekommer i ett formelartat uttryck som används i UL, SdmL och MEL, men inte i ÄVgL, YVgL eller ÖgL. Detta formelartade uttryck kan svara på varför UL utmärker sig. I (10) ges tre exempel på vad jag ser som vittnesgilla belägg i UL, SdmL och MEL, och i (11) redovisas tre av totalt 46 belägg för vad jag ser som formelartade uttryck. I UL förekommer totalt 27 belägg av den här typen; i SdmL förekommer totalt 13, och i MEL totalt sex.

- (10) a. æi a þiufwær hemfriþ hawæ (UL MB 39)
 b. ei ma han samu dagh þæt fran sic wraka (SdmL KpB 14)
 c. ei gita þe for froste varþat. (MEL BB 11:1)
- (11) a. æi wærþær þe bot höghri (UL MB 34)
 b. ei warþer bot þön mere. (SdmL BB 3)
 c. ei varþer þeen boot mere. (MEL BB 17:5)

Att rensa bort sådana belägg som de i (11) ur UL, SdmL och MEL har ingen större betydelse för MEL (siffran justeras ner till 33 av totalt 560 belägg, d.v.s. ca 5,8 %, efter bortrensningen), men för UL innebär det att andelen lägger sig i linje med ÄVgL och YVgL: andelen i UL hamnar nu på ca 9 % (40 av totalt 447 belägg). Bortrensningen innebär också att SdmL (17 av totalt 410 belägg, d.v.s. ca 4,1 %) fortfarande utmärker sig i förhållande till UL. Den gängse uppfattningen är att SdmL i stor utsträckning bygger på UL, men skillnaden med avseende på användning av EJ i första position i UL och SdmL, det vill säga ca 9 % mot ca 4,1 %, talar emot att UL tjänat som förebild åt SdmL i detta avseende.

Om man ser närmare på texterna som ingår i *Lagtext* och *Religiös text* tycks variant av EJ ha betydelse för användning av EJ i första position. De som utmärker sig är <egh> och <ei>. I de två västgötagarna och *Fornsvenska legendariet* (Leg) används flera olika varianter av EJ. Här finner man framför allt <eigh>, <eig> och <ey>, men också <eighi> samt <igh>, <egh> och <ei>. I ÖgL, UL, SdmL, MEL och *Pentateuchparafrazen* (MB IB) används nästan alltid en dominerande variant: i ÖgL används nästan alltid <egh>; i UL används nästan alltid <æi>; i SdmL och MEL används nästan alltid <ei>, och i MB IB används nästan alltid <ey>. Jag återkommer strax till hur materialet kan grupperas. I (12) och (13) nedan ges sju exempel med EJ i första position i *Lagtext* respektive *Religiös text*.

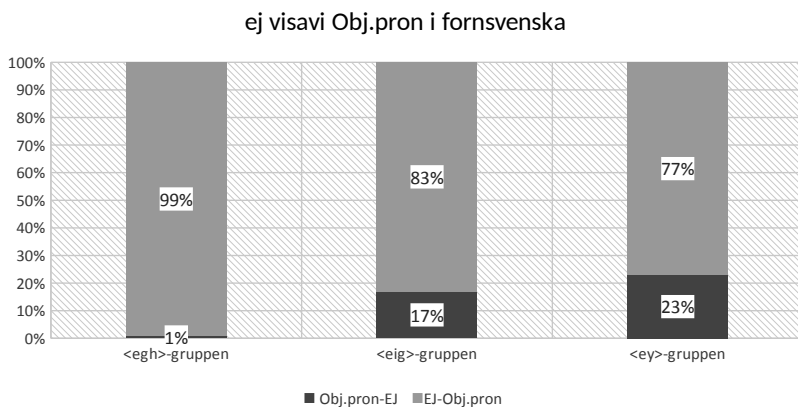
- (12) a. **eigh** ær iak sanþær at sak þerre þu giuær mær (ÄVgL FS 9)
 b. **ey** ma lanboa nöþa at sökia wr kirkyu by (YVgL KB 45)
 c. **egh** ma sundærkulla broþir a möþrinit gipta. (ÖgL GB 9)
 d. **æi** ma þæt barn arff takæ (UL ÆB 21:1)
- (13) a. **eigh** raþas han ælla hans ængla (Leg 103)
 b. Ey maga oc himbla røras aff sik siælffuom (MB IB 33)

I sin avhandling (2022) argumenterar Berger för att EJ har olika regionala formvarianter som har betydelse för användningen av EJ i fornsvenska. Till grund för denna argumentation ligger framför allt två iakttagelser. Den första är att förekomst av pronominellt objekt (nedan förkortat *Obj.pron*) före EJ ser olika ut i äldre fornsvenska lagtexter (Berger 2022:226f). De äldre fornsvenska lagtexter som ingår i Bergers undersökning är ÄVgL, ÖgL, YVgL, UL och MEL, och det är framför allt ÖgL som utmärker sig. I ÖgL står EJ nästan alltid före pronominella objekt (Berger 2022:226f). I (14) nedan ges fyra exempel på typisk placering av EJ i förhållande till pronominellt objekt: ett från ÄVgL i (a), ett från YVgL i (b), ett från UL i (c), samt ett från MEL i (d). Till dessa tre lägger jag två exempel från ÖgL i (15). Jag stryker under pronominella objekt i (14) och (15).

- (14) a. Gaar maþer þæt eig (ÄVgL M § 5)
 b. han wræker han eig (YVgL DrB 4)
 c. will ok rættæri hanum æi sæliæ (UL KpB 9)
 d. æt han viste þet ei (MEL BB 38)
- (15) a. han a **egh hana** flere forfall (ÖgL RB 9)
 b. han a **egh hanum** ransak synia (ÖgL Vaþ 22)

Den andra iakttagelsen hänger ihop med den första: vissa stavningsvarianter av EJ kan ha objekt före sig, medan andra inte verkar kunna det (Berger 2022:221f). Den variantgrupp som utmärker sig inrymmer varianter som <igh> och <egh>. Dessa står aldrig som ensamt led sist i satsen. En annan variantgrupp inrymmer varianter som <eigh> och <æigh>, och en tredje inrymmer varianter som <ei> och <ey>. I figur 2 nedan återger jag Bergers resultat (2022:221f). Notera att jag räknar med tre variantgrupper, medan Berger (2022) räknar med fem. Jag grupperar varianterna enligt följande: 1) Varianter som har enkel vokal och slutkonsonant, så som <egh>; 2) Varianter som har dubbel vokal och slut-

konsonant, så som <eig>, och 3) Varianter som har dubbel vokal men saknar slutkonsonant, så som <ey>. Figur 2 visar fördelningen av totalt 723 objekt (pronomina såväl som substantiviska) före respektive efter varianter inom de tre grupperna: <egh> (136 av 723), <eig> (78 av 723), samt <ey> (509 av 723).

FIGUR 2. EJ visavi Obj.pron i fornsvenska (efter Berger 2022:221f).

Utifrån figur 2 kan mitt material grupperas på följande sätt. ÄVgL, YVgL och Leg har varianter ur samtliga grupper. UL har huvudsakligen varianter ur <ey>-gruppen, och ÖgL har huvudsakligen varianter ur <egh>-gruppen. Sdml bidrar med en komplikation i sammanhanget. I denna lagtext dominerar varianten <ei>, så ortografin talar för att det rör sig om en variant ur <ey>-gruppen. Mina resultat tycks emellertid peka mot att <ei> bör föras till <egh>-gruppen: andelen EJ-FV i Sdml (4,1 %) är marginellt högre än i ÖgL (2,9 %), och den är klart lägre än i UL (ca 9 %). Jag återkommer till hur materialet kan analyseras i avsnitt 5.

Resultaten i detta avsnitt talar för att genre, och formelartade uttryck, har betydelse för förekomst av EJ-FV i fornsvenska. Lagtext och religiös text skiljer sig inte åt särskilt mycket, men EJ-FV är sällsynt i profan text. UL verkade vid första anblick utmärka sig i förhållande till ÄVgL och YVgL, men efter bortrensning av formelartade uttryck grupperar UL sig med ÄVgL och YVgL. Därtill talar resultaten för att variant av EJ har betydelse: andelen EJ-FV är lägst i ÖgL som har <egh> som dominerande variant, och andelen EJ-FV är högst i de texter som antingen har vari-

anter ur alla EJ-grupper eller en dominerande variant ur <ey>-gruppen. En komplikation är SdmL som har <ei> som dominerande variant. Jag hoppas kunna återvända till komplikationen i SdmL i framtida forskning.

5. På väg mot analys- och utvecklingsförslag, samt framåtblick

Berger (2022) bygger vidare på Østbø Munch (2013) och föreslår att EJ har mer än en fonologisk form i fornsvenska. Något förenklat föreslår Berger att EJ har två fonologiska former och att dessa analyseras på olika sätt syntaktiskt. En form är obetonad, analyseras som syntaktisk fras och används som fristående negation; den andra formen är klitisk, analyseras som syntaktiskt huvud och används som klitisk negation (Berger 2022:288). Förslaget kan liknas vid hur pronomen har indelats fonologiskt i starka (betonade), svaga (obetonade), och klitiska former (Cardinaletti & Starke 1999), men Berger räknar inte med en stark form av EJ.

Utifrån iakttagelserna i Berger (2022) och empirin i denna artikel tänker jag mig emellertid att EJ inte bara har en svag och en klitisk form, utan också en stark form i äldre fornsvenska. Den starka formen är tvåstavig, analyseras som syntaktisk fras och används som fristående negation. Jag föreslår alltså en uppsättning med tre fonologiska former. Formerna listas nedan. Notera att jag med ortografi, fonologi och syntax menar typisk ortografisk representation, antagen fonologisk representation, samt syntaktisk analys.

	Ortografi	Fonologi	Syntax
1.	<eighi>	/eiqi/	NegP
2.	<ey>	/ei/	NegP
3.	<egh>	/eg/	Neg°

Jag tänker mig vidare att formerna i 1 och 2 kan användas som fristående negation i satsens fundament, medan formen i 3 inte kan användas så, eftersom den måste fästa som klitikon på ett annat ord. Med ett sådant analysförslag kan vi komma närmare en förklaring till hur variant av EJ har betydelse för förekomst av EJ-FV i äldre fornsvenska: skrivarna bakom lagarna i Västergötland använder alla tre EJ-formerna; skrivarna bakom lagen i Uppland använder oftast, men inte alltid, formen i 2, och

skrivarna bakom lagen i Östergötland använder oftast, men inte alltid, formen i 3.¹⁰

Med en tredelning av EJ-former kan man också skissera en utveckling av EJ som ligger i linje med Jespersens cykel (se avsnitt 2). Utifrån den ortografiska utvecklingen ligger det nära till hands att anta att formen i 1 utvecklas till formerna i 2 och 3 före 1300. Efter ca 1300 förekommer i så fall endast de två formerna i 2 och 3. Detta innebär att EJ går in i stadium I genom formen i 3. Denna form bör sedan kunna uttrycka negation tillsammans med ett annat ord, men jag överläter åt framtida forskning att utreda detta närmare. Vi kan alltså tänka oss utvecklingen i (C) nedan.

- C. Stadium III <eighi> = NegP
 Stadium I <egh> = Neg°

Med en tredelning av EJ-former kan man också skissera en enkel analys av fall där EJ används tillsammans med frågepronomenet VAD som inledare i rogativa satser och fall där EJ ser ut att fästa likt ett suffix på finita verb (avsnitt 1). I båda fallen kan vi tänka oss att det rör sig om formen i 3: EJ analyseras som syntaktiskt huvud och används som (en)klitisk negation.¹¹ Denna analys är också förenlig med EJ:s etymologi: EJ innehåller den enklitiska partikeln *-gi* (avsnitt 2); under fornnordisk tid användes *-gi* ofta som suffixliknande element, och under fornsvensk tid börjar EJ användas på samma sätt som *-gi* gjorde tidigare, det vill säga som ett (en)klitiskt element. Exempel som de i (16) kan nu ges en enkel analys, så som i (17), där EJ har fäst likt ett suffix på ett annat ord.

- (16) a. hwat ey giordhe iak thin wilia furtaan aar
 b. þæn sik vildeg bætra oc blifa i renleke

10 En anonym granskare lyfter härvid en viktig aspekt: de äldre fornsvenska lagtexterna speglar inte helt och hållet landskapens dialekter. Till exempel har det påpekats att ÄVgL på många punkter, men inte alla, speglar västgötaspråk. Det har också framhållits att UL inte enbart speglar uppländskan; den sägs också innehålla vad som ser ut att vara språkdrag som man vanligtvis möter i danska eller sydsvenska texter. För vidare diskussion om språket i de äldre fornsvenska lagarna hänvisar jag till Larsson (2004:39–50) och referenserna där.

11 Negationsord kan användas som suffixliknande element också i olika varieteter av de moderna nordiska språken (se t.ex. Østbø Munch 2013:11–14 för norska, och Teleman m.fl. 1999, band 4:168, Brandtler & Håkansson 2014:123 för svenska).

(17) Analys = EJ som (en)klitisk negation

a. = [hvat=ey]

b. = [vild(e)=eg]

I (a) har EJ fäst på ett frågepronomen, således [hvat=ey], och dessa två bildar ett led som står i fundamentet; i (b) har EJ fäst på det finita verbet, således [vild(e)=eg]. En nackdel med den enkla analysen i (17) är att den inte kan förklara det frekventa bruket av EJ-FV i fornsvenska.¹² Resultaten i denna artikel indikerar emellertid att det inte är alla varianter av EJ som är vanligare än andra negationsord. Dessa resultat inbjuder till tolkningen att det är EJ-former som analyseras som syntaktiska fraser som ofta står i fundamentet, och att det är något annat, möjligen pragmatiska egenskaper (hos vissa genrer), som legitimerar den höga andelen EJ-FV i fornsvenska.

I denna artikel har jag provat den analys av EJ som Berger (2022) föreslår mot ny empiri. Bergers analys säger att EJ ska ha färre placeringsmöjligheter före än efter ca 1300. Mina resultat ger inte stöd åt denna prediktion, men de indikerar att EJ-FV förekommer oftare i vissa texter än i andra. Mina resultat indikerar härvid att genre, och formelartade uttryck, har betydelse för användningen av EJ i första position i fornsvenska.

Genre kan emellertid inte ta oss närmare en förklaring till att de äldre fornsvenska lagtexterna grupperar sig på ett speciellt sätt: EJ förekommer oftare i första position i ÄVgL, YVgL och UL, näst därefter kommer MEL och SdmL, och sist kommer ÖgL. Tittar man närmare på de enskilda lagtexterna ser man att de innehåller olika varianter av EJ. Vissa har flera, andra har en dominerande variant. Utifrån Berger (2022) föreslår jag att EJ har mer än en fonologisk form i äldre fornsvenska, men utifrån EJ:s ortografiska utveckling och resultaten i denna artikel föreslår jag

12 En komplikation är också att Söderwall (1884–1918, *ighb*) nästan uteslutande ger exempel på EJ som suffix-liknande element från rimkrönikorna. Det ligger därmed nära till hands att anta att denna användning är helt knuten till stilistiska drag (så som metrik eller rim) och/eller textmateriella drag (så som sammansättning vid radslut). Enda undantaget bland exemplen i Söderwall (1884–1918, *ighb*) är det i (16b), och man kan tänka sig att det i detta fall rör sig om en felaktig sammanskrivning. Så behandlas exemplet av Lars-Olof Delsing i den digitala versionen på Fornsvenska textbanken. Jag överlåter åt framtida forskning att utreda detta närmare.

en indelning i tre, inte två, former. Med en indelning i tre EJ-former kan vi komma närmare en förklaring till vad som ligger bakom de skillnader mellan lagtexterna som tas upp i denna artikel. Indelningen kan också ge oss djupare förståelse av hur EJ utvecklats i förhållande till Jespersens cykel, och vi kan få en enkel, och etymologiskt grundad, analys av fall där EJ ser ut att användas som klitisk negation.

Indelningen i tre EJ-former kan emellertid inte kan svara på varför SdmL ser ut att vara olik sin antagna förebild, det vill säga UL, med avseende på förekomst av EJ-FV. Denna underlighet hoppas jag kunna återkomma till i framtida utredningar av hur EJ används och utvecklas syntaktiskt i svenskans historia.

Käll- och litteraturförteckning

- Berger, Mikael 2022. *Objekt i svenskans historia: en studie av varierande objektsplacering i fornsvenska*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:83). Lund: Lunds universitet.
- Bentzen, Kristine, Merete Anderssen & Christian Waldmann 2013. Object Shift in Spoken Mainland Scandinavian: A Corpus Study of Danish, Norwegian and Swedish. *Nordic Journal of Linguistics* 36(2), 115–151.
- Brandtler, Johan & Anne Breitbarth 2023. Negation in Germanic. I: Jonas, Dianne (red.), *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. <<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.984>>
- Brandtler, Johan & David Håkansson 2014. Not on the Edge: The Syntax and Pragmatics of clause-initial negation in Swedish. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 17, 97–128.
- Breitbarth, Anne 2020. The negative cycle and beyond. I: Déprez, Viviane & M. Teresa Espinal (red.), *The Oxford Handbook of Negation*. New York: Oxford University Press, 530–546.
- Cardinaletti, Anna & Mikal Starke 1999. The typology of structural deficiency: A case study of the three classes of pronouns. I: van Riemsdijk, Henk (red.), *Clitics in the Languages of Europe* 5. Berlin, New York: de Gruyter Mouton, 145–234.
- Dahl, Östen 1979. Typology of sentence negation. *Linguistics* 17, 79–106.

- Erteschik-Shir, Noomi, Gunlög Josefsson & Björn Köhnlein 2021. Variation in Mainland Scandinavian Object Shift: A Prosodic Analysis. *Linguistic Inquiry* 52(4), 711–746.
- Haugen, Einar 1986. Negative reinforcement: Some thoughts on saying ‘no’ in Scandinavian. *Arkiv för nordisk filologi* 101, 149–172.
- Håkansson, David 2024. Svenska språket och litteraturen. Skönlitteratur som forskningsobjekt i svensk nordistik. I: Kytö, Merja (red.), *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala: Årsbok 2022–2023*. Uppsala: Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 31–44.
- Jespersen, Otto 1917. *Negation in English and Other Languages*. Copenhagen: Bianco Luno.
- Jørgensen, Nils 1987. *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:38) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Larsson, Ida 2004. *Språk i förändring: adjektivändelserna -a och -e från fornsvenska till nysvenska*. (Meddelanden från Institutionen för svenska språket 49.) Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Lindqvist, Natan 1918. *Studier över reformationstidens bibelsvenska: språket i Nya Testamentet 1526 i belysning av de svenska reformatorernas språk*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lindström, Jan 2007. Inte är väl det en gåta? Initial satsnegation i historisk dramadiolog. I: Wollin, Lars, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria 9. Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* Åbo: Åbo Akademi, 148–156
- Platzack, Christer 2011. *Den fantastiska grammatiken: en minimalistisk beskrivning av svenskan*. Stockholm: Norstedts.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik (SAG)*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Thelander, Mats 1986. Inte – lite(t) – mycket : Skriftspråklig variation i historisk belysning. Med en språkvårdsexkurs. *Nysvenska studier* 65, 57–76.
- van Gelderen, Elly 2008. Negative cycles. *Linguistic Typology* 12(2), 195–243.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria 3. Grundlinjer till en historisk syntax*. 2. uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Østbø Munch, Christine B. 2013. *North Germanic Negation: A Micro-comparative Perspective.*: Tromsø: Universitetet i Tromsø.

Ordböcker

Schlyter, Carl Johan 1877. *Ordbok till Samlingen af Sveriges gamla lagar*. Utgiven som del 13 av Samling av Sveriges gamla lagar (SSGL). Lund: Berlingska boktryckeriet, kommission hos C. W. K. Gleerup.

Söderwall, Knut Fredrik 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Utgiven som del 27 av Svenska fornskriftsällskapets samlingar, serie 1, Svenska skrifter (SFSS). Lund.

Citerade texter

EK = *Erikskrönikan*, SFSS 68, utg. av Pipping, Rolf 1963 (nytryck). Uppsala.

Jär = *Järteckensboken*, i SFSS 22, utg. av Gustav E. Klemming 1877–1878. Stockholm: Norstedts.

Excerperade utgåvor

Lagtext

ÄvGL = *Äldre Västgötalagen*, i SSGL 1, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1827. Stockholm: Hæggströms.

ÖgL = *Östgötalagen*, SSGL 2, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1830. Stockholm: Norstedts.

YvGL = *Yngre Västgötalagen*, i SSGL 1, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1834. Stockholm: Norstedts.

UL = *Upplandslagen*, SSGL 3, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1834. Stockholm: Norstedts.

SdmL = *Södermannalagen*, SSGL 4, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1838. Lund: Berlingska boktryckeriet.

MEL = *Magnus Erikssons landslag*, SSGL 10, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1862. Lund: Berlingska boktryckeriet.

Religiös text

MBIB = *Pentateuchparafrasen*, SFSS 60, utg. av Olof Thorell 1955. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Leg = *Fornsvenska legendariet*. (=LegBu), SFSS 7:1, utg. av George Stephens 1847. Stockholm: Norstedts

Profan text

GS = *Guta saga. Guta lag och Guta saga jämte ordbok*, utg. av Hugo Pipping 1905–1907. Köpenhamn: Møller.

VK = *Västgötakrönikorna. Åtskilliga antekningar af okänd författare*, i SSGL 1, utg. av Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter 1827. Stockholm: Hæggströms.

KS = *En nyttigh bok om konunga styrilse och höfdinga*, Johannes Bureus utgåva 1634, SFSS 69:1, utg. av Lennart Moberg 1964. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Hvad för ena? Bruket av pluralt *en* i den svenska språkhistorien

Philippe Collberg & Anders Agebjörn

1. Inledning

Obestämda artiklar har i många språk sitt ursprung i räkneordet 'en' (se t.ex. Heine 1997), så även i svenskan. Den obestämda artikeln *en* har således ett semantiskt arv som förklarar varför den typiskt inte används i plurala nominalfraser. Ett intressant fenomen i svenskan, som har rönt förhållandevis lite uppmärksamhet, är att *en* förekommer i en pluralform, *ena*, som kan fungera som plural obestämd artikel, se (1). Bruket är dock tämligen begränsat; *ena* förekommer främst i informella kontexter för att beskriva en referent på ett värderande sätt (Collberg & Agebjörn 2022; SAG, 1999; Teleman 1969; Terner 1922).

(1) Barnen är *ena* riktiga vildingar just nu.

Pluralformen *ena* är sannolikt ett yngre fenomen än den singulara artikeln *en*. Räkneordet *en* började användas som obestämd artikel under fornsvensk tid, och i singulara kontexter var dagens artikelbruk i stort sett etablerat vid 1500-talets början (Brandtler & Delsing 2010; Skrzypek 2012, 2014; Stendahl 2013). Pluralformen *ena* finns däremot belagd först från början av 1800-talet (Terner 1922:120; se nedan). Eftersom någon empirisk språkhistorisk undersökning av *ena* inte tidigare har genomförts är syftet med föreliggande studie att ge en detaljerad beskrivning av användningen av pluralt *ena* i den svenska språkhistorien, från de äldsta beläggen till dagens bruk. Det begränsade utrymmet tillåter däremot inte att i detta sammanhang göra någon teoretisk utredning av släktskapsförhållandet mellan *ena* och den singulara artikeln *en*.

2. Bakgrund

Bruket av pluralt *ena* i nusvenskan har beskrivits i olika omfattning av bland andra Collberg & Agebjörn (2022), Delsing (1993:34), SAG (1999 2:410), Teleman (1969:52) och Terner (1922:120). Utifrån dessa kan två distinkta användningar av pluralt *ena* urskiljas: dels fall när *ena* fungerar som obestämd artikel i en nominalfras med substantiviskt huvudord (2a), dels fall när *ena* fungerar som pronominellt huvudord i nominalfras utan substantiv (2b). De båda användningarna kan också föreligga i en och samma fras (2c).

- (2) a. Pelle och Lisa är *ena* idioter. (Delsing 1993:34)
 b. Vad är ni för *ena*? (Teleman 1969:52)
 c. De där bröderna är *ena* besvärliga *ena*. (SAG 1999 3:55)

I samtliga fall används *ena* typiskt för att fälla ett värdeladdat omdöme om någon, ibland också om något. SAG (1999 2:410) beskriver artikeln i exempel som (2a) och (2c) som en pluralform av *emotiv artikel*, vilken förekommer i informationsstrukturellt framhävda (rematiska) nominalfraser som beskriver en anmärkningsvärd egenskap hos predikationsbasen, inte sällan på ett nedsättande sätt. Också när *ena* utgör huvudord, som i (2b), uppfattas frasen normalt som värdeladdad (se Teleman 1969:52).

Den hittills mest omfattande studien av pluralt *ena* presenteras av Collberg & Agebjörn (2022), som fokuserar på bruket som plural obestämd artikel i modern, informell svenska. De jämför användningen av *ena* med användningen av svenskans andra plurala obestämda artikel, *några*, i korpusen Bloggmix (Språkbanken Text 2024a)¹. Analyserna tar fasta på nominalfrasernas lexikala innehåll, frasernas satsledsfunktion och position i satsen, samt satsens polaritet. Den lexikala analysen visar att *ena* typiskt uppträder i fraser med ett värdeladdat substantiv och adjektivattribut, särskilt ofta det förstärkande adjektivet *riktig*, som i (3a). Även i fraser med mer neutrala adjektiv och/eller substantiv, såsom *tacofantaster* i (3b), tycks *ena* ensamt ge upphov till en värderande tolkning (Collberg & Agebjörn 2022:117–119).

---

1 <https://spraakbanken.gu.se/resurser/bloggmix>

- (3) a. Men resten var *ena* riktiga losertyper.
 b. ...fast vi är *ena* tacofantaster.

De syntaktiska analyserna i Collberg & Agebjörns (2022) studie bekräftar beskrivningen av *ena*-fraser som starkt rematiska (se SAG 1999 2:410); de förmedlar ny information och bär meningens huvudsakliga innehåll (se t.ex. Halliday 1967:204). *Ena*-fraserna i korpusen uppträder alltid efter satsens predikat, vilket är den typiska positionen för rematiska led i svenskan, och de fungerar oftast som predikativ, som i (4a), ett satsled som i princip alltid uttrycker satsens rema (se Lambrecht 2001). Ibland fungerar *ena*-fraser också som utbrutna subjekt (4b) eller egentliga subjekt (4c), och de är även då tydligt rematiska.

- (4) a. Kommentarstroll är *ena* lustiga djur.
 b. Det var *ena* tacksamma jävlar som kommer hit och ägnar sig åt bedrägeri.
 c. Det finns *ena* riktiga idioter längs vägarna.

Vidare noterar Collberg & Agebjörn (2022) att de *ena*-fraser som utgör predikativ som (4a) och utbrutet subjekt som (4b) – vilka tillsammans bildar en klar majoritet i materialet – har en beskrivande snarare än refererande funktion. Det innebär att de inte introducerar en ny referent i diskursen utan tillskriver egenskaper hos en redan etablerad referent. Motsatsen gäller när *ena*-frasen fungerar som egentligt subjekt i presenteringskonstruktion, som i (4c); här etablerar frasen en ny referent (*ena* riktiga idioter). Nominalfraser med *ena* är således inte begränsade till beskrivning, vilket också framgår av att närmare en tiondel av beläggen i undersökningen fungerar som objekt och är tydligt referentiella, som i (5). Däremot förekommer *ena* inte i fraser som fungerar som subjekt eller adverbial (jfr Delsing 1993:34).

- (5) Vi har bland annat bakat *ena* riktiga kaloribomber till mitt jobb.
 (Collberg & Agebjörn 2022:131)

Till sist visar Collberg & Agebjörn (2022) att *ena* i princip inte förekommer i negerade, interrogativa eller konditionala satser, så kallade negativa polaritetskontexter. Utifrån denna observation drar de slutsatsen att pluralt *ena* är ett positivt polaritetselement, vars bruk är begränsat till satser där innehållet uppfattas som sant.

Frågorna när och hur det inherent singulara ordet *en* började användas pluralt har endast behandlats i korthet i ett par olika sammanhang. Ett förslag som förts fram av Beckman (1904:55) och senare utvecklats av Terner (1922:120) tar fasta på det faktum att *ena* som plural obestämd artikel ofta uppträder i fraser som utgör beskrivande predikativ. I svenskan används den singulara obestämda artikeln *en* typiskt i klassificerande predikativ, som i (6a), men inte i beskrivande (karaktäriserande) predikativ, som i (6b) (se SAG 1999 3:362). Enligt Skrzypek (2012:183) var detta bruk etablerat vid början av 1500-talet. Beckman (1904:55) och Terner (1922:120) spekulerar att uppkomsten av pluralformen *ena* är resultatet av språkbrukares upplevda behov att – även i plurala fraser – markera en predikativ fras som karakteriserande snarare än som kategoriserande.

- (6) a. Hon är {*en*/* $\emptyset$ } duktig centerpartist.
 b. Hon är {*en/ $\emptyset$ } norsk lektor.

I ett annat sammanhang fokuserar Wellander (1969) i stället på den värderande karaktären i de uttryck där *ena* förekommer, särskilt när det uppträder som pronominent huvudord. Wellander konstaterar att *ena* förekommer i expressiva konstruktioner med vissa pronomen, såsom *vad för ena* och *samma ena* (se även SAG 1999 2:440, 444; Telemann 1969:52), och han drar slutsatsen att ”det är känsloladdningen som skymmer den sakliga innebörden och möjliggör den tanklösa utvidgningen av bruket” (Wellander 1969:106). Wellanders analys får stöd av Collberg & Agebjörns (2022:128f) iakttagelse att *ena* på egen hand kan ge upphov till att frasen uppfattas som värderande. Även de spekulerar därför att bruket först kan ha uppkommit i expressiva kontexter där *ena* fungerar som huvudord.

Det hittills äldsta kända belägget av pluralt *ena* presenteras av Terner (1922:120) och återfinns även i SAOB (*en*, tryckår 1922). Belägget föreligger i ett brev daterat till 1810 och skrivet av Per Daniel Amadeus Atterbom (1790–1855), då student vid Uppsala universitet och grundare av den litterära föreningen Auroraförbundet, senare författare, professor och ledamot av Svenska Akademien (brevet är utgivet i Frunck 1886–1903, *Bref rörande nya skolans historia 1810–1811*). Adressaten är Lorenzo Hammarsköld (1785–1827), bland annat författare och litteraturhistoriker. Meningen som *ena*-exemplet ingår i återges i (7).

- (7) Det är skada, att vi icke få se Nya Posten; ”det måtte”, som ärkebiskopen [Lindblom *reds. annm.*] brukar säga, ”vara mej ena kuriösa karlar, de där redaktörerna”. (Funck 1886:153).

I belägget uppträder *ena* i ett citat, som brevskrivaren Atterbom tillskriver en ärkebiskop, som utifrån redaktörens anmärkning bör vara Jacob Axelsson Lindblom (1746–1819), även han professor vid Uppsala universitet och ledamot av Svenska Akademien. Med tanke på att *ena* i dag är förknippat med en informell stilnivå är det värt att notera att det äldsta kända belägget förekommer hos språkbrukare med mycket hög prestige. Det kan också noteras att *ena* i detta exempel fungerar som plural obestämd artikel och inte som pronominellt huvudord.

3. Material och metod

I föreliggande språkhistoriska beskrivning av *ena* fokuserar vi på samma aspekter som i Collberg & Agebjörn (2022), nämligen *ena*-frasernas lexikala innehåll, grammatiska funktion, position i satsen och förekomst i negativa polaritetskontexter. Därtill undersöker vi förekomsten av pluralt *ena* som artikel respektive huvudord samt vilka texttyper som de äldsta belägen uppträder i.

Materialet har sammanställts genom sökningar i tre historiska textkorpusar via Språkbankens konkordansverktyg Korp (Borin et al. 2012)²: Fornsvenska textbanken (Delsing 2002)³, Litteraturbanken (Svedjedal 2003)⁴ samt Kubhist 2 (Adesam et al. 2019; Språkbanken Text 2024b)⁵. Fornsvenska textbanken omfattar texter i olika genrer från 1200-talet fram till 1700-talets mitt och Litteraturbanken framför allt texter i skönlitterära genrer från 1200-talet fram till i dag. Kubhist 2 omfattar tidningstexter från mitten av 1600-talet till början av 1900-talet med en klar övervikt av texter från andra halvan av 1800-talet.

De sökningar vi gjort i korpusarna presenteras i (8). *Ena* som artikel identifierades med söksträngarna i (8a–b) och *ena* som huvudord med söksträngen i (8c). Fraser som *ena fina ena* identifierades med sök-

2 <https://spraakbanken.gu.se/korp/>

3 <https://www.nordlund.lu.se/fornsvenskatextdatabanken/>

4 <https://litteraturbanken.se>

5 <https://spraakbanken.gu.se/resurser/kubhist2>

strängen i (8d). Eventuella alternativa stavningsformer av *ena* och *för* inkluderades inte i sökningarna.

- (8) a. *ena* + substantiv i plural
 b. *ena* + adjektiv + substantiv i plural
 c. *för ena*
 d. *ena* + adjektiv + *ena*

Sökningarna i Fornsvenska textbanken gav inte någon träff på pluralt *ena*. Sökningarna i Litteraturbanken och Kubhist 2 gav däremot totalt 1855 träffar. Dessa kontrollerades manuellt så att alla dubletter och andra irrelevanta träffar – totalt 487 träffar – kunde exkluderas; se tabell 1. För de 1368 inkluderade beläggen noterades *ena*-formens 1) status som artikel respektive huvudord samt frasens 2) lexikala innehåll, 3) grammatiska funktion och 4) position i satsen. Dessutom noterades 5) huruvida frasen ingick i en negativ polaritetskontext.

TABELL 1. Antalet exkluderade och inkluderade *ena*-belägg per korpus och sökning.

Sökning	Fornsvenska textbanken		Litteraturbanken		Kubhist 2	
	Exkl.	Inkl.	Exkl.	Inkl.	Exkl.	Inkl.
<i>ena</i> + subst.	0	0	7	42	132	191
<i>ena</i> + adj. + subst.	0	0	4	105	253	625
<i>för ena</i>	0	0	10	99	81	304
<i>ena</i> + adj. + <i>ena</i>	0	0	0	1	0	1
SUMMA	0	0	21	247	466	1121

De inkluderade beläggen sträcker sig över perioden 1771–2006, merparten från andra halvan av 1800-talet. Denna fördelning återspeglar vilka tidsperioder korpusarna täcker och säger inget om huruvida användningen av pluralt *ena* ökat eller minskat över tid. För att undersöka om användningen av *ena* förändrats över tid delade vi upp träffarna i 25-årsperioder. Antalet belägg från före 1850 och från efter 1950 var dock så få att vi valde att behandla 1771–1849 och 1950–2006 som två sammanhållna perioder. Tabell 2 anger antalet *ena*-belägg per tidsperiod.

TABELL 2. *Ena*-beläggens fördelning över tid.

Period	Antal belägg
1771–1849	53
1850–1874	294
1875–1899	812
1900–1924	117
1925–1949	68
1950–2006	24
Bloggmix	272
SUMMA	1640

I undersökningen jämför vi bruket av *ena* i de historiska korpusarna med Collberg & Agebjörns (2022) material från Bloggmix, som får representera dagens användning av *ena*. Den studien undersöker dock inte bruket av *ena* som huvudord utan endast som artikel. Därför har vi för den föreliggande undersökningen kompletterat Bloggmix-materialet med två nya sökningar, en på *för ena* som gav 11 relevanta träffar och en på *ena + adjektiv + ena* som gav en relevant träff. Värt att notera i jämförelsen mellan det äldre och det moderna bruket av *ena* är att texterna i Litteraturbanken och Kubhist 2 skiljer sig mycket från texterna i Bloggmix beträffande genrer; eventuella skillnader i användningen av *ena* beror alltså inte nödvändigtvis på en diakron förändring.

4. Resultat och analys

Analysen av materialet fokuserar *ena*-formens status som artikel eller huvudord, *ena*-frasens lexikala innehåll, grammatiska funktion och position i satsen, samt förekomsten av *ena*-fraser i negativa polaritetskontexter. Vi börjar dock med att presentera de äldsta beläggen.

4.1. De äldsta *ena*-beläggen

Pluralt *ena* kan fungera som obestämd artikel eller som pronominent huvudord. De äldsta beläggen av respektive typ återfinns båda i Kubhist 2 och är daterade till 1700-talets andra hälft. Därmed är de några decennier äldre än det tidigare första kända belägget på pluralt *ena* (se Terner 1922:120; SAOB, *en*, tryckår 1922). De är de enda beläggen från 1700-

talet, och i båda fallen förekommer *ena* i *vad för*-konstruktioner. De två texter där beläggen återfinns är dock av mycket olika karaktär.

Det äldsta belägget på *ena* som huvudord återfinns i en kort, dialogformad text med namnet ”Samtal imellan twänne pigor, Sigrid och Börta”, publicerad i Götheborgska nyheter den 19 januari 1771. Samtalet kretsar kring en festlighet som Börta har besökt, och Sigrid frågar bland annat om vilka andra som närvarat vid den. Detta följs av meningsutbytet i (9), där det aktuella *ena*-belägget är markerat med fetstil.

- (9) Sigrid: Men, din trippa! Hwa wa där för Cabilerare?
 Börta: Jag wet inte **hwa det wa för ena**; men dendär lille nätte Herrn, du wet wäl, den, som dansa mä dej på spelet, up under Skogen.
 (Götheborgska nyheter, 19 januari 1771, s. 21; Kubhist 2)

Texten är kort och genren svärbeskriven, men möjligen kan inblicken i ett privat samtal mellan kvinnor vara avsedd som underhållning för en manlig läsekrets. Som framgår i (9) är texten skriven med återgivet talspråk (*hwa, wa, mä*), vilket skulle kunna tolkas som att även det äldre bruket av *ena* var kopplat till ett privat och talspråkligt register. En sådan slutsats motsägs dock av det äldsta belägget med *ena* som plural artikel. Detta belägg förekommer i en i övrigt saklig och kritisk genomgång av ett vetenskapligt arbete i kemi eller mineralogi. Texten är publicerad i Stockholmsposten den 30 juli 1785 och har rubriken ”Slutet av Anmärkningarne wid Herr Magister Hjertas Disputation” (författarens namn framgår inte). Även här uppträder *ena* i en *vad för*-konstruktion. Se utdraget i (10) med belägget markerat i fetstil.

- (10) Till at förringa kännetecknet, som man wanligen hawfer på rå kalk, och hwilket Auctor förer ibland de yttre märken, nemligen at fräsning upkommer, då skedwatten slås på honom, anmärker Auctor, ’at det är wacklande tecken; ty utom det, at ock andra kroppar fräsa med syra, befinnes kalken stundom hafwa ingått sådana föreningar, at denna egentligen icke märkes, stundom är härtil hennes ringa mängd orsaken.’ Jag tillstår uppriktigt, at jag icke wet, **hwad det äro för ena kroppar**, som, utom kalken, fräsa med skedwatten. (Stockholmsposten, 30 juli, 1785, s. 29, Kubhist 2)

Här är stilen, i motsats till det i exempel (9), formell och specialiserad, men användningen av *ena* verkar likafullt vara avsedd att uttrycka värdering, närmare bestämt ett kraftigt ifrågasättande av ett sakförhållande i den granskade texten.⁶ Att *ena* förekommer i ett formellt sammanhang som detta är dock anmärkningsvärt sett till materialet som helhet, vilket kommer att framgå av den följande redogörelsen. Det bör också påpekas att skillnaden i språkbruk mellan de två 1700-talstexterna inte heller speglar någon generell skillnad i hur *ena* används som artikel kontra huvudord i materialet.

4.2. *Ena* som artikel och som huvudord

Att det äldsta belägget på pluralt *ena* råkar vara ett huvudord behöver självklart inte betyda att detta är den äldsta eller ursprungliga användningen av pluralt *ena*. I samtliga tidsperioder visar sig nämligen användningen av *ena* som artikel vara den klart vanligaste av de två användningarna. Detta framgår i tabell 3, som presenterar antalet och andelen plurala *ena* som artikel respektive huvudord per tidsperiod. De tre fraserna av typen *ena* + adjektiv + *ena*, som återges i (11), är medräknade i tabellen som både artikel och huvudord.

TABELL 3. *Ena* som artikel och som huvudord.

Period	<i>Ena</i> som artikel		<i>Ena</i> som huvudord	
1771–1849	50	94 %	3	6 %
1850–1874	266	91 %	28	10 %
1875–1899	717	88 %	96	12 %
1900–1924	91	78 %	26	22 %
1925–1949	50	74 %	18	27 %
1950–2006	20	80 %	5	20 %
Bloggmix	261	96 %	12	4 %

Not: På grund av avrundning uppgår summan av procenten inte alltid till exakt 100.

(11) a. Det finns *ena* granna *ena* här i ståndet (Stockholms Dagblad 1894; Kubhist 2)

b. De där två är *ena* stroppiga *ena* från Berzeliiparkstrakten (Barbro Alving 1956; Litteraturbanken)

6 Tack till en anonym granskare som uppmärksammade oss på detta.

c. Försäkringskassan är *ena* luriga *ena* (Bloggmix)

Utifrån resultaten i tabell 3 kan vi alltså inte avgöra vilken av de två typerna som är äldst. Om något visar materialet att *ena* framför allt fungerar som artikel så långt tillbaka som formen kan beläggas. I de analyser som följer nedan undersöker vi endast fraser där *ena* fungerar som artikel.

4.3. *Ena*-frasernas lexikala innehåll

I Bloggmix-materialet innehåller 80 procent av *ena*-fraserna ett adjektivattribut, mot endast 20 procent av motsvarande fraser med artikeln *några* (Collberg & Agebjörn 2022). Även i det historiska materialet ser vi att *ena* som artikel framför allt förekommer i fraser med adjektiv. Detta framgår av tabell 4 som visar antalet och andelen *ena*-fraser med respektive utan adjektiv per tidsperiod. I den äldsta perioden är visserligen antalet fraser med adjektiv något färre än antalet fraser utan, men andelen *ena*-fraser med adjektiv är även här betydligt större än andelen *några*-fraser med adjektiv som rapporteras i Collberg & Agebjörn (2022). Två tidiga exempel på *ena*-fraser med respektive utan adjektiv ges i (12); se även (10) för ett äldre exempel utan adjektiv.

TABELL 4. *Ena-fraser med och utan adjektiv.*

Period	Med adjektiv		Utan adjektiv	
1771–1849	21	42 %	29	58 %
1850–1874	183	69 %	83	31 %
1875–1899	500	70 %	216	30 %
1900–1924	62	68 %	29	32 %
1925–1949	36	72 %	14	28 %
1950–2006	11	58 %	8	42 %
Bloggmix	208	80 %	52	20 %

(12) a. Hvad var det för *ena* små barn som gret uti din Bur i går?

(Afzelius 1815; Litteraturbanken)

b. Medgif at de voro *ena* stackare. (Barometern 1830; Kubhist2)

Genomgången av frasernas lexikala innehåll gör det tydligt att fraserna

nästan uteslutande är värderande. Vad gäller substantiven är det tydligt att de refererar till personer, även sådana som *fähundar* i (13a) och *perukstockar* i (13b), och de som normalt inte är värderande, som *människa* i (13c), uppträder så gott som alltid med värderande adjektiv. Tabell 5 exemplifierar vanliga substantiv respektive adjektiv i *ena*-fraserna över tid.

- (13) a. Ni ä' *ena* *fähundar*, som stjåla heder och ära af hela svenska nationen (Stockholms dagblad 1846; Kubhist 2)
 b. de hade ställt till med världskriget och var *ena* hopplösa *perukstockar* som inte förstod oss unga (Alving 1961; Litteraturbanken)
 c. Det är ju *ena* förskräckliga människor, som vilja ha fred. (Sundsvalls tidning 1885; Kubhist 2)

TABELL 5. Exempel på substantiv och adjektiv i *ena*-fraser över tid (antal förekomster inom parentes).

Period	Substantiv	Adjektiv
1771–1849	<i>stackare</i> (3) <i>bestar</i> (2) <i>fähundar</i> (1)	<i>riktiga</i> (5) <i>fasliga</i> (1) <i>glupska</i> (1)
1850–1874	<i>människor</i> (11) <i>varelser</i> (9) <i>stackare</i> (7)	<i>riktiga</i> (46) <i>stora</i> (19) <i>sköna</i> (6)
1875–1899	<i>stackare</i> (39) <i>människor</i> (19) <i>kanaljer</i> (12)	<i>riktiga</i> (127) <i>underliga</i> (14) <i>fega</i> (13)
1900–1924	<i>bjässar</i> (3) <i>karlar</i> (3) <i>karlakarlar</i> (2)	<i>riktiga</i> (17) <i>grvuliga</i> (4) <i>sköna</i> (3)
1925–1949	<i>lymlar</i> (2) <i>nuckor</i> (1) <i>kvimfolk</i> (1)	<i>riktiga</i> (9) <i>förbaskade</i> (3) <i>roliga</i> (2)
1950–2006	<i>grisar</i> (2) <i>biffätare</i> (1) <i>stackare</i> (1)	<i>riktiga</i> (2) <i>hopplösa</i> (1) <i>otroliga</i> (1)
Bloggmix	<i>jävlar</i> (26) <i>rackare</i> (9) <i>jäklar</i> (6)	<i>riktiga</i> (110) <i>jävla</i> (21) <i>jäkla</i> (7)

Bland adjektiven är det slående att det förstärkande *riktiga* är det vanligaste i *ena*-fraser i samtliga tidsperioder – av samtliga adjektiv i materialet utgör beläggen på *riktiga* hela 73 %. Sannantaget finns det inget som tyder på att användningen av *ena* skulle ha förändrats vad beträffar det lexikala innehållet från de äldsta beläggen fram till i dag.

4.4. *Ena*-frasernas grammatiska funktion

Tabell 7 visar i vilka grammatiska konstruktioner *ena*-fraserna ingår över tid. Här har vi lyft ut pronomenkonstruktioner som *Vad är ni för ena typer?* som en egen kategori. Predikativer som (14a) tillsammans med predikativa prepositionsfraser som (14b) dominerar klart i alla tidsperioder utom i den äldsta, där *vad för*-konstruktionerna är något fler.

TABELL 6. Grammatiska konstruktioner där *ena*-fraserna ingår.

Period	Pred.		Eg. subj.		Obj.		Pred. PP		Utbrutet led	
1771–1849	19	38 %					2	4 %		
1850–1874	200	75 %	1	0 %	2	1 %	10	4 %		
1875–1899	500	70 %	1	0 %	2	0 %	40	6 %	7	1 %
1900–1924	70	77 %	2	2 %	2	2 %	3	3 %	1	1 %
1925–1949	28	56 %			2	4 %	4	8 %	1	2 %
1950–2006	16	84 %								
Bloggmix	185	71 %	16	6 %	20	8 %	8	3 %	8	3 %

FORTSÄTTNING AV TABELL 6

Period	Obj. PP		Advl som		Vad för ...		Oklar		Summa	
1771–1849			4	8 %	23	46 %	2	4 %	50	100 %
1850–1874			2	1 %	45	17 %	6	2 %	266	100 %
1875–1899			12	2 %	140	20 %	21	3 %	716	102 %
1900–1924			1	1 %	12	13 %	1	1 %	91	100 %
1925–1949			3	6 %	10	20 %	3	6 %	50	102 %
1950–2006			2	11 %	1	5 %			19	100 %
Bloggmix	2	1 %	7	3 %	6	2 %	8	3 %	260	100 %

Not: På grund av avrundning uppgår summan av procenten inte alltid till exakt 100.

- (14) a. De handtverkarne äro *ena* glupska djur (Bremer 1837; Litteraturbanken)
 b. vi levfa såsom *ena* riktiga bestar (Dagligt allehanda 1846; Kubhist2)

Som framgick av exempel (10) ingår det äldsta belägget på *ena* som plural obestämd artikel i *vad för*-konstruktion. Den typen av belägg tycks dock minska något över tid, medan andelen egentliga subjekt och objekt ökar svagt över tid (dessa andelar är större framför allt i det nutida Bloggmix-materialet). Skillnaderna mellan tidsperioderna är dock små. Framför allt visar resultaten att *ena*-fraser över hela perioden har haft en prototypisk funktion att som predikativ beskriva en redan introducerad referent, samtidigt som de har kunnat uppträda i andra grammatiska konstruktioner. Dessutom är det slående att *ena*-fraserna aldrig fungerar som subjekt eller adverbial (även om de några gånger ingår i adverbial *som*-fras).

4.5. *Ena*-frasernas position i satsen

I de nutida bloggtexterna i Collberg & Agebjörns (2022) studie står samtliga 272 *ena*-fraser efter satsens predikat. Detsamma gäller, med några få undantag, det historiska materialet. Detta visar att även det äldre bruket av pluralt *ena* är knutet till informationsstrukturellt framhävda (rematiska) led. Från tiden 1850–1924, det vill säga den period där textmaterialet i korpusarna är som störst, hittar vi enstaka exempel på pre-verbala *ena*-fraser, totalt 12 fraser; se exempel i (15).

- (15) a. ... och *ena* präktiga fogdar är det enligt deras mening (Faluposten 1872; Kubhist 2)
 b. *Ena* falska uslingar äro de. (Nerikes Allehanda 1881; Kubhist 2)
 c. Men *ena* karllakarlar äro de i alla fall. (Dalpilen 1903; Kubhist 2)

De pre-verbala *ena*-fraserna fungerar som predikativ och är därmed rematiska, trots att de uppträder satsinitialt (se Lambrecht 2001). Även om exemplen är få bekräftar de att *ena*-fraser *kan* stå pre-verbalt (jfr Collberg & Agebjörn 2022:125f). Pluralt *ena* verkar i sig självt bidra till att en fras uppfattas som rematisk, och inget i det historiska materialet tyder på att denna egenskap hos pluralt *ena* har förändrats över tid.

4.6. *Ena*-fraserna som positiva polaritetselement

Ena-fraser verkar inte trivas i negativa polaritetskontexter, det vill säga i negerade, interrogativa eller konditionala satser (Collberg & Agebjörn 2022). I det historiska materialet återfinns många frågor av typen ”Vad är ni för ena?”, men de bör inte betraktas som äkta frågor (se Collberg & Agebjörn 2022:133). Bortsett från dessa hittar vi *ena*-fraser i en fråga (16a), i en negerad sats (16b) samt i två satser som möjligen kan betraktas som konditionala (16c–d). Precis som de pre-verbala *ena*-fraserna ovan är dessa exempel från den period där textmaterialet i korpusarna är som mest omfattande (1850–1924).

- (16) a. Din tusan djeff – tror du att vi är *ena* vattenfåglar (Norrköpings tidningar 1852; Kubhist 2)
 b. Min far påstod alltid att de ej voro annat än *ena* stora lättingar (Östgöta Correspondenten 1894; Kubhist 2)
 c. Du talar så lillgammalt och moderligt, liksom vi vore *ena* unga spolingar (Tidningen Kalmar 1902; Kubhist 2)
 d. Ni trampar ju karlar, som vore ni *ena* riktiga elefanter. (Nya Westmanlands tidning 1886; Kubhist 2)

Utöver dessa exempel förekommer *ena* i fyra negerade frågesatser (17), även dessa från perioden 1886–1902. Att *ena* tycks fungera ganska bra i dessa kontexter stärker argumentet att *ena* är ett positivt polaritetselement: den dubbelt negativa kontexten med såväl fråga som negation skapar en positiv kontext där *ena* fungerar. Även här kan vi alltså konstatera att bruket av *ena*-fraser inte tycks ha förändrats nämnvärt.

- (17) a. Hör du Gaga, tycker du inte att fruntimmerna äro *ena* rysliga tyranner? (Strindberg 1886; Litteraturbanken)
 b. Men är vi inte *ena* arma ankor som inte slita oss lösa och ge oss i väg. (Forslund 1900; Litteraturbanken)
 c. Eller hvad tycker du, kissemiss, äro de inte *ena* stollar? (Ödmann 1902; Litteraturbanken)
 d. Är det inte *ena* snygga försvarare och beskyddare vi fått i det ryska följet! (Norrköpings tidningar 1886; Kubhist 2)

5. Sammanfattande diskussion

Syftet med den här artikeln har varit att ge en detaljerad beskrivning av pluralt *ena* i den svenska språkhistorien. Resultaten visar att bruket i stort har sett likadant ut sedan 1700-talets senare hälft fram till i dag. Under hela den undersökta tidsperioden uppträder pluralt *ena* i värderande och informationsstrukturellt framhävda nominalfraser. Särskilt anmärkningsvärt är att det förstärkande adjektivet *riktiga* dominerar som attribut under hela den undersökta perioden, precis som i dagens bruk. Syntaktiskt uppträder *ena*-fraser oftast som predikativ, vilket visar att användningen framför allt är kopplad till beskrivning av en introducerad eller i kontexten identifierbar referent. Att andelen *ena*-fraser som utgör egentliga subjekt och objekt är större i det nutida materialet skulle kunna tyda på en viss utvidgning av bruket, så till vida att *ena* i dag också används för att introducera referenter. Vi vill dock inte spekulera om så är fallet, dels eftersom texterna i Bloggmix är av en annan typ än texterna i det historiska materialet, dels eftersom förekomsterna i Bloggmix är så få. En skillnad som vi har kunnat se i det äldre bruket av *ena* jämfört med dagens bruk är att *ena*-fraser i enstaka exempel förekommer före verbet, men denna skillnad beror troligen på att materialet från förra sekelskiftet är mer omfattande.

Frågorna om när och hur pluralt *ena* har uppkommit och hur utvecklingen förhåller sig till en mer generell utveckling av obestämd artikel (t.ex. Heine 1997) återstår att besvara. Att vi inte hittar äldre belägg än från 1771 beror sannolikt på att *ena* i allmänhet är ovanligt och att det äldre källmaterialet innehåller för få texter med den ledigare stil som fick spridning under den yngre nysvenska perioden (se Pettersson 2005:126). Det senare påpekar även Wellander: det faktum att *ena* är knutet till känsloladdat och värderande språkbruk, menar han, ger ”knappast anledning att vänta tidigare belägg” (Wellander 1969:107). Redan i de äldsta belägen förekommer dock *ena* i akademiska sammanhang hos språkbrukare med hög prestige, vilket antyder att ordet bör ha varit väl etablerat under andra halvan av 1700-talet.

Utifrån vårt material går det inte att slå fast om bruket av *ena* som obestämd artikel eller som pronominellt huvudord kommer först. Det äldsta exemplet är visserligen som huvudord, men det är artikelvarianten som dominerar under hela perioden, särskilt i predikativer. Det finns goda skäl att anta att *ena*, som Beckman (1904) och Terner (1922) förslagit, skulle

ha uppstått i och spridit sig från predikativa kontexter där den behövs för att framhäva frasen som beskrivande. Utifrån materialet går det dock inte att bekräfta om så är fallet. Givet att artikelbruk i singulara predikativer var etablerat vid 1500-talets början (Skrzypek 2012, 2014) kan vi däremot förmoda att utvecklingen av pluralt *ena* har skett mellan 1500-talet och 1700-talets första hälft.

Käll- och litteraturförteckning

- Adesam, Yvonne, Dana Dannélls & Nina Tahmasebi 2019. Exploring the Quality of the Digital Historical Newspaper Archive KubHist. I: Navaretta, Constanza, Manex Agirrezabal & Bente Maegaard (red.) *Proceedings of the Digital Humanities in the Nordic Countries 4th Conference, Copenhagen, Denmark, March 5–8, 2019*, 9–17.
- Beckman, Natanael 1904. *Svensk språklära för den högre elementarundervisningen*. Stockholm: Bonniers.
- Bloggmix: <https://spraakbanken.gu.se/resurser/bloggmix>.
- Borin, Lars, Markus Forsberg & Johan Roxendal 2012. Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. I: Calzolari, Nicoletta, Khalid Choukri, Thierry Declerck, Mehmet Uğur Doğan, Bente Maegaard, Joseph Mariani, Asuncion Moreno, Jan Odijk & Stelios Piperidis (red.), *Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12)*, 474–78. Istanbul, Turkiet: European Language Resources Association (ELRA).
- Brandtler, Johan & Lars-Olof Delsing 2010. Framväxten av obestämd artikel i svenska. Definitet, specificitet och polaritet. I: Byrman, Gunilla, Anna Gustafsson & Henrik Rahm (red.), *Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk. Festschrift till Jan Svensson den 24 januari 2010*, Lund. 24–36.
- Collberg, Philippe & Anders Agebjörn 2022. Svenskans obestämda plurala artikel *ena*: Lexikon, syntax och pragmatik. *Språk och stil*, NF 32, 104–136.
- Delsing, Lars-Olof 1993. *The internal structure of noun phrases in the Scandinavian languages: a comparative study*. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Delsing, Lars-Olof 2002. Fornsvenska textbanken. I: Lagman, Svante, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. Tartu: Tartu universitet. 149–56.

- Fornsvenska textbanken: <https://www.nordlund.lu.se/fornsvenskatextdatabanken/>.
- Frunck, Gudmund & Svenska litteratursällskapet (red.) (1886–1903). *Brefrörande nya skolans historia 1810–1811* [Elektronisk resurs]. Uppsala: Akademiska boktryckeriet. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb45512-faksimil/>> Hämtat augusti 2024.
- Halliday, Michael A.K. 1967. Notes on transitivity and theme in English. Part 2. *Journal of Linguistics* 3, 199–244.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Kubhist 2: <https://spraakbanken.gu.se/resurser/kubhist2>.
- Lambrecht, Knud 2001. A framework for the analysis of cleft constructions. *Linguistics* 39:3, 463–516.
- Litteraturbanken: <https://litteraturbanken.se>.
- Pettersson, Gertrud 2005. *Svenska språket under sjuhundra år: en historia om svenskan och dess utforskande*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. 2. Ord. 3. Fraser. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- SAOB = *Ordbok över det svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*. 1898–. Lund <saob.se/>. Hämtat augusti 2024.
- Skrzypek, Dominika 2012. *Grammaticalization of (in)definiteness in Swedish*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Skrzypek, Dominika 2014. Grammatikalisering av obestämd artikel i fornsvenska. Bylin, Maria, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.), *Studier i svensk språkhistoria 12: Variation och förändring*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 220–228.
- Språkbanken Text 2024a. *Kubhist 2* [Data set]. Språkbanken Text. <https://doi.org/10.23695/ezy7-h224>
- Språkbanken Text 2024b. *Bloggmix*. Språkbanken Text. <https://doi.org/10.23695/H277-MZ14>
- Stendahl, Anders 2013. *Användningen av 'en' som indefinit artikel i fornsvenskan*. Åbo Akademis förlag.
- Svedjedal, Johan 2003. *En svensk litteraturbank? Utredning för Svenska Akademien, avlämnad i januari 2003*. <<https://litteraturbanken.se/redom/ide/Litteraturbanken.pdf/>>. Hämtat augusti 2024.

Teleman, Ulf 1969. *Definita och indefinita attribut i nusvenskan*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap Serie B, nr 7.) Lund: Studentlitteratur.

Terner, Erik 1922. *Studier över räkneordet en och dess sekundära användningar, förnämligast i nysvenskan*. Uppsala: Uppsala universitet.

Wellander, Erik 1969. Betydelseutvecklingens mekanik. Återblick och utblick. *Nysvenska studier* 48, 71–192.

Ökat bruk av passiv infinitiv under 1800-talet

Elisabet Engdahl

1. Inledning¹

Under 1800-talet skedde stora förändringar i vad som stod till buds för den läsande allmänheten. Tidningar ökade i antal (Gustafsson & Rydén 2001) och innehöll inte längre bara utrikesbulletiner och kungörelser utan även riksdagsreferat, annonser och följetonger. Språket i tidningarna blev följaktligen mer varierat och nya uttrycksätt spred sig. Samtidigt ökade romanutgivningen betydligt, både svensk och översatt. Bland de språkliga förändringar som inträffade är det känt att bruket av passiv ökade och passivt supinum växte fram (Håkansson 2021).² I denna artikel undersöker jag hur användningen av passiv infinitiv ökade under 1800-talet, särskilt i s-passiv. I undersökningen har jag använt två stora textkorpusar som blivit tillgängliga i Språkbanken genom sökmotorn *Korp*: Kungliga bibliotekets samling av historisk tidskriftstext från perioden 1645–1926, *Kubhist2*, och Svensk prosafiktion 1800–1900, *Spf*.³ Undersökningen visar att passiv infinitiv används som komplement till modala och aspektuella hjälpverb som *kunna*, *börja*, *bruka* och *hinna*. Mindre väntat är att passiv infinitiv också börjar användas med så kallade kontrollverb som *försöka* och *våga*. Vidare framkommer att den pas-

---

1 Detta är en omarbetad version av det föredrag jag höll vid workshopen *1800-talets svenska* i samband med SSH 17 i Göteborg. Jag tackar deltagare vid workshopen samt tre anonyma referenter för värdefulla kommentarer.

2 Se Kirri (1975) och Allardt-Ljunggren (1997) för översikter av passivens utveckling.

3 *Kubhist2* består av 328 korpusar med nästan 6 miljarder ord och 400 miljoner meningar. *Spf* består av svensk skönlitteratur, tryckt separat första gången åren 1800, 1820, 1840, 1860, 1880 och 1900, och uppgår till 16 miljarder ord och 750 000 meningar. URL till korpusarna återfinns vid bibliografin. För information om Språkbankens historiska korpusar, se även Lilljegen (2018).

siva infinitiven verkar kunna påverka matrisverbet så att även det uppträder i *s*-form. Detta kan ha påverkats av den växling mellan *behöva* och *behövas* som är belagd i svenskan från 1500-talet.

2. Hjälpverb med passiv infinitiv

Passiv infinitiv finns belagd i de äldsta bevarade svenska texterna, landskapslagarna, där passiv infinitiv återfinns efter modala hjälpverb, se (1) från Upplandslagen.

- (1) **kan** skaþi *mætæs*. þa giældis atær sum fyrr ær saght. (UL VB 6 §1)
'Kan skadan uppmätas, då skall återgäldas såsom förut är sagt.'

Här står *skaþi* som subjekt till hjälpverbet *kan* men tolkas som föremål för aktionen *mætæs*.

Under yngre nysvensk tid är det inte bara modala hjälpverb som konstrueras med passiv infinitiv utan så kan även aspektuella verb, som *börja* och *bruka*, konstrueras:

- (2) Harald såg och såg, och han kände hur hjertat **började** fyllas af en växande kärlek till detta paradys, som han ej anat vara så nära.
(Gustafsson *Kungen, som inte kunde sofva*. 1880)

I sin avhandling undersöker Maria Bylin (2013) utvecklingen av sex aspektuella hjälpverb i svenska, en process som hon benämner *hjälpverbisering*.⁴ Hon tillämpar de test för hjälpverb som används i SAG (2:508ff.).⁵ Som tecken på hjälpverbisering ser hon att ett verb som tidigare alltid haft animata subjekt börjar användas med inanimata subjekt och även med expletivt subjekt, i sig ett tecken på subjektsautonom användning. Av särskilt intresse här är det test som SAG benämner *aktiv* ≈ *passiv*. Det innebär att en sats med hjälpverb och passivt huvudverb ska ha ungefär samma betydelse som motsvarande sats med aktivt huvudverb och subjektsaktanten realiserad som objekt. Den aktiva versionen av (2) visas i (3a).

4 Förutom *bruka* och *börja* undersöker Bylin *fortsätta, hota, sluta* och *tendera*.

5 Dessa test bygger på Sundman (1983) och Teleman (1993).

- (3) a. han kände hur en växande kärlek började fylla hjärtat
 b. Fredrik tänkte besöka Helga.
 c. *Helga tänkte besökas av Fredrik.

Eftersom (3a) betyder ungefär detsamma som (2) uppfyller *börja* aktiv ≈ passiv-testet. Däremot uppfyller inte det intentionella verbet *tänka* det; jämför (3b) och (3c). I nästa avsnitt ser vi närmare på det aspektuella hjälp verbet *bruka*.

2.1. Exemplet *bruka*

I sin undersökning av *bruka* finner Bylin att verbet från början bara användes med animat subjekt, men under 1800-talet kunde det även användas med inanimat subjekt, som i (4), och med expletivt subjekt, som i (5), exemplen från Bylin (2013):

- (4) De häftiga utbrott af tårar, som hos henne **bruka** följa på starka sinnesskakningar, (F. Bremer *Grannarna* 1837)
 (5) Vid Ufklippan syntes allt lika ödsligt och mörkt, som der **brukade** vara. (Flygare-Carlén *Ett köpmanshus i trädgården* 1860)

Det äldsta exemplet på *bruka* med passiv infinitiv i Bylins material är från 1816, se (6a).⁶ Det uppfyller aktiv ≈ passiv-testet, se (6b).

- (6) a. [...] de förföljelser, som mest af Ert eget kön vanligtvis **brukar** **rigtas** mot alla kvinnor. (Atterbom, brev 1816; Bylin 2013:113)
 b. Ert eget kön **brukar rigta** förföljelser mot alla kvinnor

Sökningar i det betydligt större tidningsmaterialet i *Kubhist2* visar dock att *bruka* kunde användas med passiv infinitiv redan i slutet av 1700-talet och att frekvensen sedan steg under hela 1800-talet. Söksträngen i (7) gav drygt 4 000 träffar.⁷

6 I Bylins undersökning framstår (6) som ovanligt tidigt. I hennes material blir konstruktionen med passiv infinitiv inte vanlig förrän på 1900-talet, se Bylin (2013:114, Tabell 5). Hon hade dock inte tillgång till *Kubhist2*.

7 Genom att begränsa sökningen till lemman som inte slutar på -s undviks frekventa deponensverb som *finnas* och *hoppas*.

- (7) [(word = "bruka" | word = "brukar" | word = "brukade")][msd = "VB.*SFO" & lemma not contains ".*s"]

De första exemplen återfinns i tidningar som gavs ut i Stockholm, till exempel i hovnyheter, se (8), och i annonser, se (9)⁸.

- (8) Den 7 besökte Hertiginnan af Parma, i sällskap med Drottningen, åtskilliga kyrkor, bland andra den, der hittebarnen **bruka inläggas**.
(Stockholmsposten 1784-01-22)
- (9) I tjenst åstundas en trogen och någorlunda i matlagning förfaren samt gladlynt och renlig Piga, uti et Hushåll af tvåanne Personer, hwarest tjensten ej **brukar tilträdas** förr än den 5 October, emedan Herrskapet är där til på Landet vistande;
(Dagligt Allehanda 1797-08-14 sid. 7)

Under de första decennierna av 1800-talet dyker konstruktionen även upp i Aftonbladet och Post & Inrikes Tidningar, som hade stor spridning:

- (10) måste jag erinna att ett regeringssätt utan konstitution **brukar kallas** despoti eller despotism redan innan Montesqieu
(Aftonbladet 1836-12-20)
- (11) För öfrigt besågo vi likväl [...] allt, som uti främsta rummet **brukar beskådas** af främlingen, som besöker Constantinopel,
(Post & Inrikes 1838-03-05)

Från och med 1850-talet har mönstret med passiv infinitiv etablerat sig och spridits till så gott som alla landsortstidningar. Men det dröjer till slutet av århundradet innan det börjar uppträda i skönlitteratur, se (12) från *Spf*:

- (12) Detta bekräftas ytterligare deraf, att icke något enda skåp öppnats mer än det, hvari penningarne **brukade förvaras**.
(*Anekdoter och småbitar* 1880)

---

8 Jag har korrigerat de OCR-fel som finns i träffarna i *Korp*. Detta underlättas av att det är enkelt att kontrollera exemplen mot KB:s faksimil. Se även Hjortstam (2018) för exempel på hur man kan undvika vissa OCR-genererade problem.

2.2. Exemplet *hinna*

Utvecklingen hos hjälpverbet *hinna* (ej undersökt av Bylin) liknar den hos *bruka*. Det tidigaste exemplet med passiv infinitiv som jag har hittat är från förarbetena till 1734 års lag, se (13).⁹

- (13) den nya lagens nödvändighet och detta grannlaga måhlets widlyftighet, som för riksdagens snart instundande slut icke behörigen **hinner skiärskådas** och **afgiöras**.

Under 1800-talet blir *hinna* med passiv infinitiv mycket vanligt med nästan 50 000 träffar i *Kubhist*². Två exempel visas i (14).

- (14) a. Jag måste djupt beklaga att stridigheterna mellan Holland och Belgien ännu icke **hunnit biläggas**. (Aftonbladet 1834)
 b. men der stupade han och blef liggande i sitt blod till dess läkare **hann anskaffas** (Aftonbladet 1832)

Det första exemplet i *Spf* är från 1840, men konstruktionen blir inte vanlig i skönlitteratur förrän mot slutet av århundradet.

- (15) a. men anslaget hade ej **hunnit fullbordas** (*Morianen* 1840)
 b. utan äfven ingifvit fostersonen samma böjelser, hvilka ej **hunnit mildras** af umgänget i skolan. (*Krook Figurer och händelser* 1880)

Andra frekventa aspektuella verb som *fortsätta* och *sluta* börjar däremot inte användas med passiv infinitiv förrän mot slutet av 1900-talet enligt Bylins (2013) undersökning. Hon visar också att möjligheten att uppträda med passiv infinitiv utmärker det sista skedet i hjälpverbiseringsprocessen (se Figur 14, s. 180f.).

9 Enligt SAG (2:542 Schema 6) uppfyller inte *hinna* aktiv ≈ passiv-testet. De flesta exempel jag hittat kan dock skrivas om i aktiv form med ungefär samma betydelse: (14b) ≈ *till dess man hann anskaffa läkare*.

3. Kontrollverb med passiv infinitiv

Ungefär samtidigt som *bruka*, *börja* och *hinna* började användas med passiv infinitiv, dyker även *söka* och *försöka* upp i konstruktionen, se (16).

- (16) a. Säkra underrättelser *söka erhållas* om fiendens ställning
(Post & Inrikes 1807)
- b. Den allmänna uppmärksamhet, som under riksdagen *försökte* *fästas* vid Ständernes beslut, ...
(Aftonbladet 1836)
- c. Ett beslag på åtskilliga waror, som *försökt insmuglas* bland Preussiske Ministern de St Simons effekter, har väckt uppmärksamhet.
(Jönköpingsbladet 1850)

Detta är intressant eftersom verben *söka* och *försöka* inte uppvisar de andra tecknen på att vara hjälpverb som anfördes ovan. De kan inte användas med inanimat eller expletivt subjekt:

- (17) a. *Utbrott av tårar *försökte* följa på sinnesrörelsen.
b. *Det *försökte* regna i går.

Dessa verb brukar kallas *kontrollverb*. De utmärks av att matrisverbets subjekt är koreferent med (*kontrollerar*) infinitivkomplementets underförstådda subjekt, angivet som PRO i (18a). Vidare konstrueras de inte med finit sats, (18b), och det infinita verbet måste vara *kontrollerbart*, (18c) (Lyngfelt 2002; Zaenen 1993).

- (18) a. Vi₁ försöker [PRO₁ öppna dörren.]
b. *Vi försöker [_{CP} att de öppnar dörren.]
c. *Vi försöker ha blå ögon.

Men de inanimata subjekten i (16) kan inte sägas kontrollera handlingen i infinitivkomplementet. Exemplet tolkas i stället som att det förekommer försök att erhålla säkra underrättelser, fästa uppmärksamhet osv. utan att det anges vem som försöker. Exemplet kan också parafraseras med ett obestämt *man*: man söker erhålla underrättelser, fästa uppmärksamhet osv. I några enstaka exempel är agenten utsatt:

- (19) En falsk 5 riksdalerssedel [...] har af en nu arresterad bonddräng försökt utprånglas (Jönköpingsbladet 1866)

Även om de flesta exemplen har inanimata subjekt förekommer det att subjektet är animat, som i (20).

- (20) Däraf följer dock icke att alla, huller om buller, må försöka tvingas att gifta sig. (Kalmar 1908)

Det framgår av sammanhanget att det är någon annan som försöker tvinga 'alla att gifta sig' (jfr även (14b) ovan). Sökning på *försöka* med passiv infinitiv i *Kubhist2* gav 44 träffar + 15 dubletter (samma exempel i flera tidningar), de flesta med inanimata subjekt.

Ett annat kontrollverb som tidigt kom att används med passiv infinitiv är *våga*:

- (21) a. Men at lika orimmeliga tvister ännu våga yppas under den uplystaste Regering [...] (Kjellgren 1784)¹⁰
 b. ... fortsatte den [=ballongen] att stiga ännu hastigare, utan att någon gas vågade utsläppas (Post & Inrikes 1851)

Att konstruktionen förekommer har uppmärksamats av tidigare språkforskare. Wessén (1965:169) noterar att "[p]assivkonstruktionernas utveckling har medfört en viss allmän förskjutning i den syntaktiska subjektskategorien" vilket han illustrerar med exempel på passiverat indirekt objekt (*han blev hjälpt*) och prepositionspassiv (*Något tälte hon skrattas åt*) samt exemplet i (22), dock utan att karaktärisera konstruktionen närmare.

- (22) Formen *kultint* skall här söka förklaras på samma sätt. (1949)¹¹
 jfr Jag skall här söka förklara ...

Wellander (1973, 147) tar upp exemplet i (23) och uppmanar läsaren att använda aktiv form:

10 Afhandling om Näringsstvánget i gemen och Skrán i synnerhet, Prosaskrifter 1784 s. 402.

11 Exemplet är hämtat från en artikel om Rökstenen av runforskaren E. Salberger.

(23) Dessa motgångar får inte försöka döljas.

Skriv *Försök inte dölja dessa motgångar!*

Kontrollverb med passiv infinitiv har aldrig blivit särskilt vanligt. En sökning i de moderna korpusarna i *Korpus* (2,1 miljarder ord) gav cirka 400 träffar, varav några visas i (24).

(24) a. Nu ska lasten **försöka bärgas**. (GP 2004)

b. Den bär tydliga spår av att ha **försökt strimlas** i en dokumentförstörare. (Bloggmix 2010)

c. [...] föreskrifter om att offer för trafikolyckor i första hand skall **försöka stabiliseras** på plats. (Hufvudstadsbladet 1998)

De flesta träffarna återfanns i svenska och finländska tidningar och i bloggtext. Ett tecken på att konstruktionen likväl vunnit insteg i formell skrift är att den förekommer i lagtext:

(25) [...] att anta att penningtvätt [...] har ägt rum eller har **försökt genomföras** [...] (Svensk författningssamling 2010)

3.1. *försök-s* med passiv infinitiv

De exempel vi sett ovan har alla haft aktiva former av *försöka*. Under 1800-talet börjar också passiva former av *försöka* med passiv infinitiv dyka upp, se (26).¹²

(26) a. att harmonien på åtskilliga ställen **försökts omläggas**. (Aftonbladet 1850)

b. Att saken **försökts hållas** hemlig och barnlikt qwarhållits hemma i öfwer 14 dagar. (Kalmar 1883)

De flesta av de 14 exempel jag hittat från 1800-talet är med naket infinitiv, som i (26), men även utsatt infinitivmärke förekommer, som i (27).

¹² I *Kubhist2* finns även ett fåtal exempel med *vågas*: de millioner som **vågas vinnas** eller förloras (Aftonbladet 1882)

- (27) a. att skadan genast skulle **försökas** att **botas** (Kalmar 1865)
 b. Små tal **försöktes** att **hållas** både af Bergkvist och Lundberg.
 (Wernberg *Huset i skogsbyn* 1898)

Passiva former av *försöka* förekommer så gott som enbart när även det infinita verbet är passivt. Varianter som i (28) låter onaturliga:

- (28) a. *att saken **försöktes hålla** hemlig
 b. *Små tal **försöktes** att **hålla** både af Bergkvist och Lundberg.

Det förefaller alltså som den passiva infinitiven kan ”smitta av sig” på matrisverbet. Detta verkar vara optionellt och leder till variation. Samma notis kan alltså återges med såväl aktivt som passivt *försöka*, vilket visas i (29).

- (29) a. medan andra intogo en försvarställning på backen; denna **försöktes stormas** af befäl, som dock tillbakaslogs.
 (Aftonbladet 1873-08-25)
 b. denna **försökte stormas** af befäl,

Den tidigaste notisen i Aftonbladet har passivt *försöktes* och denna formulering återfinns i Borås Tidning, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och Kalmar, medan Norrländska Korrespondenten och Norrköpings Tidningar väljer den aktiva versionen. I några fall uppträder variation i samma tidning:

- (30) a. denna **försöktes stormas** af befäl,
 (Stockholms Dagblad 1873-08-25)
 b. denna **försökte stormas** af befälet,
 (Stockholms Dagblad 1873-09-04)

Konstruktionen med passivt *försöka* med passiv infinitiv förekommer fortfarande i dag, särskilt i informell text:

- (31) a. anledningen till att inte många vet så mycket om detta är för att det **försöks tystas** ner (Bloggmix 2009)
 b. Snabbare spår vet jag knappt om någonsin **försökts byggas** (Bloggmix 2009)

Wellander (1973:147) noterar exemplet i (32) och avråder från det skrivsättet:

- (32) Saken har försökts att tystas ner.
Skriv *Man har försökt att tysta ner saken.*

Även hjälpverben *bruka* och *hinna* används ibland i *s*-form. Aktiva former är klart vanligast, men *brukas* och *hinnas* förekommer när infinitivkomplementet är passivt. I *Kubhist*² förekommer ett tiotal exempel med vardera verb, se (33).

- (33) a. en behandling som **brukas användas** mot vagabonder
(Aftonbladet 1850)
b. tilldess sommartinget derstädes **hinnes afslutas**
(Jönköpingsbladet 1850)

Hur har då detta bruk med passivt förstaverb uppkommit? En möjlig förklaring är att verben påverkats av hjälp verbet *behöva*.

3.2. ”Dubbel” passiv

Verbet *behöva* används både som ett transitivt huvudverb och som hjälpverb. Som transitivt verb kombineras det med objekt, se (34a), och som hjälpverb med en naken infinitivfras, se (34b), och kan ta ett inanimat subjekt, se (34c).

- (34) a. Vi behöver regn.
b. Vi behöver undersöka det här närmare.
c. Det här behöver stå kvar.

Verbet *behöva* uppfyller övriga kriterier för hjälpverb; det konstrueras med expletivt subjekt, som i (35a), och exemplet med passiv infinitiv i (35b) betyder (ungefär) detsamma som den aktiva satsen i (34b) (aktiv ≈ passiv).

- (35) a. Det behöver regna.
b. Det här **behöver undersökas** närmare.

I (35b) kan *behöver* ersättas med *behövs*, se (36a), men detta är inte möjligt om infinitivkomplementet är aktivt, som i (34c).

- (36) a. Det här **behövs undersökas** närmare.
 b. *Det här **behövs stå kvar**.

I litteraturen kallas exempel som i (36a) ofta *dubbel passiv* även om detta är något missvisande.¹³ I likhet med SAG (2:556f.) ser jag *behövas* som ett deponensverb eftersom det inte förutsätter att någon framkallar aktionen och inte heller kan ta agentadverbial:

- (37) a. Det behövs regn.
 b. *Det behövs regn av oss.

Variationen mellan aktivt och passivt *behöfva* fanns redan på 1500-talet, se exemplen i (38) från Falk m.fl. (u.u.).

- (38) a. Sedhan begynte konung Eric achta hwad som här i rikit **behöffde bothas och bettras**, (Petri *En Svensk Cröneka* 56, 1530-talet)
 b. Om några brister på färde ära [...] kunna the wel warda botade med mindre än ath slijkt vbestond (dvs. *oroligheter*) **behöffues företaghas**.
 (G I:s reg 7: 320, 1531; SAOB ”numera bl. hvard.”)

Exempel finns sedan under hela den nysvenska perioden. I (39) ges några exempel från 1800-talet som visar på variation mellan *behöfvas* och *behöfva*:

- (39) a. Statsverkets utgifter borde icke **behöfvas definieras** i ett reglemente för Riksgäldskontoret. (Aftonbladet 1835)
 b. ett ord som ej **behöfver definieras** emedan dess betydelse är fullkomligt begriplig (Aftonbladet 1867)

13 Se Julien & Lødrup (2013), Lødrup (2014, inskickat) och Engdahl (2024) för diskussion av denna konstruktion i norska och svenska. *Språkriktighetsboken* (2005:278–282) avråder från att använda dubbel passiv i skrift. Konstruktionen tas inte upp i efterföljaren *Språkrådet rekommenderar* (2023).

I (40) visas ett subjektslöst opersonligt exempel med lokativt *här* (se vidare Falk 1993:294ff.).¹⁴

- (40) Men traditionen lägger makten hos perukerna – här **behöfves** *sopas* för att få enväldet rent – och Herkules står i stallet, men har ingen kvast.

(Struensee. II. *På höjderna* 1899)

En intressant aspekt på dessa ”dubbla” passiver är att infinitiven måste vara en genuin passiv. Medan det finns ett sjuttioal exempel med aktivt *behöfva* följt av deponentiellt *finnas* i *Kubhist*², som i (41), finns det inga exempel med *behöfvas finnas*.

- (41) ... annalkandet af en bättre tid då icke ens några prygelstraff mera **behöfva finnas** (Aftonbladet 1844)

Inte heller reciprokt använda verb som *mötas* och *träffas* uppträder med *s*-former av *behöva*, däremot finns flera exempel med aktivt verb som i (42).

- (42) Stockholm blir den medelpunkt der frånvarande och hemmavarande militärer **behöfva mötas** i flera ekonomiska afseenden (Aftonbladet 1855)

Detta fortlever i dagens svenska. Medan *behöver finnas* är ganska vanligt (över 200 förekomster i ett urval moderna texter på 650 miljoner ord) hittade jag bara två exempel med *behövs finnas*, båda med expletivt subjekt, vilket troligen spelar in; *det behövs* har blivit en fast modal konstruktion. Ett exempel visas i (43).

- (43) En av delarna vi har kommit fram till är att det **behövs finnas** ett mot-tagningsrum för smittade patienter, (SVT Nyheter 2014)

¹⁴ Endast ett par exempel med *behöfves* och aktiv infinitiv har hittats, då med expletivt subjekt. Detta kan vara underförstått, som i (ii).

(i) Detta gröpe är så fint som det **behöfves vara** till utfordring åt mjölkkor och hästar. (Aftonbladet 1875)

(ii) Med en orolig och ränkfull sidoarfvinge, **behöfves hafva** ögonen öppna. (*Morianen* del 2, 1840)

Det fanns inga exempel på *behövs mötas/träffas* i samma korpusurval och för mig låter denna kombination märklig. Det verkar alltså som det andra verbet i så kallad ”dubbel” passiv helst ska vara en passiv infinitiv, inte vilket som helst verb i *s*-form, medan *behövas* bör analyseras som depomens och inte som en passiv form, se (37). Detta skulle betyda att beteckningen ”dubbel passiv” är vilseledande eftersom endast det andra verbet är passivt. Viktigare för språkbrukarna är troligen mönstret *V-s V-s* vilket även kan ha blivit ett möjligt mönster för passivt *försök-s V-s*. En kvarstående skillnad är dock att *försöka* inte har utvecklat de andra hjälpverbs-egenskaperna att ta inanimata och expletiva subjekt, som i (17).

4. Avslutning

Med hjälp av de stora korpusarna *Kubhist2* och *Svensk prosafiktio*n har jag kunnat följa hur användningen av passiv infinitiv ökar under 1800-talet. Som Bylin (2013) visat uppträder de aspektuella hjälpverben *börja* och *bruka* allt oftare med passivt komplement och detta gäller även *hinna*. Förutom dessa verb, som uppvisar andra tecken på hjälpverbisering, börjar kontrollverb som *försöka*, *söka* och *våga* också att konstrueras med passiv infinitiv. För alla verben gäller att de första exemplen uppträder i tidningar som gavs ut i Stockholm. Spridningen till andra städer går att följa decennium för decennium i *Kubhist2*. Undersökningarna i *Spf* visar att mönstren inte blev vanliga i skönlitteratur förrän cirka 50 år senare.

Mina korpusundersökningar visar också att det förekom en hel del variation mellan aktiva och passiva förstaverb när infinitivkomplementet var passivt. Denna variation tyder på att skribenterna ofta var osäkra på vilken form, aktiv eller passiv, som skulle användas. Intressant nog kvarstår samma variation i dagens informella texter. Beträffande utvecklingen av *det behövs* till en modal konstruktion vore ytterligare undersökningar på sin plats.

Käll- och litteraturförteckning

Digitala källor

Korp < <https://spraakbanken.gu.se/korp>

Kubhist2 < <https://spraakbanken.gu.se/resurser/kubhist2>>

Svensk prosafiktion 1800–1900 <<https://spraakbanken.gu.se/resurser/spf>>

Övrig litteratur

- Allardt-Ljunggren, Barbro 1997. *Några aspekter av verbgruppen i äldre nysvenska*. Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Bylin, Maria 2013. *Aspektuella hjälpverb i svenskan*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 58.) Stockholm: Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet.
- Engdahl, Elisabet 2024. Passive with control and raising in mainland Scandinavian. *Nordic Journal of Linguistics* 47:1, 1–47. <<https://doi:10.1017/S0332586522000087>>
- Falk, Cecilia, Maria Bylin, Elisabet Engdahl & Ida Larsson u.u. Kapitel 9 Hjälpverb. I: Cecilia Falk & Lars-Olof Delsing *Svensk syntaxhistoria*. Gustafsson, Karl Erik & Per Rydén (red.) 2001. *Den svenska pressens historia I–IV*. Stockholm: Ekerlid.
- Hjortstam, Klas 2018. Att söka i Korp med CQP och Regexp – en introduktion. (Meijerbergs institut för svensk ordforskning.) Göteborg: Göteborgs universitet. <<https://www.gu.se/svenska-spraket/meijerbergs-institut>>
- Håkansson, David 2022. Hur har passiven förändrats? Om valet av passivform och framväxten av passivt supinum i 1800-talets svenska. Föredrag vid *Svenska språkets historia* 16, Lund.
- Julien, Marit & Helge Lødrup 2013. Dobbelt passiv og beslektede konstruksjoner i skandinavisk. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 31:2, 221–246.
- Kirri, Arto 1975. *Studier över passivkonstruktionen i nysvenskt skriftspråk*. Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Lilljegen, Joakim 2018. Introduktion till Språkbankens historiska material i Korp. (Meijerbergs institut för svensk ordforskning). Göteborg: Göteborgs universitet. <<https://www.gu.se/svenska-spraket/meijerbergs-institut>>
- Lyngfelt, Benjamin 2002. *Kontroll i svenskan. Den optimala tolkningen av infinitivers tankesubjekt*. (Nordistica Gothoburgensia 25.) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Lødrup, Helge 2014. Long passives in Norwegian: Evidence for complex predicates. *Nordic Journal of Linguistics* 37:3, 367–391.

- Lødrup, Helge inskickat. The need for restructuring with Norwegian 'need'. Universitetet i Oslo.
- Sundman, Marketta 1983. Svenska modalverb – ett kontinuum från hjälpverb till huvudverb? I: Erik Andersson, Mirja Saari & Peter Slotte (utg.), *Struktur och variation. Festskrift till Bengt Loman*. Åbo: Åbo Akademi, 321–334.
- Språkriktighetsboken* 2005. Svenska språknämnden: Norstedts Akademiska.
- Språkrådet rekommenderar. Perspektiv, metoder och avvägningar i språkriktighetsfrågor* 2023. Red. Maria Bylin & Björn Melander. Institutet för språk och folkminnen. <<https://www.isof.se/lar-dig-mer/publikationer/publikationer/2023-01-13-sprakradet-rekommenderar>>
- Teleman, Ulf 1993. Var går gränsen mellan huvudverb och hjälpverb? I: Anders Holmberg & Kent Larsson (utg.), *Svenskans beskrivning 20*. Lund: Lund University Press, 360–369.
- Wellander, Erik 1973. *Riktig svenska*. 4 uppl. Stockholm: Esselte Studium.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Zaenen, Annie 1993. Unaccusativity in Dutch: Integrating syntax and lexical semantics. In: James Pustejovsky (ed.), *Semantics and the lexicon*. Dordrecht: Kluwer, 129–161.

Språket i rummet – IKEA-katalogens kök under 60 år

Karin Helgesson & Lena Rogström

1. Inledning och syfte

IKEA-katalogen gavs ut i tryck mellan 1950 och 2021 och blev under dessa drygt 70 år en institution i sig i fråga om kommersiellt publicerat textmaterial från ett enskilt företag. Ihop med telefon- och postorderkataloger fick den en given plats i svenska hem, och har därmed ”en central plats i svensk sakprosa-historia” (Josephson 2003:281). IKEA-katalogen har skapat relationer med de flesta av Sveriges invånare, och vi antar, liksom forskarna i projektet Sakprosa (Englund & Ledin 2003:18), att mycket lästa texter kan ha varit betydelsefulla såväl för språkets utveckling som för människors tänkande och handlande. IKEA-katalogens välavgränsade tidsmässiga utgivning tillsammans med dess stora spridning gör den intressant för en språklig undersökning av sociohistoriskt slag där man kan studera hur språkbruket påverkats av det omgivande samhällets förändring och normsystem (se Teleman 2008; Englund & Svensson 2003:68f.).

Syftet med vår undersökning är att undersöka hur IKEA med språkliga verktyg kommunicerar sitt varumärke under perioden 1960–2021 i sina kataloger. Vi ställer upp tre forskningsfrågor som en utgångspunkt i undersökningen av syftet:

1. Hur konstruerar IKEA bilden av sina produkter?
2. Hur konstrueras den ideala kunden?
3. Hur konstrueras relationen mellan IKEA och kunden?

Det begränsade utrymmet medger enbart en mindre studie och vårt val är IKEA-katalogens texter om kök. Liksom Ledin & Machin (2018) anser

vi att köket är välvalt som studieobjekt genom att svenskens förändrade livsstil och ekonomiska villkor under katalogens livstid i hög grad verkar kunna kopplas till just detta rums utveckling (Ledin & Machin 2018:127).

2. Tidigare forskning, teoretiskt ramverk samt använda begrepp

Hultén m.fl. (2003:274) menar att sakprosans utveckling sker i relation till dess brukare och det samhälle i vilket den tillkommer och används. Deras analys av en text ur Åhlén & Holms jubileumskatalog från 1909 är ett exempel på detta. Att även IKEA-katalogen följer samhällsdiskursens utveckling från folkhem till individualism visas i Ledin & Machin (2018, 2019). De genomför en multimodal analys av kommunikationen om kök i IKEA-katalogen mellan 1975–2016 i syfte att visa hur ett nytt visuellt språk växer fram och legitimerar en nyliberal ideologi (jfr van Leeuwen 2008). I detta språk skapas främst sammanhangen i den visuella designen, och på det sättet gestaltas de nyliberala värdena i form av individualisering, flexibilitet och marknadsanpassning (Fairclough 1992) som Ledin & Machin vill peka på (2018:140).

IKEA-katalogens verbalspråk har analyserats av Norrby & Hajek (2011) som kartlägger hur olika språkområden förhållit sig till IKEA:s tidiga introduktion av *du*-tilltal i sina kataloger och hur detta har överstatts. I övrigt har språket i IKEA-katalogen inte studerats i någon större utsträckning. Det kommersiella annonsspråkets utveckling har dock undersökts mer ingående (se Lötmarker & Wendt 2009 för en genomgång), och dessa undersökningar kan till viss del belysa enskilda drag också i IKEA:s katalogtext.

Den teoretiska ram vi utgår från är *kritisk diskursanalys*. Enligt Fairclough (1992:87) kännetecknas teorin av uppfattningen att det pågår en maktkamp mellan olika ideologier i ett samhälle och att de mest framgångsrika ideologierna i en given tid är de som uppfattas som självklara. Fairclough (2015:78) beskriver hur det i mediatexter konstrueras ett idealt subjekt som texterna riktar sig till och detta subjekt instämmer i de påståenden och värderingar som texten uttrycker som förgivettagna och naturliga. I en analys av annonstexter visar Fairclough (2015:202–210) hur en fiktiv relation kan skapas mellan avsändare och läsare genom

att det ideala subjektet tilltalas med *du*. Genom det intryck av produkterna som annonser bygger upp skapas en bild av en modern och eftersträvansvärd livsstil för läsaren. Vi utgår därför, i likhet med Ledin och Machin (2018), från Faircloughs kritiska diskursanalys av hur annonser verkar ideologiskt (Fairclough 2015), genom att dessa kan bygga relationer mellan avsändare och läsare samt konstruera positiva bilder av den produkt som annonseras. Samtidigt konstruerar annonsen också bilder av fiktiva konsumenter som den konkreta konsumenten kan identifiera sig med (2015:202–210).

3. Material och metodval

IKEA-katalogens texter är inte regelrätta annonser, men katalogen är i många avseenden en kommersiell text med syfte att sälja IKEA:s produkter. Katalogen kan därför jämföras med en annonstext. Företaget startades dessutom som ett postorder-företag <www.ikeamuseum.com_a> och man kan se liknande drag mellan IKEA-katalogen och Åhlén & Holms postorderkatalog. Båda katalogerna innehåller vad man kan kalla *varutext* (Hultén m. fl. 2003:284) vars syfte är att beskriva varan så objektivt och faktabaserat som möjligt. Varutexterna analyseras inte i vår undersökning. Katalogen innehåller dock en mer vinklad text som har till syfte att sälja varan, något vi kallar *säljtext* (a.a.). Denna utgör vår huvudsakliga analys-text. IKEA-katalogen har också *bildtext* (a.a.) som kommenterar innehållet i illustrationer, och bildtexten analyseras i de fall den inte bara består av ren varuinformation.

Vårt material är hämtat från de digitaliserade IKEA-kataloger (1950–2021) som finns tillgängliga på <www.ikeamuseum.com_b>. För att få ett hanterligt material läste vi igenom katalogernas innehåll om kök och valde därefter ut tre kataloger från 1961, 1991 och 2021 som vi studerade närmare. Dessa valdes för att de representerar 60 år av IKEA:s katalogutgivning och därmed kan ge ett historiskt perspektiv. Specifika köksmöbler i form av bord plus matchande stolar introducerades i katalogen 1957 och säljtexterna för dessa var i princip identiska under flera år. År 1961 finns det dock något fler möbler att välja på vilket också innebär att texterna är något fler. Enligt Pettersson (1974:139) uppvisar dessutom annonstexter från 1960-talet en förskjutning av fokus från varan till konsumenten, vilket kan ha betydelse för oss. Katalogen från 2021 är den sista som trycktes och 1991 års katalog hamnar tidsmässigt mitt emel-

lan den första och den sista, och är dessutom tillkommen i ett tidevarv då ”livsstilsköket” börjar introduceras (Ledin & Machin 2018:127).

Urvalet av material utgår således från en övergripande innehållsanalys i syfte att ta fram ett specifikt analysmaterial med jämn spridning över tid. Säljtexterna och bildtexterna i de tre katalogerna har därefter skrivits in digitalt för att förenkla den lexikaliska undersökningen (se tabell 1 för en översikt). Med *ord* avses här den teckenkombination som står mellan två mellanslag i texten, såsom *kök*. I vår undersökning använder vi oss också av *lexikaliska enheter* som kan bestå av flera ord som tillsammans utgör en semantisk enhet, exempelvis *välordnat kök*.

Undersökningsmetoden grundas i en textanalys som tar sin utgångspunkt i de *idéer* som framkommer i IKEA:s värderingar som beskrivs på hemsidan <www.ikea.com>. Utöver de två tydliga idéer som IKEA själva för fram och beskriver, *låga priser* och *bra kvalitet*, har vi valt ut ytterligare tre teman som framkommer i katalogerna till grund för undersökningen: *familjen*, *klimatet* och *traditioner*. Dessa teman kontextualiseras i IKEA:s kataloger på olika sätt och framstår därmed som viktiga för företaget även om de inte tas upp i anslutning till företagets värderingar. Utifrån dessa idéer och teman har vi upprättat fem BEGREPP (som anges med kapitäl), vilka vi kallat: SPARSAMHET, KVALITET, FAMILJ, KLIMAT och TRADITION. Dessa fem centrala begrepp bildar underlag för den lexikaliska undersökningen av hur varorna beskrivs (forskningsfråga 1) men är också kopplade till de övriga forskningsfrågorna. Som i all kritisk diskursanalys bygger metoden på ett visst mått av subjektiva ställningstaganden, varför vi försöker ge många exempel för att belysa vår analys.

För att kunna besvara forskningsfråga 1 (*Hur konstruerar IKEA bilden av sina produkter?*) klarlägger vi textens huvudsakliga perspektiv i fråga om textuell tyngdpunkt mellan ren produktinformation och vilka värden produkten besitter. Vi utnyttjar de fem begreppen för att med hjälp av en lexikalisk analys kunna se hur varorna beskrivs över tid.

I forskningsfråga 2 (*Hur konstrueras den ideala kunden?*) används metoden på motsvarande sätt men med kunden i fokus utifrån Faircloughs teorier om det ideala subjektet. Här försöker vi se hur IKEA:s självbild speglas i den ideala kunden genom att undersöka vad kunden förväntas uppskatta under de olika decennierna. Fråga 1 och 2 hänger därmed tätt samman, men vi menar att återspeglingsen ur kundens synvinkel är mer subtil och oftare anspelar på kundens individuella kun-

skapsvärldar, uppfattningar och känslor jämfört med de mer faktiska och tydligt säljande uttryck som karakteriserar IKEA:s beskrivningar av sina varor. I det som IKEA poängterar som positivt och attraktivt speglas en bild av en kund som förväntas uppskatta de normer och värderingar som uttrycks i katalogtexten. Exempelvis kan SPARSAMHET uttryckas med att något är *billigt* eller att man *håller en budget*. Genom att relatera IKEA:s antagna centrala begrepp till olika lexikaliska uttryck som uttrycker kundens förmenta önskemål, kunskap och värderingar kan vi således se hur IKEA:s framväxande lansering av sina kök återspeglas i konstruktionen av den ideala kunden.

I forskningsfråga 3 (*Hur konstrueras relationen mellan IKEA och kunden?*) läggs mer fokus på språkliga uttryck som syftar till att etablera en relation till den tänkta kunden, dvs. läsaren. Vi undersöker här om det går att se någon tendens till olika förskjutningar mellan påståenden, frågor, uppmaningar, retoriska och direkta frågor över tid (jfr Pettersson 1974:70f.). Också fördelningen av tilltal och omtal (*du, vi, familjen*) är här av större intresse genom att det kan visa vilken relation IKEA vill ha till kunden, liksom om de *vi* som används inkluderar eller exkluderar kunden (jfr Karlsson 2004).

4. Undersökningen

Att köket får en allt viktigare roll framgår redan av kökssidornas placering i katalogerna. I de äldre katalogerna är beskrivningarna av köket placerade långt bak, men får allt eftersom en mer framträdande placering (se tabell 1). I 2021 års katalog är köksinformationen uppdelad på flera ställen där en del kökssidor rentav inleder katalogen. Vi tolkar detta som att köket dels tilldrar sig allt större intresse, dels får en mer framträdande plats i katalogen för att skapa än mer intresse. På så sätt kan IKEA utnyttja köket både som medel och mål för sin försäljning.

TABELL 1. *Kökssidornas placering i de olika katalogerna mellan 1961 och 2021.*

Årtal	Vilken sida finns köket på?	Hur många sidor är beskrivningen?	Av hur många sidor?	Antal ordförekomster per katalog
1961	138	2 (ett uppslag)	180 (1,1 %)	620
1971	159	2 (ett uppslag)	196 (1,0 %)	519
1981	155	6 (3 uppslag)	228 (2,6 %)	705
1991	212	12 (6 uppslag)	336 (3,5 %)	433
2001	134	16 (8 uppslag)	378 (4,2 %)	1619
2011	108	28 (14 uppslag)	386 (7,2 %)	607
2021	23	Ca 10 sidor; 5 sammanhållna	231 (4,3 %)	1129

Av tabellen kan man utläsa att antalet sidor som beskriver köket ökar konstant fram till 2021, samt att placeringen av informationen kommer tidigare i katalogen. 2021 ändras bilden något genom att det direkta fokuset på köket minskar i antal sidor och att dessa fördelas över katalogen som är mycket tunnare än tidigare. Antalet ord är däremot högt, vilket kan förklaras med att varorna oftare beskrivs i säljtexten och inte i separata delar med varutext, som i 1991 katalog t.ex.

4.1. 1961 års katalog

Den första katalog som vi undersöker är från 1961. I denna katalog ligger det största fokuset på produkternas KVALITET vilket bl.a. framgår i ordet *kvalitetsmöbel*. Fokuset på KVALITET syns genom att ett mycket stort antal träslag och andra tillverkningsmaterial nämns tillsammans med tillverknings sätt som ger detaljerade upplysningar om hur möblerna är tillverkade. I den lexikaliska analysen framgår tydligt att IKEA vill skapa en bild av företaget som pålitliga säljare av rejäla möbler med hög hantverksmässig kvalitet. I jämförelse med de andra katalogerna är 1961 års katalog starkt detaljerad vad gäller angivandet av olika material där traditionella träslag som *björk*, *bok*, *teak* och *rödbok* lyfts fram, men också mer moderna material som *plast* och *stål*. Att möblerna är ordentligt tillverkade framgår genom att de har *kraftiga stålben* och att *underredena* är *välarbetade*. Perstorpsplattan har *smäckra kantlistade skivor*. Hantverksmässig kunskap visas i facktermer som *brännlackerat*, *fanerad*, *formpressad*, *kantlistad*, *linnepressad* och *metallsarg*. Kva-

liteten visat sig också i att möblerna är praktiska och funktionella i det lilla hemmet. Ord som *hopfällbar, lättplacerat, monterbar* och *utdragbart* används ihop med ord som betecknar den höga kvaliteten: *hållbar, kvalitetsmöbel, rejäl, slitstark* och *välarbetat*. De andra centrala begreppen kommer till mindre uttryck. SPARSAMHET syns egentligen endast på två ställen i texten: substantivet *sparfynd* och verbet *spara* i en absolut användning: *ni sparar rejält*. FAMILJ representeras av *husmor* och *den växande unga familjen* och KLIMAT kommer inte till uttryck alls i 1961 års katalog. Det finns heller inga konkreta uttryck för TRADITION i 1961 års katalog, men man kan ana att IKEA ändå vill anknyta till den tradition av möbeltillverkning som Småland är förknippat med och som IKEA nu för vidare i industriell skala.

Som en återspeglning av de kvalitativt tillverkade möblerna antar vi att IKEA vill spegla kunden i hans kunskap om hantverksskicklighet samt höga krav på material och finish. Kunden gillar både det praktiska och vackra och är därtill ekonomiskt sinnad. Ord som *förstklassig, omtyckt, oöm, smäcker, modern, trevlig, trivsamt, rejäl* och *sparfynd* speglar kundens tycke och smak. Kunden antas vilja ha möbler av hög hantverksmässig kvalitet som samtidigt är moderna och funktionella. Kunden är i huvudsak en kvinna, som omtalas som *husmor* och *Ni/ni* både i singularis och pluralis. Här återspeglas en traditionell syn på köket som kvinnans domäner.

Relationen till kunden präglas av negativ artighet, det vill säga att man skapar distans och respekt i stället för närhet och samhörighet, vilket kännetecknar positiv artighet (se Brown & Levinson 1987). Tonen är distanserad och hövlig. Man kan säga att IKEA intar rollen som den servile säljaren som inte tränger sig på utan låter varorna tala för sig själva. *Den trevliga Brava-stolen, som har monterbara ben, tillverkas av björk och lackeras i grått, olivgrönt, mossgrönt eller blått*. Antydande, agentlösa påståenden som *Köksmöbler av denna typ har blivit mycket omtyckta; En praktisk och trevlig köksmöbel, gjord för det moderna köket samsas med påståenden som hänvisar till auktoritetsargument: Bordets storlek helt i överensstämmelse med förslaget av den avslutade s.k. bordutredningen*¹. I stället för faktaspäckade påståenden används försiktiga och

1 År 1947 framlades SOU (1947:52) om möbler och möbelindustrin. Ett av förslagen som utredningen rekommenderar är att tillsätta ytterligare utredningar i vilka bl.a. möblers olika mått skulle noteras och, antar vi, ligga till grund för en standardisering av mått på olika möbler, i detta fall matbord.

artiga uppmaningar i imperativ: *Lägg märke till det förstklassiga utförandet och de rejäla måtten. Tänk så praktiskt att kunna göra bordet hela 168 cm långt och skjuta in utdragsskivorna under stora skivan. En möbel för stora köket eller matvrån, men den skäms minsann inte för sig i trivsamma allrummet. Rekommenderas.*

Sammanfattningsvis kan man säga att 1961 års katalog framför allt fokuserar IKEA:s idé om att varorna ska ha *bra kvalitet*. Relationen till kunden, som inte är särskilt framträdande i texten, präglas av distans och artighet (jfr Pettersson 1974:139).

4.2. 1991 års katalog

År 1991 har IKEA-katalogen getts ut i 40 år och vi antar därför att IKEA nu har blivit en självklar del av svenskarnas vardag. KVALITET har fortfarande starkt fokus med nya tillägg om att köket genomgått tester: *kvalitetskök är kvalitetstestat med kvalitetstester enligt normer och krav*. Man hänvisar explicit till *Möbelfakta*², som introducerades på 1970-talet och som fortfarande är en garant för kvalitet, något som påminner om 1961 års hänvisning till *bordutredningen*. Kvaliteten syns också i användningen av ord som *hållbart*, *tåligt* och *funktion/funktionellt*. Påståendet *Detaljarbetet är så nära hantverk du någonsin kan komma* ger återklang av den småländska hantverkstraditionen. I motsats till 1961 års katalog, som hade ett uttalat fokus på möblernas tillverkningsmaterial och funktionalitet, är 1991 års katalog mer fokuserad på att övertyga kunden om att det går lätt och smidigt att montera ihop köket själv och att det är av god kvalitet. Katalogen från 1991 har fortsatt fokus på SPARSAMHET, vilket syns i uttryck som *det är en rejäl slant du sparar; spara pengar igen*. I katalogen från 1991 syns begreppet FAMILJ till exempel genom att IKEA tror sig veta att en ekonomisk familj har behov av en plats för drickbackar: *Eller vår utdragslåda som till och med rymmer en läskback*. Tankar om KLIMAT har ännu inte gett sig tillkänna.

Fokuset på kvalitet speglas i en kund som uppskattar det som är *elegant, sobert, nordiskt blont* och ett *hantverk*. Kunden är ändå tillräckligt

2 Möbelfakta är ett bedömningsystem för möbler som skapades på 70-talet av branschorganisationen Trä- och Möbelföretagen (https://www.mobelfakta.se/uploads/files/4051_M%C3%B6belfakta%202.0_2020-01-01.pdf samt <https://sv.wikipedia.org/wiki/M%C3%B6belfakta>).

prismedveten för att hellre köpa IKEA:s omonterade produkter och göra en del av jobbet själv än att köpa dyra, färdiga kök från en annan leverantör. I texten trycks på att kunden *sparar* genom att köpa köket från IKEA, vilket är en skillnad från 1961 års katalog då möblerna i sig var billiga. Detta visar på ett skifte i fokus från varan till kunden, ett skifte som är betydelsefullt om kunden ska förstå att den faktiskt klarar att montera ett helt kök. Kunden antas därmed vara händig och uppskatta sådant som framställs som *fiffighet, finurligt, funktionellt* och med bra *funktion*. Även om kunden är prismedveten börjar det nu ges utrymme för en viss valfrihet genom att IKEA erbjuder *hemtransport*. Men viktigast är *platta paket, omonterat* och *gör det själv*.

I sin relation till kunden framställer sig IKEA i denna katalog närmast som en hjälpsam kompis som gör tillvaron enklare för kunden genom att erbjuda köksinredning i platta paket som är enkla att frakta hem och montera. *Platta, lätthanterliga paket, tydliga monteringsbeskrivningar och finurliga konstruktioner gör jobbet både enkelt och roligt. Så du behöver inte tveka, du kan*. Relationen mellan IKEA och kunden börjar bli förtroelig och IKEA omtalar sig med ett exkluderande *vi* där kunden inte ingår: *Vi vill gärna ge alla råd att välja ett kvalitetskök. Därför säljer vi våra köksskåp omonterade och låter dig ta hand om hemtransport och montering*. Tilltalet till kunden är nu självklart *du* och på gränsen till närgånget när IKEA går in i privatlivet genom att tala om *dina grytor och kastruller*. Men framför allt bjuder IKEA in kunden till dialog genom retoriska frågor och svar: *Strikt modernt, nordiskt blont eller mörkt och sobert? Kommer du till IKEA har du alla möjligheter att sätta din personliga prägel på ditt nya kök*. Den tidigare negativa artigheten från 1961 års katalog är därmed försvunnen och ersatt av en positiv artighet med direkt tilltal och en stark tilltro till kundens kapacitet. Man anar också att den stora valfriheten i kökets utformning förebådar livsstilsköket.

4.3. 2021 års katalog

Katalogen från 2021 avviker påtagligt från de andra studerade katalogerna både med avseende på katalogtexternas placering (se tabell 1) och med beskrivningen av köket. I 2021 års katalog har det skett ett stort skifte i förhållandet mellan de fem begreppen. Här är det FAMILJ som har stort fokus. Köket beskrivs med avseende på olika familjekonstellationers behov. Det är tydligt att IKEA vill återspegla en modern familje-

situation med bonusfamiljer, jämställda tonårsfamiljer och unga barnlösa par som anammat ”compact living”. Varorna beskrivs således utifrån ett familjeperspektiv: *familjevänlig makeover; familjens matbord; familjens vardagsmåltider; mammans studier; mamma älskar pasta; pappa gillar att juica och tallrikarna för barn*. KLIMAT är också ett framträdande begrepp i 2021 års katalog, vilket avspeglar den inriktning som samhällsdiskursen tagit sedan 1991. De familjeanknutna aktiviteter som försiggår i köket kan genomföras med klimatvänliga produkter från IKEA. Varorna betecknas med ord som *energieffektiv, förnybar* och *yteffektiv*, och de bidrar till att skapa ett samhälle som är *resurssmart* och *resursnålt* där *klimatet* skonas genom kundens obefintliga *klimatavtryck*. Ett led i detta är den vegetariska mathållningen som IKEA tillhandahåller i form av *bönfärssås, flerkorn, havregrynsgröt, havremjolk, proteinkälla* och *växtbaserade plantbullar* som alla ingår i en *vardagsmåltid/vardagsmiddag*. De material för möbeltillverkning som kännetecknade 1961 års katalog har nu ersatts av ingredienser till vegetariska maträtter. Det minskade klimatavtrycket märks även i IKEA:s monterbara kök som kunden nu kan *demontera* och ta med sig när den flyttar.

Också det ekonomiska tänkande som tidigare varit av rent pekuniär natur är nu överflyttat till klimatmedvetenhet och sparsamhet med naturens resurser. *Plats, tid och el [...] sparar in på alla tre; spara tid på morgonen, sparar du både tid och disk, spara lite vatten och energi varje dag, det vi sparar tillsammans*. SPARSAMHET har således en något annan betydelse i 2021 års katalog.

Även om verksamheten i köket till viss del har en ny inriktning genom det starka fokuset på KLIMAT knyts verksamheten till TRADITION genom orden *tradition* och *klassisk*, som används flitigt i 2021 års katalog. Här poängteras *traditionellt kök; traditionella köttbullar; traditionell stil; klassiskt kök; klassiska köttbullar* samt den *klassiska stilen i köket*. Naturligtvis är det inte mammas köttbullar som åsyftas, utan IKEA:s. IKEA kan på så sätt ikläda sig rollen både som förälder och förmedlare av klassiska maträtter förknippade med en av föräldrarna. Själva familjekonstellationerna är också ganska traditionellt skildrade genom att de inte avviker från den heterosexuella normen och på så sätt upprätthåller en modern men traditionell syn på FAMILJ.

IKEA:s klimatvänliga fokus återspeglas således starkt i familjen och de individuella beteenden som dess medlemmar uppvisar. Familjen får bära upp både klimatanknutna och traditionella värderingar genom sina

sysslor i köket. IKEA framstår därmed i 2021 års katalog som en miljövän med traditionella värden som värnar familjen i olika konstellationer. *Mamma älskar pasta, pappa gillar att juica frukt och grönsaker medan de två ungdomarna slukar det mesta på familjens matbord, från bönfärs-såsen till havremjölken.* Köket är hjärtat i familjen, men kökets funktion kopplas nu också till olika livsstilar genom rubriken *Simma, surfa, sova, leva* även om matlagning och ätande är fortsatt viktigt: *I den här hörnan är det alltid något på gång – familjens vardagsmåltider, pojkens läxor, mammans studier och stora släktmiddagar.* Kunden reflekteras i detta tänkande som en klimatmedveten person som sparar på jordens resurser, som lagar hälsosam mat och som umgås i köket. Maten kan tillhandahållas av IKEA och är företrädesvis av vegetariskt snitt, gärna plantbullar.

IKEA:s relation till kunden är i 2021 års katalog kompisen, och till viss del också uppfostrarens. Detta kommer till uttryck i form av fiktiva dialoger med kunden. *Vill du dra ner på engångsartiklar i plast? I de här burkarna kan du enkelt packa ner din medhavda mat.* Det snålas inte med uppmaningar om hur man bäst sköter ett resurseffektivt hushåll: *Använd det du har. Att ha mat i frysen är alltid en bra idé.* IKEA:s relation till kunden är nu mycket direkt och uttrycks t.ex. i fråga-svar-form: *Ert kök, var det svårt att planera? – Nej, inte alls.* Familjen tar gemensamma beslut och ägnar sig åt att planera köket tillsammans i enlighet med ett resurssnålt tänkande: *Vi vill inte lägga ner så mycket tid och pengar, så vi valde en färdig kökskombination online som kallas ENHET och monterade ihop den själva.* Kunden tilltalas med *du*, men påfallande är också att IKEA nu räknar sig till familjen genom ett inkluderande *vi*: ... *när man räknar ihop det vi sparar tillsammans.* Språkhandlingarna utgörs av direkta frågor och svar mellan en frågeställare och de fiktiva familjemedlemmar som framträder i texten. Vem frågeställaren är framgår emellertid inte, och det finns därmed utrymme för läsaren att tolka in sig själv som en presumtiv kund som ställer frågor.

4.4. Fokusförskjutningar i materialet

Genom en koppling av innehållet i texterna till de fem centrala begreppen SPARSAMHET, KVALITET, KLIMAT, FAMILJ och TRADITION kan vi dels se vilket fokus de olika katalogerna har, dels vilken förskjutning i fokus som skett.

Endast ett av begreppen, SPARSAMHET, finns explicit representerat i alla tre katalogerna. Att IKEA:s varor är prisvärda har företaget lyckats göra klart över tid, och det behöver inte poängteras ytterligare. I 2021 års katalog är det därför inte det rent ekonomiska sparandet som är i fokus utan den stressade familjen som kan spara tid och minska klimatpåverkan genom IKEA:s hjälp. Att det är viktigt att spara på jordens resurser syns också i valet av andra verb som bara finns i 2021 års katalog: *dra ner på engångsartiklar av plast* och *minska matsvinnet*. Här har fokus alltså flyttat från den personliga ekonomin till det gemensamma klimatet – en fokusförskjutning som följer utvecklingen i samhället och som gör läsaren delaktig i ett för många eftersträvänsvärt levnadssätt där man tar ansvar både för sig själv, sin familj och för allas miljö.

I 1961 års katalog förs kvaliteten fram genom beskrivningar av de material som möblerna är gjorda av. Ordet *plast* är här extra intressant genom att det har fundamentalt olika funktioner i katalogen från 1961 och 2021. I 1961 års katalog betecknar ordet möbelmaterialet plast, *plastbehandlad*, *plastkant*, *plastfötter*, *plastlamina* och *kantlist av plast*. Plast är i denna katalog ett modernt, tåligt och billigt material. I 2021 års katalog förekommer *plast* i två belägg, båda kopplade till ett klimatperspektiv: *Förnybar plast* och *Vill du dra ner på engångsartiklar i plast? Plast* kan alltså sägas symbolisera framtid och modernitet i 1961 års katalog men har 2021 blivit en miljöbov som ska reduceras. I 2021 års katalog nämns inte ordet *kvalitet* explicit, utan här får man anta att begreppet har blivit så starkt förknippat med IKEA:s varor att det inte behöver påpekas särskilt. I 1991 års katalog förs begreppet däremot fram starkt i huvudsak via ord som *Möbelinstitutets kvalitetstester*, *hårda testerna*, *kvalitetstestat*, *kvalitetskök* och *Möbelfakta*. Att begreppet KVALITET i form av tester används i så hög grad om just köket år 1991 kan möjligen kopplas till IKEA som trendsättare och den förestående satsningen på livsstilsköket som tas upp av Ledin & Machin (2018:127).

Familjen förekommer i katalogerna från 1961 och 2021, men inte i 1991 års katalog som i huvudsak fokuserar på det monterbara kökets kvalitet. Bara en praktisk hållare för drickabacken kan indikera att en barnfamilj brukar hålla till i köket. Katalogen från 2021 har störst fokus på FAMILJ med sina nio belägg. De lexikaliska enheter som ryms inom begreppet är alla av traditionellt snitt. Familjen framtonar som en enhet men också som jämställda individer som tilldelas lika mycket plats. Både gemensamma måltider och enskilda aktiviteter ryms i 2021 års kök. I

1961 års katalog noteras den *växande unga familjen* samt *husmor* som uttryck för typiskt traditionella värden. Köket förknippas endast med traditionella kökssysslor som inte beskrivs explicit. Vi ser däremot att FAMILJ och TRADITION kommer till störst uttryck i 2021 års katalog i en starkt föränderlig värld där IKEA:s kök fortfarande erbjuder trygga, kända företeelser (köttbullar, matbord, gemenskap) på ett sätt som är miljöanpassat till en ny, modern livsstil.

5. Slutsatser

Vi har försökt beskriva hur IKEA med språkliga medel etablerar och utvecklar sitt varumärke mellan 1961–2021 genom att studera deras katalogtext om köket över tid. Undersökningen har visat att IKEA på alla tre punkter vi undersökt (varan; konstruktionen av kunden, relationen till kunden) har ändrat fokus över tid på ett sätt som verkar överensstämma med samhällets förändring i stort och de olika ideologier som varit förhärskande under den tid vi undersökt. Från att ha varit en mer traditionellt säljande katalog med annonser för varor har IKEA:s fokus förskjutits till att i stället fokusera de direkta behov som kunden förutsetts ha. Dessa behöver inte alltid vara av praktisk natur utan kan lika gärna vara ett behov av att uppvisa en viss livsstil och vissa värderingar som går att förverkliga via IKEA:s produkter.

Genom att hålla fast vid sina idéer och anpassa dessa i enlighet med tidens förändring kan IKEA, via sin konstruerade bild av kunden i katalogen, vara ett företag i framkant som inte bara anpassar sig till utan troligen också skaffar sig tolkningsföreträde av verkligheten i form av köket som en symbol för en eftersträvt livsstil. På så sätt kan man säga att IKEA de senaste 60 åren gått från att ha varit ett renodlat möbelföretag till att bli en aktör i samhället som både återspeglar, men kanske också driver, frågor som är av stor vikt för samhällets utveckling och utnyttjar dem i kommersiella syften. Genom att IKEA:s katalogtexter kunnat läsas av så många under så lång tid har de påverkat våra värderingar och kanske också det omgivande samhällets förändring och normsystem (se Teleman 2008; Englund & Svensson 2003:68f.). Genom att studera texter över tid kan man således belysa hur text kan återspegla maktstrukturer och därmed användas i frigörande syften (jfr Habermas 1968), något som säkert skulle kunna utveckla diskussionen om historiska texters funktion och betydelsen av språkhistorisk forskning. ”Om vi inte bara betraktar

språket som ett autonomt system utan också inser att språk är handling och att det är ett kulturellt fenomen, så blir en annan typ av förklaringar tillgängliga.” (Teleman 2008:149).

Käll- och litteraturförteckning

- Brown, Penelope & Stephen C. Levinson 1987. *Some universals in language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Englund, Boel & Per Ledin (red.) 2003. *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Boel & Per Ledin 2003. Inledning. I: Englund, Boel & Per Ledin (red.), 13–31.
- Englund, Boel & Jan Svensson 2003. Sakprosa och samhälle. I: Englund, Boel & Per Ledin (red.), 61–89.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 2015. *Language and power*. London: Routledge.
- Habermas, Jan 1968. *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt a.M : Suhrkamp.
- Hultén, Britt, Olle Josephson & Staffan Selander 2003. Åhlén & Holms jubileumskatalog. Tre exempelanalyser. I: Englund, Boel & Per Ledin (red.), 273–299.
- Karlsson, Anna-Malin 2004. Vad vill vi att kunden ska köpa? En diskursanalytisk studie av identifikationsmöjligheter i texter för butiksanställda. I: *Språk och stil* NF14, 63–88.
- Ledin, Per & David Machin 2018. Ett statuskök i en nyliberal tid: Köket i IKEA-kataloger från 1975 till 2016. *Kritiska text- och diskursstudier*. I: Wohjan, Daniel, Charlotta Seiler Brylla & Gustav Westberg (red.), Huddinge: Södertörns högskola, 123–142.
- Ledin, Per & David Machin 2019. Forty years of IKEA kitchens and the rise of a neoliberal control of domestic space. *Visual Communication* 18(2), London: Sage Publications, 165–187.
- Lötmarker, Lena & Bo-A. Wendt 2009. *Resmål till salu! Svenska turistbroschyrers textuella och språkliga utveckling under hundra år*. Sekel: Lund.
- Norrby, Catrin & John Hajek 2011. Language Policy in Practice: What Happens When Swedish IKEA and H&M Take ‘You’ On? In: Norrby,

- Catrin & John Hajek (eds.), *Uniformity and Diversity in Language Policy. Global Perspectives*. Bristol, 242–257.
- Pettersson, Gertrud 1974. *Reklamsvenska. Studier över varumärkesannonser från 1950- och 1960-talen*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 27. Lund.
- SOU 1947 = Statens offentliga utredningar 1947:52. Handelsdepartementet. Möbler. Betänkande avgivet av 1946 års möbelutredning. Stockholm.
- Teleman, Ulf 2008. Historien och språkhistorien. I: *Scandia* 2008, 149–168.
- van Leeuwen, Theo 2008. New forms of writing, new visual competencies. *Visual Studies* 23(2), 130–135.
- www.ikea.com. <<https://www.ikea.com/se/sv/this-is-ikea/about-us/fran-oedmjukt-ursprung-till-globalt-varumärke-en-kort-historia-om-ikea-pubad29a98>>. Hämtat september 2024.
- www.ikeamuseum.com_a. <<https://ikeamuseum.com/sv/utforska/berattelsen-om-ikea/kanske-mobler>>. Hämtat september 2024.
- www.ikeamuseum.com_b. <<https://ikeamuseum.com/sv/utforska/ikea-katalogen>>. Hämtat september 2024.

Inledning til Then Svenska IURISPRUDENTIAM, ...

Organisering, sökmöjligheter och läsvägar i två juridiska handböcker från 1700-talet

Hans Landqvist

1. Inledning

I den här artikeln redovisas en texthistorisk fallstudie utifrån två av David Nehrman Ehrenstrå(h)les juridiska handböcker, vilka är utgivna 1729 respektive 1756.¹ I artikelns avsnitt 2 presenteras Nehrman. I avsnitt 3 formuleras och motiveras studiens forskningsfrågor, och i avsnitt 4 sätts studien in i ett forsknings-sammanhang. Teoretiska utgångspunkter, metodiska val och material redovisas i avsnitt 5, varefter resultaten av studien läggs fram och diskuteras i avsnitt 6. Det avslutande avsnitt 7 innehåller en summering av studien och några förslag till fortsatt forskning.

2. David Nehrman Ehrenstrå(h)le²

David Nehrman föddes i Malmö 1695, studerade juridik vid såväl Lunds universitet som vid tyska och holländska universitet och innehade professuren i inhemsk och romersk rätt vid Lunds universitet 1721–1753. Efter sin pensionering ägnade sig Nehrman åt lantbruk och juridiskt skriftstäl-larskap på det egna godset Säby i Småland, där han avled 1769.

---

1 Olik skrivsätt av namnet förekommer: David Nehrman Ehrenstrå(h)le, David Ehrenstå(h)le Nehrman och David Nehrman-Ehrenstrå(h)le.

2 Presentationen av Nehrman bygger på Almquist (1946:30–33, 177–194), Palmgren (1969), Modéer (1979), Björne (1995:72–80, 83–84), Nilsén (2009:4–5) samt Modéer (2017:39–62).

Nehrman var uppskattad av sina samtida. Han adlades 1746 och antog namnet Ehrenstrå(h)le, men hans adelsbrev skrevs ut först 1756. Med undantag för hans sista publicerade verk (1759) är Nehrman's skrifter utgivna under hans borgerliga namn. Ännu ett bevis på samtidens uppskattning var att Nehrman fick behålla sin professorslön livet ut.

Också eftervärlden har uppskattat Nehrman; han var ”långt efter sin död den svenska juridikens främste auktoritet [...]” och ”den rättshistoriska forskningen har kontinuerligt ägnat honom sitt intresse” (Björne 1995:78; Modéer 2017:59). Därtill har Nehrman bedömts vara ”den svenska juris professor som har skrivit det största antalet läroböcker och kompendier — avsedda i första hand för studenterna, men senare också för vidare kretsar i samhället” (Palmgren 1969:909). Vidare var han den förste som undervisade i juridik på svenska vid ett svenskt universitet. Med undantag för en latinsk dissertation (1719) använde Nehrman svenska även i sina skrifter. Valet att använda modersmålet i undervisning och skrifter är en avspeglning av ett allmänt språkligt ideal under upplysningstiden (Modéer 1979:XVIII).

3. Forskningsfrågor

Författare till handböcker om olika fackområden möter utmaningar. Handboks-författare ska ge så mycket information som möjligt inom aktuellt område, på ett begränsat utrymme och på ett för läsarna så begripligt sätt som möjligt samt förutse, och allra helst tillgodose, läsarnas alla tänkbara behov av kunskap inom området (jfr t.ex. Grepstad 1997:371–380). Nehrman's många skrifter, avsedda för studenter och personer utanför denna krets, och hans konsekventa språkval gör därför hans texter till ett intressant forskningsobjekt för en ”handboksstudie”.

Den övergripande, tvåledade, forskningsfrågan för den aktuella studien är hur kunskap om det aktuella rättsområdet kommuniceras till blivande experter och icke-expertter och vad som förenar två av Nehrman's juridiska handböcker respektive skiljer dem åt. Den undersökning som redovisas är en fallstudie av utvalda egenskaper hos *Inledning til Then Swenska IURISPRUDENTIAM CIVILEM*, [...] (1729 fortsättningsvis CIV) och *Inledning til Then Swenska JURISPRUDENTIAM CRIMINALEM*, [...] (1756, fortsättningsvis CRIM). Den övergripande forskningsfrågan bryts ned i tre specificerade frågor:

- (1) Hur organiseras den kunskap som erbjuds i CIV respektive i CRIM?
- (2) Vilka sökmöjligheter erbjuds i CIV respektive i CRIM?
- (3) Vilka läsvägar erbjuds i CIV respektive i CRIM?

Den övergripande forskningsfrågan utgår alltså från krav som ställs på välfungerande handböcker. För att framgångsrikt hantera kraven måste handboks författare, här Nehrman, försöka finna och använda fungerande strategier för stofforganisation, sökmöjligheter och läsvägar, dvs. de specificerade forskningsfrågorna (1)–(3).

4. Forskningssammanhang

Rättshistoriker har uppmärksammat Nehrman's gärning ur olika aspekter, bl.a. hans syn på olika rättsområden, utländska influenser på hans juridiska tänkande, hans undervisning och hans skrifter samt hans språkliga val (Almquist 1946; Palmgren 1949, 1951, 1969; Modéer 1979; Björne 1995; Nilsén 2009; Modéer 2017). Däremot har jag bara funnit en språkvetenskaplig studie utifrån Nehrman's skrifter, nämligen Landqvist (2008).

Tidigare studier av svenskspråkiga handböcker inom olika områden redovisas av bl.a. Santesson (1988), Mårdsjö (1992, 1996, 1998), Wendt (1998) och Nord (2008). Landqvist (2016) har studerat tre finländska juridiska handböcker på svenska ur textvetenskapliga perspektiv. De båda första juridiska handböckerna på svenska, skrivna av Clas Rålamb (1674) och Claudius Kloot (1676), har undersökts ur såväl textvetenskapliga som lexikala perspektiv av Landqvist & Rogström (2016) respektive Rogström & Landqvist (2018a, 2018b).

Den föreliggande studien har fokus på texter och textkulturer (se t.ex. Svensson 2005 och Wendt 2012 om texthistorisk forskning). Tønneson (2023:145) beskriver texthistoriska studier på följande sätt: "[o]ne of the most exciting activities for the text historian is to examine how new text cultures are created, either through the renewal of old genres or on the ruins of them." Nehrman producerade verk avsedda för personer som utbildade sig inom juridikens område eller var praktiskt verksamma inom detta. Trots Rålamb's och Kloot's handböcker fanns det få inhemska förebilder, men Nehrman kunde utnyttja läroböcker och handböcker på tyska (jfr Björne 1995:73; Pihlajamäki 2021:176). Genom sina skrifter får Nehrman således sägas ha bidragit till att skapa en ny textkultur på och för svenska språket.

5. Teoretiska utgångspunkter, metodiska val och material

Inom en semiotisk forskningstradition innefattar begreppet 'text' "all kinds of meaningful systems of signs [...]" (Bergström & Boréus 2017:5). Därför uppmärksammar jag både verbala och icke-verbala semiotiska resurser i CIV och CRIM. Liksom Berge & Ledin (2023:19) anser jag att texter är kulturella artefakter och att varje text samtidigt är en unik storhet, en instantiation av en textnorm och medlem av en textkultur med texter vilka delar samma textnormer. Det fanns dock knappast någon allmänt omfattad textnorm eller fullt utvecklad textkultur för juridiska handböcker när CIV och CRIM publicerades. Därför är det inte uppenbart vilka samtida bedömare som skulle ha kunnat avgöra ifall verken hade "a certain cultural value" (Berge & Ledin 2023:19). Som framgår av avsnitt 2 och 4 gör däremot jurister under 1700- och 1800-talet, liksom rättshistoriker under 1900- och 2000-talet, en positiv bedömning av Nehrman's skrifter vad gäller innehåll och framställningssätt.

Jag betraktar Nehrman's båda handböcker som dialogiska, finala och adressiva texter (se t.ex. Nord 2008:46–57). Mötet mellan Nehrman och hans tänkta läsare sker i kommunikationsakter, där respektive handbok spelar en central roll. En tryckt och publicerad text har en definitiv form, även om denna kan revideras genom exempelvis en ny upplaga. Med CIV och CRIM vände sig Nehrman till definierade mottagare, i första hand de samtida juridikstudenterna vid Lunds universitet men även till mottagare utanför universitetet med behov av juridisk kunskap utöver den som gällande lagstiftning erbjöd.

Den fallstudie som redovisas är främst kvalitativ, även om vissa kvantitativa uppgifter ges. Liksom många nordiska studier av sakprosatexter har studien en deskriptiv inriktning (se Tønnesson 2023:154–156 om deskriptiva och normativa studier). Studiens resultat relateras till Nehrman's person och rättshistorisk forskning i avsnitt 2 respektive avsnitt 4. Slutligen har studien en komparativ inriktning. För det första jämförs CIV och CRIM för att identifiera eventuella likheter och skillnader mellan verken. För det andra jämförs resultat för dem med resultat för Clas Rålamb's och Claudius Kloots handböcker, redovisade av Landqvist & Rogström (2016). Från 1600-talet börjar nämligen en "domestic Swedish legal literature [...]" utvecklas, främst genom verk av Johannes Loccenius, Clas Rålamb, Claudius Kloot och David Nehrman Ehrenstrå(h)le (Pihlajamäki 2021:176).

Civilrättshandboken CIV är utgiven under Nehrman's första decennium som professor, medan straffrättshandboken CRIM är publicerad några år efter det att han hade lämnat sin professur. Nehrman uppges dock ha påbörjat flera straffrättsliga arbeten på 1720-talet men fick inte tid att skriva klart och utge dem förrän på 1750-talet (Björne 1995:75). Grundläggande fakta om och materiella egenskaper hos CIV och CRIM ges i figur 1.

	CIV	CRIM
Utgivningsår	1729 (2 uppl. 1746)	1756
Förlag och förlagsort	–	Gottfried Kiesewetter, Stockholm och Uppsala
Tryckeri och tryckort	Ludwig Decreaux, Lund	Carl Gustav Berling, Lund
Format	4:o	4:o
Övergripande struktur och omfång	<ul style="list-style-type: none"> • inledande paratexter [s. I–X] • 424 paginerade textsidor • avslutande paratexter [s. 425–438] 	<ul style="list-style-type: none"> • inledande paratexter [s. I–II], (s. 1–3), [s. VI–VIII] • 438 paginerade textsidor • avslutande paginerade paratexter (s. 439–459)
Typsnitt	fraktur, schwabach, antikva	fraktur, schwabach, antikva

FIGUR 1. Uppgifter om CIV (1729) och CRIM (1756).

Av figur 1 framgår att CIV utgavs i två upplagor. När den första upplagan utkom 1729, gällde fortfarande Kristoffers landslag med senare tillägg och kommentarer. Nehrman's uppgift var därför att förklara hur svensk civilrätt skulle tolkas och tillämpas i hans samtid (Nilsén 2009:5). Tillkomsten av 1734 års lag gjorde att en andra upplaga – med tillägg utifrån den nya lagstiftningen – blev nödvändig, och denna utkom 1746 (Modéer 2017:48–50). CIV saknar förläggare och är tryckt hos Ludwig Decreaux, som var Lunds universitets boktryckare när Nehrman var i tjänst som professor år 1729. Förläggare av CRIM är Gottfried Kiesewetter, som bl.a. var akademibokhandlare i Uppsala under några decennier av 1700-talet, medan Carl Gustav Berling var Lunds universitets boktryckare 1745–1781 (Dalén 1948; Carlquist 1922). Kiesewetter utgav många vetenskapliga skrifter, och även som emeritus hade Nehrman sannolikt goda kontakter med universitetsboktryckare Bergling. Båda verken är tryckta i litet kvartoformat, 4:o, vilket underlättar hantering och transport av dem (jfr Landqvist & Rogström 2016:36). Såväl CIV som CRIM inleds av para-

texter, vilka följs av över 400 paginerade textsidor i respektive handbok. Därefter följer avslutande paratexter (se vidare avsnitt 6.2 om paratexter). Typsnittet är till största delen fraktur, och den besläktade schwabachen, men antikva används för inslag på latin. Typsnitten och bruket av dem är vanliga i samtida tryckta texter (jfr t.ex. Landqvist & Rogström 2016:36).

6. Resultat och diskussion

De tre specificerade forskningsfrågorna i avsnitt 3 besvaras och diskuteras i avsnitt 6.1, 6.2 respektive 6.3.

6.1. Organisering av kunskap

Forskningsfråga (1) gäller tematiska ingångar till CIV och CRIM (jfr Landqvist & Rogström 2016:23). Därför undersöks handböckernas titlar, rubriker till större enheter i böckerna samt upplysningar i deras förord (jfr Nord 2008:85–93; Landqvist & Rogström 2016:24–35). Boktitlar benämner böcker och introducerar dem för sina tänkta läsare (jfr Landqvist & Rogström 2016:23–24). Rubrikerna till en boks huvudavsnitt erbjuder en möjlighet att analysera den tematiska organisationen av bokens innehåll (jfr Wendt 1998:10–24; Nord 2008:90). I förord och liknande paratexter kan skribenter redovisa överväganden och beslut i fråga om sina verk (jfr Nord 2008:163).

Figur 2 återger texten på handböckernas titelsidor, från det första ordet i boksiteln till det sista i författarangivelsen. I artikeln återges gemener och versaler enligt originalen liksom enkelt snedstreck för punkt. Där emot visas inte dubbelt bindestreck i avstavning vid radbrytning. Eventuella blanksteg före enkelt snedstreck, kommatecken och kolon är avlägsnade. Text i fraktur och schwabach markeras inte särskilt, medan typsnittet *Courier New* används för att markera bruket av antikva.³ Kursiv stil och fet stil i text i originalen återges, medan kapitäl, anfanger och gradstorlek inte markeras.

---

3 De båda typsnitten kan förhoppningsvis ge läsaren en uppfattning av hur ”inhemskt” respektive ”främmande” språkmateriale kan markeras visuellt i CIV och CRIM. Däremot kan typsnitten i artikeln naturligtvis inte säga något om hur samtida läsare uppfattade växlingen mellan fraktur/schwabach och antikva i handböckerna.

CIV	CRIM
<p style="text-align: center;">Inledning til Then Swenska JURISPRUDENTIAM CIVILEM, Af Naturens Lagh Och Sweriges Rikes äldre och nyare Stadgar uthdragen och upsatt Af DAVID NEHRMAN <i>Juris Patrii & Rom. Prof.</i> <i>Ord.</i></p>	<p style="text-align: center;">Inledning til Then Swenska JURISPRUDENTIAM CRIMINALEM, efter Sweriges Rikes Lag och Stadgar, författad af <i>DAVID NEHRMAN.</i></p>

FIGUR 2. Text på titelsidorna till CIV och CRIM.

Som framgår av figur 2 får boktitlarna sägas vara någorlunda koncisa, eftersom de innehåller 19 respektive 13 graford, räknat från titelns *Inledning* fram till författarangivelsen inledd med *Aflaf*. Motsvarande textparti på titelsidan i Clas Rålamb's handbok omfattar 51 graford, medan partiet i Claudius Kloots handbok innehåller 10 (jfr Landqvist & Rogström 2016:25). I titlarna till Nehrman's samtliga handböcker återfinns ordet *Inledning*, vilket har en parallell i samtida tyska läroböckers *Einleitung* (Björne 1995:73). Latinska benämningar på rättsområdena civilrätt och straffrätt används, ett val som Nehrman kommenterar i förordet till CIV. I båda titlarna nämns svensk rätt. Däremot är CIV Nehrman's enda systematiska verk där naturrätten omnämns på titelsidan (Björne 1995:74). På denna titelsida anges också den latinska benämningen på Nehrman's professur. Annars undvek han, här och annars, att lyfta fram den romerska rätten, eftersom Nehrman ifrågasatte nyttan med denna för svenska juridikstudenter och praktiskt verksamma jurister (Nilsén 2009:6; Modéer 2017:47). Detta gjorde Nehrman bl.a. genom en direkt fråga i CIV: "Hwarföre skulle man tå begynna Swänksa Lagfarenheten med Romerska Lagen? som icke mehra likhet hafwa med hwarandra, än Hebraiska Språket med thet Latinska, eller then Evangeliska läran med then Påfwiska." (CIV s. 15, § 45).

Båda handböckerna är indelade i större avdelningar och deras rubriker visas i figur 3.

CIV	CRIM
Then första Afde[h]ningen/ Hwad som fodras til ett grundeligit Lag-Wett. (s. 1–92)	Then Första Afdelningen, Om Brott och Missgierningar, Samt Theras straff i almänhet. (s. 1–100)
Then andra Afdehningen/ Om ägande rätten och thes förwärfwande i allmänhet[.] (s. 93–149)	Then Andra Afdelningen, Om Brott och Missgierningar emot GUD. (s. 100–141)
Then tredie Afdehningen/ Om Ägande Wäldez och andra Rättigheters förwärfwande genom Con- tracter och Afhandlingar. (s. 150–372)	Then Tredie Afdelningen, Om Brott emot Konungen och Riket. (s. 142–188)
Then fierde Afdehningen/ Om Ägande Rättens förwärfwande utan Contracter. (s. 373–414)	Then Fierde Afdelningen, Om The brott, hwilka någon föröfwar, på sig sielf eller på döda menniskior. (s. 188–200)
Then sista Flukken. Om Förmynderskap. (s. 415–424)	Then Femte Afdelningen, Om Missgierningar, på andras lif, lemmar och hälsa. (s. 201–292)
	Then Siette Afdelningen, Om Förbrytelser emot andra, i anseende til theras heder och ära, samt goda namn och rychte[.] (s. 292–325)
	Then Siunde Afdelningen, Om The Missgierningar, som ske, på andras egendom. (s. 326–386)
	Then Åttonde Afdelningen, Om The brott, som föröfwas, wid Menni- skio-Slechtets förökelse. (s. 387–438)

FIGUR 3. *Avdelningar och uppgifter om paginering av dem i CIV och CRIM.*

Den första avdelningen i CIV ägnas rätt och rättskällor, medan de tre återstående avdelningarna har fokus på äganderätt och olika sätt att förvärva sådan. Som framgår av figur 3 har den tredje avdelningen det största omfånget och den fjärde det minsta. I den senare behandlas bland annat arvsrätt som ett sätt att förvärva äganderätt. Men det finns ingen naturlig plats i avdelningen för att avhandla förmynderskap i samband med arv (Björne 1995:74). Detta leder till att ”Then sista Flukken. Om Förmynderskap.” är placerad som en separat enhet med färre än tio sidor. Även CRIM är indelad i större avdelningar. På motsvarande sätt som i CIV används den första avdelningen, som omfattar flest antal sidor, för mer allmänna resonemang, här om brott, missgärningar och straff. Övriga sju avdelningar ägnas åt olika typer av brott. Också Rålamb och Kloots handböcker är indelade ett antal större enheter (Landqvist & Rogström 2016:27–30).

Rubrikerna till avdelningar i CIV och CRIM etablerar övergripande teman för avdelningarna. I dessa återfinns sedan numrerade kapitel, försedda med rubriker. Inom kapitlen finns paragrafer, numrerade och försedda med paragraftecken. Figur 4 illustrerar denna struktur:

CIV	CRIM
Then fierte Afdehningen/ Om Ägande Rättens förvärfwande utan Contracter. I. Capitel. Om Häfd. §. 1.-10.	Then Fierde Afdelingen, Om The brott, hwilka någon föröfwar, på sig sielf eller på döda menniskior. I. CAPITLET. Om Brott emot sig sielf och döda menniskior i allmänhet. §. 1.-10.

FIGUR 4. *Avdelningar, kapitel och paragrafer i CIV (s. 373–379) och CRIM (s. 188–191).*

Figur 4 visar att stoffet i båda handböckerna är systematiskt organiserat: avdelning – kapitel – paragrafer (jfr Grepstad 1997:379–380 om dispositionsprinciper för handböcker). I fjärde avdelningen i CIV utreds olika sätt att förvärva äganderätt utan avtal. En möjlighet är hävd, vilken behandlas i första kapitlets tio paragrafer. En motsvarande struktur används i CRIM för att utreda ”The brott, hwilka någon föröfwar, på sig sielf eller på döda menniskior.” I avdelningens första kapitels paragraf 1–10 avhandlas brottet i allmänhet. Därefter följer två kapitel om de båda specifika brotten ”Om Förbrytelser emot sig sielf.” och ”Om Brott och ogierningar, i anseande til them, som döde äro.”. Också Rålamb och Kloot använder en liknande systematik med numrering av och tematiska rubriker till enheter på olika nivåer (Landqvist & Rogström 2016:27–30). Men Nehrman indelning i och numrering av paragrafer har ingen motsvarighet i de båda äldre handböckerna.

Liksom Rålamb (1674) och Kloot (1676) har Nehrman försett sina verk med företal. I dessa anger han syfte/n med och tänkta läsare av CIV och CRIM. Därtill motiverar han vissa beslut. Den unge Nehrman pekar ut studenter, som nu använder ”mycken tid på afskrifwandet [...]” av det föreläsaren säger, som den första målgruppen för CIV (s. [VI]). Den andra målgruppen är personer ”som behöfwa weta, hwad Sweriges Lagh föreskrifwer”, dvs. andra än studenter (s. [VII]). Därtill meddelas att CIV är tänkt som en hjälp till dem ”som ej förstå Latinska Språket [...]”. Också

Rålamb och Kloot vände sig till praktiker inom juridikens område utan latinkunskaper (Björne 1995:38). Trots Nehrman's uttalande bedöms CIV vara "bristling with Latin terms and sentences" (Nilsén 2009:6). Det samma kan sägas om Rålamb's handbok, medan inslag på latin är jämförelsevis ovanliga i Kloots (Landqvist & Rogström 2016:33). Nehrman meddelar vidare att CIV bygger på "Naturens Lagh, som allom kunnig är, [...]" samt "Sweriges Lagh och Laga Stadgar" (s. [VII]). Titelsidans information om den juridiska grunden för CIV återkommer således i handbokens företal.

Som målgrupp för CRIM anger Nehrman personer som tillämpar juridiken praktiskt (exempel 1):

(1) En domare, som i alla domar wil rätt giöra, måste, i brottmål, noga underrätta sig, om ogierningens beskaffenhet, och til hwilket slag then hörer: misstager han sig häruti, dömer han ej efter Guds och Sweriges Lag [...]. Therföre har jag, til theas wägledning, [...], budit til, at föra alla hithörande ogierningar, til särskildta afdelningar, efter theas art och beskaffenhet [...] (CRIM s. 1)

Genom den systematiska framställningen i CRIM erbjuds specifika läsare – domare i brottmål – således hjälp för att de ska undvika att göra misstag i sitt arbete. Sådana misstag får antas vara allvarliga, eftersom de kan leda till brott mot såväl Guds som Sveriges lag. Men den pensionerade Nehrman säger alltså ingenting om studenter som målgrupp för CRIM.

I företalet till CIV ingår en passus som avspeglar Nehrman's överväganden i fråga om språket i och titeln på handboken (exempel 2):

(2) Jag hade wäl och kunnat bruka något Swenskt ord på **Titel** bladet i stället för **Jurisprud. Civilis**: men thet hade säkerligen blifwit mehra otydeligit och mindre bekant än thetta **Latinska**. Jag tilstår och gierna, at thet ordet **Theoretica** hade bordt läggas thet-til: men jag har med flit vthelemnat thet, på thet ingen måtte taga sig anledning, af thetta, hos mångom förhateliga, ordet, til den tanckan, at jag upfyllt thenna Boken med sådana twistigheter och begrep, som intet gagna utom Högscholan, och således låta afskräcka sig från at läsa thetta Werck, i hwilket icke en enda mening skal finnas, som ju [läs "ej"] kan hafwa sin nytta vthi **Praxi**. (CIV s. [VIII]; Modéer 1979:XX)

Nehrman argumenterar alltså för att den latinska benämningen på rättsområdet är tydligare och mera känd än någon svensk motsvarighet. Där-
emot har han avstått från att använda ordet *teori* i boktiteln. Bokens sam-
lade innehåll var avsett för praktisk tillämpning, och ordet *teori* skulle
kunna avskräcka potentiella läsare. Men Nehrman's generella uppfattning
var att teori och praktik hörde samman (Modéer 1979:XXI, 2017:48). I
exempel (2) riktar Nehrman även kritik mot verksamheten inom univer-
sitetet, där man ägnar sig åt ”sådana twistigheter och begrep, som intet
gagna utom Högscholan, [...]”. Ungefär femtio år tidigare förde Claudius
Kloot fram liknande tankar, medan Clas Rålamb i stället betonade den
romerska rättens betydelse för den samtida svenska rättstillämpningen
(Landqvist & Rogström 2016:30–33).

6.2. Möjligheter att söka kunskap

Forskningsfråga (2) gäller sökmöjligheter i CIV och CRIM som helheter.
För detta är paratexter och numrering av olika enheter samt paginering
av sidor betydelsefulla (Nord 2008:160–161).⁴ I figur 5 ges en översikt av
paratexterna i CIV och CRIM.

CIV	CRIM
Inledande paratexter	
Titelsida [s. I]	Titelsida [s. I]
Dedikation/Anhållan [s. II–V]	Tryckningsprivilegium [s. II]
Företal [s. VI–VIII]	Företal (s. 1–3)
Tryckningsprivilegium [s. IX–X]	Innehållsförteckning [s. VI–VIII]
Avslutande paratexter	
Register [s. 425–438]	Register (s. 439–459)
Tryckfelslista [s. 438]	Tryckfelslista (s. 459)

FIGUR 5. *Paratexter och paginering i CIV och CRIM.*

Som figur 5 visar finns det i båda verken inledande paratexter i form av
titelsida, företal av Nehrman samt tillstånd att låta trycka verket. Tryck-
ningsprivilegium meddelas i konung Fredriks namn respektive genom

4 En kortfattad översikt om paratexter av olika slag ges av Landqvist & Rogström
(2016:23–24).

”*Imprimatur N. OELREICH.*”, dvs. Niclas von Oelreich, som var Sveriges siste bokcensor (Samuelsson 1949). Det finns också avslutande paratexter genom register och en lista med upptäckta tryckfel. I CIV inleds registret med en användaranvisning: ”Orde-Register/ Wisandes then Första Numeren sielfwa sidan/ och then andra Paragraphen, hwarest thet igen finnes.” (s. [425]). Samtliga paratexter i figur 5 är representerade i Rålambs och Kloots äldre handböcker (Landqvist & Rogström 2016:43–45).

Det är enbart CIV som innehåller en dedikation till alternativt anhållan om att greve Carl Gyllenborg, kansler för Lunds universitet, ska uppskatta CIV. Antagligen förväntades det att den unge professor Nehrman skulle uppmärksamma någon högt uppsatt person, här universitetets kansler (jfr t.ex. Landqvist & Rogström 2016:31–34). Det är endast CRIM som är försedd med en innehållsförteckning med rubriker till avdelningar och kapitel samt oppgifter om på vilken sida som avdelningen/kapitlet i fråga inleds. Även Rålambs och Kloots handböcker är försedda med förteckningar med sådan struktur (Landqvist & Rogström 2016:44). Flertalet oppgifter i innehållsförteckningen till CRIM överensstämmer med rubrikerna i huvudtexten och pagineringen av denna, vilket bör vara till hjälp för att söka efter specifika opplysningar (jfr Landqvist & Rogström 2016:44). I avsnitt 6.1 framkommer att verkens avdelningar, kapitel och paragrafer är försedda med numrering. Därtill är huvudtexten i båda handböckerna paginerad, och i CRIM är dessutom de avslutande paratexterna paginerade. Härigenom bör läsares sökande efter specifika opplysningar underlättas.

6.3. Läsvägar som erbjuds

Praktiska handböcker kan läsas linjärt och/eller icke-linjärt, och verbal- språkliga och/eller visuella markörer kan användas för att visa läsvägar (Landqvist & Rogström 2016:47). Forskningsfråga (3) gäller hur gränser och samband framträder i CIV och CRIM som helheter (globalt) och i delar av dem (lokalt). Rubriker och visuella medel respektive brödtext, grafiska stycken och visuella medel undersöks (jfr Nord 2008:166–185).

På global nivå fungerar rubriker som verbalspråkliga resurser för att ange teman (se avsnitt 6.1). Därtill är rubriker visuella markörer, vilka anger gränser och samband i skrivna texter (Landqvist & Rogström 2016:48). I tabell 1 ges oppgifter om rubriker och enheter i CIV och CRIM.

TABELL 1. *Antal enheter med respektive utan rubriker i CIV och CRIM, absoluta tal.*

	CIV	CRIM
Enheter med rubriker		
Avdelningar	4	8
”Then sista Flukken.”	1	–
Kapitel	30	46
Enheter utan rubriker		
Paragrafer	975	1.336

Av tabell 1 framgår att läsare av handböckerna bör få hjälp att finna möjliga läsvägar på global nivå genom rubriker till avdelningar och kapitel. Rubriker markeras visuellt med olika semiotiska resurser: centrering, större gradstorlek, inledande versal alternativt kapital, typsnitt (mestadels schwabach) samt avslutande punkt. De visuellt framhävda rubrikerna, liksom numreringen av enheter på olika nivåer, är viktiga för läsvägar på en global nivå. Aktuell enhet kan läsas linjärt, exempelvis en avdelning eller ett kapitel. Det är också möjligt att läsa icke-linjärt inom respektive verk.

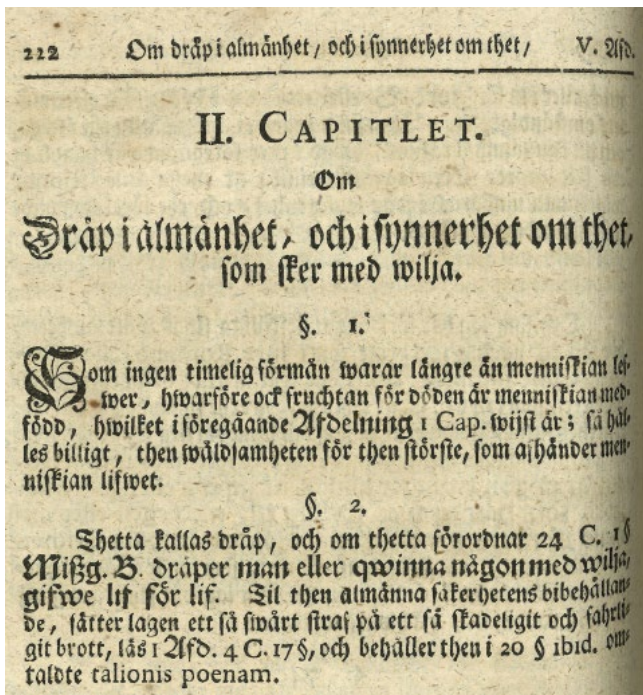
Men det finns även andra visuella resurser än rubriker som visar samband och gränser i CIV och CRIM. Text överst på sidorna meddelar i vilken avdelning och i vilket kapitel som läsaren befinner sig, t.ex. ”Om dråp i almänhet, och i synnerhet om thet, v. Afd.” och ”II. Cap. som sker med wilja.” på sidorna 222–223 i CRIM. Avdelningarna i handböckerna, liksom registren, är inte endast försedda med rubriker utan också med huvudlister alternativt vinjetter placerade före den aktuella rubriken. Varje kapitel avslutas med en dekorativ figur, en finalstock, eller en horisontell linje (jfr Nord 2008:168–169). Eventuellt kan även kustoder, dvs. ett ord eller del av ett ord som står ensamt längst ner på en sida och som inleder texten på nästa sida, vara intressanta i sammanhanget. Kustoder ses vanligen som en hjälp för boktryckare och bokbindare, men de kan möjligen också vara till nytta för läsare att se samband över sidgränser (jfr Kjellgren 2020:43).

Visuella resurser för att visa erbjudna läsvägar på lokal nivå i CIV och CRIM återfinns i den följande punktlistan:

- (A) Brödtexten är tryckt i en spalt.
- (B) Ett grafiskt stycke motsvaras av en paragraf.

- (C) Den första paragrafen i varje kapitel inleds med anfang.
- (D) Indrag görs av första raden i varje grafiskt stycke.
- (E) Grafiska stycken kan innehålla "understycken".
- (F) Schwabach och större gradstorlek används vid hänvisningar inom det aktuella verket eller till andra verk, (F(i)), och visuellt lyfta fram viss information, (F(ii)).
- (G) Antikva används för inslag på latin.

I figur 6 visas hur resurserna (A)–(G) används i ett parti på sidan 222 i CRIM, vilket avhandlar dråp.

FIGUR 6. Parti av s. 222 i CRIM.

I båda verken är brödtexten satt i en spalt, (A). Brödtexten bidrar härigenom till en linjär läsning på lokal nivå (jfr Nord 2008:171). Brödtexten i varje paragraf bildar ett grafiskt stycke, (B), och den första paragrafen i varje kapitel inleds med en anfang, (C). Från och med den andra paragrafen i varje kapitel används indrag, (D). Inom en paragraf och ett

grafiskt stycke förekommer även ”understycken” genom ett lite större tomt utrymme, (E). I figur 6 finns ett sådant i den andra paragrafen inför meningen ”Til then almäna säkerhetens bibehållande, [...]”. Dessa fyra resurser lyfter fram enheter i brödtexten. I den första paragrafen i figur 6 ges en intern hänvisning inom CRIM och i den andra en hänvisning till Missgärningsbalken. Hänvisningar kan ses som bidrag till en slags hyper-textstruktur för att visa kopplingar mellan aktuell brödtext och andra partier i handboken respektive till andra texter (jfr Landqvist & Rogström 2016:59–64). Hänvisningarna framhävs visuellt genom schwabach och större gradstorlek, (F(i)). Samma resurs används för att framhäva viktig/are information i brödtexten, i detta fall i andra paragrafen; både män och kvinnor som avsiktligt begår dråp ska straffas med döden, (F(ii)). Slutligen används antikva vid inslag på latin, här det latinska uttrycket för vedergällningsprincipen – ”*talionis poenam*”, (G). Trots dessa visuella medel torde en lokal läsväg, från början till slut, vara den mest användbara vägen för läsare av kapitel, uppslag, sidor, paragrafer och stycken i handböckerna.

Både vad gäller global och lokal nivå uppvisar CIV och CRIM många likheter med Rålamb (1674) och Kloot (1676) i fråga om erbjudna läsvägar (Landqvist & Rogström 2016:47–67). Generellt är det dock osäkert om det är författare eller boktryckare eller författare och boktryckare i samverkan som har fattat beslut om hur de visuella resurserna bör användas för att visa erbjudna läsvägar (se avsnitt 5 om tryckarna av handböckerna).

7. Summering och fortsättning

Studien visar att det finns stora likheter – och mindre skillnader – mellan CIV och CRIM vad gäller de undersökta aspekterna på kunskapsorganisering, sökmöjligheter och erbjudna läsvägar. Aktuella rättsområden respektive Nehrman's ålder, ställning och uttalade mål avspeglar sig inte på något tydligt sätt i verken. Björne (1995:73) bedömer att Nehrman redan i CIV (1729) använde ”den uppbyggnad, som han troget följde i sina senare systematiska arbeten [...]”, medan Modéer (1979:XVIII) hävdar att ”[s]amtliga Nehrman's hand- och läroböcker är av enahanda natur”. I båda de undersökta verken är Nehrman tydlig med vad han vill med dem, hur han ska uppnå detta och varför han vill det. Denna tydlighet kan förklaras utifrån upplysningstidens ideal: vetenskap och undervisning

ska vara till praktisk nytta (jfr Palmgren 1969:909, 912–915; Modéer 1979:XVIII, XX–XXI; Björne 1995:73–76).

Jämförelserna mellan Nehrman handböcker gentemot Rålamb och Kloots (1674, 1676) visar både likheter och skillnader. Min bedömning är att likheterna är störst i förhållande till Kloots verk. När Nehrman i CIV räknar upp ett antal svenska föregångares insatser, nämns dock båda dessa handböcker i berömande ordalag: ”Rålambs berömliga upsåth och stora skickelighet [...]” och ”Kloots välmenta tilbud [...]” (CIV s. 65, § 45). Enligt Almquist (1946:188, fotnot 2) kan Nehrman läsåret 1721 rentav ha föreläst över Kloots handbok.

Min avslutande förhoppning är att denna fallstudie har visat att David Nehrman skrifter är av intresse för språkvetenskapliga studier, särskilt texthistoriska. För fortsatta studier vill jag föreslå följande fem övergripande forskningsfrågor:

- (1) Hur bygger Nehrman upp avdelningar och kapitel i CIV respektive CRIM med introduktion av teman, övergångar mellan teman och avslutningar av teman (jfr Landqvist & Rogström 2016:83)?
- (2) Hur formulerar Nehrman definitioner av juridiska begrepp i handböckerna, vilket är ett centralt element i juridiska texter (jfr Mattila 2013:89–95)?
- (3) Vilka auktoritativa källor hänvisar Nehrman till i handböckerna och vilka eventuella mönster framträder i hans hänvisningar, dvs. hur placeras CIV respektive CRIM i förhållande till äldre och samtida texter (jfr Mattila 2013:101–105; Pihlajamäki 2021)?
- (4) Vilka textstrukturella likheter och/eller skillnader mellan CIV respektive CRIM kontra andra verk av Nehrman kan identifieras i ett större material med Nehrman skrifter (jfr Björne 1995:73)?
- (5) Vilken bild av handboks författaren Nehrman – som representant för upplysningstidens och frihetstidens ideal med en nära koppling mellan juridikens teori och praktik samt hans val av svenska framför latin – kan ett större material ge (jfr Modéer 1979:XVIII)?

Käll- och litteraturförteckning

Källor

- Nehrman, David 1729. *Inledning til Then Svenska IURISPRUDENTIAM CIVILEM, Af Naturens Lagh Och Sweriges Rikes äldre och nyare Stadgar uthdragen och upsatt af DAVID NEHRMAN Juris Patrii & Rom. Prof. Ord. [...]*. Lund. <<https://digital.ub.umu.se/node/181656?fulltext-query=>>. Hämtat augusti 2024.
- Nehrman, David 1756. *Inledning til Then Svenska JURISPRUDENTIAM CRIMINALEM, Efter Sweriges Rikes Lag och Stadgar, författad af DAVID NEHRMAN. [...]*. Stockholm & Uppsala (tryckt i Lund). <<https://digital.ub.umu.se/node/575809?fulltext-query=>>. Hämtat augusti 2024.

Litteratur

- Almquist, Jan Eric 1946. *Svensk juridisk litteraturhistoria*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Berge, Kjell Lars & Per Ledin 2023. Texts as Cultural Artefacts: Theoretical Challenges on Empirical Research on Utterances and Texts. I: Nyström Höög, Catharina, Henrik Rahm & Gøril Thomassen Hammarstaad (red.), 17–44.
- Bergström, Göran & Kristina Boréus 2017. Analyzing Text and Discourse in the Social Sciences. I: Boréus, Kristina & Göran Bergström (red.), *Analyzing Text and Discourse. Eight Approaches for the Social Sciences*. London: SAGE Publications, 1–22.
- Björne, Lars 1995. *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del 1. Tiden före år 1815*. (Rättshistoriskt bibliotek LII.) Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning & Nerenius & Santérus (i distribution). <<https://olinfoundation.com/publikationer/rb52/>>. Hämtat augusti 2024.
- Carlqvist, Gunnar 1922. Berling, släkt. I: *Svenskt biografiskt lexikon*. <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18694>>. Hämtat augusti 2024.
- Dalén, Uno 1948. Kiesewetter, Gottfried. I: *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok 4. 1–LINDER*. Stockholm: Albert Bonniers

- förlag, 232–234. <<http://runeberg.org/smok/4/0274.html>>. Hämtat augusti 2024.
- Grepstad, Ottar 1997. *Det litterære skattkammer. Sakprosaens teori og retorikk*. (Samlagets bøker for høgare utdanning.) Oslo: Det Norske Samlaget.
- Kjellgren, Martin 2020. *Böckernas ordning. Om hantering av kyrkliga boksamlingar*. Linköping: Linköpings stifts kyrkobeskrivningskommitté. <<https://www.svenskakyrkan.se/filer/500655/B%c3%b6ckernas%20ordning%20WEB.PDF>>. Hämtat augusti 2024.
- Kloot, Claudius 1676. *Then Swenska Lagfarenheetz Spegel Vthi Fyra Böcker fördeelt och beskrefwen aff CLAUDIO Kloot*. [...]. Göteborg. <<https://digital.ub.umu.se/node/439585?fulltext-query=>>>. Hämtat augusti 2024.
- Landqvist, Hans 2008. Spår i SAOB: David Ehrenstråle Nehrman och Svenska Akademiens ordbok. I: Foley, Richard, Tarja Salmi-Tolonen, Iris Tukiainen & Birgitta Vehmas (red.), *Kielen ja oikeuden kohtaamisia. Heikki E.S. Mattilan juhlakirja*. Helsinki: Talentum, 157–171.
- Landqvist, Hans 2016. Texter för lagstiftning, rättskipning och rättsinformation. I: Landqvist, Hans, Christer Laurén, Lieselott Nordman, Marianne Nordman & Maria Kvist, *Juridik på svenska i Finland. Perspektiv på språk och rätt*. Vasa: Scriptum, 111–171.
- Landqvist, Hans & Lena Rogström 2016. *Kunskapsorganisation, materialitet, sökbarhet och erbjuden läsväg i OBSERVATIONES JURIS PRACTICÆ (1674) och Then Swenska Lagfarenheetz Spegel (1676)*. (GU-ISS 2016-05.) Göteborg: Göteborgs universitet. <<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/50631>>. Hämtat augusti 2024.
- Mattila, Heikki E. S. 2013. *Comparative Legal Linguistics. Language of Law, Latin and Modern Lingua Francas*. 2 uppl. Farnham: Ashgate.
- Modéer, Kjell Å. 1979. David Nehrman-Ehrenstråle. En inledning. I: David Nehrman, *Inledning til Then Swenska Jurisprudentiam Civilem 1729. Then Swenska Jurisprudentia Civilis 1746. Med en inledning und mit einer Einleitung in deutscher Sprache av Kjell Å. Modéer*. (Skrifter utgivna av Juridiska Föreningen i Lund 35 [...].) Lund: Juridiska Föreningen i Lund, IX–XXV.
- Modéer, Kjell A. 2017. *Det förpliktande minnet. Juridiska fakulteten i Lund 1666–2016*. Stockholm: Santérus Förlag.

- Mårdsjö, Karin 1992. *Människa, text, teknik – tekniska handböcker som kommunikationsmedel*. (Linköping Studies in Arts and Science 92.) Linköping: Linköpings universitet.
- Mårdsjö, Karin 1996. *Hemkonservering – en studie i värderingar, språkbruk och bildutformning i husliga handböcker från 1930-, 40- och 50-tal*. (Svensk sakprosa 5.) Lund: Lunds universitet.
- Mårdsjö, Karin 1998. *Maten, metoderna och livet: svenska husliga handböcker 1750–1900*. (Svensk sakprosa 21.) Lund: Lunds universitet.
- Nilsén, Per 2009. The Influence of Foreign Legal Literature in the Works and Teachings of David Nehrman Ehrenstråle. *Clio@Themis. Revue électronique d'histoire du droit* 2, 1–15. <<https://doi.org/10.35562/cliiothemis.1791>>. Hämtat augusti 2024.
- Nord, Andreas 2008. *Trädgårdsboken som text 1643–2005*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholms Studies in Scandinavian Philology. New Series 47.) Stockholm: Almqvist & Wiksell. <<https://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A200095&dsid=-9692>>. Hämtat augusti 2024.
- Nyström Höög, Catharina, Henrik Rahm & Gøril Thomassen Hammarstaad (red.) 2023. *Nordic Perspectives on the Discourse of Things. Sakprosa Texts Helping Us Navigate and Understand an Ever-changing Reality*. Cham: Palgrave Macmillan. <<https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-33122-0>>. Hämtat augusti 2024.
- Palmgren, Bo 1949. David Nehrman-Ehrenstråles brev. *Svensk Juristtidning* 33, 421–442. <<https://svjt.se/svjt/1949/421>>. Hämtat augusti 2024.
- Palmgren, Bo 1951. David Nehrman Ehrenstråles bibliotek. I: *Rätts-historiska studier. Första bandet*. (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien II. A.-B.) Lund: Nordiska Bokhandeln (i distribution), 41–69. <<https://olinfoundation.com/publikationer/rs1/52/>>. Hämtat augusti 2024.
- Palmgren, Bo 1969. David Nehrman-Ehrenstråle inför nutiden. *Svensk Juristtidning* 53, 909–917. <<https://svjt.se/svjt/1969/909>>. Hämtat augusti 2024.
- Pihlajamäki, Heikki 2021. Legal Authorities in the Seventeenth-Century Swedish Empire. I: Rossi, Guido (red.), *Authorities in Early Modern Law Courts*. (Edinburgh Studies in Law 16.) Edin-

- burgh: Edinburgh University Press, 168–183. <<https://doi.org/10.1515/9781474451024>>. Hämtat augusti 2024.
- Rogström, Lena & Hans Landqvist 2018a. *A Terminologia Latina till Svenska Ord*. En studie av latinska och svenska lexikala enheter i två juridiska handböcker från 1670-talet. I: Lönnroth, Harry, Bodil Haagensen, Maria Kvist & Kim Sandvad West (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 14. (Vaasan yliopiston tutkimuksia 305.) Vaasa: Vaasan yliopisto, 227–243. <<https://osuva.uwasa.fi/handle/10024/7204>>. Hämtat augusti 2024.
- Rogström, Lena & Hans Landqvist 2018b. Introducing a legal vocabulary in a Latin context. A study of two Swedish 17th century approaches. *Fachsprache* 40, 162–179. <<https://ejournals.facultas.at/index.php/fachsprache/article/view/1500>>. Hämtat augusti 2024.
- Rålamb, Clas 1674. *OBSERVATIONES JURIS PRACTICÆ. Thet är/ Åthskillige Påminnelser vthi Rättegångs Saker; Grundade vthi Guds Ordh/ Sweriges Lagh och Recesser: Förklarade af then Andelige och fremmande Werldzligh Lagh: Medh förnähme Lärde Mäns Skrifter och öfwereens stämmande Stadfästade: Tienlige så wäl Kärandom som Swarandom til Rättelse och Vnderwijsning/ Sammandragne för een rum tidh sedan Aff nu warande Kongl. Mayst. högtbetrodde Man/ Rådth och Öfwer Ståthållare i Stockholm/ Then Högwälborne Herre Herr Clas Rålamb/ Herre till Länna och Bystadh/etc. [...]*. Stockholm. <<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/70747>>. Hämtat augusti 2024.
- Samuelsson, Kurt 1949. Oelreich, Niclas von. I: *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 5. LINDORM–O. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 609–610. <<http://runeberg.org/smok/5/0665.html>>. Hämtat augusti 2024.
- Santesson, Lillemor 1988. Sluga Gubben och Kloka Gumman – två handböcker i folklig läkekonst. I: Platzack, Christer & Ulf Teleman (red.), *Sagt och skrivet. Festskrift till David Kornhall den 5 november 1988*. Lund: Lunds universitet, 143–154.
- Svensson, Jan 2005. Att bedriva historisk textforskning. Några teoretiska reflexioner. I: Falk, Cecilia & Lars-Olof Delsing (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 8. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 63.) Lund: Lunds universitet, 61–72.
- Tønnesson, Johan 2023. Concluding Remarks: The Power and Potential of the Concept *Sakprosa* (CPS): A Guided Tour Through Five *Topoi*. I:

- Nyström Höög, Catharina, Henrik Rahm & Göril Thomassen Hammarstaad (red.), 139–163.
- Wendt, Bo-A. 1998. *Krigsmans läsning. Textmönster och språkbruk i svenska soldathandböcker 1769–1994*. (Svensk sakprosa 8.) Lund: Lunds universitet.
- Wendt, Bo-A. 2012. Texthistoria – vad är det? *Språk och stil. Tidskrift för svensk språkforskning, tema Text* 2012:1, 53–66. <<http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:5336/FULLTEXT02.pdf>>. Hämtat augusti 2024.

Med bruten portugisiska – 1700-talssvenskar på resa i det lusofona rummet

Rickard Melkersson

1. Inledning

Av Europas forna kolonialmakter är Portugal den som ligger längst bort från Sverige rent geografiskt, och trots att portugisiskan återfinns bland de tio mest talade språken i världen idag har den aldrig hört till de vanliga språken inom det svenska utbildningsväsendet. Historiskt sett har också kontakterna mellan Sverige och själva Portugal varit ytterst sparsamma (jfr Hedberg 1955a och Hellquist 1930 nedan). Men när svenskar under 1700-talet till följd av ostindiehandeln regelbundet började resa mellan Europa och Kina gjorde de också en resa genom det i vid mening *lusofona*¹ rummet – en värld där portugisiskans närvaro som kommunikationsmedel var påtaglig. Flera av 1700-talets svenska ostindieresenerer vittnar i sina reseskildringar om kontakter med de stora sjöfartsspråken i österled, och vid sidan av engelska och nederländska nämns inte sällan portugisiska. Till exempel kunde Linnélärjungen Torén efter en genomgång av de lokala språken längs Malabarkusten konstatera följande: ”Annars kan man med bruten *Portugisiska*² hjälpa sig fort i alla handelsstäder i södra Asien” (Torén 1757:333).

Efter portugisernas stora upptäcktsfärder på 1500-talet hade portugisiskan, i sin standardform eller i pidginiserad eller kreoliserad form, kommit att etablera sig som ett *lingua franca* längs kusterna i Ostasien, och behöll i viss utsträckning denna roll ända in på 1800-talet (se t.ex. Lopes

---

1 'Portugisisktalande' (pt. *lusófono*), efter namnet på den romerska provinsen Lusitanien.

2 Kursivstil i citat används för att återge användning av antikva i frakturkontext i källan.

1936:26f.). Till och med i de holländska besittningarna på Java hade portugisiskan en sådan ställning att holländska missionärer behövde använda portugisiska för att kommunicera med delar av lokalbefolkningen, och det samma gällde i de danska besittningarna i Indien (ibid. s. 105–108, 150ff.) Skall Toréns yttrande ovan tolkas som att en rudimentär portugisiska har ingått även i de svenska ostindieresenärernas repertoar? Om så är fallet måste man räkna med att en annan typ av direktkontakt mellan språken än den som varit möjlig på europeisk hemmaplan faktiskt kan ha förekommit, och att detta till exempel kan ha banat väg för portugisiska direktlån i svenskan.

Syftet med denna artikel är dels att kartlägga vilka kontakter med och användning av portugisiska som omtalas i ett antal svenska reseskildringar från 1700-talet, dels att utifrån hanteringen av portugisiska namn och citatord i texterna ge en bild av resenärernas grad av kännedom om eller färdigheter i själva språket. Finns det något i det sätt som de svenska skribenterna återger portugisiska namn och uttryck på som vittnar om en förtrogenhet med själva språket i skriven eller talad form?

Att svenskar i Ostindiska kompaniets tjänst haft beröring med bland annat portugisiska under vistelsen i Kanton med omgivningar har redan belysts av Hellman (2015). I sin studie av det dagliga livet för kompaniets personal i Kanton och Macao, skänker hon frågan om språk och kommunikation ganska stort utrymme. Hellman betonar att de svenska superkargörerna använde flera europeiska språk i sin kommunikation, och åtminstone två exempel på att portugisiska används ges: dels är det Abraham Grill i ett brev från 1765, dels den i Macao verksamme Anders Ljungstedt i början av 1800-talet (Hellman 2015:160f.). Samtidigt framhåller Hellman att en pidginengelska under 1700-talet mer och mer ersatt det lokala portugisiska kreolspråket som handelsspråk i Macao och Kanton, en omständighet som hon också exemplifierar med citat från flera svenska resenärer från tiden (Hellman 2015:153–165).

Frågan om språkkontakt mellan svenska och portugisiska har annars knappt berörts av forskningen. Hellquist (1930) tar i sin stora genomgång av lånord i (den dåtida) svenskan upp portugisiskan som långgivare tillsammans med spanskan. Han ställer sig dock tveksam till om det överhuvudtaget går att tala om några direkta lån från dessa språk. Efter att först ha uttryckt samma tveksamhet i fråga om italienskan fortsätter han:

Detsamma gäller i ännu högre grad förhållandena i detta avseende mellan Sverige och Spanien. Detta senare land ligger för oss mera i en avkrok, och den personliga beröringen liksom kännedomen om språket är mindre än i fråga om Italien. Och i ännu högre grad gäller detta om Portugal. (Hellquist 1930:904).

Hellquist tycks alltså bara räkna med själva Portugal som en potentiell kontaktyta med portugisiskan, men av de exempel på ord med portugisiskt ursprung han tar upp är det slående många som hör hemma i en orientalisk snarare än en iberisk kontext, så som *kast* (pt. *casta*), ”portugisisk beteckning på vissa klasser i Indien” (Hellquist 1930:905), *mandarin* ”ytterst portugisisk ombildning efter *mandar*, befalla, av ett indiskt ord” (ibid.), *bajadär* (pt. *bailadeira*); *veranda* (pt. *varanda*) ”egentl. ett indiskt ord” (s. 906). Hellquist menar dock att dessa ord ofta tycks ha nått svenskan via något annat europeiskt språk (s. 904f.).

Hellquists beskrivning stämmer väl med den bild som ges av Morais-Barbosa (1968), som tar upp samtliga ovannämnda ord i sin förteckning över portugisiska lånord i några andra västeuropeiska språk, och som vidare menar att dessa i sin tur mycket väl kan ha fått det portugisiska ordet via något asiatiskt språk (Morais-Barbosa 1968:161ff.).

En översikt över de ganska sparsamma svenska kontakterna med och intresset för Portugal under 1700-talet ges i Hedberg (1955a), i förordet till den portugisiska översättningen av Johan Brelins resebeskrivning. I kommentarerna till översättningen får Hedberg anledning att nämna den ofta fantasifulla stavningen av portugisiska namn i svenska texter från perioden som ett exempel på hur okänt språket tycks ha varit i Sverige vid den här tiden (Hedberg 1955b:133).

2. Undersökningens material

Materialet för undersökningen utgörs av sju resebeskrivningar av sex svenska resenärer från 1700-talets mitt, som alla vittnar om någon form av kontakt med det portugisiska språket eller portugisisktalande orter. I tabell 1 ges närmare upplysningar om resenärerna och tidpunkterna för deras resor.

TABELL 1. *Översikt över materialet.*

Resenär	Resear	Tryck/hs.
Christopher Hinric Braad (1728–1781)	1748–49, 1750–52	hs. 1749, -52
Johan Brelin (1734–1782)	1755–1757	tr. 1758
Gustaf Fredric Hjortberg (1724–1776)	1749–1749	hs. 1749
Pehr Löfling (1729–1756)	1751–1756	tr. 1758 †
Pehr Osbeck (1723–1805)	1750–1752	tr. 1757
Olof Torén (1718–1753)	1750–1753	tr. 1757 †

Christopher Hinric Braad har ensam skrivit två av resebeskrivningarna i materialet: en från resan med skeppet Hoppet till Kanton 1748–49 och en från resan med skeppet Götha Leijon till Surat 1750–52. Båda dessa föreligger endast i handskrivnen form. Från resan med Hoppet är det den egenhändiga handskriften vid Uppsala universitetsbibliotek (UUB:X389) som används, från resan med Götha Leijon är det den likaledes egenhändiga handskriften från Göteborgs universitetsbibliotek (GUB: H 22: 3 D).³ Gustaf Fredric Hjortbergs resebeskrivning finns vid Kungliga biblioteket (M. 281 a). Dessa tre handskrifter har i detta sammanhang studerats i digital form. De övriga resebeskrivningarna är alla tryckta i samtiden. För enhetlighets skull kommer referenser till de handskrivna texterna i resultatdelen att göras med efternamn och årtal precis som vid de tryckta texterna. Årtalet som anges är för handskrifternas del året för resans slutpunkt.

Löflings text skiljer sig från de övriga genom att inte behandla en ostindisk resa, men då den istället skildrar ett längre uppehåll i Portugal har den ansetts värdefull att inkludera. Brelins resa är unik på det sättet att den utöver Kina skildrar inte bara Portugal utan även Brasilien. Den har också ett något annorlunda anslag än de övriga, vilket märks redan av att den i titeln benämns ”äfventyrlig” (Brelin 1758, titelbladet). Braads andra resebeskrivning (1752–52) och Toréns beskrivning (från delvis samma resa med skeppet Götha Leijon) innehåller passager från det portugisiska Madeira.

Eftersom materialet från Braads två resor är mycket omfattande och dessutom till stor del består av historiska och geografiska redogörelser

3 För en översikt över det rika handskriftsmaterialet från Braad, se Melkersson (2013:7–10).

baserade på andra källor, har ur detta material endast de passager som direkt beskriver Braads kontakter med passerade orter på väg till Kina respektive Indien beaktats, liksom avsnittet om språkförhållandena i Kanton i kap. XVI.

3. Metod för excerpering och analys

Undersökningen behandlar alltså två huvudobjekt: 1) omnämnanden av kontakter med och användning av portugisiska i texterna, och 2) portugisiska namn och citatord i texterna.

Den första delen av undersökningen har varit relativt oproblematiskt att genomföra, och bör kunna ge en uttömmande bild av förhållandena i materialet (med de inskränkningar i fråga om Braad som nämnts ovan). Samtliga omnämnanden om användning av det portugisiska språket noteras, liksom i förekommande fall andra kommentarer som gäller kommunikation på portugisisktalande orter.

Den andra delen av undersökningen, som gäller portugisiskt språkmaterial i texterna, rymmer ett större mått av bedömning och komplexitet, och kan inte annat än skissera en bild av något som det här inte går att ge några slutgiltiga upplysningar eller strikt kvantitativa data om.

Excerpteringen av belägg har skett efter principen att det antingen måste vara fråga om namn på entydigt portugisiska orter eller personer, eller att skribenten explicit anger ett ord som portugisiskt. För att vara relevanta för undersökningen måste det också röra sig om ord där portugisiskan på ett tydligt sätt kontrasterar mot i första hand spanska, franska och latin. Detta kan gälla stavning, men även sådant som vissa typiska ordelement och den bestämda artikelns utseende. Som exempel kan nämnas de karaktäristiska portugisiska skrivningarna *lh* och *nh* (jfr sp. *ll*, *ñ*; fr. *il[l]*, *gn*), ordslut på *-ão* och *-m* (där spanskan och franskan har *-n*) och ordslut på *eirol-eira*. Omvänt kan karaktäristika i de andra språken, som t.ex. spanskans diftonger *ie* och *ue*, göra ett belägg relevant. Beläggen analyseras och klassificeras så utifrån huruvida de ansluter till det portugisiska mönstret eller inte.

I redovisningen av belägg nedan ges alltid den moderna portugisiska formen på ordet som referenspunkt, men det betyder inte att analysen enbart har gjorts med den som utgångspunkt. Hänsyn tas också till dokumenterad historisk variation på det generella planet (t.ex. utifrån Gonçalves 1992), och till förekomst i den digitala historiska ordboken DHPB

(Biderman & Murakava 2021). Syftet är emellertid inte i första hand att på ordnivå kontrollera beläggen gentemot en portugisisk standard eller belagda varianter, utan att komma åt skribenternas förtrogenhet med portugisiskan som sådan. När således Löfling t.ex. skriver *Perpinheiro* istället för *Pero Pinheiro* är det på ett sätt en felstavning – vad det verkar –, men den felaktiga formen uppvisar ändå två omisskännligt portugisiska karakteristika i *nh* och *-eiro*. Formen är betydligt mer portugisisk än t.ex. spansk eller fransk. Ett sådant belägg tolkas därför ändå som ett uttryck för relativt hög grad av förtrogenhet med språket. Detta skall naturligtvis inte förstås som att det nödvändigtvis måste vara skribenten själv som besitter denna kompetens; formen kan ju lika gärna härröra från någon annan som haft inflytande över texten, eller helt enkelt visa att man haft tillgång till tillförlitliga källor.

4. Texternas vittnesbörd om portugisiska i bruk

4.1. Mötet med språket i Portugal, på Madeira och i Brasilien

Det är slående hur litet som sägs om själva språket av de fyra resenärer som faktiskt besöker portugisiskkontrollerade områden. Mest anmärkningsvärt är kanske att Brelín (1758), trots vistelser i såväl Portugal som Brasilien, inte lämnar några upplysningar alls om det språk han möter där eller om hur kommunikationen på dessa orter har gått till. Ingen av resenärerna gör heller några försök att beskriva portugisiskan som sådan i stora drag – än mindre att ge några glosor eller liknande. Som jämförelse med detta kan nämnas det förhållandevis stora utrymme som Osbeck ägnar att beskriva spanskan i samband med sitt uppehåll i Cádiz.⁴

Braad besöker under sin andra resa (1750–52) det portugisiska Madeira och får då anledning att faktiskt kommentera mötet med språket. I en inledande anmärkning till resebeskrivningen ger han några intressanta upplysningar om sina principer för stavning av främmande ortnamn:

Anmärkning.

Jag finner för nödigt at påminna, det Läsaren ej bör stöta sig, om jag

---

4 Sannolikt har Osbeck i detta arbete haft hjälp av den spanske passagerare som följde med skeppet från Cádiz (Osbeck 1757:62)

något Skilljer i Orthographien på somlige orters namn ifrån andre. Jag har följt det skriftsättet som jag funnit på orterne sjelfwe brukel:, såsom troligen det rättaste, fastän uttalet därpå warit annorlunda. Således ser man här brukas: Madeira och Funchall, hwilket Portugiserne äfwen så skrifwa, fast de utsäga det som Madera och Fonsjal. (Braad 1752:[x]).

Braad uppger sig alltså inte bara ha kännedom om den portugisiska stavningen på ortnamn, utan menar sig dessutom ha gjort iakttagelser om hur denna förhåller sig uttalet. I all sin korthet är dock detta det enda belägg i hela materialet för något som liknar ett intresse för portugisiskans beskaffenhet i sig, eller någon upplysning av rent metaspråklig art om detta språk. (Som vi snart skall se verkar Braads möjlighet att tillämpa den ambitiösa principen dessutom ha varit ytterst begränsad.)

Torén (1757), som delvis skildrar samma resa med Götha Leijon som Braad och alltså också besöker Madeira, kommenterar skillnaden i sinne-lag eller karaktär mellan befolkningen i det spanska Cádiz och i Funchal på Madeira, och gör i det sammanhanget ett underförstått påstående om de olika språkens stora likhet:

Det woro för dierft, at af twänne städer döma om twänne folkslag. Men sedan jag warit i *Cadiz* och *Funchal* tycks mig, at dem emellan är större skilnad, än *Religionen*, *Climatet*, Granskapet och Språket tyckes medge. (Torén 1757:319f.)

Det är naturligtvis svårt att avgöra hur bokstavligt hans påstående är menat att förstås, men det är uppenbart att Torén menar att spanskan och portugisiskan är mycket lika, ja nästan ett och det samma.

Den av de aktuella resenärerna som bör ha haft mest direktkontakt med befolkningen i ett portugisisktalande område är utan tvivel Löfving (1758), som uppehåller sig i Portugal under flera månader 1751. Han låter oss också veta att han då har haft tolkhjälp av den svenske vicekonsuln i Lissabon:

På dessa excursioner har jag ägt en upriktig anvisning af en min Landsman Herr JOH. PODOLIN, Vice-Consul härstädes, som gjort mig i mina angelägenheter all upriktig tjenst, och vid alla tilfällen varit min Tolk och ledsagare. (Löfving 1758:15)

4.2. Mötet med portugisiskan i Kina och på vägen dit

Att den portugisiska som möter svenskarna i Kanton framförallt är ett inslag i ett blandspråk är tydligt. Braads beskrivning från hans första resa (1748–49) sätter engelskan i första rummet, men placerar portugisiskan vid dess sida:

Som Chinesiskan wore ett alt för swårt språk för Europæerne i Canton, (: som där ej så länge just wistas:) at tala, så betiena de sig mäst af Engelskan i sin commerce, hwilcket någre Chinesiske köpmän, tämmeligen bra kunna komma till rätta med, men den öfriga resten af folcket alldeles förwända; jag wet därföre ej hwad namn man skall gifwa't, emedan det är en blandning af Portugisiska, Engelska, Chinesiska, Danska och äfwen Swenska; och fast Engelskan och Portugisiskan däruti ha öfwerhand, så twiflar jag, at någon infödd Engelsman eller Portugiser rent skall förstå't, så wrides det. (Braad 1749:139)⁵

Osbeck uttrycker sig i liknande ordalag, när han menar att det är onödigt för européerna att lära sig den svåra kinesiskan,

när de kunna hjälpa sig fram med Fransöska, Portugisiska eller Ängelska, som drängar och handlande lärt sig, fast än de deraf gjort sig en egen *dialect*, och tro den wara okunnig i språket som ej talar deras Ängelska, som är bråkadt och blandadt med Portugisiska, Holländska med mera. (Osbeck 1757: 173)

När Torén redogör för språkförhållandena i Kanton är bilden han ger ungefär densamma:

Med de Swenske tala de mäst blandad Engelska, eljest bruten *Portugisiska*, Fransyska och Holländska, några få kunna ock litet Swenska. (Torén 1757:360)

Men Torén ger också konkreta exempel på hur den språkblandning han talar om faktiskt kan se ut:

---

5 Detta och de två följande citaten finns också hos Hellman (2015).

När en sådan wil säga stor eller liten, säger han intet *great or small* utan *grande* eller *galande* och *pequenini*, och så i annat åtskilligt. (Torén 1757:360f.)

Torén är också den ende som kommenterar portugisiskans användning som lingua franca inom ett större område:

Annars kan man med bruten *Portugisiska* hjelpa sig fort i alla handelsstäder i södra *Asien*. (Torén 1757:333)

Hjortberg kan i gengäld ge ett exempel på sådan användning av portugisiska på ”Princens Ö” i närheten av Java:

Utaf en beskiedlig denna Öns Nabo, en Javan, som Kunde igenom något Engelska, Holländska, Portugisiska, och för öfrigit tekna[n]de til en dehl besvara mina frågor, fick iag ej veta annat; än [...] (Hjortberg 1749:21)

Passagen från Hjortbergs reseskildring är också intressant såtillvida att den innehåller ett konkret exempel på att en av de svenska resenärerna uppfattar portugisiskan som ett på något sätt fungerande kommunikationsmedel; det är delvis *med hjälp av* portugisiskan som informationen förmedlas.

Från sin resa med Götha Leijon på väg till Indien ger Braad (1752) ett exempel från ön Johanna (nuvarande Anjouan) i Komorerna:

Utom det wanlige Språket eller modersmålet på Comroske öarne, som mycket skall likna Arabiskan, tala störste delen af Johanna boarne på Nordre sidan af ön, en med Portugisiska blandad Engelska, i mycken större renhet än Chineserne; Ja, en del pronunciera båda dessa språken Särskilt, äfwensom Franskan med en färdighet, som opväcker förundran öfwer deras Läragtighet. (Braad (1752:47)

Det är alltså uppenbart att portugisiskans närvaro österut gör sig påmind för samtliga resenärer i materialet, men att det alltid är fråga om en närvaro som delas med andra språk på en och samma plats, och att portugisiskan ofta uppges vara ”bruten” eller uppträda som ett inslag i ett blandspråk. Man kan också notera vad som inte sägs: Portugisiskans närvaro blir

aldrig föremål för några förklaringar, och själva språket verkar inte väcka någon särskild nyfikenhet. Dess plats tas på något sätt för given. När Hjortberg antecknar det portugisiska namnet på olika växter och djur jämte de malaiska är det inte av ett språkligt intresse utan av ett naturalhistoriskt.

5. Hanteringen av portugisiska namn och citatord

I detta avsnitt kommer vi att se att de portugisiska inslagen i resenärernas texter, om det så är namnet på platser och personer eller ord för diverse naturalier, uppträder i ganska olika skepnad. Här finns allt från relativt korrekt eller åtminstone historiskt rimlig stavning, via improviserad eller ljudhärmande skrivningar till vad som bäst kan beskrivas som hispanisering. Även om det finns skillnader skribenterna emellan förekommer också variation hos en och samme skribent. (Fetstil används vid behov i exemplen för att tydliggöra vad som ligger till grund för analysen.)

5.1. Genuint portugisiska former

Med tanke på att Löfling rör sig i Portugal med tillgång till tolk, är det kanske inte så överraskande att han också har ett av de mest distinkta exemplen på ett namn med omiskännligt portugisisk stavning, nämligen (1). Exempel (2) kan antingen vara en felskrivning eller en historiskt förekommande variant, men är oavsett vilket till formen otvetydigt portugisisk. Löflings text är dock påfallande fattig på belägg, och utöver dessa finns inget som entydigt pekar i någon riktning.

- (1) Klostret N. *Senhora de Graça* (Löfling 1758:15 [min fetstil här och i det fortsatta])
(pt. *nossa Senhora da Graça*, 'Vår Fru av nåden')
- (2) Perpinheiro (Löfling 1758:15)
(pt. *Pero Pinheiro*, ort)

Flera tydligt portugisiska skrivningar finner vi vidare hos Torén, som i (3–6). Slående är att han i (4) och (5) dessutom använder portugisiska benämningar som om de vore bekanta för läsaren.

- (3) *Pedra de Cobra* [...] *Pedra de Goa* [...] *Pedra de Porco* (Torén 1757:330)
(olika s.k. bezoarer)

- (4) så stark *lustre*, som trots en **Olho de Gato**. (Torén 1757:351)
(pt. *olho-de-gato*, en sorts kvarts, 'kattöga')
- (5) tämjä en **Cobra de Capello** (Torén 1757:335)
(pt. *cobra de capelo*, *cobra-capelo*, 'kobra')
- (6) Västra öarna eller **Açores** (Torén 1757:376)
(pt. *Açores*)

Trots de goda föresatser han ger uttryck för i sin inledande anmärkning, lyckas Braad (1752) endast ett fåtal gånger återge portugisiska namn på ett entydigt portugisiskt sätt. I (7) ser vi ett sådant exempel, som jämte själva namnet *Madeira* nästan är ensamt i sitt slag. Användningen av *ç* i (8) är ett liknande exempel, men här sammanfaller å andra sidan den portugisiska stavningen med den franska.

- (7) Ribeira brava (Braad 1752:15)
(pt. *Ribeira brava*, ort)
- (8) **Açoriske** öarne (Braad 1752:24)

Brelin har ett enda exempel, (9) med rättelsen i (10), på en stavning som är mer portugisisk än något annat, även om den inte fullständig överensstämmer med konventionerna. Eftersom nasaltecknet i ändelsen *-ão* vid den här tiden kunde skrivas över *o*:et (se t.ex. Gonçalves 1992:70f.), kan man föreställa sig att Brelin har sett namnet i skriven form men läst nasaltecknet som ett påföljande *n*.

- (9) Portugiserne hafva först uptäkt detta landet, hvilket skolat skedt på Christi Himmelsfärds dag, hvarföre de kallat Öen **Acencaon** eller Ascension” (Brelin 1758:77)
- (10) **Acemcaon** (Brelin 1758:[V], rättelse till sid. 77)
(pt. *Ascensão*, hist. var. *ascenção*, *ascemsão*)

Slutligen skall nämnas tre exempel från Hjortberg (11), Osbeck (12) och Torén (13), där skribenterna ger några portugisiska ord för exotiska frukter, jämte benämningar på andra språk. Dessa ord är inte bara fullt korrekta, även om de egentligen inte uppvisar några portugisiska karakteristika, utan också exempel på ord som med tiden faktiskt letat sig in i den svenska vardagen.

- (11) Mangoh, Portug: **manga** (Hjortberg 1749:25)
(pt. *manga* 'mango')
- (12) Låck-tao (*), [not] (*) *Phaseolus Max, Lusitanis Mungos* (Osbeck 1757:191)
(jfr pt. *feijão mungo* 'mungböna')
- (13) *Musa*, den våre Swenske Sjömän efter *Malayer* och Holländare kalla *Pisang*, Engelsmännen *Plantains* och Portugiserna **Bananas**, gofwo här en större frukt än jag annorstädes sedt. (Torén 1757:319)

5.2. Ljudhärmande stavning

En kategori av belägg har betecknats som ljudhärmande. I (14) och (15) är det uppenbart att det är den portugisiska ljudbilden som föresvävat Braad, men att den snarare har återgivits utifrån svensk stavnings logik. I (16) är det osäkert om Braad försöker återge ett portugisiskt uttal han har hört, eller om det är en form han sett på en fransk eller engelsk karta han återger. I (17) tycks Brelin ha uppfattat begynnelsevokalen i *Amaro* som en del av föregående ords slutvokal.

- (14) Calljao (Braad 1752:9)
(pt. *calhau*, 'kiselsten', här ung. 'grus'; del av namn på kyrka)
- (15) Caljeto (Braad 1752:15)
(pt. *Calheta*, ort)
- (16) **Serters**, som äro 3ne helt bare klippor (Braad 1752:18)
(pt. *ilhas desertas*)
- (17) Santo Maro (Brelin 1758:107)
(jfr pt. *santo Amaro*)

Exempel (18) från Hjortberg ger intryck av att återge uttalet av det portugisiska diminutivsuffixet *-inho*, även om den faktiska ordformen **pepinho* inte har kunnat beläggas.⁶ Sannolikt är det fråga om en kreolförform. Möjligen gäller detta även (19) och (20), liksom exempel (21) från Osbeck.

- (18) Kattiman, Portug: **Pipiniuh** (Hjortberg 1749:26)
(jfr pt. *pepino* 'gurka'; hist. var. **pepinho?*)

6 Lopes (1936:108) noterar dock formen *pipinjo* just i en återgivning av portugisiskt kreolspråk i Batavia 1715.

- (19) Jambau, hviliket kallades på Portugisiska **Gojava** (Hjortberg 1749:25)
(pt. *goiaba*)
- (20) Burcut, turturdufva, Portug: **Pastorrola** (Hjortberg 1749:29
(jfr pt. *passarola* med annan bet. 'en sorts luftskepp'; *rola* 'turturduva',
pássaro 'fågel')
- (21) Man kunde snarare gissa at han tilwerkas af **Areca**, emedan det trädet
kallas på Portugisiska **Araquero** (Osbeck 1757:198)
(jfr pt. *areca* 'arekapalm'; hist. var. *araqueiro?)

5.3. Hispaniserande former

Den sista typen av belägg kan kallas hispaniserande skrivningar, det vill säga att man snarare ansluter till utseendet av skriven spanska, utan att fördenskull nödvändigtvis göra detta fullt ut. Det kan gälla rena stavningskonventioner men också innebära att man använder typiska spanska diftonger, spanskans bestämda artikel, och så vidare. Strategin används påfallande ofta av Braad (exempel 22–26), även om vi i (26) ser ett tydligt blandexempel.

- (22) **Nuestra Sennora dell** Calljao (Braad 1752:9)
(pt. *Nossa Senhora do*⁷)
- (23) **Don Juan** Ite konung av Portugall (Braad 1752:28)
(pt. *dom João*)
- (24) Don Juan de Nesimento (Braad 1752:11)
(pt. *dom João do Nascimento*, biskop i Funchal)
- (25) **Adelentado** eller Gouverneuren (Braad 1752:11)
(pt. *adiantado*, jfr sp. *adelentado*)
- (26) Cabo Bueno Esperença (Braad 1752:27)
(pt. *Cabo da Boa Esperança*; sp. *Cabo de Buena Esperanza*)

Även hos Brelin syns en hispaniserande tendens i (28) och (29), liksom hos Osbeck i (30–33).

---

7 Troligen sammanblandning av kyrkorna *Nossa Senhora do Monte* och *Santa Maria do Calhau* i Funchal.

- (27) Bahia de Todos los Santos” (Brelin 1758:95 et passim)
(pt. *Bahía de Todos os Santos*)
- (28) Behlen (Brelin 1758:103)
(pt. Belém)
- (29) holmen Zapatha, som af Portugiserna för sitt utseende kallas Lästen.
(Osbeck 1757:266)
(jfr pt. *sapato* ’sko’, sp. *zapato*)
- (30) de öfriga Azoriska öar (Osbeck 1757:309)
(pt. *Açores*)
- (31) En *Pagod* eller deras afguda-hus är där bredewid, hwarest de röka för sina Gudar, dem Europeerne kalla *Joss*, af det *Portugisiska* ordet Dios (Osbeck 1757:153)
(pt. *deus* ’gud’, hist. var. *deos*; jfr sp. *dios*)

Hos Osbeck möter också ett ovanligt explicit och långt drivet exempel på denna hispaniserande tendens, när denne berättar om en tiggande kvinna i Kanton som ropar ”*Palata Sen-jor*” (Osbeck 1757:207), vilket Osbeck översätter med ”penningar Herre” (ibid.) och i en not förklarar komma ”Af Spanska orden *Plata Señor*” (ibid.). Osbeck är vid det här laget relativt väl insatt i spanskan, och att han gör denna association är kanske naturligt. Men varför skulle en tiggerska i Kanton tala spanska? Mer rimligt, utifrån vad vi vet om portugisiskans ställning i regionen, borde det vara att anta att det är ett portugisiskt *prata senhor* som går igen här. Flera resenärer – däribland Osbeck själv – vittnar ju om lokalbefolkningens svårigheter med r-ljudet. (Jfr t.ex. Toréns ovan citerade upplysning om hur *grande* blir *galande*.)

Även om varken materialets beskaffenhet eller undersökningens utformning tillåter att man drar några tvärsäkra slutsatser, är huvudintrycket av det som kommit fram i denna del av resultatet att de svenska resenärerernas bekantskap med – och troligen tillgång till – skriven portugisiska har varit ytterst begränsad. Även om t.ex. Braad säger sig eftersträva portugisisk stavning i portugisiska ortnamn, lyckas han endast med detta i några få fall. På det hela taget är det tydligt att svenskarna inte har en tillräckligt tydlig bild av skriven portugisiska för att göra kvalificerade gissningar om stavningen utifrån vad de hör. Den ende som faktiskt ger intryck av att ha tillägnat sig en viss känsla för hur portugisiska ser ut är Torén. Bland hans få belägg finns inga tydliga ”snedsteg”, och han är dessutom den ende som rör sig med vissa portugisiska uttryck som om de vore något bekant.

6. Avslutande diskussion

Att ostindietraden har varit en kontaktyta mellan en liten grupp svenskar och det portugisiska språket är tydligt. I denna undersökning, som endast har beaktat texter från sex personer från 1700-talets mitt, gör det portugisiska språket sig påmint, såväl i form av möten med portugisisktalande personer, som i form av portugisiska namn på orter, personer och naturallier. Men även om kontakten finns där, är det också tydligt att kunskaperna i språket varit ringa och intresset för det svalt. Här kan naturligtvis rena tillfälligheter spela in. Osbeck, som hade en spansk medresenär mellan Cádiz och Kina, kunde naturligtvis ta tillfället i akt att lära sig en del spanska och beskriva detta språk – kanske hade detsamma skett med Braad och portugisiskan om denne hade råkat få sällskap av en portugis? Men det är också mycket möjligt att *nyttan* i spanskan uppfattats som större, med tanke på den roll uppehållen i Cádiz spelade för den ostindiska handeln. På det hela taget är det dock påfallande att inget möte med en portugis uttryckligen finns omnämnt – inte ens hos de resenärer som besöker Portugal, Madeira eller Brasilien.

Närvaron av portugisiskt språkgods i materialet ger också en tydlig bild: Portugisiska är ett språk man möjligen hör, och då säkerligen ofta i ”bruten” form, men sällan ser. När Torén talar om bruten portugisiska som ett tillgängligt kommunikationsmedel i denna del av Asien bekräftar han den bild som ges av såväl Lopes (1936) och Morais-Barbosa (1968) som Hellman (2015), men samtidigt är det tydligt att svenskarna inte har haft en självklar del i denna lusofona gemenskap. Det finns därför heller ingen anledning att anta att denna kontakt skulle lett till några direktlån. Löfving är med sin tolkhjälp i Portugal undantaget som bekräftar denna regel. Möjligen har Torén själv också varit något av ett undantag, liksom med tiden kanske Braad i sina uttalade ambitioner och sin långa karriär vid kompaniet. En fråga för fortsatt forskning skulle kunna vara att i fördjupade undersökningar på individnivå utröna enskilda svenskars väg till portugisiskan.

Käll- och litteraturförteckning

Primärmaterial – handskrifter

Vid Kungliga biblioteket

Hjortberg 1749 = M. 281 a [Hjortberg, Gustaf Fredric] *Ost-Indisk Resa 1748 och 1749 förrättad och beskrefwen af Gustaf Fr. Hjortberg* <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb12075838-faksimil>>. Hämtat oktober 2023.

Vid Göteborgs universitetsbibliotek

Braad 1752 = H 22: 3 D [Braad, Christopher Hinric] *Beskrifning På Skeppet Götha Leijons Resa Till Surat och åtskillige andre Indianske Orter opsat och i ödmjukhet öfwerlämnad Till Högloflige Svenska Ostindiska Compagniet af Christ: Hinr: Braad.* <<http://www2.ub.gu.se/samlingar/handskrift/ostindie/dokument/document.xml?id=39>>. Hämtat oktober 2023.

Vid Uppsala universitetsbibliotek

Braad 1749 = X389 [Braad, Christopher Hinric] *Berättelse om Resan med Skeppet Hoppet, Under Capitaine Fr: Pettersons Commando, från Götheborg till Canton i China, ifrån d: 26 Ian: 1748 till d: 11 Iulii 1749. Till det höloflige [sic!] konglige svenska octroiierade ostindiska Compagniet öfvergifwen af Christ: Hinr: Braad.* <<http://www2.ub.gu.se/samlingar/handskrift/ostindie/dokument/document.xml?id=175>>. Hämtat oktober 2023.

Primärmaterial – tryckta böcker

Brelin, Johan 1758. *Beskrifning öfver en äfventyrlig resa til och ifrån Ost-Indien, södra America, och en del af Europa, åren 1755, 56, och 57. Af Johan Brelin.* Upsala, tryckt i kongl. acad. tryckeriet, 1758. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb2426430-faksimil>>. Hämtat oktober 2023.

- Löfving 1758 = Löfving, Pehr & Carl von Linné 1758. *Iter hispanicum, eller, Resa til spanska länderna uti Europa och America, för rättad ifrån år 1751 til år 1756, med beskrifningar och rön öfver de märkvärdigaste växter, utgifven efter dess frånfälle af Carl Linnaeus.* [Elektronisk resurs.] Stockholm: Trykt på Direct. L. Salvii kostnad. <<https://books.google.se/books?id=gapBbZrex1oC&printsec=frontcover&hl=sv#v=onepage&q&f=false>>. Hämtat oktober 2023.
- Osbeck, Pehr 1757. *Dagbok öfver en ostindisk resa åren 1750. 1751. 1752. Med anmärkningar uti naturkunnigheten, främmande folkslags språk, seder, hushållning, m.m. På fleras åstundan utgifven af Pehr Osbeck. ... Jämte 12 tabeller och afledne skepps-predikanten Toréns bref.* Stockholm, tryckt hos Lor. Ludu. Grefing, på desz egen bekostnad, 1757. Stockholm: Grefing. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb2416350-faksimil>>. Hämtat oktober 2023.
- Torén, Olof 1757. *En Ostindisk Resa Til Suratte, China &c. Från 1750 April 1. til 1752 Jun. 26.* I: Osbeck, Pehr 1757. *Dagbok öfver en ostindisk resa åren 1750. 1751. 1752.* (Osv. som ovan), 313–376. <Se föregående.>

Litteratur

- Biederman, Maria Tereza Camargo & Clotilde de Almeida Azevedo Murakawa (red.) 2021. *Dicionário Histórico do Português do Brasil: séculos XVI, XVII e XVIII.* Araraquara: FCL-UNESP. <<http://dicionarios.fclar.unesp.br>>. Hämtat oktober 2023.
- DHPB = Biederman & Murakawa 2021.
- Gonçalves, Maria Filomena 1992. *Madureira Feijó, ortografista do século XVIII : para uma História da ortografia portuguesa.* Lissabon: Instituto de Cultura e Língua Portuguesa (ICALP).
- Hedberg, Nils 1955a. "Introdução" I: Brelin, Johan. *De passagem pelo Brasil e Portugal em 1756.* Lissabon: Casa Portuguesa, 7–95.
- Hedberg, Nils 1955b. "Duas notas" I: Brelin, Johan. *De passagem pelo Brasil e Portugal em 1756.* Lissabon: Casa Portuguesa, 131–133.
- Hellman, Lisa 2015. *Navigating the foreign quarters: everyday life of the Swedish East India Company employees in Canton and Macao 1730–1830.* Diss. Stockholm:Stockholms universitet.
- Hellquist, Elof 1930. *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung: en översikt.* 2, *Lånord.* Lund: C. W. K. Gleerups förlag.

- Lopes, David 1936. *A Expansão da Língua Portuguesa no Oriente durante os séculos XVI, XVII e XVIII*. Barcelos: Portucalense Editora, L.da
- Melkersson, Rickard 2013. *Skrifterna från Hoppet: C. H. Braads ostindiska resa 1748–49*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. (Nordistica Gothoburgensia 30.)
- Morais-Barbosa, Jorge 1968. *A língua portuguesa no mundo*. Lissabon: Sociedade de geografia de Lisboa: Semana do ultramar.

Trollformler i nygamal tappning

– en genreanalytisk studie av diakrona och synkrona inslag i dagens trollformler

Shirley Näslund

1. Inledning¹

Paraplybeteckningen *trollformel* omfattar allehanda lydelse som tilltros ha övernaturlig påverkan. Till trollformlerna hör exempelvis *besvärjelsen*, som riktar sig mot vådliga varelser och väsen, och *signelsen* som riktar sig till den lidande för att befria denna från ondo (Klintberg 1988:5). Mycket har talat för att trollformlernas tid borde vara förbi. I början av 1900-talet framhölls att västvärldens rationella anda lett till en *Entzauberungsprozeß*, en avförtrollningsprocess (Weber 1919:16). Senare under seklet bedömdes den folkliga magin vara på upphällningen, eftersom den ”sista generationen” utövare stod på gravens rand (Klintberg 1988:7–8). Men utvecklingen tog en oväntad vändning. I kölvattnet av sekulariseringen hade ett existentiellt tomrum uppstått, vilket gav utrymme för en spridning av nyhedniska och ockulta rörelser från och med 1900-talets slut. En återförtrollning av västvärlden vidtog (Sjödin 2002:76; Partridge 2004). Dess genomslag framgår bland annat av att häxcirklar under 2010-talet kom att övergå från sub- till trendkultur (Hedenberg White 2018; Damberg 2020).

I samtiden tyder stora intervju- och enkätundersökningar på att 9 % av Sveriges befolkning tror på häxkonster, 21 % på att det är möjligt att tala med de döda, 27 % på skrock och 33 % på ett sjätte sinne (Skott 2021:14; Gershman 2022:3; Bergquist & Lundmark 2023:288).

---

¹ Jag tackar de två anonyma granskarna för konstruktiv kritik av en tidigare version av detta bidrag.

Att det är fråga om en slags återförtrollningsprocess påvisas av att personer födda före år 1945 hyser mycket låg tilltro till paranormala fenomen, medan tilltron stiger med varje senare generation för att kulminera med unga vuxna födda efter 1996 (Bergquist & Lundmark 2023:292). Mot denna bakgrund har gamla trollformler aktualiserats och nya tillkommit.

Gamla och nya trollformler sprids genom internetfora för utövare av det ockulta, internationella tidskrifter som *Witches magazine*, nyhedniska handböcker som *Övningsbok för häxor* (2015) och *Svartkonstbok 3.0* (2022), barnfackböcker om magi med mera. Vidare finns det flera olika appar med nya trollformler för samtida företeelser, exempelvis för att hitta bilen om man glömt var den parkerats.² Nya trollformler kan också förekomma i samband med försäljning av ockulta tjänster eller varor. Personer som anger att de har paranormala förmågor saluför hembesök med magiska syften. Alternativt skickar de mot postförskott ut paket med trollformel och tillbehör, så att mottagaren själv kan utföra avsedd ritual. I föreliggande studie analyseras en ny, exorciserande trollformel i ett sådant paket.

Oavsett när och var en trollformel tillkommer, antas den få sin performativa kraft av ett språk som avviker från det gängse (Klintberg 1988:11). Samtidigt sätter tillkomsttiden och -platsen sin prägel på formelns innehåll och utformning. Genren trollformler är på en och samma gång uråldrig och samtidsanpassad, universell och kulturspecifik.

Syftet med föreliggande studie är att utforska genren trollformlers *historicitet* utifrån fem trollformler från 2000-talet. Begreppet *historicitet* ska här inte förstås i den sedvanliga bemärkelsen, utan som det definieras i *Tekst og historie* (Asdal m.fl. 2008:11): ”de utallige og ofte uutgrunnelige måtene tekster kan være historiske på”. Varje text är ”innskrevet i et eget mangfold av historiske og temporale førlop”, och varje genre har ”både diakrone og synkrone aspekter, som er forbundet med og vevd sammen med hverandre” (a.a.:11, 200). Följaktligen förväntas nya trollformler både vara präglade av sina föregångare och av samtiden, vilket torde framgå av deras språkdräkt, tematik och gestaltning. Stu-

2 Se appen *Wiccan & Witchcraft spells* som bland annat innehåller formeln: *Ancient Ones come near and far, Find for me my waiting car*. De svenska versionerna av dylika appar, såsom *Trollformler och runamuletter*, är av språkfelen att döma maskinöversatta.

diens inriktning på trollformlers historicitet förankras i följande frågeställningar:

1. Vilka genredrag och ordvändningar från gamla trollformler traderas vidare genom 2000-talets nya?
2. Vad är samtida i de nya trollformlerna, och hur används samtida grafisk gestaltning för att artikulera deras magiska funktion?

2. Metod

Frågorna besvarades med hjälp av stilanalys, komparativ och multimodal textanalys. Stilistiskt sett eftersöktes i det nya materialet följande för trollformler traditionella genredrag:

- Arkaismer (Tambiah 1968:182; Keane 2004:437)
- Imperativer (Tambiah 1968:193; Roth 1978:40)
- Gåtfulla ordserier och magiskt tretal (Roth 1978:39; Klintberg 1988:55)
- Rim, allitterationer och assonanser (Roth 1978:39; Lilja 2000:340–341)
- Uppräkningar, upprepningar samt semantiska och grammatiska parallellismer (Roth 1978:66,71; Keane 2004:437).

Den komparativa analysen gjordes genom att ordvändningarna i de nya trollformlerna jämfördes med dito i de gamla som återges i de digitaliserade utgåvorna av Emanuel Linderholms *Signelser ock [sic!] besvärjelser från medeltid ock nytid* (1940) och Bengt af Klintbergs *Svenska trollformler* (1988). Genom ord- och frassökningar i dessa utgåvor detekterades intertextuella samband mellan de nya och gamla formlerna. De sammantaget drygt tusen uppteckningarna i Linderholms och Klintbergs sammanställningar lästes även igenom i sin helhet, för att fördjupa kunskapen om äldre trollformlers språkdräkt och tematik. Det bidrog till att besvara delfrågan om vad som är samtida i de nya trollformlerna. Vidare besvarades delfrågan om bruket av grafisk gestaltning i de nya formlerna genom en multimodal analys av samspelet mellan innehåll, typsnitt, grafisk disposition och pappersbearbetning.

3. Material

Studien har ett explorativt anslag, varför materialet begränsats till fem samtida trollformler. De är hämtade från tre vitt skilda källor och ger vida prov på hur nyskapade formler kan te sig och förmedlas.

Den första källan utgörs av barntillvänd facklitteratur: *Elins hemligheter – en handbok i häxkonst* (Rangström & Nilsdotter 2019). Målgruppen är 9–12-åringar. Tre trollformler i denna handbok har valts, eftersom de traderar ordserier och fraser från gamla formler samtidigt som de uttrycker magi med moderna grafiska resurser.³

Den andra källan utgörs av ett på Tradera inhandlat rituellt paket med en handskriven besvärjelse i centrum. Besvärjelsen har valts, eftersom den traderar genredrag från gamla trollformler samtidigt som dess rubrik alluderar på en signelse från science fiction. Därutöver artikulerar den magi med grafiska resurser.

Den tredje källan utgörs av en ”penga-trollformel” som inte är lika materiellt förankrad som de två övriga. Istället figurerar den på diverse webbplatser som *haxor.ifokus.se* och *paranormal.se*. Pengatrollformeln är även upptagen i Per-Anders Östlings bok *Spöken, medier och astrala resor* (2012) som exempel på en trollformel inom modern häxkonst. Han nämner som hastigast och utan att leda det i bevis, att pengatrollformeln vittnar om moderna trollformlers likheter med det gamla bondesamhällets (Östling 2012:176). Pengatrollformeln har valts, dels eftersom den är vida spridd, dels för att verifiera om den konserverar äldre genredrag såsom Östling antyder.

4. Det historiska släktet trollformler och dess förgreningar

I paritet med de litterära genrerna utgör genren trollformler ett dynamiskt historiskt släkte med fortlöpande horisontstiftning och horisontförändring (jfr Jauss 1977:330, 339). Alla medlemmar i släkten trollformler har ett gemensamt mål: att åstadkomma magisk effekt. Gemensamt är

---

3 Det finns ytterligare böcker för barn i detta ämne, exempelvis *Trollformler & besvärjelser för vardagliga händelser* (Sundin 2021). Denna bok har ett betydligt lättsammare anslag än *Elins hemligheter*. Icke desto mindre delar dess trollformler flera genredrag med traditionella formler. Därtill använder sig Sundin av frakturstilsvarianter, som skriver in de nya formlerna i en gammal värld.

också ett språk som avviker från det gängse, vilket antas vara en förutsättning för magisk funktionalitet. Samtidigt är genren trollformler stadd i en ständig förändringsprocess som medför variation, ombildning eller utvidgning (jfr Jauss 1977:339). De senaste decenniernas barntillvända och nyandliga trollformler kan betraktas som utvidgningar eller nya förgreningar på genrens släktträd.

I strikt bemärkelse består studiens texter av vilande trollformler, för det är först när de yttras med rösten som deras krafter är ämnade att aktiveras. Yttrandet av de barntillvända trollformlerna och den handskrivna besvärjelsen ska dessutom beledsagas av en ritual; de är *rituella trollformler* (jfr Ohrt 1917:12). Pengatrollformeln tillhör istället typen *manande formler*, som lägger särskild tonvikt på en viljeakt hos yttraren (jfr Ohrt 1917:9). Det framgår av följande instruktion för hur formeln ska aktiveras: ”När magikern känner att han behärskar den [pengatrollformeln] helt och hållet, ska han uttala den samtidigt som han för sitt inre visualiserar vad som kommer att inträffa” (Östling 2012:176). En tredje relevant typ för denna studie är *lönnformler*, dvs. trollformler som består av gåtfulla ord eller ordserier (jfr Ohrt 1917:12). En av de rituella trollformlerna ur *Elins hemligheter – en handbok i häxkonst* omfattar en traditionell lönnformel. Att lönnformler eller manande formler uppträder inuti rituella formler är inte ovanligt, eftersom trollformler kan vara sammansatta av flera olika formeltyper (Ohrt 1917:9).

5. Analys

Härnäst kommer de fem nya trollformlernas diakrona och synkrona inslag att analyseras. Först behandlas de tre trollformlerna ur *Elins hemligheter – en handbok i häxkonst* (formel 1a–c), vilka inkorporerat ordserier och fraser från gamla formler. Därpå följer besvärjelsen i ritualpaketet (formel 2). I likhet med handboksformlerna artikulerar den magi med både språkliga och grafiska medel. Avslutningsvis analyseras den på diverse webbplatser florerande pengatrollformeln (formel 3). Den traderar traditionella genredrag, om än inte den traditionella föreställningsvärlden.

5.1. Formel 1a: VID VÄGAR $\oplus$ CH $\oplus$ VÄGAR

Den första trollformeln som möter läsaren i *Elins hemligheter – en handbok i häxkonst* är en rituell formel för kontakt med och skydd av forna tiders häxor. Ritualbeskrivningen omsluter formeln i en cirkelrörelse (se bild 1).

BILD 1. Rituell trollformel för kontakt med och skydd av forna tiders häxor (Rangström & Nilsson 2019:18).⁴

Formelns prepositionsfraser – *vid vägar och ovägar / vid sol och måne / vid vatten och land / vid aska och sand* – återfinns i följande utdrag ur

4 Samtycke för att reproducera bilderna ur *Elins hemligheter* har erhållits från upphovsperson och förlag.

två trollformler mot möss, vilka upptecknats år 1841 (min fetstil i detta exempel och alla därpå följande):

Möss, både stora och små! Jag besvärjer eder:
 vid Guds nåde,
vid sol och måne,
 och alla lysande stjernor;
vid vägar och ovägar,
 (Linderholm 1940, formel 430)
 vid den heliga graf, som vår Herre låg uti
 vid himmel och jord,
vid sol och måne,
 vid stenar och plantor,
vid vatten och land,
vid aska och sand,
 (Linderholm 1940, formel 431)

De itererande prepositionsfraserna skapar en svit av grammatisk och semantisk parallellism. Fraserna har samma grammatiska struktur (vid X och Y), och varje samordning bildar ett semantiskt motsatspar såsom i *vid sol och måne* där himlakropparna kan ses som varandras antiteser. Denna typ av upprepningar har underlättat memorerandet och det muntliga traderandet av de äldre formlerna. Dessutom har upprepningar i trollformler en ”magiskt inpräntande funktion” – de syftar till att åstadkomma ett övernaturligt anrop (Lilja 2000:342). Vidare antas den magiska kraften i anropet underbyggas av välljud, vilket i fraserna *vid vatten och land / vid aska och sand* åstadkoms genom rim, allitteration och assonans (jfr Rooth 1978:39; Lilja 2000:340–341). Den nya formelns reproduktion av äldre fraser och bruk av imperativ – *gå*, innebär att traditionella genredrag bibehålls.

Samtidigt har inkorporerandet av de fyra äldre fraserna i den barnnivåvända formeln lett till att de fått ett nytt sammanhang och en modifierad betydelse. Frasernas tidigare religiösa kotext med åberopande av Gud eller Jesu heliga grav återfinns inte i den nya formeln. Vidare stärker uppräknandet av samordningar manandets kraft i de äldre formlerna, så att näst intill hela världsalltet sluter upp bakom talhandlingen *besvärjer*, alltifrån Gud till naturen och rymden. I den nya formeln har samordningarna snarare en rumsadverbiell betydelse, åsyftande allehanda platser

som tidigare häxor vandrat på. Därigenom ansluter sig den nya formeln till en annan gammal tradition: att i svepande ordalag benämna de platser där de övernaturliga väsendena kan finnas, så att anropet når dem, som i följande hettitiska formel:

Antingen Du är uppe på **berget**
 eller Du är på **ängen**, eller du är i **dalen**,
 eller **varhelst** Du eljest döljer Dig,
 kom i nåd till denne man!
 (Rooth 1978:71–72)

Vid ytterligare jämförelse mellan den nya formeln och trollformel 430 mot möss, framgår det att båda använder ett *metapragmatiskt verb* som anger vilken talhandling som realiseras genom yttrandet, *åkallar* respektive *besvärjer* (jfr Keane 2004:436). Orden *åkallar*, *allsköns* och *oväg* i den nya formeln torde te sig sällsamma för målgruppen 9–12-åringar. Förekomsten av dessa ord i en barntillvänd trollformel är emellertid i linje med grundsatsen för verbal magiutövning: att hämta kraft ur ett språk som avviker från det vardagliga (jfr Klintberg 1988:11).

Den nya formeln avviker också i typografiskt hänseende. Till skillnad mot den omgivande texten står dess bokstäver i versaler med ett egenartat typsnitt. I synnerhet utmärker sig bokstaven M med sina kantigheter à la gotiskt typsnitt, det typsnitt som är förknippat med äldre tiders andliga och folkliga skrifter (jfr Ridderstad 1999:12–13). Vidare har bokstaven O formen av ett solkors ☉ och T av ett likarmat kors +. Olika korsformer har länge brukats i magiska sammanhang. Till exempel har likarmade kors huggits in i laduväggar för att hålla vittror borta (Björkquist 1943:83, 89). Genom att låta uråldriga korsymboler tjäna som bokstäver i en fullmåneliknande rundel, får formeln inte bara verbalt utan även visuellt en magisk framtoning.

5.2. Formel 1b: VARA, VIRÄ, VERM

Denna trollformels tema är avpassat efter målgruppen 9–12-åringar, som befinner sig i övergångsstadiet mellan barn- och ungdom. Formeln syftar nämligen till att tillvarata ens tidigare jag med dess barnasinne, så att det består genom livets vindlingar. Tillsammans med ritualinstruktionen illustreras detta ikoniskt i en sicksackande text (se bild 2).

BILD 2. Rituell trollformel för tillvaratagande av ens tidigare jag (Rangström & Nilsdotter 2019:18).

Anisstjärnor, ingefärsrot och små grankvistar ska knytas ihop på en tråd att hänga över sängen, varpå följande formel ska viskas:

VARA, VIRA, VORM.

JAG KNYTER OCH MINNS.

BINDA, LINDA, VINDA.

ALLT SOM FINNS.

Det inledande *vara, vira, vorm* är en gammal lönnformel, en serie trollord vars gåtfullhet i sig ansetts ha magisk bäring. Närmare bestämt är formeln alfabetmagisk i likhet med andra lönnformler som uppträder med samma begynnelsebokstav i magiskt tretal såsom blodstämmarformeln

Bura, Balta, Beriora och *GADA † GABA † GALIA †*, en formel mot frossa (jfr Klintberg 1988:53; Linderholm 1940:89). I följande formel som upptecknats år 1841, används *vara, vira, vorm* för att åstadkomma ett återställande av vänskap:

Vara vira vorm dia botus

Gör ej åtskilnad mellan dessa personer N. N., att deras vänskap och kärlek varar så länge ifrån, som solen är ifrån jorden och själen ifrån den menniska, som dog i går!
I Faderns, Sonens och den helige Andes namn. Amen, amen, amen.
(Linderholm 1940, formel 652)

Såväl i den nya som i den gamla formeln används *vira* för att befästa en abstrakt företeelse, i den nya formeln det yngre jaget med dess egenskaper, i den gamla ett vänskapsförhållande. Men till skillnad från i den gamla formeln följs *vara, vira, vorm* i den nya inte av *dia botus*, ett noa-ord för *diabolus*, djävulen (jfr Linderholm 1940:301, fotnot 1).

Nästa magiska tretal i den nya formeln är *binda, linda, vinda*. Ordserien återfinns i en lönnformel som upptecknats i slutet av 1800-talet. Den ska yttras vid medicinering av fänad som drabbats av *trollskott* – en plötslig och oförklarlig sjukdom som antas ha utskickats av en trollkunnig person (jfr Tillhagen 1962:67). Lönnformeln lyder:

Abo **binda**,
Kabo **linda**,
Tabo **vinda**
(Linderholm 1940, formel 385)

Varje ord i *binda, linda, vinda* uttrycker ett fästande av något, vilket skapar en semantisk parallellism som ger kraft åt handlingen. Fordom föreställde man sig ofta sjukdomen som en lösläppt demon som rasade i kroppen, varför en trollformel skulle binda och därigenom kväsa den (Klintberg 1988:32, 36). Vid införlivandet av *binda, linda, vinda* i den nya formeln har ordserien istället övergått till att främja befästandet av någonting positivt.

Inalles innehåller den nya formeln fem semantiskt parallella verb: *knyta – vira – binda – linda – vinda*. Denna parallellism skapar en inpräntande effekt som är typisk för traditionell magisk diktkonst (jfr Lilja 2000:342). Traditionsenlig är också den nya formelns välklang som vilar på rim,

allitterationer och assonanser (*minns–finns; vara, vira, vorm*). Temat är däremot samtida: att tillvarata barnasinnnet, något som näppeligen var ett ideal i äldre tider (jfr Ariès 1973).

5.3. Formel 1c: SIGNE MIG S⊕L ⊕CH SIGNE MIG H⊕NUNG

Trollformler mot sjukdomar har varit vanliga genom tiderna (Tillhagen 1962). Häxhandboken ansluter sig till denna traditionella tematik i och med följande rituella formel mot hosta och feber:

Ta en stor sked med honung i din tekopp och håll på varmt vatten.

Rör motsols och viska över vattnet:

SIGNE MIG S⊕L ⊕CH

SIGNE MIG H⊕NUNG

SIGNE MIG BI

LÅ+ H⊕S+A ⊕CH FEBER

FLYGA F⊕RBI

SÅ SKALL DE+ BLI

(Rangström & Nilsson 2019:18)

Formeln traderar flera typiska genredrag: rim, upprepning, magiskt treltal, imperativ och det förpliktande hjälpverbet *skall*.⁵ Tillsammans suggererar de en betvingande kraft.

Sviten *signe mig sol och / signe mig honung / signe mig bi* avviker från vardagsspråket i flera avseenden. Ordföljden är VOS, verbet är böjt i konjunktiv och lexikalt är *signe mig* ett ovanligt uttryck för målgruppen 9–12-åringar. Vidare kan upprepningen av det spåras tillbaka till äldre skyddsformler. Därom vittnar följande två utdrag. Det första härrör ur en medeltida formel mot sjukdom, orsakad av djävulens lekamliga eller andliga angrepp:

Alzwallogher Gudh ffadhir, alla tingha skapare, **signe mic!**

Jesus Christus, Gudz signahde son, som tholdhe död

oc pino ffore mic, han **signe mic!**

Thän hälge Ande, som syntis j duwo liike offwir Ihesum

5 I t.ex. Klintberg 1988 innehåller dussintals trollformler hjälpverbet *skall*.

Christum j Jordhans fflodh, han **signe mik!**
(Linderholm 1940, formel 92)

Det andra utdraget är ur en generell skyddsformel som upptecknats på 1700-talet:

Signe mig sol,
och **signe mig måne**
och all den frögd, som jorden bär!
Jorden är min brynja,
och himmelen är min sköld,
och Jungfru Maria är mit svärd. Amen!
(Linderholm 1940, formel 333)

Iterationen av *signe mig* används i skyddande syfte i både den nya och i de gamla formlerna. I den nya har emellertid sammanhanget förändrats: Medan det i den medeltida formeln är den heliga treenigheten som anropas för signandet (*Gudh – Iesus – Thän hælge Ande*), är motsvarande tre aktörer i den nya formeln energialstrare (*sol – honung – bi*). Möjligtvis har inslaget av sol inspirerats av 1700-talsformelns *Signe mig sol*. Även denna gamla formel har dock en kristen kotext, *Jungfru Maria*, som inte återfinns i den nya. Istället kan hänvändelsen till solen, honungen och biet kopplas till samtidens nyhedniska föreställning om en besjälad natur (jfr Östling 2012:144).

5.4. Formel 2: Besvärjelse mot oknytt i hemmet

Denna besvärjande formel utgör kärnan i ett rituellt paket med en turmalin, fyra trärundlar med runtecknet algiz Ψ , ett ritualljus och en örtpåse (se bild 3).

BILD 3. Innehåll i rituellt paket mot oknytt i hemmet.

Besvärjelsens försegling med ett pentagrampräntat lacksigill anknyter till dess funktion att driva ut oknytt. Pentagrammet, eller femuddakorset som det heter i folklig magi, har länge ansetts skydda mot illvilliga väsen i hemmet (Tillhagen 1962:35–36).

Ritualbeskrivningen, som förmedlats digitalt via Tradera, lyder:

Tänd ljuset, lägg örterna i en eldfast skål och bränn örterna. Låt runorna ”bada” i röken likaså stenen, medans du läser upp besvärjelsen med bestämd och klar röst. Ha sen stenen i mitten av huset som en skyddsamulett ... och placera runorna i husets hörn.

Runor har alltsedan deras uppkomst använts i magiska syften, vilket kan sättas i samband med alfabetets potential att beteckna hela tillvaron

(Klintberg 1988:8–9, 53). I samtiden har nyandliga rörelser utvecklat en egen runmagi utifrån antagandet att varje runa har en specifik kraft (Östling 2012:178). Den kraft som Υ ger är ”skydd” enligt ritualpaketets innehållsförteckning.

I örtpåsen finns salvia, lavendel, barr och kryddpepparkorn. Sammansättningen, i synnerhet inslaget av salvia, är vanlig vid s.k. husrensningar. Betydelsen av salvian understryks på ett underfundigt sätt, när sigillet bryts och formeln mot oknytt framträder (se bild 4).

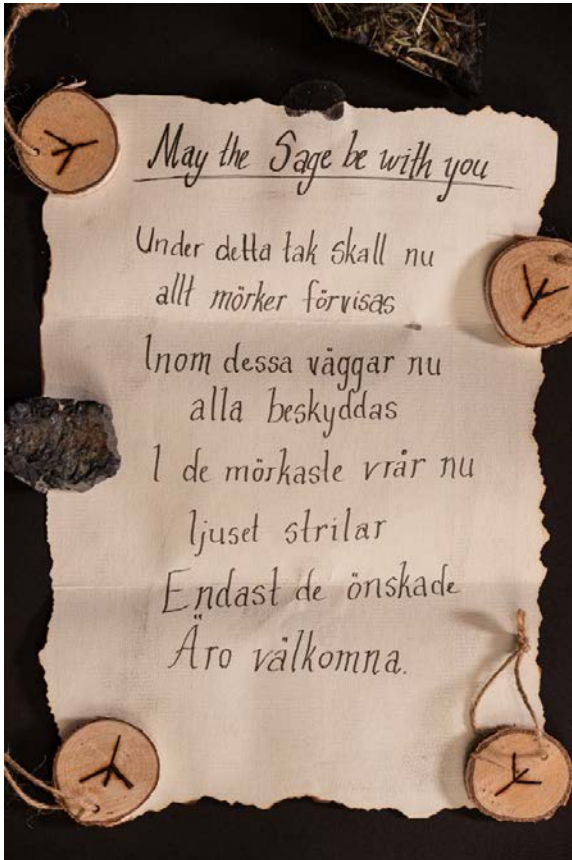

BILD 4. Formel mot oknytt i hemmet.

Formeln har rubricerats med en mångtydig mening: *May the Sage be with you*. För det första kan den läsas som *Salvian vare med dig* med fokus på

örtpåsens kraft. För det andra kan den läsas som *De visa vare med dig* med fokus på en häxgemenskaps kraft. Och för det tredje kan den läsas som en allusion på *May the force be with you* från science fiction-filmen *Star Wars*, där *force* syftar på en övernaturlig intergalaktisk kraft.

Även om nutiden satt sin prägel på rubriken genom kodväxlingen till engelska, traderar besvärjelsen samma genretypiska stilfigurer som sina äldre föregångare. Till exempel innehåller den magiskt tretal, dels i form av en uppräknings av tre husytor (*väggar – vrår – tak*), dels i form av ett trefaldigt upprepat *nu*. Det ymniga bruket av *nu* understryker formelns performativa funktion, att den ska verka i samma ögonblick som den yttras. I äldre formler är det därför vanligt med *nu*-upprepningar, såsom i följande utdrag ur en besvärjelse mot rovdjur:

Nu läser jag för ulvetand och björneram,
att de intet röra skall min boskap,
varken smått eller stort,
utan nu jag sätter dem
så långt bortom dårfjället
(Klintberg 1988, formel 92)

Även det förpliktande hjälp verbet *skall* återkommer diakront, vilket framgår av ovanstående formel, formel 1c och den aktuella formel 2. Det kan förklaras av föreställningen om att en säker framtoning stärker besvärjandets genomslag (jfr Klintberg 1978:7).

Vidare innehåller besvärjelsen, i likhet med formel 1c, grammatiska avvikelser från gängse språk. För det första återfinns två satsdelar i fundamentet i *Inom dessa väggar nu alla beskyddas* och *I de mörkaste vrår nu ljuset strilar*. Effekten blir inte bara poetisk, utan även att större emfas läggs på *nu* än vid sedvanlig ordföljd. För det andra har verbet personböjts i plural i *Endast de önskade äro välkomna*.

I likhet med formel 1a–c avviker denna formel också grafiskt, här genom en handstil vars hakar och kantigheter erinrar om gotiskt typsnitt. Försändelsens adress är däremot skriven med vanliga rundade bokstäver, vilket indikerar symbolvärdet hos formelns stil. Även papperet särskiljer sig med dess tydliga fiberlinjer, gulnade färg och av eld anfrätta kanter. Som tidigare nämnts, är arkaiserandet ett traditionellt genredrag, vilket denna samtida formel ger prov på genom kombinationen av *äro*, goticerande handstil och antikverande pappersbearbetning.

5.5. Formel 3: Pengatrollformel

Pengatrollformeln består alltigenom av ordinära ord. Inte desto mindre har Östling (2012:176) i anslutning till denna formel i förbigående påpekat att de moderna trollformlerna har formmässiga likheter med det gamla bondesamhällets. Därmed finns det skäl att studera pengatrollformelns uppbyggnad närmare. Formeln lyder:

Kom pengar, kom klöver
Ge mig summan jag behöver
 Utan någons tår på kind
 Mina pengar ramlar in
 (Östling 2012:176)

Formeln skapar eufoni genom en kombination av rim (*klöver – behöver*), allitteration (*k – k*) och assonanser (*tår – på; kind – in*). Vidare får den en befallande röst genom flera imperativ (*kom – kom – ge*). Därtill kommer ett magiskt tretal i form av semantisk parallellism (*pengar – klöver – summan*). De ordagranna respektive synonyma upprepningarna åstadkommer ett magiskt inpräntande. Välljudet, imperativen och inpräntandet samverkar till att bilda ett övernaturligt anrop som ska få de högre makterna att lystra och uppfylla yttrarens begäran. Denna korta, moderna trollformel innehåller med andra ord en tät väv av traditionella genredrag.

Samtidigt rymmer formeln både ordval och tänkesätt som är förbundna med modern tid. Slangordet *klöver* för pengar är bara belagt sedan 1958 (SO 2021). Vidare ger meningen *Utan någons tår på kind / Mina pengar ramlar in* uttryck för en samtida moralisk hållning till magi, vilken är utmärkande för den nyhedniska häxrörelsen Wicca: att inte skada andra (jfr Östling 2012:151).⁶ Mot denna bakgrund kan meningen tolkas som ett ställningstagande mot det gamla bondesamhällets lyckoformler, som antogs uppfyllas till priset av en annan människas olycka (jfr Skott 2021:19–20). Pengatrollformeln ger således inte bara prov på ett formmässigt samspel med äldre trollformler, utan även på en kritisk dialog med den äldre föreställningsvärlden.

6 Samma hållning återfinns i samtida engelska *money spells* som figurerar på internet. Däremot återfinns varken meningen eller delar av den i Linderholms och Klintbergs samlingar av äldre trollformler.

6. Summering och diskussion

De fem formler som analyserats vittnar om genren trollformlers historicitet. Å ena sidan är dessa nya formler horisontstiftande, eftersom de har ett språk som avviker från det gängse med flera av de stilfigurer som brukar förekomma i det gamla bondesamhällets formler: rim, allitterationer, assonanser, tretal, upprepningar och parallellismer. Gemensamt med äldre formler är även inslagen av uppräknings samt den befällande röst som åstadkoms genom imperativ och/eller hjälpverbet *skall*. Därutöver traderar formel 1a–c hela fraser och trollord från äldre föregångare. Kontinuiteten gör sig också gällande i tematiskt hänseende genom formel 1c mot sjukdom och 2 mot oknytt i hemmet.

Å andra sidan är de nya formlerna horisontförändrande, avpassade till nya målgrupper och nyandliga strömningar. Uppkomsten av barnhandböcker i magi har tillfört barninriktad tematik, som framgått i analysen av formel 1b för tillvaratagande av barnajaget. Vidare har wiccanernas moraliska förhållningssätt gett upphov till ett nytt förbehåll, illustrerat av *utan någons tår på kind* i formel 3. Att varken Gud, jungfru Maria eller djävulen i de äldre formlernas kotext följt med när deras fasta fraser, trollord eller signande uttryck inkorporerats i nya formler, kan förklaras av den nyhedendom som är förhärskande i de samtida ockulta rörelserna (jfr Östling 2012:12, not 2).

Ytterligare en samtida företeelse är bruket av goticerande bokstavsutformning som grafisk signal för artikulerandet av trollformler: (formel 1a–c; 2). Det kan förklaras av att det gotiska typsnittet från och med andra hälften av 1900-talet kommit att symbolisera något gammaldags och mystiskt i största allmänhet (jfr Ridderstad 1999:13). Goticerandet, konjunktivet *signe*, personböjningen *äro* samt den antikverande pappersbearbetningen för formel 2 är moderna sätt att följa traditionen med arkaismer i trollformler (jfr Tambiah 1968:182; Keane 2004:437).

Mot bakgrund av den tilltagande tron på det övernaturliga kan alla gamla och nya trollformler som figurerar på internetfora, i appar, häftidskrifter, nyhedniska handböcker, barnfackböcker med mera tolkas som tecken i tiden (jfr Bergquist & Lundmark 2023). Genom samtidens nyandlighet, men på sistone kanske också genom en osäkrare tillvaro, har genren trollformler fått en renässans.

Käll- och litteraturförteckning

- Aries, Philippe 1973. *Barndomens historia*. Stockholm: Gidlunds.
- Bergquist, Julia & Sebastian Lundmark 2023. De okända. I: Andersson, Ulrika m.fl. (red.), *Ovisslighetens tid: SOM-undersökningen 2022*. Göteborg: SOM-institutet, 283–298.
- Björkquist, Lennart 1943. Kreaturskydd och kreatursbot. Några anteckningar om vidskepelse i samband med boskapsskötseln i äldre tid. *RIG* 26, 81–103.
- Christensson, Eta 2015. *Övningsbok för häxor*. Höör: Leva.
- Damberg, Jenny 2020. Renässans för häxorna.
<<https://www.forskning.se/2020/10/28/renassans-for-haxorna>>. Hämtat augusti 2023.
- Eriksson, Jörgen 2022. *Svartkonstbok 3.0: shamanism, folklig läkekonst och kosmisk magi*. Upplands Väsby: Norrshaman.
- Gershman, Boris 2022. Witchcraft Beliefs Around the World: An Exploratory Analysis. *PLoS ONE* 17:11, 1–19.
- haxor.ifokus.se. <<https://haxor.ifokus.se/discussion/129862/trollformler>>. Hämtat augusti 2023.
- Hedenborg White, Manon 2018. Från renässansalkemi till queerpolitik? Esoterism och ockultism historiskt och idag. *Religion* 1:1, 28–34.
- Jauss, Hans Robert 1977. *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur: Gesammelte Aufsätze 1956–1976*. München: Wilhelm Fink.
- Keane, Webb 2004. Language and Religion. In: Duranti, Alessandro (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Maiden: Blackwell Publishing, 431–448.
- Klintberg, Bengt af 1978. *Harens klagan och andra uppsatser om folklig diktning*. Stockholm: Norstedt.
- Klintberg, Bengt af [1965] 1988. *Svenska trollformler*. Stockholm: Wahlström & Widstrand. Även i digital utgåva från 2016 via folkbibliotekens inloggning.
- Lilja, Eva 2000. Besvärjelsens magiska rytmer. I: Hansson, Stina & Mats Malm (red.), *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth*. Stockholm: Symposium, 339–348.
- Linderholm, Emanuel 1940. *Signelser ock [sic!] besvärjelser från medeltid ock nytid*. (Svenska landsmål och svenskt folkliv 41.) Stockholm: Norstedt. <<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/37320?show=full>>. Hämtat augusti 2023.

- Paranormal.se. <https://paranormal.se/topic/buria_batta_bloria.html>; <<https://paranormal.se/topic/besvarjelse.html>>. Hämtat augusti 2023.
- Partridge, Christopher 2004. *The re-enchantment of the West: Alternative spiritualities, sacralization, popular culture, and occulture* (Vol. 1). London: T & T Clark International.
- Ohrst, Ferdinand 1917. *Danmarks Trylleformler* (Vol. 1). Köpenhamn.
- Rangström, Tuvalisa & Anna Nilsson 2019. *Elins hemligheter – en handbok i häxkonst*. Riga: Opal.
- Ridderstad, Per 1999. *Textens ansikte i seklernas spegel: Om litterära texter och typografisk form*. Anförande vid Svenska Vitterhetssamfundets årsmöte den 27 maj 1998. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Rooth, Anna Birgitta [1965] 1978. *Folklig diktning: Form och teknik*. Lund: Studentlitteratur.
- Sjödin, Ulf 2002. The Swedes and the Paranormal. *Journal of Contemporary Religion* 17:1, 75–85.
- Skott, Fredrik 2021. *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn*. Malmö: Polaris Fakta.
- SO = *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* 2021. I: <svenska.se>. Hämtat augusti 2023.
- Sundin, David 2021. *Trollformler & besvärjelser för vardagliga händelser*. Stockholm: Bonnier Carlsen.
- Tambiah, Stanley 1968. The magical power of words. *Man, New Series* 3:2, 175–208.
- Tekst og historie: Å lese tekster historisk* 2008. Asdal, Kristin, Kjell Lars Berge, Karen Gammelgaard, Trygve Riiser Gundersen, Helge Jordheim, Tore Rem & Johan Tønnesson. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tillhagen, Carl-Herman 1962. *Folklig läkekonst*. Stockholm: Hæggström.
- Weber, Max 1919. *Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund*. München: Duncker & Humblot. <https://www.deutschestextarchiv.de/book/view/weber_wissenschaft_1919?p=1> Hämtat augusti 2023.
- Östling, Per-Anders 2012. *Spöken, medier och astrala resor: övernaturliga upplevelser, folketro och alternativa världsåskådningar i våra dagars Sverige*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.

Prosopografi som resurs och utmaning för språkhistorisk forskning

Stadsskrivares språkliga bakgrund i svenska riket under
tidigmodern tid

Theresia Pettersson & Harry Lönnroth

1. Inledning

I projektet *Språkexperter från det förgångna: stadsskrivarnas yrkeskår, aktörskap och språkbruk i det svenska riket under tidigmodern tid (1614–1714)* samarbetar historiker och språkhistoriker kring frågor som rör den övergripande tematiken *stadsskrivare, juridiskt administrativt skriftbruk och domboken som empirisk källa*.¹ Stadsskrivare intog en betydande position i det svenska riket på 1600-talet som språkliga, administrativa och lokala aktörer.² Samtidigt är kunskapen om stadsskrivare, deras utbildnings- och yrkesbana och språkkunskaper tämligen begränsad. Vilka var de och hur skolades de in i sin yrkespraktik? I projektet tillämpas och utvecklas metoder från historisk lingvistik samt filologisk

---

1 Projektet finansieras av Konestiftelsen 2020–2025. Vi tackar doktorand Petteri Impola för värdefulla kommentarer och för figur 2 i avsnitt 5.2. Städerna i projektet är: ”Finland”: Björneborg, Borgå, Brahestad, Ekenäs, Fredrikshamn, Helsingfors, Jakobstad, Kajana, Karleby, Kristinestad, Kuopio, Nykarleby, Nyslott, Nystad, Näändal, Raumo, Tavastehus, Uleåborg, Vasa, Viborg, Villmanstrand och Åbo (alla 22 städer). ”Sverige”: Arboga, Borås, Enköping, Falun, Gävle, Göteborg, Härnösand, Jönköping, Kalmar, Karlstad, Linköping, Norrköping, Nyköping, Skara, Stockholm, Strängnäs, Söderköping, Torneå, Uppsala, Vadstena och Vänersborg (samt en stad som meddelas senare, sammanlagt 22 städer).

2 Detta påstående gäller även för medeltida stadsskrivare runtom i Östersjöregionen. Se t.ex. Salminen (2020) för en diskussion om medeltida stadsskrivare i Tallinn och Poulsen (2021) för förhållandet i medeltida danska städer.

och historisk forskning. Förutom att lyfta inomdisciplinära perspektiv för att visa på hur man inom de respektive forskningsinriktningarna förhåller sig till den övergripande tematiken (se Impola et al. 2023; Lönnroth & Pettersson 2023), aktualiserar samarbetet frågor om tvärvetenskapliga arbetssätt och om metod (se även Impola et al. 2020).

Det övergripande syftet med denna artikel är metodologiskt. Genom att introducera och diskutera den inom historievetskapen förekommande *prosopografiska* metoden redogör vi för de möjligheter och utmaningar som metoden kan erbjuda språkhistorisk forskning (historisk lingvistik).³ Vi presenterar exempel ur den stadsskrivardatabas som är under uppbyggnad vid Jyväskylä universitet och som belyser stadsskrivares språkliga bakgrund.⁴ I tillägg presenterar och diskuterar vi empiriska exempel.

2. Vad är prosopografi?

Prosopografi, alternativt *kollektiv biografi* (Gaunt 1975:29), syftar till att studera en viss grupp, dess historia och strukturer. Fokus ligger på att hitta gemensamma bakgrundskaraktäristika hos en specifik grupp historiska aktörer (dvs. den grupp man valt att studera) genom en kollektiv studie av deras levnadsbanner (Stone 1971:46). De aggregerade kollektiva biografiska detaljerna ligger sedermera som grund för att undersöka grupper som delar något gemensamt – i vårt specifika fall stadsskrivaryrket, för att sätta ljus på sociala strukturer och förändringar. Prosopografins intresse ligger således inte i att undersöka den enskilda individen, utan att genom individen förstå de större sammanhangen (Langerth Zetterman 2006:413–415). Begreppet *prosopografi* är taget från stilfiguren *prosopoeia* inom den klassiska retoriken och är en sammansättning av de grekiska orden *prósopon* 'ansikte, person, gestalt' och *poiéin* 'att göra', vilket ger betydelsen 'tala som en annan/ge ett annat perspektiv/låta en frånvarandes ansikte träda fram'. Det gäller alltså att skapa en "beskriv-

3 Språkhistoria omfattar traditionellt så kallad *yttre språkhistoria* (språkbruket och dess reallistoriska förutsättningar) och *inre språkhistoria* (språksystemet), det vill säga historisk lingvistik i snäv mening. I denna artikel fokuserar vi främst på den yttre språkhistorien.

4 Utöver skapandet av databasen sammanställs inom projektet även en matrikel över stadsskrivare.

ning” (*graphiā*) av den gestalt som man valt som föremål (se t.ex. Lamberg 2009:230).

Genom att systematiskt samla information om biografiska parametrar, egenskaper och tillgångar hos individer som tillhör den grupp man som forskare är intresserad av att undersöka (i vårt fall svenska stadsskrivare på 1600-talet), vill man skapa en kollektiv biografi för att utifrån denna hitta gemensamma nämnare hos denna grupp, för att på så sätt både få en bild av gruppen men även en förståelse för vilka egenskaper som gör att individen platsar inom denna grupp. Exempel på parametrar är födelse- och dödsdatum, civilstånd, familjeband, social status, bostadsort, geografisk och social mobilitet, utbildningsnivå, språklig repertoar, ekonomiskt välstånd, karriär, avlöning osv. En utgångspunkt i metoden är att det skapas en kollektiv styrka som kompenserar bristande information om individerna. Utifrån information om kollektivet kan man ”hitta” den typiska eller den genomsnittliga representanten för gruppen, det vill säga låta den frånvarandes ansikte träda fram. Denna typiska representant är följaktligen inte en *unik* person, utan ett konglomerat av gruppen, *en individ i pluralis* (jfr Frigren 2016:61). Men man kan även tänka tvärtom, det vill säga att kunskap om den *typiska* representanten öppnar upp för kunskap om dem som avviker. Så även om metoden betonar kollektivet så öppnar den även upp för att anlägga kvalitativa perspektiv på individer.

Den prosopografiska metoden utvecklades specifikt för att studera klassicismens politiska maktstrukturer, men utvidgades som metod på 1970-talet för att inbegripa fler historiska perioder och andra samhällsvetenskapliga discipliner och för att hitta förklaringar till ideologiska och kulturella förändringar i samhällen och mobilitetsmönster. I dag är särskilt två skolor framträdande.

Den ena skolan undersöker *elitgrupper* och är intresserad av dynamiken och interaktionen i mindre grupper, till exempel senatorer från USA eller antika Rom samt medlemmar i engelska parlamentet. Elitgrupper har empiriskt varit tacksamma att studera eftersom det finns mycket jämförbart källmaterial om dessa grupper, vilket gör att det är relativt enkelt att sammanställa databaser och dra väl underbyggda slutsatser. Fokus ligger på att i detalj kartlägga en grupps genealogi, kommersiella intressen, politiska aktivitet och relationer genom noggranna fallstudier. Man är mer intresserad av politik i bemärkelsen av mindre gruppers kraft och deras interaktion som utgångspunkt för hur världen går runt och funge-

rar än de stora linjerna i samhället – på så sätt skiljer sig denna skola från sociologins intresse för strukturer i massan.

Den andra skolan är mer intresserad av massorna och ävenledes mer inspirerad av sociologin. Inom denna skola ligger intresset på social historia mer än på elit och makt; man är framför allt intresserad av att skriva fram mönster hos dem som man egentligen inte kan veta särskilt mycket om. Här finns ett tydligare fokus på statistiska samband mellan olika variabler inom en grupp än på närstudier av få individer. Inom denna forskning finns ett stort fokus på social mobilitet, men vissa forskare är även intresserade av relationerna mellan en miljö och idégoods, eller mellan idéer och politiska eller religiösa beteenden. De två skolorna skiljer sig således markant i studieobjekt och frågeställningar, men även något i sina slutsatser – den gemensamma nämnaren är dock intresset för gruppen snarare än för individer eller institutioner.

Utöver dessa skolor har prosopografin även använts för att studera olika väl avgränsade yrkesgrupper (Uotila 2014b), till exempel tjänstemän inom hovrätten under svensk stormaktstid (Gaunt 1975). Samtidigt som prosopografi beskrivs som en kvantifierande metod, bör det tilläggas att kvantifieringen i sig inkluderar analytiska moment. Kvantifiering utgör databasen, som i sin tur ligger till grund för vidare kvalitativa analyser och kontextualiseringar för att besvara frågeställningar, exempelvis genom statistiska beräkningar eller kvalitativa jämförelser. (För prosopografi som medel för biografisk forskning, se Uotila 2014a.)⁵

---

5 För principer inom prosopografin samt definition och metodens arbetsmoment, se Stone (1971), Keats-Rohan (2007a), Uotila (2014a) och Kontturi (2022). För skillnader och likheter mellan definitioner av prosopografi och kollektivbiografi, se Keats-Rohan (2007b:143–144), Uotila (2014a:240, 245–246) och Frigren (2016:57–59). För tillämpning av kollektivbiografiska och prosopografiska metoder inom forskningen av aktörs- och yrkesgrupper i Sverige och Finland under tidigmodern tid, se t.ex. Gaunt (1975), Uotila (2014b), Hiljanen (2019) och Kontturi (2021). Utöver elit och yrkesgrupper har man under senare tid anlagt prosopografiska perspektiv även på lägre och inofficiella aktörsgrupper i samhället; se t.ex. Impola (2022:116–118). För medeltiden, se Lamberg (2001, 2009). En prosopografisk ansats har utnyttjats också vid forskning om historiska namngivningsprinciper; se Kotilainen (2008).

3. Att skapa en prosopografisk databas över stadsskrivare

Ett syfte med vårt projekt är att utifrån den prosopografiska metoden skapa en *open access*-databas över verksamma stadsskrivare i svenska riket under perioden 1614–1714 (från grundandet av Svea hovrätt till stora ofreden). Statstjänstemän är ett givande forskningsobjekt eftersom de utgör en tydligt avgränsad grupp av aktörer; det råder följaktligen liten oklarhet kring vem som kan ingå i kollektivet.

Genom denna typ av kartläggning hoppas vi kunna identifiera mönster som kan fungera som utgångspunkt för att besvara frågeställningar om skrivarna som grupp: vilka var dessa nedtecknare, förmedlare och utvecklare av vårt rättsadministrativa skriftliga språk, vilken grad av utbildning hade de, och vem var en ”typisk” skrivare? Vi vill också anlägga perspektiv på språkbruk och flerspråkighet i Östersjöriket under svensk stormaktstid: vilken språkkunskap krävdes av en skrivare för att sköta sitt uppdrag, och skiljer det sig åt i relation till tid och plats?

Den prosopografiska stadsskrivardatabasen bygger i huvudsak på information som finns att tillgå i stads- och lokalhistorisk litteratur på finska och svenska. Dessa källor har excerperats av två forskningsassistenter⁶ vilkas uppdrag har varit att notera ”all” relevant information om stadsskrivare som de kan finna. Totalt har man i excerperingen tagit hänsyn till 33 parametrar, exempelvis namn, ålder, familjeförhållanden och utbildning.⁷ Den stadshistoriska litteraturen kompletteras vid behov av information i originalkällor, först och främst domböcker, mantalslängder, kyrkoböcker, universitetsmatriklar osv. I skrivande stund innehåller databasen information om 346 stadsskrivare: 198 från ”Finland” och 148 från ”Sverige”. De resultat som presenteras här är således fortfarande preliminära och kommer att bli mer exakta när databasen är färdigställd. Uppskattningsvis har totalt cirka 500–600 personer varit aktiva som stadsskrivare under perioden för undersökningen.

6 Studenterna i historia Maiju Matilainen och Eeva Haapala.

7 Stadsskrivarmatrikeln innehåller bl.a. följande information om skrivarna: namn, födelsestid, födelseort, dödstid, ålder vid döden, dödsort, språkbakgrund/språkkunskaper, far, faderns sociala status, mor, moderns sociala status, gift, maka/makor, makans sociala status, barn, barnens sociala status/karriär, student, studentår, övrig utbildning, ålder vid tidpunkt för utnämningen, stadsskrivare (var och när?), verksamhetstid som stadsskrivare (år), föregångare, efterträdare, varför valdes, varför slutade osv.

För denna undersöknings vidkommande är vi intresserade av information som på olika sätt kan belysa frågor om skrivarnas språkliga bakgrund, för att på så sätt kunna besvara våra frågor om språkkunskap och utbildningsgång. Som tidigare påpekats ligger metodens styrka i att information om kollektivet kan kompensera bristande information om individen. Samtidigt är det tydligt att informationen om stadsskrivare i allmänhet är ganska bristfällig och i synnerhet när det gäller uppgifter kopplade till språklig bakgrund, vilket gör att databasen innehåller luckor och ett potentiellt problem kopplat till graden av generaliserbarhet. Ur ett källkritiskt perspektiv är det således viktigt att inte bara vara medveten om *hur* databasen skapats, utan även ha kunskap om det källmaterial som ligger till grund för informationen och vilka frågeställningar detta material lämpar sig för att besvara, något som vi återkommer till senare.

4. Stadsskrivares språkliga bakgrund: att hitta språket i databasen

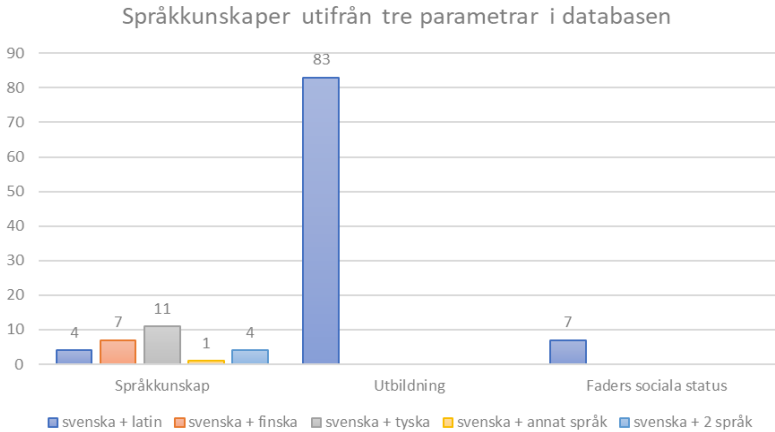
Eftersom vi här är intresserade av att utifrån databasen hitta mönster som kan generera kunskap om språkliga repertoarer och bakgrund hos stadsskrivare, har vi fokuserat på de parametrar i databasen som vi tror kan ge oss denna typ av information. De mest uppenbara är kategorierna *språkkunskap* och *utbildning*, men vi har även tittat på kategorin *faderns sociala status*. Den sistnämnda motiveras av att det utifrån dåtida samhällshierarkier är rimligt att antaga att fädernas yrke och utbildningsnivå var avgörande för vilken skolning barnen fick (se t.ex. Joutsivuo 2010: 179–181).⁸

Databasen visar att alla skrivare behärskade svenska, vilket inte är förvånande med tanke på svenskans ställning som administrativt skriftspråk i riket. Att kunna skriva på svenska är alltså ett minimikrav hos en stadsskrivare i materialet. Bakom parametern *språkkunskap* finns information om vilka skriftspråk utöver svenska som noterats att databasens 346 stadsskrivare behärskar (se figur 1). Enligt dessa uppgifter är tyska

---

8 Det är även värt att notera att den första undervisningen i läsning, skrivning och räkning ägde rum i hemmen, och fortfarande var det under 1600-talet fullt möjligt att bli inskriven vid akademien enbart utifrån hemundervisning (Asker 2007:149–150).

och finska de vanligaste språken utöver svenska (11 respektive 7 belägg), medan endast 4 skrivare enligt denna parameter anges vara kunniga i latin. Fyra skrivare anges kunna tre språk, vanligen svenska, tyska och latin. Enstaka skrivare anges ha kunskap i engelska och holländska.

FIGUR 1. Sammanställning av språkkunskaper utifrån parametrarna språkkunskap, utbildning och faderns sociala status i databasen.

Ett sätt att få perspektiv på skrivarnas språkkunskaper är att undersöka parametern *utbildning*. Enligt denna version av databasen har 85 av de 346 skrivarna dokumenterad universitetsutbildning eller lägre utbildning (katedralskola eller gymnasium). Eftersom studenterna både vid akademien och i lägre utbildning skolades i latin, kan vi förmoda att dessa skrivare ägde latinkunskap, även om vi inte vet vilken nivå det handlar om. I relation till parametern *språkkunskap* överlappar informationen om kunskap i latin varandra endast för två skrivare, vilket gör att vi på goda grunder kan antaga att ytterligare 83 skrivare ägde denna kunskap.

Som studenter var skrivarna i huvudsak inskrivna vid universiteten i Åbo (49 stadsskrivare) och Uppsala (23 stadsskrivare), medan en del (14 stadsskrivare) var inskrivna vid fler än ett universitet. Mönstret är då att man varit inskriven både vid Uppsala och vid Åbo, även om enstaka studenter även studerat på andra platser. När det gäller antalet inskrivna studenter vid akademien i Åbo är databasen i princip komplett tack vare att den bygger på bevarade studentexamensregister. När det gäller Upp-

sala förväntar vi oss att antalet skrivare som studerat där kommer att öka i takt med att arbetet med databasen fortskrider. Redan nu pekar dock databasen på intressanta resultat. För det första hade ungefär bara en fjärdedel av stadsskrivarna universitetsbakgrund, för det andra utbildades majoriteten av dessa under andra hälften av 1600-talet. Detta visar dels på ett genomslag för de utbildningsreformer och den strukturella utvecklingen av universiteten som påbörjades under 1620-talet med målet att högre undervisning även skulle vara en plantskola för statstjänstemän (Gaunt 1975:34–40), dels på det faktum att de kunskaper som krävdes av en stadsskrivare i stor utsträckning förvärvades genom praktiskt arbete inom förvaltningen. Högre utbildning var således inte en nödvändig merit för stadsskrivare, i synnerhet inte för skriftlärda i mindre städer. Samtidigt visar databasen på en under 1600-talet långsam professionalisering av stadsskrivarämbetet, där allt fler skrivare med tiden även har akademisk skolning.

En skrivare som i detta hänseende avviker från mängden är Eggert Mattson Aurelius, stadsskrivare i Stockholm 1618–1635. Aurelius studerade aritmetik och geometri vid Uppsala universitet 1599–1601, innan han gav sig ut på en europeisk studieresa. I augusti 1601 skrevs han in som student vid universitetet i Helmstedt och i oktober vid universitetet i Wittenberg. Han var därutöver student vid universitetet i Rostock, innan han 1605 begav sig till Königsberg och därefter till jesuitkollegiet i Braunsberg. Under åren 1608–1612 ska han ha arbetat som informator i Dantzig och Helmstedt, innan han 1612 tog över som rektor för katedralskolan i Uppsala, en position som han hade fram tills han valdes som stadsskrivare i Stockholm 1618. År 1621 var han riksdagsman och år 1633 tillträdde han som rådmän. Han var även kämnär för ämbetsåret 1636 och blev kollegiant i justitiekollegiet 1637. Han dog 1648 och begrovs i Storkyrkan. Utöver att agera som rektor och stadsskrivare översatte han även verk från latin och tyska till ”vårt swänske tungomål”. Särskilt intressant är den räknebok vars första upplaga antas ha tryckts 1614, och som sedan trycktes i flera upplagor i bland annat Uppsala, Stockholm och Strängnäs fram till början av 1700-talet, eftersom dess tillblivelse visar på ett behov att i realskolan undervisa matematik på modersmålet. I räknebokens titel anbefalls också nyttoperspektivet; Aurelius skriver att den är författad ”til nytto och gagn”, vilket även återspeglar en rådande bildningspolitisk tidsanda (Teleman 2002:

9–17).⁹ Även om Aurelius på flera sätt avviker från den gängse stadsskrivarens utbildning och karriär, är han ändå ett fint exempel på att stadsskrivarämbetet krävde skolning, men att det också gav möjlighet till vidare karriär, även för personer som i likhet med Aurelius var högt utbildade och välmeriterade.

Sett till parametern *faderns sociala status* är den visserligen en ganska stor källa till osäkerhet, men vi menar att faderns sysselsättning ändå kan ge en intressant inblick i vilken typ av skolning skrivaren har med sig hemifrån. Skrivare med fäder som arbetar som präst eller lärare kan antas ha fått hemskolning i latin, medan skrivare med fäder som agerat som rådmän eller borgmästare kan antas ha fått byråkratisk skolning, något som måste antas ha haft direkt påverkan på deras egna karriärmöjligheter. Exempelvis var Daniel Winterroos, stadsskrivare i Arboga 1671–1693, prästson, Johan Miltopaeus, stadsskrivare i Åbo 1696–1711, var son till en professor i vältalighet, och Kasper Westman, stadsskrivare i Helsingfors 1685–1689, var son till Hans Johansson, köpman och rådmän i Helsingfors.

Sett till all tillgänglig information i databasen om fädernas sociala status, vilket innebär uppgifter om cirka en tredjedel av alla fäder, utkristalliseras ett ganska tydligt mönster. Av denna tredjedel har nästan hälften fäder som på olika sätt och nivåer varit verksamma inom statsbyråkratin, vanligen i form av borgmästare eller rådmän. Den näst vanligaste sysselsättningen hos fäderna är som präst eller dylikt (en fjärdedel) och den tredje vanligaste är borgare (en femtedel). Andra sysselsättningar är ganska ovanliga. Endast en skrivare har en far som är verksam inom armén och två skrivare har fäder som är verksamma inom utbildning. Det finns alltså ett tydligt mönster som pekar mot hemmets stora betydelse för en karriär som stadsskrivare (jfr t.ex. Karl Brochius, stadsskrivare i Åbo 1671–1678, vars far Laurentius Brochius var stadsskrivare i Åbo 1636–1650), men med brasklappen att databasen saknar information om två tredjedelar av alla fäder. I jämförelse med övriga parametrar som vi tagit

9 Hela titeln lyder: Arithmetica, eller een kort och eenfaldigh räknebook, uthi heele och brutne taal, i medh lustige och sköne exempel, them een-faldighom som til thenne konst lust och behagh hafwe korteligen och eenfaldeligen til nytto och gagn författat och tilsammandraghen aff Aegidio Aurelio Upsaliensi S. Cum gratia et privi. Reg. Mai. Upps. 1614. Se *Aegidius Matthiae Upsaliensis Aurelius* i SBL, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=18919> [hämtad 2023-10-13].

hänsyn till för att fördjupa kunskapen om skrivarnas språkkunskaper och språkliga bakgrund, så är det tydligt att skrivarna som grupp gynnas av att ha fäder som är verksamma inom rättsadministrativa ämbetsverk eller inom kyrkan. Samtidigt tillför parametern *faders sociala status* begränsad kunskap om faktisk språkkunskap utöver kunskap i svenska. Vi har dock identifierat ytterligare sju skrivare på detta sätt, vilka vi förmodar har kunskap i latin.

Sammantaget visar vår metod att försöka hitta språket i fler parametrar än variabeln *språkkunskap* på en mer nyanserad bild när det gäller språkkunskaper i latin; vi antar att 94 skrivare behärskar latin, men på en oförändrad bild när det gäller andra språk. En ytterst relevant fråga kopplad till språklig bakgrund är naturligtvis vilken kunskap i finska skrivare verksamma i den östra rikshalvan hade. I denna fråga ger dock databasen mycket begränsad information – här behövs andra metoder för att komma svaren närmare (se t.ex. Blomqvist 2022, 2024 som har undersökt dynamiken mellan det svenska administrativa språket och folkspråket finska i finländska domböcker). Samtidigt är det rimligt att anta att de flesta skriftlärda på den finska sidan för att kunna utöva sitt yrke hade kunskap i folkspråket.

5. Stadsskrivares språkliga bakgrund: två exkurser från den östra delen av riket

I denna studie har vi använt databasen som utgångspunkt för att samla information om skrivarnas språkliga bakgrund. Vi presenterar två exkurser från den finska sidan av riket: i avsnitt 5.1 redogör vi för Peter Block, stadsskrivare i Raumo 1653, och i avsnitt 5.2 för antalet sidor och ord i Helsingfors stads dombok 1623–1708. Det förra avsnittet handlar med andra ord om individen, det senare om gruppen. Avsnitten åskådliggör att det är möjligt att anlägga olika slags perspektiv på databasen.

5.1. Individperspektivet: en stadsskrivare i Raumo på 1650-talet

Prosopografi som metod utgår från tanken att man genom kollektivet kan få perspektiv på individen. Som vi tidigare varit inne på handlar det dock inte om individen som *unik* person, utan snarare som en genomsnittlig representant för en grupp. Utifrån sammanställningen om skri-

varnas sociala bakgrund kan vi till exempel ställa upp en hypotes om att det är sannolikt att stadsskrivare på 1600-talet kommer från familjer inom vilka fäderna på ett eller annat sätt varit verksamma inom förvaltning; hemmet tycks alltså vara en viktig (första) arena för administrativ skolning. Men på liknande sätt som vi genom kollektivet kan få syn på den genomsnittliga skrivaren, öppnar den upp för perspektiv på det som avviker, vilket i sin tur pekar mot normer och mönster (se t.ex. Impola 2022:118).

I detta avsnitt har vi valt att närmare presentera en skrivare som utifrån kollektivet tycks avvika. Det handlar om Peter Block, stadsskrivare i kuststaden Raumo. De biografiska uppgifterna är ganska knapphändiga, men databasen ger information om att Block föddes i Tyskland, att han kunde tyska och svenska, att han flyttade från Åbo till Raumo, dit han återvände efter några år i Raumo, och att han avlade borgared i Raumo den 19 juli 1652, där han även var rådmän 1652–1654 tillika stadsskrivare 1654. I databasen är han en av femton med dokumenterad språkkunskap i tyska, men det som gör honom särdeles intressant, och ävenledes den information som i huvudsak gör att han avviker från mängden, är den anteckning i databasens kolumn *andra kommentarer* i vilket det beskrivs att den svenska som Block använder var blandad med tyska inslag och ”så bristfälliga att borgmästare Timmes dotter senare fick tolka innehållet i de skrapiga protokoll som Block skrev för rådmännen. Blocks handstil var också dålig” (se Lähteenoja 1932:75; Karonen 1994:155, 157). Dessa upplysningar är intressanta på flera sätt. De är intressanta genom att de indirekt ger en pusselbit till kvinnors läs- och skrivpraktiker i icke-aristokratiska familjer under 1600-talet. I detta fall tycks alltså borgmästare Jochim Timmes dotter, vars far var född i Lübeck vilket indikerar att även hon kunde tyska, erhållit en så pass kvalificerad skolning att hon kunnat läsa och förklara dokumenten som rådmännen hade problem med.¹⁰ De är också intressanta eftersom de ger uttryck för en värdering av Blocks bristande kompetens att verka som stadsskrivare, en brist som omfattar aspekter som handstil, bruk av svenskt lexikon och innehåll.

När man går till källorna, i detta fall bevarade koncept och renovation

---

10 För en närmare beskrivning av borgmästaren Jochim Timme (ca 1595–1655), se Karonen 2014.

av Raumo stads dombok 1654, möts man av en sirligt slängig och, i jämförelse med de flesta andra domböcker vi läst från svenska riket under samma period, ganska svårsläslig handstil.¹¹ Texterna är överlag kortfattade och stilen ger intryck av att vara skriven i hast, som om skrivaren är mån om att snabbt få texterna skrivna (se bild 1). Det finns genomgående en del exempel på överstrykningar och korrigeringar, vilket är vanligt i konceptversioner.

BILD 1. Utdrag ur Raumo stads dombok 1654, konceptversionen. Foto: Maiju

Matilainen. Källa: Raumo rådstugurätts arkiv, Riksarkivet.

Bild 2 och 3 visar första sidan i Raumo stads dombok 1654 så som den ser ut i koncept (bild 2) och renovation (bild 3). Överskriften lyder ”Raumo Statz Doomboeok”. I mitten på bild 2 kan man mycket vagt skönja skrivaren Peter Blocks namnteckning (Peter B.).

11 Se Lönnroth & Pettersson (2023) för en kvalitativ jämförande analys av koncept och renskrift.

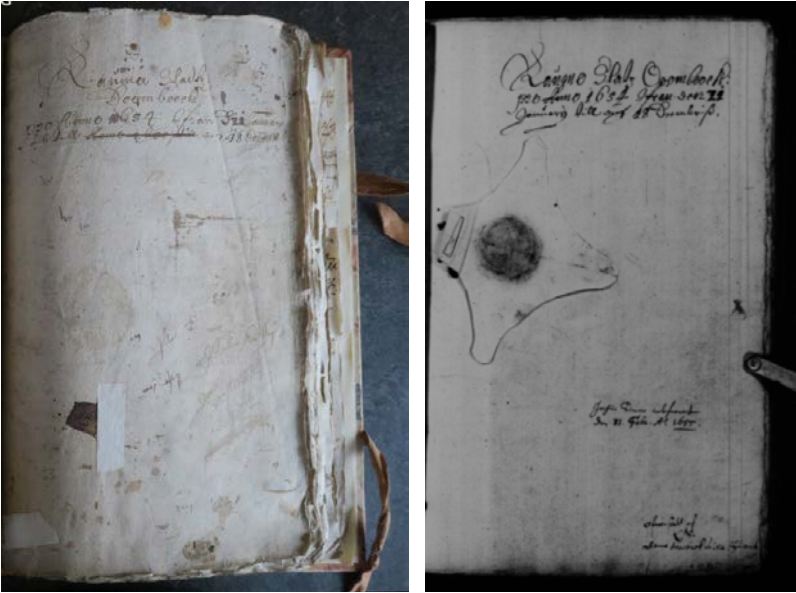

BILD 2 OCH 3. Utdrag ur första sidan i Raumo stads dombok 1654, koncept och renovation.

Vid en genomgång av den renskrivna version som skickades till hovrätten, den så kallade renovationen, slås man av att texterna även i den är relativt kortfattade och förefaller vara skrivna med ett drivet tempo utan tydlig ambition att skapa en strukturellt lättillgänglig text. Som exempel saknas grafiska markörer i form av fetstil för att markera ny dag, något som annars är relativt vanligt i renoverade domböcker.

Det som omdömet om Peter Blocks skriftkompetens sätter fingret på är hur central den rutinerade skrivprocessen var inom den rättsadministrativa förvaltningen under 1600-talet (se Lönnroth & Pettersson 2023). Innan de lokala underrätterna skickade in sina domböcker till hovrätterna för revision skulle de renskrivas. Denna omskrivningsprocess påverkade innehållet på olika sätt, men mer centralt för detta resonemang är vikten av att den renskrivna versionen skulle vara just *välskriven*, både gällande innehåll och utseende, vilket för oss tillbaka till Raumos borgmästare Jochim Timme. Enligt den artikel som finns om Timme i *Biografiskt lexikon för Finland* (Karonen 2014; se också Karonen 1994:157, 1995:77), var han visserligen en kritiserad, men också en mycket framstående ämbetsman. Historikern Petri Karonen (2014) omnämner honom

som ”en av de första av den nya regimens ämbetsmän” med uppgift att utveckla och förnya förvaltning och rättsväsende. Han var till exempel den enda som någonsin utnämndes till överborgmästare i den östra rikshalvan. Timme var skolad i den rättsliga och förvaltningsadministrativa verksamheten i Åbo, och under sina år som borgmästare i småstäderna Raumo och Nystad försökte han implementera den praxis som han lärt sig i Åbo. Detta inkluderade bland annat att han framförde sina ärenden skriftligt, något som under 1650-talet var mycket ovanligt i småstäder, men vanligt i större städer, exempelvis Åbo. Ironiskt nog blir han 1655 avskedad på eget grepp, skyldig till tjänstefel. Timme som under sin borgmästartid strävat efter att få ordning på byråkratin, avsattes på grund av tjänstefel när hovrätten vid granskning av det dåligt renskrivna domstolsprotokollet från 1654 fann felaktiga beslut (Karonen 1994). Både borgmästaren och rådmännen dömdes dessutom till böter på grund av att de godkände ofullständiga protokoll med språkligt felaktiga uttryck (”Raumo Stadz Rättz protocollo Orichtigheet för Åhr 1654”). 1654 års dombok från Raumo är alltså ett unikt exempel på hur en dombok *inte* får se ut när den skickas in till hovrätten. Ser man närmare på första sidan av den till hovrätten inskickade domboken kan man även läsa hur advokatfiskalen vid Åbo hovrätt antecknat att ”Jochim Timme inlefw[re]rat / den 11 Febr. A: 1655”, en anteckning som är kutym, men under har han lagt till: ”öfwerseedt af CS. / denne doombook är illa stylicerat” (se bild 4 och 5).

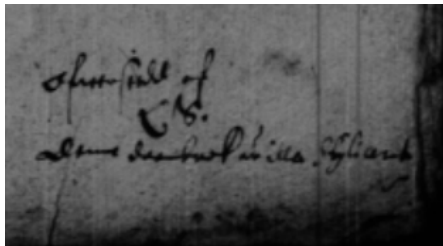
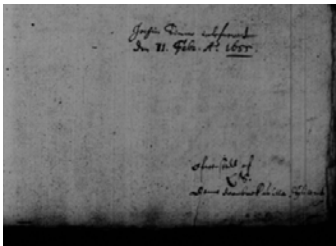

BILD 4 OCH 5. Bilderna visar ett utdrag ur första sidan i Raumo stads dombok 1654, renovation. Den andra bilden, bild 5, är en förstoring av bild 4.

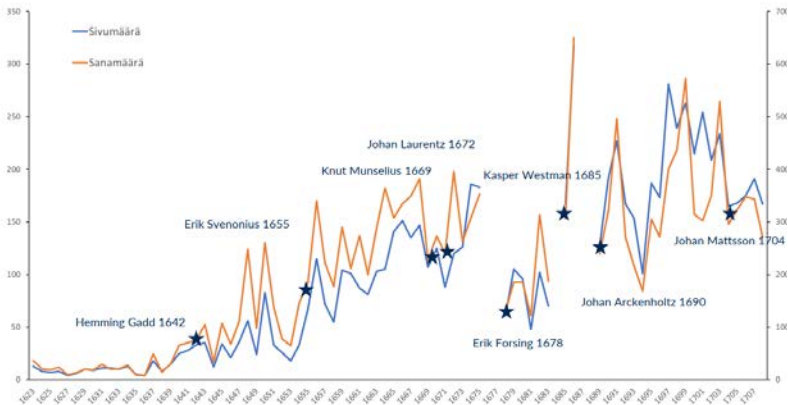
Denna typ av metatextuell kommentar är överlag ovanligt förekommande, vilket dels pekar mot att hovrätten oftast var nöjd med stadsskrivarnas skrivarinsats, dels att praktiken att noggrant renskriva domboken före insändandet till hovrätten var helt rutiniserat vid denna tidpunkt. Exempelen illustrerar tydligt att byråkratin krävde att borgmästarna i de

lokala rådstugorna tillsatte skrivare som både kunde uttrycka sig ändamålsenligt och sanningsenligt samt skriva texter med god struktur och handstil.

5.2. Grupperspektivet: stadsskrivarna i Helsingfors på 1600-talet

Prosopografi möjliggör att stora mängder data analyseras för att synliggöra mönster över tid. I denna del illustrerar vi med ett exempel från Helsingfors och vi har kompletterat biografiska data med uppgifter om domböcker. I figur 2 åskådliggörs hur den stora bilden i en stad under ett århundrade kan se ut. I figuren anges antalet sidor och ord i de renoverade domböckerna skrivna av stadsskrivarna i rådstugurätten i Helsingfors under perioden 1623–1708, det vill säga från grundandet av Åbo hovrätt till början av 1700-talet (med undantag för de saknade årgångarna 1676–1677, 1684 och 1687–1688).

Från 1642 är alla skrivare kända. Då börjar Hemming Gadd som stadsskrivare, Erik Svenonius blir stadsskrivare 1655, Knut Munsellius stadsskrivarperiod börjar 1669 och Johan Laurentz ett par år senare, 1672. Erik Forsing nämns som stadsskrivare 1678 och Kasper Westman 1685. Johan Arckenholtz blev stadsskrivare 1690 och arbetade länge som sådan. I början av 1700-talet, 1704, blev Johan Mattsson stadsskrivare i Helsingfors.

FIGUR 2. Antalet sidor (fi. sivumäärä) och ord (fi. sanamäärä) i Helsingfors stads dombok 1623–1708.

Figur 2 visar tydligt hur textmassan växer under århundradets lopp, både när det gäller antalet sidor och ord. Utvecklingen tycks fortskrida i samma takt. Vi ser också tydligt att en ny skrivare i början av sin karriär alltid skriver längre än sin företrädare. Speciellt Kasper Westmans skrivargärning sticker ut i mitten av 1680-talet; linjen är lodrätt. Det kan självklart ligga många orsaker bakom denna ”mångordighet”: juridiska orsaker (svåra mål skulle nedtecknas utförligt), arbetsbördan i magistraten (antalet mål var stort) eller skrivarens personliga egenskaper som skribent (skrivaren var mångordig) osv. Utan en kvalitativ närläsning av materialet är detta dock spekulation, vilket understryker behovet av kompletterande analyser.

6. Avslutning

I denna artikel har vi diskuterat prosopografin som resurs och utmaning för språkhistorisk forskning med särskild hänsyn till stadsskrivares språkliga bakgrund i det svenska riket under tidigmodern tid. Prosopografin är ett område som inte diskuterats speciellt mycket inom den historiska lingvistikens, åtminstone inte i nordistiska sammanhang.

Bland de resurser som vi i ljuset av vår studie förknippar med prosopografin finns såklart gruppen som kollektiv styrka. Med hjälp av den prosopografiska databas som vi håller på att skapa kan vi få information om cirka 500 stadsskrivare från olika delar av riket ur olika (språk)historiska perspektiv för att se mönster och sociala strukturer. Väl värt att nämna i sammanhanget tycker vi är de förändrade mönstren i andelen skrivare med universitetsstudier efter 1650. Här blir kollektivet en resurs för att se större samhällsförändringar.

Utöver det kollektiva perspektivet kan man också anlägga många andra relevanta perspektiv som har till exempel med statsformeringen (makroperspektivet), geografien (Östersjöriket) och tiden (1600-talet) att göra. Stadsskrivaren är för oss ”en individ i pluralis” som vi kan analysera både kvantitativt och kvalitativt: som språkforskare ska vi i första hand hitta mönster och språkligt intressanta aktörer och då är det viktigt att betona forskarens fokus från kvantitet till kvalitet. Å andra sidan när man analyserar enskilda skrivare eller städer kan man alltid vid behov jämföra dem med helhetsbilden/syntesen i hela databasen. Då blir de enskilda exempelfallen inte bara kuriositeter, utan de kan ställas i relation till databasens helhetsbild – det speciella kan urskiljas när det jämförs med det typiska eller allmänna.

Det finns naturligtvis en hel del källkritiska och metodiska utmaningar som har med prosopografin att göra. Detta är fallet med många tvärvetenskapliga forskningsinriktningar. Prosopografi är dessutom ett relativt nytt område inom språkhistorisk forskning, vilket både öppnar upp för möjligheter och överväganden. Vi vill särskilt framhålla olika källkritiska aspekter. En av dessa är typen av material som databasen bygger på. Den version av databasen som vi arbetat med bygger huvudsakligen på stadshistorisk litteratur (sekundärlitteratur), men den kommer successivt att byggas ut med information hämtat från originalkällor (primärkällor), vilket naturligtvis får konsekvenser för vilka slutsatser man kan dra. En annan viktig aspekt handlar om språklig medvetenhet och språkbegreppet: den stadshistoriska litteraturen är inte skriven av språkvetare utan av historiker. Som forskare ska man alltså redogöra för vad man avser med ”språk”, och diskutera vad någon historiker eventuellt avsett med språk för länge sedan. Detta källkritiska problem aktualiserar frågan om språkets gränser och synen på språk under olika tider, till exempel vad det innebär att kunna språk och vem kan sägas vara två- eller flerspråkig (jfr repertoar- och resurstänkande inom modern sociolingvistik; se Lönnroth 2023 med anförd litteratur). I ljuset av databasen ska vi alltså hitta språket, men vi måste samtidigt vara redo att problematisera det på ett mångsidigt och reflekterande sätt i tiden. Kontextualiseringens betydelse kan inte nog understrykas.

Avslutningsvis vill vi lyfta fram några slutsatser kopplat till skrivarnas språkliga bakgrund. Analyser av databasen visar att den typiska stads-skrivaren skriver på svenska, har åtminstone förmodad latinkunskap och begränsad (dokumenterad) kunskap i finska eller andra språk. Samtidigt var skrivarens uppgift att omvandla rättegångens muntliga praktik till skrift – om fler språk än svenska talades inkluderade denna process att han skulle översätta, eller få utsagorna översatta; han var såväl språklig som kulturell *mediator* mellan den lokala befolkningen och centralmakten (Blomqvist 2024:64). För att en skrivare skulle kunna utöva sitt yrke är det rimligt att han hade (åtminstone viss) kunskap i det folkspråk som talades på den geografiska plats där han var verksam. Databasens begränsade uppgifter gällande skrivarnas kunskaper i andra språk än svenska och latin är således en klar brist – här krävs kompletterande kvalitativa språkliga analyser av domboksmaterialet eller andra relevanta källor för att komma närmare en förståelse av skrivarnas språkliga bakgrund och repertoar. En mer initierad diskussion om litteracitet och olika nivåer av språkkunskap kan också bidra med givande perspektiv.

I denna undersökning har vi velat pröva möjligheter och utmaningar med en kollektivbiografisk utgångspunkt, och vi har gjort det genom att fokusera på stadsskrivare och på data som kunnat ge information om denna grupps språkkunskaper. Trots utmaningar menar vi att den prosofografiska metoden kan vara till hjälp för att peka på intressanta förändringar och strukturer kopplat till ett kollektiv eller en verksamhet. En möjlig väg framåt för språkhistorisk forskning är att använda denna typ av databas för att undersöka förändringar i mobilitetsmönster och sociala nätverk, för att belysa språkbruket och dess realhistoriska förutsättningar i historisk tid.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

- Riksarkivet, Helsingfors, Raumo rådstugurätts arkiv, Ca Protokoll över ordinarie ärenden, Ca:3 Domböcker (1652–1655), https://astia.narc.fi/uusiastia/kortti_aineisto.html?id=1139822275 [hämtad 2023-11-30].
- Riksarkivet, Helsingfors, Raumo rådstugurätts renoverade dom-bok r:2 (1649–1659), <https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5932254668&aineistoId=2323275023> [hämtad 2023-10-23].

Litteratur

- Asker, Björn (2007). *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*. Stockholm: Riksarkivet.
- Blomqvist, Oliver (2022). ”dhen Quarn som wedh *Sataman saaren korffuan etelän puolen saaren rannalla* ähr wpbygdh” – Flerspråkiga lägesbeskrivningar i 1600-talets finländska domböcker. *Genos* 4/2022, 194–208.
- Blomqvist, Oliver (2024). Finnish reported speech and Swedish intratextual translations in 17th-century court records. *Journal of Historical Sociolinguistics* 10 (1), 63–91.
- Frigren, Pirta (2016). *Kotisatamassa. Merimiesten vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeentuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikkokaupungissa*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-6511-2>

- Gaunt, David (1975). *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hiljanen, Mikko (2019). *Suomalaiset kirkkoherrat Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7700-9>
- Impola, Petteri (2022). Virallisen varjossa. Varhaismodernin ajan parantajat ja kättilöt Ruotsin valtakunnan lähdeaineistoissa. I: Kalle Kananoja (red.), *Terveystarina. Näkökulmia ja lähestymistapoja keskiajalta nykypäivään*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 95–127. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-202301261491>
- Impola, Petteri, Petri Karonen & Harry Lönnroth (2020). Språkbruk i svenska städer under tidigmodern tid. Ny metod för att analysera ordförrådet i domböcker från 1600-talet. *Historisk Tidskrift för Finland* 2020 (3), 267–291. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-202201101037>
<https://journal.fi/htf/article/view/100496>
- Impola, Petteri, Theresia Pettersson, Harry Lönnroth & Petri Karonen (2023). Med domboken som (språk)historisk källa. En tvärvetenskaplig syntes av domboksforskning i Finland och Sverige, ca 1950–2020. *Historisk tidskrift* 2023 (2), 197–223. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-202306214059>
- Joutsivuo, Timo (2010). Papeiksi ja virkamiehiksi. I: Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 112–183.
- Karonen, Petri (1994). *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-4361-5>
- Karonen, Petri (1995). ”Raastuvassa tavataan”. *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-3481-1>
- Karonen, Petri (2014). Jochim Timme. *Biografiskt lexikon för Finland*. URN:NBN:fi:sls-5380-1416928957986
- Keats-Rohan, K. S. B. (red.) (2007a). *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*. Oxford: University of Oxford.
- Keats-Rohan, K. S. B. (2007b). Biography, Identity and Names: Understanding the Pursuit of the Individual in Prosopography. I: K. S. B.

- Keats-Rohan (red.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*. Oxford: University of Oxford, 139–181.
- Kontturi, Saara-Maija (2021). *Lääkärikunnan synty. Suomen lääkärin n. 1750–1850*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8603-2>
- Kontturi, Saara-Maija (2022). Suomen lääkärin 1749–1856 prosopografisessa analyysissä. Miten lääkäreitä lasketaan ja mitä laskemisella voidaan selvittää? I: Kalle Kananoja (red.), *Terveystarina. Näkökulmia ja lähestymistapoja keskialalta nykypäivään*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 68–94. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/60865>
- Kotilainen, Sofia (2008). *Suvun nimissä. Nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Lamberg, Marko (2001). *Dannemännens i stadens råd. Rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Lamberg, Marko (2009). Prosopografian mahdollisuuksia. I: Marko Lamberg, Anu Lahtinen & Susanna Niiranen (red.), *Keskiajan avain*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 230–232.
- Langerth Zetterman, Monica (2006). Märkvärt. Noteringar om en prosopografi över kvinnor i offentlighet kring sekelskiftet 1900. I: Mikael Börjesson m.fl. (red.), *Fältanteckningar. Utbildnings- och kultursociologiska texter tillägnade Donald Broady*. Uppsala: Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, 413–422. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-81489>
- Lähteenoja, Aina (1932). *Rauman kaupungin historia II. Rauma 1600–1721*. Raumo.
- Lönroth, Harry (2023). ”Lyödään ne hepnaadilla!” Alvar Aallon kielellinen elämäkerta. *Virittäjä* 2023 (2), 164–190.
- Lönroth, Harry & Theresia Pettersson (2023). Tänkeboken som texthistoriskt vittne. Skrivarstrategier och textprocesser i 1630-talets Stockholm. *Arkiv för nordisk filologi* 138, 129–180.
- Poulsen, Bjørn (2021). Putting Town Life in Writing. Medieval Danish Town Scribes. I: Kasper H. Andersen m.fl. (red.), *Urban Literacy in the Nordic Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 319–342.
- Salminen, Tapio (2020). City scribes and the management of information. The professionalisation of a transgenerational agency and its

- agents in Tallinn (c. 1250–1558). I: Anu Mänd & Marek Tamm (red.), *Making Livonia. Actors, Institutions, and Networks in Medieval and Early Modern Baltic Region*. London: Routledge, 189–211.
- Stone, Lawrence (1971). Prosopography. *Daedalus* 100 (1), 46–79.
<https://www.jstor.org/stable/20023990>
- Teleman, Ulf (2002). *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. Lund: Studentlitteratur.
- Uotila, Merja (2014a). Tavallisuuden tavoittelua. Prosopografia elämäkerrallisen tutkimuksen välineenä. I: Heini Hakosalo, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen (red.), *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 240–256. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-201501171131>
- Uotila, Merja (2014b). *Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5943-2>

Zacharias Topelius som bearbetare av andra författares texter i läseboken *Boken om vårt land*

Daniela Piipponen

1. Inledning

Den finländske 1800-talsförfattaren Zacharias Topelius (1818–1898) torde idag främst vara känd för sina sagor och barnvisor, men under 1800-talets slut kom Finlands barn i kontakt med hans verk också genom skolan. Han författade nämligen läseboken *Boken om vårt land*, ”den finländska lärobokshistoriens ’number one bestseller’” (Hansén m.fl. 2021:25), som kom att fungera som ett enande element för den finskspråkiga och den svenskspråkiga folkskoleutbildningen i Finland (Hansén 1988:141).¹ Dess betydelse för den finländska folkskolan kan på flera punkter jämföras med den i Sverige använda *Läsebok för folkskolan* från 1868 (jfr Melander 2001). *Boken om vårt land* kom ut 1875 och överställdes till finska 1876, varefter den användes i den finländska folkskoleundervisningen ända in på 1930-talet, med totalt 20 svenska upplagor (Andersson m.fl. 2017); andra svenskspråkiga läseböcker förblev kortlivade i jämförelse (Hansén 1988:174). Samtidigt fanns det kritiker som ansåg att språket i läseboken inte var gott nog för att fungera som språklig modell för barnen (se Lagerblad 1879, jfr Thylin-Klaus 2019).

Till skillnad från *Läsebok för folkskolan*, som var en antologi av texter bearbetade av en redaktionskommitté (Melander 2001:86–88, 101), skrev Topelius huvuddelen av *Boken om vårt land* själv. Han lånade dock

---

1 Den finländska folkskoleförordningen trädde i kraft år 1866. Topelius hade dock redan 1851 ombetts skriva en lärobok som sedermera blev de två läroböckerna *Naturens bok* (1856) och *Boken om vårt land* (1874) (Andersson m.fl. 2017).

även in ett fåtal texter och dikter skrivna av samtida framstående finländare, såsom poeten Johan Ludvig Runeberg och språkforskarna Matthias Alexander Castrén och Elias Lönnrot. Också äldre material ingår, bl.a. i form av utdrag ur 1700-talssoldaten Stefan Löfvings dagbok från Stora ofreden. Slutligen förekommer flera kortare citat från t.ex. Bibeln, lagtexter och sverigesvenska författare. Då de inlånade texternas ursprungskontext skiljer sig stort, är de ofta skrivna enligt varierande språknormer, som inte sällan avviker från Topelius eget språkbruk och/eller den samtida standarden. Alla inlånade texter har i allmänhet bearbetats åtminstone till språket (Andersson m.fl. 2017, Hansén m.fl. 2021:32). Genom bearbetningen uppstår sålunda inte bara ett möte mellan två texter (intertextualitet), utan även mellan olika språknormer. Dessa normer kan vara författarnas egna, men även t.ex. normer som är typiska för en viss genre. I förordet uppger sig Topelius följa SAOL 1874 i fråga om ortografi (om böjningen sägs inget); redan samtida kritiker noterade dock att han avvek från ordlistan på flera punkter (Lagerblad 1879).

Syftet med studien är att undersöka hur Topelius har förhållit sig till språkformen i källtexterna, utifrån de språkliga ändringar som han gjort i källtexterna. Har han anpassat avvikande språkbruk på något sätt (t.ex. för att standardisera det), och i så fall hur? Har icke-standardliga former från originalet i något fall fått stå kvar, och fyller dessa någon funktion (t.ex. stilistisk) i återgivningen av källtexterna? Avsikten är att belysa hur Topelius förhållit sig till variationen i normer, samt vilket språk som synliggjordes i den finländska skolundervisningen.

I avsnitt 2 diskuterar jag kort den historiska och teoretiska bakgrunden till undersökningen. Därefter presenterar jag undersökningens material och metod i avsnitt 3, innan jag går vidare till själva analysen i avsnitt 4. Undersökningen har koppling till min avhandling om morfologisk och ortografisk variation i *Boken om vårt land* (Piipponen u.a.), och baserar sig delvis på samma material. I avhandlingen har jag inte särbehandlat eller noggrannare granskat de inlånade texterna i läseboken i förhållande till Topelius originaltexter, varför den här artikeln ger en mer detaljerad beskrivning av förhållandet mellan original och bearbetning. Även kommentarerna om språkbruket i läseboken som helhet utgår ifrån avhandlingsresultaten.

2. Historisk och teoretisk bakgrund

Redan vid början av 1800-talet hade det skrivna språket standardiserats till en grad som motsvarar den moderna svenskan (Teleman 2003:34). Särskilt ortografin fick stor uppmärksamhet under århundradet i och med en långvarig stavningsdebatt, medan morfologins och syntaxens standardisering inte väckte lika mycket intresse,² något Teleman (ibid.:108) förklarar med att ortografisk variation är lättare att lägga märke till än variation på morfologisk och syntaktisk nivå. Den här typen av grammatisk språkvård kunde bl.a. bedrivas genom skolundervisningen, och särskilt ordlistor blev betydelsefulla verktyg för språknormeringen (ibid.:109). En av dessa var den 1874 utkomna första utgåvan av *Ordlista öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien*, som till stor del kommit till som ett led i den pågående stavningsdebatten (ibid.:80). Läroboksspråket sågs redan under 1800-talet som ett sätt att föra ut språkliga modeller till eleverna, och ledde ofta till debatt om hur läseböckernas språk egentligen borde se ut och huruvida dessa lyckats i sin uppgift eller inte (jfr Melander 2001, Thylin-Klaus 2019).

Undersökningsmaterialet utgår ifrån textlån, det som Fairclough (1992) kallar *manifest intertextualitet*, där en (faktisk) text är explicit närvarande i en annan text. I intertextualitetsbegreppet ingår ofta även genrens inflytande, som Hellspong & Ledin (1997:56) kallar *vertikal intertextualitet*. Med *genre* avses ofta textuella drag, men också skriftspråkets normer kan diskuteras inom genrebegreppet (ibid.:57). Att språknormer kan associeras med vissa genrer torde väl även uttryck som *kanslisvenska* påvisa. Det förekommer forskning i intertextualitet i äldre läroböcker såsom Ajagán-Lester 1997; den här typen av forskning fokuserar i allmänhet vem som kommer till tals och hur texterna går i dialog med varandra. Den språkliga utformningen på intertextuella lån har däremot inte

---

2 Teleman uttalar sig huvudsakligen om förhållandena i Sverige. Även om bruket kunnat skilja sig, har dock svenskspråkiga i Finland i princip alltid följt samma norm som i Sverige, varför förhållandena där också är relevanta för Finland. I Finland var dessutom intresset för svenskan svagt innan Axel Olof Freudenthal (sedermera Finlands första professor i svenska språket från 1878) tog upp frågan om svenskan i Finland i slutet av 1860-talet, vilket ledde till en diskussion om och kartläggning av finländska särdrag som utmynnade i Hugo Bergroths *Finlandssvenska* (1917). Mot slutet av 1800-talet diskuterades även stavningsdebatten i Finland (jfr Ivars 2006:21–23, Thylin-Klaus 2019).

mig veterligen undersökts i någon större utsträckning. Melander (1998, 2001) har undersökt språkformen i *Läsebok för folkskolan* och diskuterat resultaten i förhållande till redaktionskommittén och dess arbete. Även om antologin i sig består av olika texter som getts en enhetlig språkdräkt (Melander 1998:34), konstaterar Melander (ibid:37) att lärobokstexterna i första upplagan mycket sällan innehåller intertextuella hänvisningar till andra texter.

3. Material och metod

I undersökningen har jag jämfört Topelius bearbetning med originaltexten för att se vilka språkliga bearbetningar som gjorts i läroboksversionen. Jag har fokuserat på sådana fall där ett ord ersatts med en annan form av samma ord, t.ex. ortografisk eller morfologisk, såsom *fjäll* > *fjällar* (däremot inte *fjällsträckning* > *fjällar*). Även variation i pronomen för inanimater (*han/hon* eller *den*) ingår. Jag har noterat vilken typ av förändring det är fråga om, samt granskat om liknande ändringar införts konsekvent i hela materialet. Skillnader i användningen av stor bokstav, eller bindestreck i sammansatta ord, har inte beaktats.

I undersökningsmaterialet ingår sådana textlån och citat i *Boken om vårt land* som uppfyller vissa kriterier (se nedan), samt originaltexterna som bearbetats. För att identifiera lånen och källorna har jag utgått ifrån de textkritiska kommentarerna i den historisk-kritiska nyutgåvan Topelius (2017), på vilken även sidhänvisningen baserar sig. De flesta inlånade texterna har markerats som lån också i själva lärobokstexten, ibland på flera sätt samtidigt. Till exempel omnämns originalförfattaren ofta vid namn. Även citattecken kan användas för att markera utdragen; däremot innebär inte citattecknen att läseboken skulle återge originaltexten ordagrant. T.ex i kapitel 16 (*Lapplands fjällar*, baserat på ett utdrag ur Castréns *Nordiska resor och forskningar* från 1852) har Topelius, utöver mindre parafraseringar, ersatt Castréns avslutande konklusioner med i princip helt nyskriven text, som dock fortfarande står innanför de citattecken som avskiljer lånet från Topelius egna tillägg (jfr Castrén 1852:33, Topelius 2017:179).

Alla lån i läseboken ingår inte i materialet. Ur undersökningen har följande material uteslutits:

- All lyrik
- Texter som Topelius själv översatt från ett annat språk

- Texter utan känd upphovsman (som ett fåtal finska ordspråk utan klar översättare)
- Texter som utgörs av parafraaserat/i praktiken nyskrivet material (jfr ovan, även t.ex. Topelius prosatolkningar av Kalevala), eller som bearbetats/skrivits om till den grad att originalet är svårt att känna igen i den nya texten (bland annat vissa bibelparafraaser).

Den första avgränsningen beror på att lyriken i viss mån följer något olika normer än prosa, medan de övriga avgränsningarna huvudsakligen har med metoden att göra. I och med att jämförelsen sker på ordnivå, med utgångspunkt i de ändringar Topelius infört i förhållande till källtexterna, krävs det en jämförbar ursprungstext som inte skiljer sig alltför mycket från bearbetningen. Vad gäller parafraaser och mera omfattande bearbetningar ingår givetvis en viss subjektivitet i bedömningen, men jag har i regel valt bort de texter där majoriteten av texten består av nya element och där originalet enbart syns i enstaka ord eller meningar. I kapitel där originalet både återges någorlunda troget och som lösare sammanfattningar (vilket är fallet i t.ex. Castréns text om Lappland) har jag fokuserat på den mer ordagrant återgivna delen. Undantaget utgörs av granskningar av hur konsekvent ett språkdrag är i en text som helhet.

Sex kapitel i *Boken om vårt land* utgår helt eller till större delen från texter inlånade av andra författare. Dessa redovisas i tabell 1. Dessutom tillkommer även flera kortare lån, vars längd varierar från en rad till ett stycke. I materialet ingår 23 bibelcitater enligt Karl XII:s bibel,³ två citat av sverigesvenska författare (Fredrika Bremer och Erik Gustaf Geijer), sex citat ur finländsk lag (här jämförda med Palmén 1861) samt fyra citat ur historiskt material. Totalt utgör dessa partier (i Topelius omarbetning) drygt 4000 ord; samtliga ursprungskällor redovisas i litteraturlistan.

---

3 Karl XII:s bibel från 1703 var den officiella översättningen ända tills översättningen 1917 gavs ut.

TABELL 1. *Längre lån i materialet samt originalverket.*

Kapitel (<i>Boken om vårt land</i>)	Originalförfattare	Originalverk
16. Lapplands fjällar 61. Om Lapparne	M. A. Castrén (1813–1852)	Nordiska resor och forskningar af M. A. Castrén. Reseminnen från åren 1838–1844 (1852)
29. Finska ödemarker	J. L. Runeberg (1804–1877)	Några ord om nejderna, folklynnnet och lefnadssättet i Saarijärvi socken (1832)
80. Finska ordspråk 81. Finska gåtor	Elias Lönnrot (1802–1884)	Om finska ordspråk och gåtor (1841)
166. Stefan Löfwings äfwentyr	Stefan Löfving (1689–1777)	Lähteitä ison vihan historiaan. Handling- ar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget (1865)

4. Redigeringen av texterna

För att illustrera vilka slags ändringar Topelius utfört i sina bearbetningar, följer nedan ett utdrag ur Castréns *Nordiska resor och forskningar* (1852), tillsammans med den version som föreligger i *Boken om vårt land*. Understrykningarna och fetstilen är mina egna; fetstilen antyder en ändring på ordnivå (lexikal substitution, ändring i stavning eller böjning) medan de understrukna partierna är sådana där Topelius förkortat eller på något annat sätt formulerat om texten i originalet. Meningarna är uppställda en och en för att underlätta jämförelsen.⁴

---

4 För att göra jämförelsen lättare för ögat har jag dessutom återgett Topelius text med *v* istället för *w*, vilket används i textens ursprungliga fraktur-stil.

Castrén (1852:32)

Men för att återkomma till floden och dess beskaffenhet, så åtföljes den långs en stor del af sitt öfra lopp af höga, fruktansvärda fjäll, hvilka på somliga ställen höja sig lodrätt öfver vattenytan och fortlöpa hela mil i ett oafbrutet sammanhang.

B. och jag klättrade ofta med lifsfara uppför dessa fjäll, i hopp att ändteligen få fågna oss öfver anblicken af Enare-sjö.

Men så långt ögat nådde, syntes åt norr, söder, öster och vester endast öofverskådliga fjäll.

Der en djupare dal sänkte sig ned mellan fjäl- len, erbjöd den öfver dalen hvilande dimman understundom anblicken af en sjö,

och vi trodde oss redan en gång vid en sådan förteelse hafva skådat i fjerran det efterläng- tade Enare, men Jessiö störde våra illusioner med den försäkran, att vi ej skulle nå denna sjö, så länge fjällen lågo i vår väg.

Topelius (2017:178)

Floden åtföljes, långs en stor del af dess öfra lopp, af höga, fruktansvärda fjällar, hvilka på somliga ställen höja sig lodrätt öfver vattenytan och fortlöpa flera mil oafbrutet.

Vi klättrade ofta med lifsfara uppför dessa berg, i hopp att ändtligen få fågna oss åt anblicken af Enare sjö.

Men så långt ögat nådde, syntes åt norr, söder, öster och vester endast öofverskådliga fjällar.

Der en djupare dal sänkte sig ned mellan bergen, hvilade ofta en dimma öfver dalens botten och liknade på afstånd en stor sjö.

Då trodde vi oss hafva uppnått det efter- längtade Enare, men vägvisaren störde våra förhoppningar och försäkrade oss, att vi ej skulle se Enare, sålänge vi sågo fjällarne.

Ingen av de texter som ingår i materialet har ursprungligen varit läroboks- texter, vilket innebär att bearbetningarna i *Boken om vårt land* representerar en annan genre, med en annan målgrupp, än originaltexten. Detta reflekteras på flera sätt i redigeringsarbetet. Topelius bearbetning är kortare än originalet och hela kapitlet är 418 ord, medan motsvarande text hos Castrén är 583 ord lång. En del av ändringarna är därför nödvändiga för att texten skall kunna läsas självständigt, och Topelius har till exempel strukit sådana fraser som hänvisar till stycken som uteslutits från originaltexten ("Men för att återkomma till floden"). Den sista meningen har även delats upp i två kortare meningar, sannolikt för att texten skall bli lättare att läsa för dess nya, yngre målgrupp. Det förekommer dock även ändringar som inte kan motiveras med ökad tydlighet. Några exempel är:

	Castrén	Topelius
alternativ ordform	längs	längs
ortografisk ändring	så länge	sålänge
fonologisk ändring	ändteligen	ändtligen
morfologisk ändring	fjällen	fjällarne

I de två följande avsnitten kommer jag att se närmare på vilka böjningar och stavningsdrag som redigerats samt vad detta kan säga om de språkliga principer Topelius utgått ifrån. Jag har delat upp materialet i två grupper, 1800-talets texter samt äldre texter, eftersom originalspråket i de äldre texterna i allmänhet skiljer sig mera från 1800-talets normer och därmed krävt mera och omständligare redigering. Eftersom det särskilt i de äldre texterna är svårt att kvantifiera ändringarna (särskilt i fråga om ortografin) förevisas resultaten främst genom exempel.

4.1. 1800-talets texter

Vid texter skrivna av samtida författare har Topelius så gott som på alla de punkter där språkbruket avviker från hans eget valt att redigera språket enligt den språkdräkt han i övrigt använt i läseboken. Totalt förekommer 76 ändringar, av vilka över hälften (43 belägg) angår stavningen, särskilt *ä*-ljudets stavning, användningen av enkel- och dubbelkonsonant samt sammanskrivningar. Andra ändringar angår bl.a. böjningen av ordet *fjäll*, valet mellan *-e* och *-a* i svaga substantiv, valet mellan *e*- och *a*-form i adjektiv samt *-ne* och *-na* i bestämda plurala substantiv, samt synkoperad vokal i substantivets bestämda form (*soln* > *solen*).⁵ I de flesta fall innebär ändringarna att en (enligt SAOL) icke-standardform har ändrats till en standardform. Det förekommer dock även exempel på det motsatta, det vill säga fall där Topelius ändrat en standardform till en icke-standardform, som överensstämmer med hans eget språkbruk. Exempel visas i tabell 2.

5 Även ett fåtal ortnamn har ändrats i texterna: Savolax > Savolaks, Kautua > Kauttua. Bägge beläggen förekommer i texter av sverigesvenska författare (Geijer, Bremer), men det är svårt att säga något mera om t.ex. skillnaderna mellan finska och svenska ortografinormer (såsom användningen av *x* och *ks*) kunnat spela en roll i variationen.

TABELL 2. *Normenligheten vid ändringar i texter av 1800-talsförfattare.*

	Exempel på ändringar inom normen	Exempel på ändringar mot normen
ortografi	<i>forssen > forsen</i> <i>växling > vexling</i> <i>utlänskt > utländskt</i>	<i>fogel > fågel</i> <i>mödösamma > mödosama</i> <i>sköt > skjöts</i> <i>så länge > sålänge</i> <i>växa > vexa</i>
morfologi	<i>droppa > droppe</i> <i>släda > släde</i> <i>trän > träd</i>	<i>fjäll(en) > fjällar(na)</i>
	<i>grenarne > grenarna</i> <i>utsatta > utsatte</i> (om personer)	<i>bränningarna > bränningarne</i> <i>omgifna > omgifne</i> (om inanimater)

Alla typer av ändringar är dock inte konsekventa. Detta gäller t.ex. användningen av den plurala substantivböjningens bestämda artiklar *-na* och *-ne*. I läseboken böjer Topelius animater enligt genus, medan inanimater antingen böjs med *-na* eller enligt substantivets deklination (jfr Piipponen 2023). Trots detta har Topelius i en text ändrat *grenarne* till *grenarna*, men i en annan *bränningarna* till *bränningarne*, fastän bägge orden är andra deklinationens inanimater och sålunda borde böjas lika.⁶ Också valet av anaforiskt pronomen vid inanimater (*han, hon, den*, jfr Davidson 1990) vacklar, både i Topelius egna texter och i det redigerade materialet. Bruket av grammatiskt *han* och *hon* för inanimater är hos Topelius förhållandevis högt (43 % av beläggen, Piipponen u.a.) jämfört med läroboksmaterial från samma tidsperiod (26 % av beläggen, Davidsson 1990:49), men däremot inte konsekvent infört som i Läsebok för folkskolan (Melander 2001). I exempel 1 har dock Topelius bytt ut ett anaforiskt *han* till ett *den* då det refererar till det inanimata ordet väg, medan motsvarande ändring inte genomförts i det finska ordspråket i exempel 2.

- 1a) Mångom behagar en väg väl, men hans yttersta drager till döden.
(Karl XII, Sal. Ordspr. 16:25)
- 1b) Mången behagar en väg väl, men dess yttersta drager till döden.
(Topelius 2017:439)

6 Att *gren* kan anses vara maskulint medan *bränning* är feminint (jfr Dalin 1850–1853, SAOL 1874) spelar knappast någon roll då det (ibland) maskulina *grenar* har böjts med *-na* och det feminina *bränningar* med *-ne*, dvs. tvärt emot genusregeln.

- 2a) Vägen vet ej, hvem som går på honom, brödet känner ej hvem som äter det. (Lönnrot 1841:26)
- 2b) Vägen vet ej hvem som går på honom, brödet vet ej hvem som äter det. (Topelius 2017:277)

En möjlighet är att valet påverkats av textens genre, då ordspråken presenteras som folkliga texter, även om det givetvis är svårt att säga något exakt i och med det begränsade antalet belägg (jfr dock kommentarerna om bibelspråket i följande avsnitt).

4.2. De äldre texterna

De mest omfattande språkliga ändringarna finner man inte oväntat i de äldre källtexterna, såsom i citaten från Karl XII:s bibel eller i 1700-tals-soldaten Stefan Löfvings dagbok. Originaltexterna representerar ett betydligt äldre språkbruk än det som var typiskt under Topelius livstid. Topelius har följaktligen rensat ut sådana språkdrag som kan ha uppfattats som föråldrade, såsom kasusböjning, adjektivets *e*-form vid possessiva pronomen och imperativens *er*-form. Några ålderdomliga drag, som vanligtvis inte förekommer alls eller är sällsynta i Topelius egen prosa, förekommer dock fortfarande i dessa utdrag, såsom långformer av en del verb (exempel 3):

- 3a) Jag swarade: mist **hafwer**⁷ jag mitt öra (Topelius 2017:418)
- 3b) Derest icke eder olaga skjutsning och gästning **blifwer** afskaffad (Topelius 2017:378)
- 3c) under en lagkrönt Storfurste, som **styrer** oss efter Finlands beskrifna lag (Topelius 2017:472)

Också majoriteten av beläggen i läseboken (13 av totalt 22, jfr Piipponen u.a.) för verbets presensböjning med *-e* i första person plural (jfr Wessén 1965:245–246) förekommer i citat:

- 4) [...] och konungen skref till sin gunstling Erik Fleming, som då war riksråd och amiral öfwer krigsflottan: »Wi **hafwe** förnummit, herr

---

7 I Koskinen (1865:398): *hafr*.

Erik, desse fattige mäns mångfaldiga klagomål, att I gören dem orätt [---]. Så, efter det wi ej **kunne** lida, att I så swårt öfwerfallen de fattige [---] **förmane** wi eder, att I rätten eder sjelfwe i dessa saker så, som I wiljen ansvara för Gud och oss.» (Topelius 2017:378)⁸

Att just lagtexter och bibelspråket fått behålla en del av sina säregna drag torde inte vara helt oväntat, då språket i dessa genrer ofta noteras vara ålderdomligt i förhållande till språkbruket i övrigt. Möjligtvis har genrens påverkan varit anledningen till att Topelius ibland själv infört flera av dessa former i sina bearbetningar. I exempel 4 kan man notera att frasen *det wi ej kunne lida* inte är ett direkt citat ur originalet, utan en parafrasering av *oss ståndar icke lida*, där *e*-böjningen sannolikt använts för att göra språket i utdraget mer konsekvent. Ett annat exempel är att flera *e*-former i pronomen och verb tillagts i lagtextsåtergivningarna (*alla > alle, wi äro, böra > wi äre, böre*), och att Topelius i ett bibelcitat ersatt originalets imperativform "låt oss" med "låt om oss"; detta utgör det enda belägget på en imperativ med *-om* i *Boken om vårt land*. Ett annat intressant exempel förekommer i användningen av participets *e*-form vid ett inanimat neutrum, som ersatt den äldre, i plural ändelselösa neutrumformen i exempel 5.

5a) Vår ben äro **förströdd** allt intill helvetet (Karl XII, Ps. 141:7.)

5b) Wåra ben äro **förströdde** intill mynningen af dödsriket (Topelius 2017:421)

Stefan Löfvings dagbok, som är skriven på ett förhållandevis talspråksnära språk, innehåller inte den arkaiska böjning man ser i Bibeln, men skiljer sig på flera sätt från 1800-talets standard och har därför genomgående moderniserats (jämför exemplen 6–7).⁹ Texten är dock anmärkningsvärd i och med att den utgör en av endast två texter i materialet

8 I kapitlet återges Gustav Vasas brev enligt material från 1800-talet, där det ursprungliga språket redan moderniserats till en form som motsvarar 1800-talets språk, även om Topelius i vissa fall förenklat det ytterligare.

9 I Löfvings dagbokspartier förekommer även en del ändringar som framstår som rena korrigeringar, till exempel rättningar av grammatiskt genus (*sin/min Öhra > sitt/mitt öra, en undervärck > ett underverk*), och verbens pluralform (*vij kom > vi kommo, några Krutkorn slogh > några krutkorn slogo*).

där Topelius bevarat provinsiella/arkaiska former från originaltexten, som sannolikt kunde höras i talspråk och dialekt men som inte hörde hemma i skriftspråksnormen.¹⁰ Dessa är böjningsformerna *rädder* (*rädd*) samt *föttren* (*fötterna*). Adjektivet *rädder* förekommer i en replikåtergivning (exempel 6); det är dock knappast fråga om dialektåtergivning då uttalandet i fråga yttras av Karl den tolfte (!), som Löfving träffade 1717 (jämför majestätspluralen i *wi se*). Också formen *intet*, i betydelsen 'inte', i samma exempel är anmärkningsvärd, eftersom ordet i övrigt endast förekommer i betydelsen 'inget' i läseboken.

6a) vij see at Löfvingen *intet* ähr *rädder* (Koskinen 1865:440)

6b) Wi se, att Löfvingen *intet* är *rädder*. (Topelius 2017:419)

7a) [---] iag drog af mig mina skoor, såg på *föttren*, så voro dhe som frusen Rofwa, alt till knän hel vitt, sankade straxt snö och gnu-gade, tils iag hvart trött och varm, drog åther dhe söndriga strumpor uppå *föttren*, gick igen en stund, måste åther som för arbeta med snö, och *föttren* gnida [---] (Koskinen 1865:412)

7b) Jag marscherade baklänges till sjöstranden, gick af och an under bergen för köldens skull och såg på mina *fötter*: de woro som en frusen rofwa, hwita till knäet. Måste arbeta med snö och *föttren* gnida. (Topelius 2018:506)

Användningen av böjningsformen *föttren* för *fötter* är särskilt intressant, då formen förekommer två gånger i originaltexten. Av dessa har endast det senare bevarats, medan det första (*såg på föttren*) har ersatts med ett mera skriftspråksenligt uttryck (*såg på mina fötter*). Också flera andra likadana böjningar (*böndren*, *händren*) har på motsvarande sätt standardiserats. Användningen av den icke-normativa formen framstår alltså i kontrast som mycket medveten. Man kan notera att Topelius, utöver böjningsformen, även bevarat originalets fragmentariska satsstruktur och inte tillsatt ett subjekt, vilket ytterligare framhäver originalformuleringen. En möjlighet är att den här typen av formulering har använts för att framhäva textens autenticitet och att det faktiskt är fråga om Löf-

10 Den andra texten är ett citat ur 1772 års regeringsform, där ett belägg för *dömder* (*dömd*) förekommer.

vings egna ord. Till skillnad från till exempel texterna av 1800-talsförfattarna är det just Löfving själv som står i centrum för kapitlet, vilket redan titeln (*Stefan Löfvings äfventyr*) antyder, medan de samtida texterna inte (huvudsakligen) valts för författarnas skull, utan för innehåll-ets. Det skulle sålunda vara mera befogat att betona Löfvings del i textens tillkomst. Det är också möjligt att han i exempel 7 använt formen som ett effekthöjande stilmedel, för att framhäva ett särskilt dramatiskt yttrande där själva rikets kung erkänner hans mod, en egenskap Topelius själv framhäver hos Löfving i sin inledning till kapitlet. Att Topelius använt variationen i stilistiskt syfte framstår också som sannolikt då denne redan i ett tidigare skede, i sin historiska roman *Fältskärens berättelser*, i viss mån använder liknande former då han återger brevtex-ten inom den del av romanen som utspelar sig på 1700-talet (Topelius 2018:501–510). Han uppmärksammar detta uttryckligen genom en fotnot, där han meddelar att ”Carolinska ortografin i detta bref har fältskärn för det mesta rättat, utom i några få ord”. I brevet förekommer bl.a. ett förhållandevis konsekvent bruk av *intet* istället för *ejlicke*, ett antal *hafver* istället för *har*, samt en adjektivform på *-er* (exempel 8).

- 8a) **Hafver** ock riktigt bekommit m. k. systems bref af den 8 Maj och 17 Augusti, för hvilka jag ej nog kan säja huru de mig käriligen hugnat (Topelius 2018:502)
- 8b) Hösten gick stadigt på, och kung Carl var **intet** heller **senfärdiger**. (Topelius 2018:506)

5. Avslutande kommentarer

Granskningen ovan visar att Topelius inte drog sig för att anpassa språket i de inlånade texterna. Detta gäller särskilt de texter som skrivits av de samtida skribenterna. Språket redigerade han efter sitt eget språkbruk, som har mycket gemensamt med normen i SAOL (1874) (som han uppgett sig följa) men som också avviker från denna på flera punkter. En del av de böjningsdrag som vacklar i hans egna texter (såsom valet av anaforiska pronomen för inanimater) har också redigerats mindre konsekvent.

Det förekommer dock även ett antal situationer där Topelius bevarat drag av originaltextens språk som inte nödvändigtvis är typiska för hans eget språkbruk. Dessa avvikelser angår endast morfologin, medan orto-

grafin i materialet alltid ändrats i enlighet med det språk som i övrigt används i läseboken (jfr Teleman 2003:108, som menar att ortografiska skillnader sticker ut mera än morfologiska). De texter som uppvisar flest avvikande drag är i allmänhet utdrag ur lagar eller kanslispråk, samt det kyrkliga språket i Karl XII:s bibel. De särskilt anakronistiska dragen (såsom kasusböjning) har tagits bort, medan t.ex. icke-reducerade verbformer (*hafver, styrer*) fått stå kvar. Somliga drag, såsom användningen av *e*-formen i första person plural presens, är dessutom vanligare i dessa utdrag än i läsebokstexten i övrigt. Det är knappast en slump att det är just i kansli- och kyrkspråket som dessa ålderdomliga drag bevarats, då språket i dessa genrer ofta tenderar vara något arkaiska i förhållande till den allmänna normen. Också i Stefan Löfvings dagbok har rätt så stora ingrepp gjorts i texten för att modernisera och standardisera i synnerhet stavningen, men också böjningen i 1700-talsoriginalet. Anmärkningsvärt nog har dock vissa provinsiella och arkaiska ordformer fått stå kvar, nämligen böjningsformerna *föttren* och *rädder*. Användningen av dessa former kan eventuellt ha varit avsedd att bidra till textens autenticitet (jfr stilmedlen använda i *Fältskärens berättelser*). Topelius tycks dock ha gjort vissa avvägningar vid bruket av dessa former, eftersom han i övrigt standardiserat belägg med motsvarande böjning. Även om Topelius kritiker inte alltid menade att hans språk höll måttet för en läsebok, är det dock tydligt att han var en språkmedveten skribent, inte bara i sitt eget skrivande utan också i sitt redigeringsarbete.

Käll- och litteraturförteckning

Källtexter och material

- Bremer, Fredrika 1843. *Nya teckningar ur hvardagslifvet. Sjette delen*. Stockholm.
- Castrén, Matthias Alexander 1852. *Nordiska resor och forskningar af M. A. Castrén. Reseminnen från åren 1838–1844*. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapets förlag.
- Collan, Fabian 1844. Erik Fleming. Biografiskt utkast. I: *Suomi* 1844. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapets förlag, 87–158.
- Geijer, Erik Gustaf 1836. *Svenska folkets historia. Tredje delen*. Stockholm: N. M. Lindhs boktryckeri.

- Koskinen, Yrjö (red.) 1865. *Lähteitä ison vihan historiaan. Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska Kriget*. Helsingfors.
- Lönnrot, Elias 1841a. Om Finska Ordspråk och Gåtor. I: *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen* 1841. Fjärde häftet. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapets förlag, 3–10.
- Lönnrot, Elias 1841b. Om Finska Ordspråk och Gåtor. Fortsättning. I: *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen* 1841. Femte häftet. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapets förlag, 3–8.
- Palmén, J. P. 1861. *Storfurstendömet Finlands grundlagar jemte till dem hörande statshandlingar*. Helsingfors: J. C. Frenckell & Son.
- Runeberg, Johan Ludvig. 1832. Några ord om nejderna, folklynnnet och lefnadssättet i Saarijärvi socken. I: Huldén, Lars & Barbro Ståhle Sjönell (red.) *Samlade skrifter. Del 8.2, Uppsatser och avhandlingar på svenska. Journalistik*. Ekenäs: Ekenäs tryckeri, 31–44.
- Tengström, J. J. 1853. Några blad ur Finlands häfder för K. Gustaf I:s regeringstid. I: *Suomi* 1853. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapets förlag, 101–299.
- Topelius, Zacharias 2017. *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-9678-1652267540>.

Övrig litteratur

- Ajagán-Lester, Luis 1997. ”De andra” i pedagogiska texter. *Afrikaner i svenska skoltexter 1768–1920* (Svensk sakprosa, rapport nr 13). Lund: Lunds universitet.
- Andersson, Håkan, Pia Forssell, Henrik Knif & Magnus Nylund 2017. Inledning. I: Topelius, Zacharias 2017.
- Dalin, Anders Fredrik 1850–1853. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Davidson, Herbert 1990. *Han hon den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid*. Lund: Lund University Press.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity.
- Hansén, Sven-Erik 1988. *Folkets språk i folkets skola. Studier i modersmålsämnets mål- och innehållsfrågor i den svenska folkskolan i Finland 1866–1927*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

- Hansén, Sven-Erik, Jan Sjöberg & Tom Wikman 2021. Boken om vårt land – en central lärobok för folkskolan. I: Rabb, Viveca (red.), *Sivistyksen kulmakiviä: Näkökulmia Vaasan historiallisiin koulukirjastoihin = Bildningens byggstenar: Aspekter på Vasas historiska skolbibliotek*. Vasa: Tritonia, 25–42. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-476-961-7>
- Hellspång, Lennart & Per Ledin 1997. *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Ivars, Ann-Marie 2006. Svenskan i Finland på 1800-talet. I: Ivars, Ann-Marie m.fl. (red.), *Vårt bästa arv. Festschrift till Marika Tandefelt den 21 december 2006*. Helsingfors, 17–28.
- Lagerblad, Elis 1879. Boken om vårt land III. Recension. I: *Finsk Tidsskrift II*, 393–402.
- Melander, Björn 1998. "Det är Husquarna". *Om språket i tre upplagor av Läsebok för folkskolan*. (Svensk sakprosa, rapport nr 17.) Lund: Lunds universitet.
- Melander, Björn 2001. Läsebok för folkskolan – en omstridd bok. I: Melander, Björn & Björn Olsson (red.), *Verklighetens texter. Sjutton fallstudier*. Lund: Studentlitteratur, 81–119
- Piipponen, Daniela 2023. Herrarne och damerna. Variationen i den plurala definitiva substantivböjningen i Sverige och i Finland på 1800-talet. I: *Språk och stil NF 33*, 71–106.
- Piipponen, Daniela u.a. "Låt din penna vara sig själv trogen" *Variation och norm i Zacharias Topelius läsebok Boken om vårt land, med fokus på ortografi och morfologi*.
- SAOL = *Ordlista öfver svenska språket*. Utg. af Svenska Akademien. 1. uppl. 1874. Stockholm.
- Teleman, Ulf 2003. *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*. Stockholm: Norstedts.
- Thylin-Klaus, Jennica 2019. Topelius och rättstavningen i Boken om vårt land. I: Tandefelt, Marika (red.), *Den finländska svenskan från 1860 till nutid*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 243–273.
- Topelius, Zacharias 2018. *Fältskärens berättelser*. Köhler, Sebastian m.fl. (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6623-1525325883>
- Wessén, Elias 1965: *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Egennamn i SAOL genom tiderna

Om uppslagsord som *Rousseau*, *Rumänien* och *Röda korset*

Emma Sköldberg & Lena Wenner

1. Inledning

Den senaste upplagan av *Svenska Akademiens ordlista* – SAOL 14 från 2015 – innehåller ungefär 126 000 uppslagsord och av dessa har 445 ordklassbeteckningen ”namn”. Exempel på sådana uppslagsord är personnamnet *Rousseau*, ortnamnet *Rumänien* samt organisationsnamnet *Röda korset*. Intressant nog har namnen, trots att de utgör en mycket liten del av uppslagsorden i SAOL, uppmärksammats av många ordlistanvändare. Det kan bero på att egennamn har en särställning i förhållande till andra ord i ordlistan i och med att de har en tydligt utpekande funktion. Ordlistredaktionen har bl.a. fått mejl där det uttryckts kritik mot urvalet, men användarna har även pekat på faktafel i olika namnartiklar (se vidare Blensenius et al. 2021 och Sköldberg & Wenner 2024 för exempel).

För att få ökade kunskaper och vidgat perspektiv på namnbeståndet i nuvarande upplaga har vi¹ genomfört en undersökning av den nuvarande situationen, och hur det historiskt har sett ut, när det gäller namn i ordlistor – både på svenskt område och i viss mån i våra skandinaviska grannländer. Föreliggande undersökning utgör en vidareutveckling av den studie som presenteras i Sköldberg & Wenner 2024; se även Blensenius et al. 2021:42–43 för en kortfattad diskussion om behandlingen av namn i

---

1 Emma Sköldberg var lexikograf i redaktionen för SAOL 13 (2006) och hon arbetar även i den nuvarande SAOL-redaktionen. Lena Wenner har, i egenskap av dialektforskare, granskat behandlingen av dialektala ord i SAOL 14 (2015).

ordlistan.) I det följande redogör vi för resultaten av den aktuella undersökningen. Artikeln avslutas med en framåtblick i vilken vi diskuterar hur man kan tänka kring SAOL och namn i framtiden. Men först presenteras SAOL i korta drag.

2. Kort om SAOL i allmänhet

Den första upplagan av SAOL, SAOL 1, publicerades år 1874 och den senaste upplagan, den fjortonde i ordningen, SAOL 14, kom ut år 2015. Ordlistan, som är normativ, har som syfte att i första hand fungera som stöd för stavning och böjning av samtida svenska ord. Enligt Josephson (2022:192) utgör verket det i särklass viktigaste normeringsinstrumentet för svenskans del. Ordlistans rekommendationer bygger dels på den rådande språkvårdsideologin, dels på det rådande språkbruket i moderna, allmänspråkliga texter (se vidare bl.a. SAOL 14, 2015: Inledning). Upplaga 14 är tillgänglig både som tryckt ordbok och i digitalt format (som app och på ordboksportalen Svenska.se; se bl.a. Silén 2016 för en recension av upplagan).

Ett sätt att närma sig innehållet i olika upplagor av SAOL är att söka i SAOLhist, en databas med material från utgåvorna 1 och 6–14 av verket.² I databasen kan man bl.a. hitta alla uppslagsord som har varit med i minst en SAOL-upplaga, men man kan även se i vilka specifika upplagor ett visst ord förekommit. Även om databasen har vissa begränsningar kan man via den på ett förhållandevis tydligt sätt överblicka hur ordförrådet i ordlistan har förändrats över tid (se vidare bl.a. Holmer et al. 2016; se även avsnitt 4).

3. Namn i SAOL 14 (2015)

I den senaste upplagan av SAOL finns det avsevärt fler uppslagsord med ordklassangivelsen ”namn” än i tidigare upplagor (se SAOL 2015:XV). Därtill finns det namn inne i själva ordboksartiklarna. Exempel är *Datainspektionen* ’en myndighet som ansvarar för att datainsamlingar inte inkräktar på den personliga integriteten’ som återfinns under det sub-

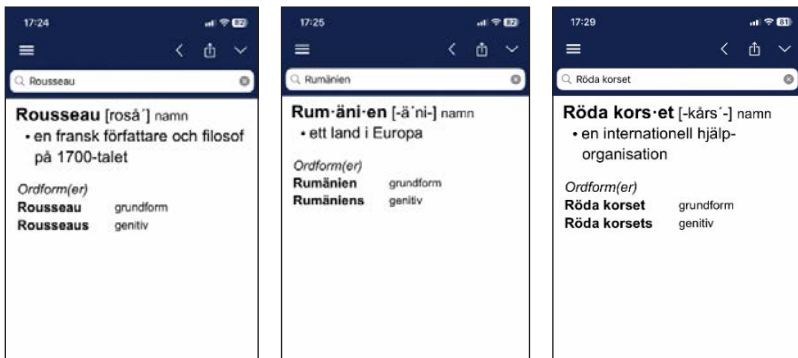
---

2 Upplagorna 2–5 är, enligt Holmer et al. (2016:349), i stort sett omtryck av den första upplagan.

stantiviska uppslagsordet *datainspektion*. Sådana namn är också värda att studera, men med tanke på det begränsade utrymmet har de utelämnats i detta sammanhang.

I inledningen till SAOL 14 omtalas nyheterna när det gäller behandlingen av namn på flera olika ställen. I korthet konstateras det där bl.a. att SAOL nu inte bara innehåller namn på svenska landskap utan att namn på *alla* länder har tagits med (vår kursiv). Vidare har ordlistan försetts med ”nyttiga” hänvisningar från länders namn till invånarbetegningar (t.ex. från uppslagsordet *Elfenbenskusten* till uppslagsordet *ivorian*). Därutöver har namn som används i olika slags betydelsebeskrivningar, t.ex. namn på vissa delstater, städer och personer, införts bland uppslagsorden. Motivet bakom denna nya princip är att ord som används i definitionerna (med undantag för helt självklara sammansättningar) också ska utgöra egna uppslagsord. Med andra ord ska ordlistan i möjligaste mån utgöra ett slags slutet system och man ska inte behöva gå till andra källor, som namnlexikon eller encyklopedier, för att förstå ordlistans innehåll (se SAOL 2015:IX, XV och XXXIII–XXXIV; se även Malmgren 2014:95–96).

Exempel på nyinlagda uppslagsord är sålunda *Rousseau*, *Rumänien* och *Röda korset*. De aktuella orden beskrivs på följande sätt i appversionen av ordlistan (se figur 1).

FIGUR 1. Artiklarna *Rousseau*, *Rumänien* och *Röda korset* i appversionen av SAOL 14 (för iOS).

Som synes innehåller de aktuella artiklarna, utöver själva uppslagsorden (med eventuell ordledsmarkering), upplysningar om hur orden utta-

las, vilken ordklass de tillhör samt kortfattade betydelsebeskrivningar. I de digitala versionerna av ordlistan får man också böjningsuppgifter om uppslagsorden. I dessa versioner framgår det tydligt att namnen enbart uppträder i grundform och i genitiv. I den tryckta versionen av SAOL, som helt saknar böjningsinformation när det gäller namn, framgår detta inte lika klart. (Se texten ”Om SAOL” i appen för ett kortare resonemang kring skillnader mellan de böjningsuppgifter som ges i den tryckta boken respektive i e-versioner av verket.)

Nygaard & Vatvedt Fjeld (2008) och Trap-Jensen & Lorentzen (2017) har undersökt loggfiler³ av de söksträngar som använts vid bruk av en norsk respektive dansk samtidsordbok och de har kunnat konstatera att flera användare sökt på namn. Eftersom namn inte ingår i de två verkens förteckningar med uppslagsord, har användarna inte fått någon träff i ordböckerna. Som bl.a. Hult (2016:73) påpekar, avslöjar loggfiler ingenting om anledningen till ordboksanvändandet eller vilken specifik typ av information användarna varit ute efter när det gäller de uppslagna orden. Precis som andra typer av ord kan namn emellertid vålla problem när det gäller t.ex. stavning, uttal och morfologi (se vidare Sköldberg & Wenner 2024). Man kan, utifrån det perspektivet, tänka sig att den nya informationen om namn i SAOL 14 kan fylla en viktig funktion, även om antalet namn är relativt begränsat.

Samtidigt har det, som redan framkommit, framförts kritik mot namnen. Som exempel kan följande e-postmeddelande till redaktionen nämnas (mottaget i mars 2023):

Hej! Jag använder dagligen SAOL-appen som kontroll/facit för lösa SvD: ordjakten. Nu undrar jag varför t.ex. huvudstäder som Köpenhamn och Paris finns med men inte Oslo, Helsingfors, Madrid med flera. Samma sak gäller svenska städer. Med vänlig hälsning (...)

I just detta brev ifrågasätts urvalet. I ett annat brev konstateras det att landsbeteckningen *Mexiko* utgör ett uppslagsord men att samma namn stavas *Mexico* i artikeltexten till uppslagsordet *mexikanska*. I ännu ett brev ifrågasätts påståendet att Baskien utgör en region i Spanien (se upp-

---

3 En loggfil är en datorgenererad fil som i detta sammanhang innehåller information om uppslagsord som användare har fått träff på, men även söksträngar som inte genererat någon träff i ordboken.

slagsordet *Baskien*). Som skribenten mycket riktigt påpekar sträcker sig regionen även in i Frankrike. Här har läsarna rätt – det har smugit sig in fel i ordlistan.

4. Namn i äldre upplagor av SAOL

Lexikografi är en traditionstyngd verksamhet och nya ordböcker bygger, så gott som undantagslöst, vidare på eller härmar sina föregångare (se t.ex. Hannesdóttir & Ralph 1988). Det är därför rimligt att, vid en diskussion kring nuvarande förteckning av uppslagsord i SAOL, titta bakåt i tiden och se hur namn har behandlats i tidigare upplagor av ordlistan.

En granskning av innehållet i förord och inledningar till äldre upplagor visar att en eventuell förekomst av namn bland uppslagsorden inte omtalas någonstans. Behandling av just namn kommenteras heller inte i exempelvis *SAOL och tidens flykt* (2009, red. Gellerstam), en samling uppsatser om bl.a. ordlistans innehåll genom tiderna. Det enda sättet att försöka ta del av de enskilda redaktörernas tankar kring hantering av namn är därmed att gå direkt till de olika upplagorna och försöka dra slutsatser utifrån innehållet i dem.

Med hjälp av mer avancerade sökningar i SAOLhist går det att studera förekomsten av ord från flera större ordklasser (t.ex. substantiv, adjektiv och verb) i respektive upplaga, men tyvärr utgör inte *namn* en egen kategori bland sökfunktionerna. Med andra ord kan man inte söka fram alla uppslagsord som kategoriserats som just sådana, utan namnen ingår i kategorin Övriga ordklasser, tillsammans med adverb, interjektioner, prepositioner m.m. Antalet träffar vid en sökning i de olika upplagorna blir därmed mycket stort. I olika upplagor har uppenbara namn, såsom *Blekinge*, också kategoriserats på olika sätt. I upplaga 1–6 kategoriseras just detta ord som ”nom. prop.”. I upplaga 8–10 klassificeras det som substantiv. Från och med upplaga 12 (1998) klassificeras det som ”namn”. (I upplaga 7 är ordet inte med.)

Det är inte konstigt att namnen inte alltid varit en egen kategori i SAOL. I många grammatiska framställningar räknas egennamnen som en undergrupp av substantiven. Gränsdragningen mellan ett namn och ett substantiv är inte alltid enkel att göra och det är heller inte ovanligt att övergångar sker mellan substantiv och egennamn. Många egennamn är ursprungliga substantiv, t.ex. *Björn* och *Dalarna*. Genom olika betydelseglidningar kan namn också substantiveras, t.ex. *en Volvo* [sic!] *som*

gått 10 000 mil (se SAG 2:117–118). Detta faktum bidrar också till att det är mycket svårt att uttala sig om hur många namn de olika upplagorna i själva verket innehåller. Från och med upplaga 12 (1998) är det, via de material som SAOL-redaktörerna har tillgång till internt, däremot ganska enkelt att söka fram de uppslagsord som klassificerats som just namn och detta beror på att namnen från och med då utgör en egen ordkategori.

En genomgång av senare upplagor visar att uppslagsorden är ungefär lika många i upplaga 12–14. Av de totalt ca 120 000 uppslagsorden i SAOL 12 (1998) har drygt 60 uppslagsord kategoriserats som namn. I upplaga 13 (från 2006 och med 125 000 uppslagsord) rör det sig i princip om samma uppsättning namn. Som redan framgått finns det i den senaste upplagan, med i princip oförändrat antal uppslagsord, däremot närmare 450 uppslagsord som klassificerats som namn.

Även om det inte finns någon kategori ”namn” i de äldre SAOL-upplagorna har vi gjort ett försök att se hur det förhåller sig med namnen i dessa genom att gå in i mer moderna upplagor och granska ord som där har klassificerats som namn och se hur dessa ord har behandlats tidigare – i den mån de har medtagits över huvud taget.⁴ Vi har gått igenom samtliga närmare 450 namntagade uppslagsord i SAOL 14. Vid genomgången kunde vi identifiera vissa innehållsmässigt relaterade namn som kan sägas bilda olika semantiska fält. Exempelvis kan man se att en grupp bestående av resterande svenska landskapsbeteckningar samt namnen *Götaland*, *Svealand* och *Norrland*, vilka alla finns kvar idag, lades in i upplaga 8 (från 1923). Redaktörerna tog då ett samlat grepp om denna grupp av beteckningar.

När vi tittat bakåt i tiden har vi valt att fokusera på tre olika semantiska fält som består av relativt många namn, nämligen 1) vattendrag, 2) bibeltexter och 3) astronomi. Vad gäller vattendrag har vi granskat huruvida Sveriges största sjöar, åar, älvar och havsområden (t.ex. Mälaren, Ätran, Piteälven och Kattegatt) omtalas i SAOL. I tabell 1 ges exempel på sådana beteckningar och huruvida dessa listas i olika SAOL-upplagor eller ej.

---

4 Vår metod innebär att vi tyvärr inte hittar eventuella namn som t.ex. lades in i upplaga 9 (1953) och sedan mönstrades ut inför upplaga 10 (1973).

TABELL 1. Beteckningar på svenska vattendrag i olika SAOL-upplagor. Ett plustecken (+) indikerar att ordet finns med i aktuell upplaga.

Upplaga och utgivningsår	1 1874	6 1889	7 1900	8 1923	9 1950	10 1973	11 1986	12 1998	13 2006	14 2015
Dalälven										
Hjälmare										
Mälaren							+			
Nordsjön		+								
Siljan										
Storsjön										
Vänern										
Vättern										+
Öresund					+	+	+	+	+	+
Östersjön		+			+	+	+	+	+	+

Av tabell 1 framgår att namn som *Siljan* och *Storsjön* aldrig har behandlats i ordlistan. Detsamma gäller för Sveriges största sjö, *Vänern*. Däremot återfinns namn som *Östersjön* och *Öresund* i flera upplagor. Namnen *Mälaren*, *Nordsjön* och *Vättern* behandlas i en av upplagorna men inte i övriga tretton. Anledningen till att *Vättern* tas upp men däremot inte *Vänern* är att det förra namnet finns med i artiklar om bl.a. *Visingsö*. Under uppslagsordet *Visingsö* står det att det är ”en ö i Vättern”. Tanken är således att användaren inte ska behöva söka sig till någon annan källa för att få veta vad Vättern är, utan att hen ska få tillräckliga upplysningar i SAOL. Därför är Vättern ett eget uppslagsord (se vidare Sköldberg & Wenner 2024).

Vår granskning visar vidare att det genom tiderna har funnit ungefär 20 namn på olika bibeltexter i SAOL (se tabell 2). Exempel på sådana är *Romarbrevet* och *Korinthierbrevet*, som lades in i upplaga 7 (1900) men som togs bort inför upplaga 14 (2015). Ytterligare ett exempel är *Konungaboken/Kungaboken* som fanns med i upplaga 9–13 (från 1950 till 2006). Idag finns det sju bibelrelaterade namn kvar. Två av dem, *Apostlagärningarna* och *Uppenbarelsboken*, har funnits med sedan år 1900. De andra fem, exempelvis *Predikaren* och *Psaltaren*, kom in 1998 (dvs. nästan 100 år senare). Det är svårt att veta hur tidigare redaktioner har resonerat, men åtminstone de senare upplagorna bygger på innehållet i samtida textmaterial. Eventuellt har det även i äldre tid varit frekvenser

i olika textmaterial som spelat roll för när ett visst namn kommit in i ordlistan, alternativt rensats ut.

TABELL 2. *Beteckningar på delar i Bibeln i olika SAOL-upplagor. Ett plustecken (+) indikerar att ordet finns med i aktuell upplaga.*

Upplaga och utgivningsår	1 1874	6 1889	7 1900	8 1923	9 1950	10 1973	11 1986	12 1998	13 2006	14 2015
Apostlagärningarna			+	+	+	+	+	+	+	+
Domarbok(en)			+	+		+	+	+	+	
Efesier, Filipper, Galater-, Hebreer-, Kolosser-, Korinthier-, Romar-, Thessalonikerbrevet			+	+	+	+	+	+	+	
Konungaboken/Kungaboken					+	+	+	+	+	
Mackabeerboken			+	+	+	+	+	+	+	
Moseboken								+	+	+
Moseböckerna								+	+	+
Ordspråksbok(en)			+	+				+	+	+
Predikaren								+	+	+
Psaltaren								+	+	+
Uppenbarelseboken			+	+	+	+	+	+	+	+

Slutligen visar granskningen att SAOL-upplagorna innehåller sammanlagt nio namn som kan föras till fältet astronomi (t.ex. *Hundstjärnan*, *Sjustjärnorna* och *Karlavagnen*). Av tabell 3 framgår att dessa samt tre andra beteckningar har varit med sedan upplaga 1 (1874). Namnet *Plejaderna* kom in först i upplaga 11 (1986) och beteckningen *Venus* är ny sedan upplaga 14 (2015). Detta sista tillägg kan bero på att *Venus* ingår i artiklarna *Aftonstjärna* och *Morgonstjärna*, som betecknar samma himlakropp.

TABELL 3. *Stjärnhopar och andra beteckningar inom fältet astronomi i olika SAOL-upplagor. Ett plustecken (+) indikerar att ordet finns med i aktuell upplaga.*

Upplaga och utgivningsår	1 1874	6 1889	7 1900	8 1923	9 1950	10 1973	11 1986	12 1998	13 2006	14 2015
Aftonstjärna	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Hundstjärnan	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Karlavagnen	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Morgonstjärna	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Nordstjärna(n)	+	+	+	+	+	+				
Plejaderna							+	+	+	+
Polstjärna(n)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Sju-stjärnorna	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Venus										+

Sammanfattningsvis har det inte gjorts så stora förändringar när det gäller namn inom detta semantiska fält över tid.

5. Nordisk utblick

För att ge ytterligare perspektiv på hanteringen av namn i SAOL 14 har vi gjort nedslag i andra nordiska rättskrivningsordböcker och sett hur namn behandlas där. De tre verk som studerats är *Svensk skolordlista* (2004), den norska *Tanums store rettskrivningsordbok* (2015) och den danska *Retskrivningsordbogen* (2023).

I *Svensk skolordlista* (utarbetad för skolan av Svenska Akademien och Svenska språknämnden, 2004) står det i förordet att de flesta av världens länder, alla svenska landskap, och en del andra geografiska namn finns med som egna uppslagsord. Det rör sig alltså om ortnamn. Däremot finns det inga personnamn eller företagsnamn i boken. Som exempel står det följande i anslutning till uppslagsordet *Stockholm*: ”**Stockholm** är Sveriges huvudstad. En *stockholmsk* person är en *stockholmare*. En

kvinnor kan också kallas *stockholmska*. *Stockholmska* är en variant av svenska som talas i Stockholm”. Denna ordboksartikel inte är uppbyggd som andra artiklar i verket. Den är av mer encyklopediskt slag och saknar uppgifter om ordklass, böjning, semantik m.m.

I förordet till den norska *Tanums store rettskrivningsordbok* (2015), som länge har varit den största norska ordboken med avseende på antal uppslagsord, står det att ordlistan innehåller ett stort urval geografiska namn (bl.a. huvudstäder, hav och berg) inom och utanför Norge. Inte heller Tanum gör alltså anspråk på att ge en fullständig förteckning. Artikeln om *Stockholm* lyder så här: “**Stockholm**, hovedstade i Sverige”. Också här saknas det uppgifter om ordets ordklassstillhörighet, ev. böjning m.m.

Den danska *Retskrivningsordbogen* (2023), slutligen, finns endast digital och den uppdateras löpande med nya ord varje år. Informationen om innehållet i den digitala versionen är något knapphändig, men i inledningen till den senast tryckta versionen från 2012 står det på sidorna 12–13 att ”De fleste danske stednavne som findes i atlasser for folkeskolens højere klasser, er med i ordbogen. Af udenlandske stednavne er alle statsnavne medtaget.” Det står också att: ”Derudover er udenlandske navne med hvis deres danske staveform afviger fra den originale, fx Holsten og Venedig.” Det konstateras också att personnamn inte behandlas i verket. Slutligen visar en titt i själva ordboken att artikeln *Stockholm* är ytterst kortfattad. Man finner bara själva namnet (inkl. ordledsmarkering) i lemmalistan. Som jämförelse kan konstateras att det i digitala SAOL står följande om samma stad:

Stockholm [ståk`] namn • Sveriges huvudstad Ordform(er): Stockholm – grundform; Stockholms – genitiv”.

Sammanfattningsvis tillhandahåller SAOL fler språkvetenskapliga uppgifter än de andra verken.

6. Sammanfattande diskussion

I föreliggande artikel redogör vi för en undersökning av förekomsten av namn bland uppslagsorden i SAOL. Fokus ligger på namnen i den senaste, fjortonde upplagan från 2015, med särskild hänsyn till namn som kan föras till de tre semantiska fälten vattendrag, bibeltexter och astronomi. För att få perspektiv på detta ämne har vi även studerat namn i

äldre upplagor av samma verk samt behandlingen av namn i några andra samtida ordlistor över nordiska språk.

Det är svårt att få en klar bild över vilka principer man har följt när det gäller att införliva namn i tidigare upplagor av SAOL. Vi har dock konstatat att det historiskt sett har funnits mycket få namn i SAOL. I SAOL 14, som innehåller flest namn, rör det sig ändå om knappt 450 stycken. De namn som har lagts in har framför allt utgjorts av ortnamn. Urvalet ger ett något slumpmässigt intryck. Det ser man inte minst när man studerar uppslagsord utifrån ett visst semantiskt fält. Närmar man sig materialet på det viset ser man tydliga luckor i fråga om urval.

Vi har också sett att namn förekommer i andra nordiska ordlistor även om beskrivningen av dessa uppslagsord oftast är mycket kortfattad. Det saknas bl.a. uppgifter om ordklassstillhörighet och eventuell böjning.

Det kan finnas goda skäl till att inkludera namn i SAOL. Ordlistan betraktas av många som ett rättesnöre för alla slags ord som förekommer i svenska språket. Om någon undrar hur t.ex. *Azerbajdzjan* stavas kan det ligga nära till hands att slå upp det i SAOL.

Införlivandet av fler namn i SAOL 14 har emellertid föranlett en hel del mejl till redaktionen och de flesta användare som hör av sig ifrågasätter urvalet. De undrar bland annat över anledningen till att vissa namn tagits med medan andra saknas.

Enligt inledningen i SAOL 14 ska ordlistan nu innehålla namn på *alla* länder. Uppsättningen landsnamn är emellertid knappast konstant över tid. Dessutom kan olika stavningsvarianter förekomma och det kan gå politik i frågan om vilket namn det är som gäller. Det är inte heller självklart vilken förteckning man ska utgå ifrån om man som ordboksredaktör vill inkludera etablerade och aktuella svenska beteckningar på världens länder i sin ordlista och för fullständighetens skull vill ha med samtliga namn.

Hur kan man tänka inför nästa upplaga av ordlistan? I den här artikeln har vi gjort nedslag och tittat på namnen i tre semantiska fält. Den metod vi har använt för att söka fram namn som uppslagsord har vissa begränsningar. Vi torde ändå kunna dra vissa slutsatser inför arbetet med framtida SAOL-upplagor. Det är exempelvis lätt att motivera att namn på länder ingår i ordlistan. Ett problem är dock att förteckningen med uppslagsord måste hållas aktuell och det är svårt om, som vanligt är, ca 10 år passerar mellan olika upplagor. Det kan dessutom se ut som att redaktionen tar politisk ställning till ett visst namn om parallella namnformer

börjar användas (jämför beteckningarna *Vitryssland* och *Belarus*).

Principen att namn som förekommer i artikeltexten också ska utgöra egna uppslagsord beskrivs och motiveras i nuläget i inledningen men det är relativt få som läser inledningen till en ordlista och därför nås av denna information.

Nästa upplaga av SAOL kommer att publiceras både i tryckt form och digitalt (som appar och på webben). De flesta använder någon av de digitala versionerna. I och med att SAOL finns tillgänglig digitalt är det, enligt vår bedömning, inte lika viktigt att innehållet i SAOL ska utgöra ett slutet system. Om användarna möter ett namn i en artikeltext som de inte förstår, är det relativt enkelt för dem att googla eller konsultera andra verk med fylligare information, exempelvis *Utrikes namnbok* eller *Svenskt ortnamnslexikon*.

Litteratur

- Blensenius, Kristian, Louise Holmer & Emma Sköldberg 2021. SAOL 14 som rättesnöre – diskussion kring den senaste upplagan. *LexicoNordica* 28, 39–58.
- Hannesdóttir, Anna & Bo Ralph 1988. Early dictionaries in Sweden: traditions and influences. I: Hyldgaard-Jensen, Karl & Arne Zettersten (red.), *Symposium on Lexicography IV. Proceedings of the Fourth International Symposium on Lexicography April 20–22, 1988, University of Copenhagen*. (Lexicographica Series Maior 26.) Tübingen, 265–278.
- Holmer Louise, Sven-Göran Malmgren & Monica von Martens 2016. SAOLhist.se – för allmänt och vetenskapligt bruk. I: Gudiksen, Asgerd & Henrik Hovmark (red.), *Nordiske Studier i Leksikografi* 13. Köpenhamn, 349–358.
- Hult, Ann-Kristin 2016. *Ordboksanvändning på nätet. En undersökning av användningen av Lexins svenska lexikon*. (Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 27.) Göteborg.
- Josephson, Olle 2022. *Språkpolitik*. Andra upplagan. Stockholm: Morfem.
- Malmgren, Sven-Göran 2014. Svenska Akademiens ordlista genom 140 år: mot fjortonde upplagan. *LexicoNordica* 21, 81–98.

- Nygaard Lars & Ruth Vatvedt Fjeld 2008. Analyse av søkelogger for bedre søkemuligheter i elektroniske ordbøker. *LexicoNordica* 15, 57–72.
- Retskrivningsordbogen* 2012. Utgiven av Dansk Sprognævn. Red. av Anita Ågerup Jervelund m.fl. 4. udgave. Köpenhamn: Alinea.
- Retskrivningsordbogen*. 2023. Tillgänglig via <<https://dsn.dk/ordboeger/retskrivningsordbogen/>>. Hämtat oktober 2023.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- SAOL = *Svenska Akademiens ordlista* 1874 –.
- SAOL 14 = *Svenska Akademiens ordlista* 2015. 14:e upplagan. Stockholm: Norstedts. <<https://svenska.se/>>. Hämtat oktober 2024.
- SAOL och tidens flykt. Några nedslag i ordlistans historia* 2009. Redigerad av Martin Gellerstam. Stockholm: Norstedts.
- SAOLhist. <<https://spraakbanken.gu.se/saolhist/>>. Hämtat oktober 2024.
- Silén, Beatrice 2016. Den fjortonde upplagan av SAOL. *LexicoNordica* 23, 283–299.
- Sköldberg, Emma & Lena Wenner 2024. Varför Paris men inte Prag? Om namn i SAOL 14. *Nordisk tidskrift för socioonomastik* 4:2, 131–166.
- Svensk skolordlista* 2004. Utarbetad av Svenska Akademien och Svenska språknämnden. 4 upplagan. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Tanums store rettskrivningsordbok* 2015. 10. Utgave. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Trap-Jensen, Lars & Henrik Lorentzen 2017. Navnestof i ordbøger – nye tider, nye måder. *LexicoNordica* 24, 109–129.
- Utrikes namnbok* 2021. Svenska myndigheter, organisationer och titlar, EU-organ och länder på engelska, tyska, franska, spanska, finska och ryska. Utgiven av Utrikesdepartementet. 11 reviderade upplagan. Uppdaterad 22 februari 2021. <<https://www.regeringen.se/informationsmaterial/2021/01/utrikes-namnbok/>>. Hämtat oktober 2024.

Till och åt – följsamma synonymer i historiens ljus

Bo-A. Wendt

1. Inledning

De vanligaste prepositionerna är något av semantiska kameleonter. Inte bara är de ofta ytterligt mångfunktionella, de uppvisar dessutom i denna sin mångfunktionalitet alltifrån tydligt skiljaktiga betydelser (*till* ≠ *från Göteborg*, *strömmen är av* ≠ *på*, *för* ≠ *mot kärnkraft*) till mycket vaga, där prepositionerna som allra mest gör skäl för klassificeringen som rena formord (*tillgång till* ≈ *på ngt*, *överflöd av* ≈ *på ngt*). Ibland kan också mångfunktionaliteten ge upphov till motstridiga betydelser hos en och samma preposition: *arbeta mot ngt* kan numera vara inte bara synonymt med *motarbeta ngt* utan ibland också närsynonymt med *eftersträva ngt*. I sin betydelseutveckling mot allt vidare användningsområde har flertalet (för att inte säga alla) prepositioner börjat sin bana i handfasta rumsliga betydelser. De har därför varit tacksamma föremål för både kognitivt semantiska undersökningar (så till exempel i Ekberg 2002 om *med*, *mot* och *vid*) och grammatikaliseringsstudier (så till exempel i Teleman 2008 om ett flertal prepositioner). Oftast har undersökningarna gällt en preposition i taget, om än ibland (som hos Teleman) flera vid sidan av varandra i samma framställning. En mer utförd jämförelse mellan olika prepositioner med snarlik användning återfinns i Patrik Åströms (2007) undersökning av i första hand fsv. *at* (i olika rumsbetydelser) men under (viss) jämförelse med *til*.

I mitt eget arbete med just dessa båda sistnämnda prepositioner för SAOB:s räkning, det vill säga med deras fortsatta nysvenska bana, förstärktes intrycket av deras parallellitet. I en ordbok, där varje ord behandlas i helt egen rätt, kan synonymi med och paralleller till andra ord bara antydans genom hänvisningar. I föreliggande artikel skall jag

emellertid gå utöver ordboksformatets begränsningar och istället göra själva jämförelsen mellan *till* och *åt* till huvudsak. I viss mån kan redovisningen därmed ses som en litet bredare och framförallt mer nysvenskt inriktad vidareföring av Åström 2007. Huvudsyftet är att visa hur påfallande stor den semantiska snarlikheten mellan de båda prepositionerna är såsom de kommit att utvecklas också efter fornsvenskan, om än delvis utsuddad igen i tidens fullbordan. Det empiriska underlaget är SAOB:s beskrivning av de båda prepositionerna men därutöver också, liksom i Ekberg 2002, Åström 2007 och Teleman 2008, beskrivningen av deras fornsvenska betydelser i Söderwall 1884–1918 med supplement. Ett sidosyfte med framställningen är att visa hur mycket som kan utvinnas ur ordboksbeskrivningar utöver det som uttryckligen står där, om man anställer jämförelser mellan olika ordboksartiklar. Den teoretiska och metodologiska ramen förblir emellertid SAOB:s eklektiska och lätt ad hoc-artade – som ändå väl motsvarar det ”non-formal, ordinary language metalanguage” som Nick Riemer (2005:110) anbefaller efter att han eftertryckligt avvisat mer formaliserade teoriers anspråk, eftersom ”any semantic description will be inalienably partial, interest-relative and subjective” (a. a.:174).

I det närmast följande skall jag (i avsnitt 2) redovisa den mer eller mindre samfälliga rumsliga utgångspunkten för att sedan i avsnitt 3 redogöra för samma eller liknande ur dessa grundbetydelser härledda betydelser hos de två prepositionerna. Bilden fullständigas – och kompliceras – sedan i avsnitt 4, där de betydelser som respektive preposition inte alls delar med den andra redovisas. I avsnitt 5 ges några sammanfattande slutsatser. Eftersom *till* är den mest frekventa, den semantiskt mest avancerade och därmed den mest mångfunktionella prepositionen av de två, kommer framställningen att organiseras efter dess betydelsestruktur, sådan denna ser ut i SAOB för ordets grundläggande prepositionella användning (betydelsemoment I). Detta är enbart en dispositörisk princip, ingalunda avsedd att dölja andra användningar hos någotdera av orden. Det empiriska underlaget består som sagt av ordböckernas beskrivning, och källhänvisningar vid exemplifieringen följer SAOB:s och Söderwalls förkortningar och angivelsesätt. För uttydning hänvisas därför till SAOB:s källförteckning i bd 39 respektive den i Söderwall 1884–1918. Termen *betydelse* utan preciserande förled används om ordens huvudbetydelser, sådana som distinkt skiljer sig från andra huvudbetydelser som inte enbart beror av textsammanhanget eller utgör specialanvändningar.

2. Rumsliga grundbetydelser

I nordiska språk möter snarlika rumsliga betydelser hos de båda *till* och *åt*, där den senare är fornärvt samindoeuropeisk, den förra är den starkt kommande sårnordiska nykomlingen (som sådan dock i första hand utträngande motsvarigheten till ty. *zu*, eng. *to*). Idag är *till* prototypiskt målangivande (SAOB *till* I 1, II 1), till exempel *åka till Göteborg* med inbegrepp av uppnått mål, medan *åt* prototypiskt är riktmärkesangivande (SAOB *åt* I 2, II 2) 'mot', till exempel *åka åt Göteborgshället* utan inbegrepp av uppnått mål. Båda uppvisar emellertid, och det redan i fornsvenska, tre av de viktigaste huvudslagen av rumsbetydelse: mål, riktmärke och befintlighet (jfr med SAG 2: kap. 10 § 4–17). För *åt* är målbetydelsen mycket svag i nutida svenska (SAOB *åt* I 1; jfr med Åström 2007:291 f.) och finns enbart kvar i vissa fasta uttryck, där *till* knappast är möjligt längre. Dessa torde nog av språkkänslan numera ha omtolkats till riktmärkesbetydelse: *stiga ngn åt huvudet*, (*dra med mera*) *åt helvetel/pepparn/skogen*. Ännu i äldre nysvenska är målbetydelsen mer produktivt levande, till exempel:

Actar iak sænda naagre knechther aath Skane. *G1R* 1: 57 (1523).

För *till* är omvänt riktmärkesbetydelsen (SAOB *till* I 2, II 2; jfr med Åström 2007:293 f.) försvagad i nusvenska, men den föreligger ännu i uttryck som *gå till sidan*, *svänga till vänster* och *vända ryggen till* (där *åt* i samtliga fall är lika naturliga). I äldre tid var den mer allmänt gångbar, till exempel:

Måns Pederssonn .. skakade sinn yxehammar till een dannemann.
G1R 23: 406 (1552).

Den för båda prepositionerna, givet respektive etymologi, rimligtvis sekundära befintlighetsbetydelsen är numera svag på ömse håll (SAOB *till* I 3, II 3, *åt* I 1 b; jfr med Åström 2007:289 ff.). I stort sett är den nu inskränkt till *till* och där till stående uttryck som (*vara*) *till sjöss* samt i en specialanvändning som partikel i fråga om förekomst eller liknande: *finnas till*, *av och till* med flera. Äldre exempel med en allmännare användning:

Inne till danssällskapet, som var ganska talrikt. TOPELIUS *Dagb.* 1: 174 (1834).

Herrskapet var åt kyrkan. SDS 1897, nr 482, s. 2.

3. Snarlika härledda betydelser

Det mönster vi sett för de rumsliga betydelserna går igen när vi vänder oss till de ur dessa härledda icke-rumsliga betydelserna hos de två prepositionerna, vare sig dessa ännu är någotsånär likvärdigt gångbara för båda (avsnitt 3.1) eller om de nu är mer eller mindre inskränkt brukliga för den ena av dem (eller rentav för båda; avsnitt 3.2).

3.1. Båda prepositionerna ännu gångbara

De sekundära användningar som ännu är mer eller mindre fullt gångbara för både *till* och *åt* är inte så många. Det gäller en ännu i grunden rumslig specialanvändning närmast utvecklad ur riktmärkesbetydelsen som avser kontakt med (utsidan av) riktmärket eller tillslutning av något (SAOB *till* I 1 *b*, II (1 *a*), 7, *åt* I 2 *g*, II 2): *sluta sig tätt till/åt kroppen* eller som partikel i *klämma/knyta/skruva/strama till/åt*. Likväl finns det ofta olika verbpreferenser för respektive preposition i partikelanvändningen: *sluta/stänga till* men *sittalsmita åt*. Med *åt* finns också specialtypen *ta sig åt kavajfickan/huvudet*. En utveckling närmast ur riktmärkesbetydelsen utgör också användningen i fråga om möjlighet att få tag i någon eller något (för åtföljande (omild) behandling) och liknande (SAOB *till* II 1 *d*, *åt* II 2 *b*, *c*): *komma till/åt ngn*, *till* synes mer allmän (och kanske ursprungligare) för *åt* med äldre alternativ som *hinna/räckalsöka åt*.

En central samfälld betydelsetyp är den som anger mottagare (SAOB *till* I 4, II 5, *åt* I 3, II 4). Fredrik Valdeson (2021, avsnitt 7.2.1 och 7.2.2) har kartlagt hos vilka semantiska verbtyper prepositionerna var för sig kan växla med indirekt objekt. Han kan visa att *till* härvidlag utvidgat sitt användningsområde sedan 1800-talet, medan *åt* då hade en vidare användning än *till* men i gengäld fått en inskränktare idag. För många verb är ändå valet rätt öppet, till exempel *ger/räckallämna ngt till/åt ngn*, *lämna plats till/åt ngn*, *slänga till/åt ngn ngt*, *plockalsno till/åt sig ngt*. Andra har, inte minst vid partikelanvändning, utvecklat specialbetydelser, ibland snarlika: till exempel *säga till/åt ngn*, ibland olika: till exempel

ta tillåt sig, och ibland (numera) enbart gångbar med endera partikeln: till exempel *buta åt ngn.* (Om särfinlandssvensk användning av *åt* i olika mottagarbetydelser se Martola 2007: avsnitt 6.3 samt 6.5.1.) Mottagarbetydelsen fanns redan i fornsvenskan hos båda orden (Söderwall 1884–1918 *at A 10, til A 17*).

Till dessa i allt väsentligt samfällda användningar sluter sig också några som hör till den semantiskt allra blekaste betydelsen där prepositionen är som allra mest ett rent formord (SAOB *till I 19, II 13, åt I 5, II 5*) och anger föremål för något, inte minst känsla, men där vardera prepositionen är kollokator till olika innehållsord: *välvillig till ngt* men *glad åt ngt, njugg inställning till ngt* men *skratta åt ngt, kärlek till ngn.* Äldre användningar:

Jag har intet ondt till Amalia. *CottinAmH 3: 89 (1820).*

Professoren .. Acrel, fullkomligt trogen åt samhällsordningen. HEDIN
ÅmVetA 1809, s. 31.

Andra användningar inom samma föremålsbetydelse är än mer uttrycksvariabla, till exempel *gratulera/samtycka/nekalvittne till ngt* gentemot *ge uttryck/lägna sig* (eller *ngt/göra ngt åt ngt* (med avseende på *ägna* jfr dock med Valdeson 2007:116, exempel (13) med ett *till*).

3.2. En (eller båda) av prepositionerna numera mindre gångbar

Vi har i avsnitt 3.1 redan sett att *till* och *åt*, fastän möjliga i en och samma betydelse, kan vara det i litet olika mån och litet olika kontexter, men därutöver finns det en lång rad användningar där det numera enbart är möjligt med den ena av de två prepositionerna men där den andra tidigare också, åtminstone i någon mån, kunnat förekomma. Det finns framförallt ett flertal betydelser där endast *till* används idag, men där *åt* tidigare också förekommit, i vissa fall enbart i fornsvenska, nämligen i fråga om:

- (övre) gräns för omfång eller utbredning eller giltighet (SAOB *till I 5, II 6, åt I 1 c α*; dock ännu i *åtminstone*), till exempel:

till det yttersta

Hushålla till det nogaste med bränslet måste de. BENGT'S *Vargt. 161 (1924).*

Andre stenhuus eller åth thet minste steengaffler. *PrivSvStäd.* 3: 556 (1586).

- tidfästning (SAOB *till* I 8, *åt* I 1 c β), till exempel:

resa utomlands till sommaren

Jag blir 20 år till 1803. *MoB* 7: 27 (1802).

Åt Måndagz Morgonen kom Pedr Michelson efftr min begäran. *VDBötB* 1632, s. 186.

- (slut)resultat av förändring och dylikt (SAOB *till* I 10, II 8), till exempel:

brödet blev till sten, de kvicknade till

vardh ... alt brödhit aat stenom *Bil.* 867 (fsv., ur Söderwall 1884–1918 at A 11)

- följd eller verkan (SAOB *till* I 11, *åt* I 1 c γ), till exempel:

bilen kom till skada, det leder inte till något gott

At thett kommer någott åth skade. *TbLödöse* 56 (1567).

- preciserat värde och dylikt (SAOB *till* I 12, *åt* I 1 c γ), till exempel:

köpa något till ett bra pris

Mongen köper först åt godho köpe, men sedhan betalar han thet dyrt nogh. *Syr.* 20: 12 (öv. 1536).

- funktion, ofta liktydigt med 'såsom' (SAOB *till* I 13, jfr med *åt* I 1 c β '), till exempel:

få en ring till morgongåva, använda en påse till mössa

sum mik gauo mina ärligho böndir at murghingauum *SD* 5: 293

(1344) (fsv., ur Söderwall 1884–1918 *at* A 13).

till en början, till sist

Förr än .. (*vätskan*) åt lycktone bryther vth. STIERNHJELM *Arch.*
Dedic. C b (1644).

- avsikt eller ändamål, ofta liktydigt med 'för' (SAOB *till* I 14, II 10, *åt* II 5 b β), till exempel:

pengar till hyran

thz war them allom aat helum botom *Lg.* 3: 206 (fsv., ur Söderwall 1884–1918 *at* A 12).

det räcker till, han duger inte något till

Man skal lefwa medan en får lefwa, / Thet räcker nogh åt i Jorden blifwa. RUDBECKIUS *Starcke* C 1 a (1624).

De willia hafua then (*som präst*) som ähr något åth. *VDAkt.* 1666, s. 780.

- utökning eller komplement och dylikt (SAOB *till* I 15, II 11, *åt* II 2), till exempel:

sås till potatisen, foga till något

Foga åt: herzufügen, beifügen. MÖLLER (1790).

- aspekt och dylikt, ungefär liktydigt med 'med avseende på' (SAOB *till* I 18), till exempel:

klen till hälsan, många till antalet

han sporde thom til radz aat thetta *RK* 2: 9103 (fsv., ur Söderwall 1884–1918 *at* A 17).

Omvänt förekommer numera endast *åt* i fråga om tidens riktning, med stöd av den rumsliga motsvarigheten men väl med lätt ålderdomlig klang: *det lider åt kväll* (SAOB *åt* I 2 b α). Förr återfanns samma användning med *till* (SAOB *till* I 7), till exempel:

Klockan går redan till tre. HERTZBERG *Canth Lifsb.* 2: 5 (1886).

Till dessa många betydelser där en av prepositionerna är levande, den andra obruklig kan läggas användning om sam- eller tillhörighetsförhållande (SAOB *till* I 16, II 12, *åt* I 3 c a, II 4), där *åt* är regionalt inskränkt gentemot det riksspråkliga *till*, till exempel:

ägaren till gården, föräldrar till barnet

Theröfwer jag förmodar Föräldrarne åt den döda få nu höras. *VDAkt.* 1760, nr 521 (1759).

höra till

(*Utjorden*) lite [dvs. 'höre'] äganden åt som af ålder varit. *LandtmFörordn.* 199 (1765).

Hit hör likaledes i någon mån den absoluta partikelanvändningen i fråga om föremål för sinnesförmimelse (SAOB *till* II 13 b a, *åt* II 5 b a), om än den väl numera enbart är levande för *till* vid negerat *se: inte se till ngn*, förr också *höra, känna, lyda* och *lyssna till ngn*; med *åt* förekommer det bara dialektalt: *se* eller *höra åt ngn*, förr också med *känna, lyda* och *lyssna*.

Sett i ett längre historiskt perspektiv hör också användningen som infinitivmärke hit; belagd hos *till* redan i fornsvenska (Söderwall 1884–1918 *til* B 1) är den idag endast dialektalt möjlig (SAOB *till* III; jfr med Hagren 2008:85 ff.), medan det sedan länge mest gångbara infinitivmärket *att* ju egentligen är samma ord som *åt* (och dess normaluttal *å* att likställa med det långvokaliska uttal av *åt* som givit *a > å* (SAOB, sp. A 2582, Hellquist 1948:39)). Det är svårt att avgöra om ordklyvningen var fullbordad redan då de ännu delade samma stavning <at> (med varianter). Enligt Hellquist (a. st.) skall nusvenskt *åt* inte bara dialektalt utan också i skrift ha använts som infinitivmärke, på 1600-talet, vilket dock inte synes vara belagt i SAOB:s material.

Att döma av Söderwall (1884–1918 *at* A 10, *til* A 16) skulle också den användning av *åt* som på många sätt framstår som dess unika bidrag till nutida prepositionsbetydelser, nämligen betydelsen 'för (ngns) räkning, i (ngns) ställe' (SAOB *åt* I 4), höra till de betydelser där båda prepositionerna i någon mån har förekommit. Betydelsen är närmast en vidareutveckling ur ovannämnda mottagarbetydelse. De exempel på fsv. *til* i betydelsen 'för (ngns) räkning' som Söderwall (a. st.) citerar är inte helt övertygande skilda från den allmänna mottagarbetydelsen.

Inte heller de äldsta fallen med *åt* som möjligen uppvisar denna nya specialanvändning är entydiga, men så småningom finner man dock *åt*-fall

som otvetydigt är något annat än mottagarbetydelsen. Idag är *åt* nog vanligare i specialanvändningen än i vanlig mottagarbetydelse (jfr med Valdeson 2021:122, dock också med Martola 2007: avsnitt 6.3 och 6.4 samt om frekvensförhållanden s. 292, med avseende på finlandssvenska (och andra ”åt-områden” (s. 113))). Ett talande exempel:

sälja tavlan till högstbjudande åt någon

Så solklara fall som dessa tycks *till* aldrig ha företett – förrän i dessa yttersta tider då ordet, sannolikt ännu enbart hos yngre språkbrukare, omsider verkar vara på ingång i denna användning, till exempel *rasta kamphundarna till mig* (Valdeson 2021:117).

4. Unika betydelser hos vardera prepositionen

I den allmänna tendensen till återkommande parallellutvecklingar hos *till* och *åt* verkar sålunda inte den allra senast behandlade *åt*-användningen riktigt passa in (ännu), och det skall också eftertryckligt medges att det därutöver finns ett flertal betydelser som vardera prepositionen är tveklöst ensam om, åtminstone inom det här förhandenvarande paret. Inte minst gäller det naturligt nog den mer mångfunktionella av de två, *till*. Endast den, men inte *åt*, uppvisar betydelse av tidslig gräns eller slutpunkt (SAOB *till* I 6), redan belagd i fornsvenska (Söderwall 1884–1918 *til* A 7):

arbeta till sena kvällen

Detsamma gäller den nu helt obrukliga tidsliga betydelsen av varaktighet (SAOB *till* I 9):

Her berendt bliffuer her tiil nogher daghar qwar. *G1R* 2: 39 (1525).

Också den betydelsen är belagd redan i fornsvenska, om än inte med helt övertygande belägg (Söderwall 1884–1918 *til* A 19). Vidare gäller det partikelanvändning med betydelse av momentan, mer eller mindre kraftfull verkan (SAOB *till* II 9): *spritta, baja, blixtra till*, och likaså betydelse av förhållande som någon eller något står i gentemot annan eller annat (SAOB *till* I 17), som i *stå i skuld till ngn*, möjligen litet lös i kanten som en helt egen huvudbetydelse. Det gäller till sist också den numera huvud-

sakligen vardagliga användningen av *till* som subjunktion (SAOB *till* IV), också ett fornsvenskt arv (Söderwall 1884–1918 *till* D):

Europaresan får vänta till hetsen har lagt sig. *SvD* 25/6 1993, Sommar s. 1.

Också *åt* har emellertid sina helt egna betydelser eller användningar. Det gäller kanhända som redan sagts ’för ... räkning’-betydelsen, men helt visst i alla fall den speciella betydelse av ömsesidighet eller sida-vid-sida (SAOB *åt* II 3) som finns i partikelanvändningar som *följas/hjälpas/skiljas åt*. Denna torde vara utvecklad ur riktmärkesbetydelsen. Detsamma gäller den fornsvenska betydelsen ’utmed’, ’längs’ (väl utlöst ur *langs at*) med endast enstaka kvardröjande belägg i äldre nysvenska (Söderwall 1884–1918 *at* A 14, SAOB *åt* I 2 g; jfr med Åström 2007:295):

Åt alle gater strömede blodh. *SVART Gensu*. G 4 b (1558).

Enbart fornsvensk är betydelsen ’genom’ (Söderwall 1884–1918 *at* A 15; jfr med Åström 2007:295 f.):

vt gik sanna lydhno ordh aat minom mun *Bir*. 1: 330. (ur Söderwall a. a. o. st.)

Det till sitt semantiska ursprung i och för sig inte helt lättolkade uttrycket *åt gången* (SAOB *åt* I 3 c β) utgår nog snarast från mottagarbetydelsen. Lika förbleknad betydelse, men i detta fall snarast utgående från tidfästningsbetydelsen, finns i användningarna som efterled i *efteråt*, *emellanåt* (SAOB *åt* II 1). Till betydelser som *åt* är ensam om hör också en nu stendöd sådan, som emellertid möjligen återgår på ett helt annat ord: uttrycket *åt åre* ’efter eller inom ett år’ (Söderwall 1884–1918 *at* A 4 d, SAOB *åt* I 6) – detta *åt* har nämligen förmodats vara en ombildning av den preposition som föreligger i runsv. *aft* ’efter’ (jfr med Hellquist 1848:1423). (Åström (2007:297) öppnar för att också andra (rumsliga) användningar av fsv. *at* där *æptir* är lika möjligt kan höra hit (och inte till riktmärkesbetydelsen).) Därmed skulle just här alls inga historiska förut-sättningar för en parallellutveckling hos *till* vara förhanden.

5. Slutsatser

Som framgått av avsnitt 4 har både *till* och *åt* betydelser som de inte alls delar med varandra, men jag vill ändå hävda att det är påfallande hur de trots detta följts nära åt genom betydelsehistorien. Därvid är det naturligt att den ena ofta så småningom lämnat sin kamrat bakom sig på en given betydelseväg och där blivit ensam herre på täppan i nusvenskan. Att detta äger rum är ju bara det vi förväntar oss: när det finns två synonymer, är det språkutvecklingens gängse gång att den ena efter hand vinner mark och till sist tränger undan den andra – eller att denna andra istället får en specialiserad användning. Så långt betar sig våra båda prepositioner alltså helt normalt. Däremot finns det skäl att begrunda varav de två prepositionernas så påfallande stora semantiska följsamhet beror. Man kan härvid tänka sig två olika förklaringsmodeller:

- (1) förutbestämmelse: samma eller snarlik grundbetydelse ger samma förutsättningar för samma stora flertal betydelseutvecklingar åt olika håll, så att en betydelse A då, oavsett lexikal realisation, ger upphov till alla de olika betydelsena B, C och D (och D i sin tur båda betydelsena E och F och så vidare), eller
- (2) analogi: en viss sekundär betydelse som utvecklats hos den ena kan lätt inspirera till efterapning hos den andra; när nu orden från början delar en betydelse A och det ena ordet utvecklat betydelse B, tillägnar sig gärna det andra ordet också denna nya betydelse (och när de därefter delar både betydelse A och B, är en hos det ena utvecklad betydelse C än mer naturlig att ta efter och så vidare).

Min föreställning är att det hos det här undersökta prepositionsparet kan vara litet av bådadera. Ibland förefaller (1) sannolikast – särskilt väl i mottagar-, tids- och resultatbetydelsena som ligger jämförelsevis nära grundbetydelsena. Ibland föreligger däremot snarast (2) – i all synnerhet i utökningsbetydelsen, där *åt* är belagt först på 1700-talet och enbart i ordböcker (SAOB *foga åt*, *åt-foga*). Och ibland vill man föreställa sig att (1) och (2) förstärkt varandra – kanske framförallt i de från grundbetydelsena mer fjärrade värde-, ändamåls-, avseende- och föremålsbetydelsena.

Denna lilla undersökning har enbart avsett två prepositioner bland många, och bilden skulle förstås avsevärt kompliceras om också andra

prepositioner skulle tas med i jämförelsen. Framförallt ligger det då nära till hands att tänka på *mot* (i vissa rumsliga och tidsliga användningar) och *för* (i vissa mottagar- och ändamålsanvändningar) samt *i* (i vissa av de mest förbleknade användningarna). En så pass genomgående följsamhet som hos *till* och *åt* inbördes skulle ändå knappast kunna förevisas mellan vare sig *till* eller *åt* å ena sidan och någon av nyssnämnda prepositioner å den andra. Om det däremot finns helt andra prepositionspar än *till* och *åt* som kan uppvisa en lika påtaglig semantisk följsamhet i sin betydelseutveckling får helt enkelt bli en annan historia.

Litteratur

- Ekberg, Lena 2002. Symmetri eller asymmetri? Kognitiva principer för betydelseutveckling, med exempel från fornsvenskan. *Arkiv för nordisk filologi* 117, 197–219.
- Hagren, Kristina 2008. *Hur märks infinitiven? Infinitivkonstruktionen i svenska dialekter med fokus på infinitivmärket*. (Skrifter utg. av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 75.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Hellquist, Elof 1948. *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje [postuma] uppl. Lund: C.W.K. Gleerups.
- Martola, Nina 2007. *Konstruktioner och valens. Verbfraser med åt i ett jämförande perspektiv*. (Nordica Helsingiensis 9.) Helsingfors: Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet.
- Riemer, Nick 2005. *The Semantics of Polysemy. Reading Meaning in English and Warlpiri*. (Cognitive Linguistics Research 30.) Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Svenska Akademien.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska Akademien. Lund 1893–2023.
- Söderwall, K. F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, med Supplement utg. (1925–73) av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren och E. Wessén. Lund: Berlings.
- Teleman, Ulf 2008. Tidiga nordiska prepositioner. Härkomst och uppkomst. *Arkiv för nordisk filologi* 123, 77–141.

- Valdeson, Fredrik 2021. *Ditransitives in Swedish. A Usage-Based Study of the Double Object Construction and Semantically Equivalent Prepositional Object Constructions 1800–2016*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 71.) Stockholm: Stockholms universitet.
- Åström, Patrik 2007. Fara *åt* helvete och åka *till* Stockholm: om rumsprepositionen *åt* och litet *till*. I: Karin Milles & Anna Vogel (red.), *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg den 18 februari 2007*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 42.) Stockholm: Stockholms universitet, 285–299.

Språkriktighet och normspridning i 1800-talets Sverige

Carin Östman

1. Inledning¹

Andra halvan av 1800-talet var en tid med stora samhällsomvandlingar i Sverige, i utbildningsväsende, samhällsliv och kulturliv, och allt fler svenskar blev läsande och skrivande medborgare. Med förändringarna följde ett skifte i uppfattningen om språkriktighet, från en föreställning att skriftspråket skulle återföras till sin historiskt rätta bana till den rationella föreställningen att det språk är bäst som är mest ändamålsenligt. Vid tiden för förra sekelskiftet var tongivande språkforskare överens om att klyften mellan tal och skrift hade blivit för stor, och att skriften måste rätta sig efter talet, inte tvärtom. Den stora skillnaden mellan tal och skrift hade gjort att svenskar hade svårt att till fulländning behärska båda språkarterna (Cederschiöld 1897:314). Även språkforskare från en äldre generation hade uppfattat skillnaden mellan tal och skrift, men såg helt andra lösningar på problemet. Oavsett språksyn var språkforskarna tvungna att hantera förhållandet mellan föreslagen norm och det samtida bruket, och därutöver förhålla sig till spridning och eventuella modellskribenter – alltså värdera vilka skribenter som kunde betraktas som riktigt goda skribenter och därmed förebilder (Ammon 2003).

I denna artikel kommer jag att beskriva förändringen i synsätt genom att utgå från tre tongivande språkforskare, Johan Erik Rydqvist, Esaias Tegnér d.y. och Adolf Noreen, i viss mån representanter för skilda

---

1 Denna studie har utförts inom ramen för det VR-stödda projektet *Hur skönlitteraturen gjorde svenskan modern. Fiktionsprosa, författare och språkförändring 1830–1930* (2020-02617), projektledare David Håkansson.

generationer. Jag utgår från ett antal texter där de diskuterar språkriktighet, normer och språkförändring:

- Rydqvist
  - Den historiska språkforskningen (1851)
  - Ljudlagar och skriflagar (1870)
- Tegnér
  - Om språk och nationalitet (1874, 1922)
  - Språkets makt över tanken (1880)
  - Natur och onatur i fråga om svensk rättstavning (1886)
- Noreen
  - Om språkriktighet (1885)
  - Professor Es. Tegnér och rättstafningsfrågan (1886)

Genom att jämföra hur de tre såg på språkriktighet, hur de argumenterade när det gäller förhållandet mellan norm och bruk samt hur de tänkte sig spridningen av normen hoppas jag kunna beskriva och följa förändringen i synsätt fram till sekelskiftet 1900. Valet av de tre bygger på deras periodvis dominerande ställning i svensk språkvårdsdebatt och svenskt språkvårdsarbete, och valet av slutpunkt bygger på att den tidvis intensiva debatten då hade lagt sig. Rydqvist och Tegnér verkade från sina positioner som ledamöter i Svenska Akademien medan Noreen under den här aktuella perioden verkade från sin position vid Institutionen för nordiska språk i Uppsala.

Artikeln är disponerad så att jag först ger en bild av deras relationer sinsemellan som den framgår i deras texter, därefter kommer en beskrivning av deras respektive språksyn och avslutningsvis en jämförelse mellan deras syn på språknormer, språkförändring och spridning.

Deras särställning i debatten syns också genom tydlig närvaro i varandras texter. Tegnér kallar Rydqvist för ”Den svenska språkvetenskapens främste målsman”² i *Natur och onatur i fråga om svensk rättstav-*

---

2 Beskrivningen är generös men sammanhanget är kritiskt och beskriver Rydqvists reaktion på det nordiska rättstavningsmötet 1869: ”Den svenska språkvetenskapens främste målsman lät sin vrede ljunga mot »nystavarna», och ekot af hans åskor genljuder understundom än i dag.”

ning (1886:3), och det är nog också Rydqvist han i viss mån polemiserar emot när han beskriver språkforskarens uppgift: ”Språkforskaren har till uppgift ingalunda att *skriva* språkets lagar, blott att *beskriva* dem” (Tegnér 1874:141). Också Noreen har en tydlig plats i Tegnér’s texter, och han omtalas bland annat som ”en med full rätt högt uppbyren vetenskapsman, som för närvarande är vår svenska språkforsknings högste målsman vid landets största universitet” (1886:136). I efterhand framstår Tegnér och Noreen som delar av samma rörelse, mot Rydqvists historiska språksyn, men trots detta hamnar de vid flera tillfällen på olika sidor i rättstavningsdebatten. Även om naturligtvis flera språkforskare deltar i debatten runt Rättstavningsällskapet och deras krav på reformerad stavning är det lätt att få intrycket att Tegnér och Noreen betraktade varandra som huvudkombattanter. I de två första häftena av *Nystavaren* (1886) syns deras debatt i tryck. I det första häftet finns Noreens artikel ”Professor Es. Tegnér och rättstavningsfrågan”, och i det andra häftet finns ”Antikritiska anmärkningar om svensk rättstavning” av Tegnér. Den sistnämnda är en kommentar till en tidigare artikel av Noreen, där Tegnér’s hållning i rättstavningsfrågan får kritik. Trots den starka kritiken mot Tegnér presenteras han av Noreen i inledningen till ”Professor Es. Tegnér och rättstavningsfrågan” som ”vår förnämste nu levande språkvetenskaplige författare” (s. 11).

I Noreens ofta citerade beskrivning av tidigare språkforskarens ståndpunkter, i *Om språkriktighet* (1885), lyfts Tegnér fram som ”en i det allra närmaste konsekvent representant för här ifrågavarande språkriktighetsståndpunkt” (Noreen 1885:11). Här företräder de två professorerna samma linje, nämligen den rationella ståndpunkten. Kritiken mot Rydqvist är däremot hård och han får personifiera den något raljant beskrivna litterär-historiska ståndpunkten, vars främsta kännetecken enligt Noreen är att som norm för språkriktighet uppställs ”en – ofta skäligen godtyckligt vald – förfluten periods språkbruk” (s. 2).

2. Johan Erik Rydqvist, 1800–1877

Rydqvist valdes in i Svenska Akademien 1849 och han blev starkt engagerad i Akademiens språkliga arbete, både när det gäller *Svenska Akademiens ordbok (SAOB)* och *Svenska Akademiens ordlista (SAOL)*. När den första upplagan av *SAOL* kom ut 1874, som ett tydligt svar på de krav som ställts vid det nordiska rättstavningsmötet 1869, var han initi-

ativtagare (se Loman 1986 för närmare beskrivning). Hans storverk var *Svenska språkets lagar* i sex band, som kom ut mellan 1850 och 1883. Trots Rydqvists starka ställning inom språkvetenskapen hade han ingen egentlig lingvistisk skolning, utan han hade sin bakgrund i litteraturforskning. Men ett möte med Jacob Grimm, under en bildningsresa till Tyskland, gjorde starkt intryck på honom och han växlade bana till den historiska språkvetenskapen (Loman 1986:89).

För Rydqvist var den historiska språkforskningen central, både för att ge oss en bättre bild av tidigare skeden och för att kunna bedöma vårt samtida språk: ”hvad deruti är ren och naturlig utveckling eller missbildning; hvad af det missbildade fastvuxit med det äkta, ursprungliga” (1851:7). För att kunna inverka på eller styra över språkets utveckling behövs djup kunskap om språket, och det blir därmed uppenbart att det är språkforskarens uppgift att efter noggranna studier visa den rätta vägen för svenska språket. Han diskuterar frågan om det samtida bruket, men menar att i ett utvecklat samhälle som vårt har samhällsliv och kultur lett till att språkinstinkten har fördunklats och förlorats i de flesta samhällsklasser.

En hjärtefråga för Rydqvist var substantivens genus. Han noterade att särskilt inom de bildade stånden, och i synnerhet i Stockholm, var språkkänslan för ordens kön vacklande. Stockholmskan utmärkte sig genom att icke-neutrala substantiv i stor utsträckning uppfattades som maskulina och att pronomenet *han* kunde användas om feminina substantiv som *sol*, *jord*, *fluga* (1851:49). Hos Rydqvist finns en tydlig föreställning om att samhällseliga framsteg i vetenskap och kultur också hade burit med sig en förlorad språkkänsla för det naturliga och riktiga, som till exempel tre-genus-systemet. Men i samhällsklasser som inte i lika stor utsträckning hade varit föremål för samhällsförändringar och abstrakt vetande fanns fortfarande en koppling till det mer ursprungliga språket, ”I de ojemförligen flesta ord äro landskapsmålen öfverensstämmande med fornspråket” (1851:50). Det betyder att ”Dalkullan och Vestgöten, Norrländingen och Smäländingen, afvika lika sällan från hvarandra, som från Eddan och landskapslagarne” (aa:50). Rydqvist såg en kommande förlust av svenskans genussystem som en språklig fattigdom – vårt språk skulle därmed förlora i ”uttryck, i omvexling och bestämdhet, lif och färg” (s. 48). Men han ser inte slaget förlorat, utan ser en öppning i och med att modersmålet nu kommer att få större plats i den allmänna undervisningen.

För Rydqvist blev också rättstavningsfrågan viktig i och med det nordiska mötet 1869, och han var starkt kritisk mot de reformförslag som mötet lade fram. Han bemötte de enligt honom dåligt genomtänkta förslagen i *Ljudlagar och skriflagar* som kom ut 1870, och bestod av ett antal utbrutna kapitel ur *Svenska språkets lagar*, band IV, med ett nyskrivet förord. Rydqvists huvudsakliga invändning var att vi redan har en utmärkt plan för stavning genom Svenska Akademiens *Afhandling om svenska stafsättet* (1801), med Leopold som huvudförfattare (s. 60). Han kan dock se att det finns ett visst avstånd mellan det talade och det skrivna svenska språket men menar att avståndet är mycket mindre än i franska och engelska. Svenskan är ett mycket mindre språk och vi skulle därmed egentligen enklare kunna minska skillnaden mellan tal och skrift. Men här rekommenderar Rydqvist självbehärskning så att vi inte bär hand ”på en skrifning, som fått en viss helgd genom stora snilleverk, genom en hel litteratur” (s. 64). Dessutom menar han att vi svenskar bör tänka oss för extra noga eftersom vi är så förtjusta i nyheter för nyhetens egen skull (”Nordens fransmän”). Då gäller det att gå extra varsamt fram.

I förordet till den första upplagan av *SAOL* (1874) lyfter Rydqvist fram andra argument för att gå försiktigt fram när det gäller ortografiska reformer. Han tycker sig se ”på det praktiska fältet i vissa hänseenden något för stor rörlighet och vexling, för stora eftergifter för det enskilda tycket, hvad angår det nuvarande språkets formella sida, till en del uti det grammatiska, men än mer i det ortografiska” (s. IV). Rättstavningsmötets reformkrav beskrivs här som ett slags särintresse, utarbetat i en mindre krets utan verklig förankring ”inom skriftställeriets olika kretsar”.

Den vetenskapliga grunden i språkvårdsarbete är tydlig hos Rydqvist, och han ser det vetenskapliga arbetet som en motvikt mot den mer känslomässiga delen av språket, vilken kan äventyra språkets logiska, fasta sida (1851:52). Men i hans vetenskapliga syn ingår även mer estetiska värderingar, som framgår av farhågorna runt förenklingen av vårt genussystem. På samma sätt kan han oroa sig för att vi håller på att tappa pluraländelsen *-ar*, ”den skönaste i vårt modersmål” (1851:28) och för att färre och färre verb böjs starkt: ”den gamla starka flexionen, som dock, med få undantag, är den skönaste, afgjordt den lyckligast begåfvade i hänseende till smidighet, mångsidighet och uttryck” (Rydqvist 1850:261).

3. Esaias Tegnér, 1843–1928

Tegnér valdes in i Svenska Akademien 1882, alltså efter Rydqvists bortgång. Inte heller Tegnér hade sin bakgrund i svenska språket – han var professor i semitiska språk, och intresserad av bland annat jämförande indoeuropeisk språkforskning (Loman 1986:126). Tegnér blev en drivande kraft när det gäller Akademiens språkliga arbete, och han hade en viss inverkan när det gäller den försiktiga moderniseringen i den sjätte upplagan av *SAOL* (1889). I den sjunde upplagan år 1900 syns Tegnérns hand bland annat genom nyheter i genussystemet – beteckningen *reale* införs som en variant (se Loman 1986 och Malmgren 2002).

Tegnér delar inte Rydqvists idealistiska syn på språk och språkforskarens roll. Han menar istället att språket uppenbart är skapat av människor för människor: ”Språket är, i korthet sagt, en samling av tecken som äga samma betydelse för flera eller åtminstone för två personer” (Tegnér 1874:108). Språket är konventionellt och äger inget eget inre väsen. Därmed finns inte heller något språkligt skede som är mer värdefullt än något annat, och språkforskarens uppgift är alltså inte att hitta tillbaka till någon språklig guldålder. Inte heller är det språkforskarens uppgift att vakta vårt språk mot främmande ord och uttryck, vilket gärna blev följden av en alltför stor kärlek till fornspråket. Orden är bara tecken och den grundläggande frågan är vilket tecken ”som bäst gör den talandes mening förstådd av den till vilken han talar” (aa:131) – det vill säga den hållning som senare har kommit att kallas för ändamålsenlighetsprincipen (se Teleman 2003:66f).

För Tegnér var det uppenbart att det samtida bruket var lika viktigt som eller viktigare än vetenskapliga rön, och att den tidigare historiska synen på språk kunde liknas vid långsynthet – alltså förmågan att se klart på långt håll i kombination med oförmågan att se klart på nära håll (1874:145). Men han ser också den tydliga problematiken med bruket och radikala reformer i till exempel stavning. Även om det i teorin skulle vara bäst att vi skriver som vi talar så blir det i praktiken inte lika enkelt – när vi väl har tillägnat oss det ganska komplicerade sättet att stava så blir det naturligt och vi blir inte särskilt benägna att lära om.

Till skillnad från sin efterföljare Noreen var Tegnér ingen vän av snabba förändringar. Trots att han såg behovet av en minskad klyfta mellan tal och skrift var han kritisk till det förslag om reformerad stavning som kom från Rättstavnings-sällskapet 1885. Han bemöter sällskapets krav i

Natur och onatur i fråga om svensk rättstavning (1886). Tegnér poängterar att han finner många av förslagen helt rimliga, men för honom är den stora frågan om de måste genomföras på en gång – och här ligger den stora skiljelinjen. Han tar fasta på den svansmetafor som sällskapet använt som argument för en snabb stavningsförändring: för hunden blir det mindre plågsamt om svansen huggs av med ett snitt istället för med flera små. Tegnér påminner om en annan svansberättelse, den om härföraren Sertorius (s. 9). Härförarens soldater hade blivit trötta på den långsamma takten i krigföringen och krävde en snabb och plötslig attack. Som illustration av sin strategi lät då Sertorius två av soldaterna tävla om vem som snabbast kunde rycka av svansen på en häst, och den av de två som inte försökte rycka av allt på en gång, utan tog svansen strå för strå, vann.

En nackdel som Tegnér ser med en allt för snabb förändringstakt är den olägenhet som skulle uppstå mellan generationer, den som Malmgren kallar för den demografiska principen – för stora skillnader mellan generationers skrift leder till att ”farföräldrar inte längre ’utan större anstöt’ kunde läsa vad deras barnbarn skrev” (Malmgren 2010:279). På sitt välformulerade sätt påminner Tegnér också om alla de små stugor som finns runt om i vårt land, där det i nästan alla finns åtminstone en liten samling böcker med nötta pärmar. En förändrad skriftform skulle inte vara till något stort hinder för de bildade klasserna, men i de små stugorna skulle radikala stavningsförändringar göra att de få böckerna blev oläsliga för de fattigas barn (Tegnér 1886:12).

I Tegnér's tidiga skrifter är hans argumentation i huvudsak riktad mot den historiska språkforskningen, med Rydqvist i spetsen. I artikeln *Om språk och nationalitet*, tryckt 1874, diskuterar han faran med att försöka återuppliva föråldrade strukturer, som till exempel tre-genus-systemet, och använder formuleringen ”Må språket ha sin gång” (s. 158). När artikeln gavs ut på nytt, i samlingsvolymen *Ur språkens värld* (1922), såg han sig föranledd att sätta in formuleringen i sitt sammanhang, eftersom den hade blivit missuppfattad av ”en framstående språkman [Noreen]” (s. 159). Tegnér förklarar att uppmaningen inte var riktad till allmänheten i stort utan till ”sådana språkreformatorer som i patriotisk och antikvarisk nitälskan dels vilja ersätta samtidens gängse språkformer med andra, redan utdöda, dels också föra ett utrottningskrig mot en mängd hos oss fullt naturaliserade ord blott av det skäl att de ej äro urinvånare i vår ordbok” (s. 160). Där Tegnér hade avsett en slagkraftig formulering

gentemot en historisk språksyn läste Noreen in åsikten att språket kan släppas helt fritt och att ingen varken kan eller bör försöka styra språket. Den typen av språksyn beskrev Noreen som den natur-historiska, och den framstod för honom som ”lika ohållbar som den förra [litterär-historiska]; ja, den är ännu orimligare och kan till stor del kritiseras omkull” (1885:8). Enligt Noreen innebar synsättet uppfattningen att det vanligaste språkbruket alltid är det bästa; det är alltså kvantitet och inte kvalitet som avgör vilket som är det bästa bruket. Tegnér avvisade med bestämdhet den uppfattning som Noreen ville tillskriva honom: ”En så ultrakonservativ och därjämte korttänkt uppfattning av språket har jag förvisso aldrig hyst” (1922:159f).

4. Adolf Noreen, 1854–1925

Till skillnad från Rydqvist och Tegnér hade Noreen en gedigen grund i nordistiken. Han disputerade i nordiska språk 1877 vid Uppsala universitet och blev professor i nordiska språk 1887 i Uppsala. Också Noreen var ledamot av Svenska Akademien, men inte förrän de sista åren av sitt liv, från år 1919 till sin bortgång 1925. Hans stora vetenskapliga arbete var *Vårt språk* som kom ut 1903–1924. Noreen var en ledande gestalt i den intensiva rättstavningsrörelsen under slutet av 1800-talet, ordförande i Rättstavnings-sällskapet som bildades år 1885 och en av redaktörerna för sällskapets tidskrift *Nystavaren*.

I fråga om rättskrivning omfattar Noreen samma ändamålsenlighetsprincip som Tegnér: ”Skrif med minsta möjliga besvär för dig själf så, att din läsare med minsta möjliga besvär rätt uppfattar, hvad du menar” (Noreen 1895:113). I det mest intensiva skedet av stavningsdebatten hamnade de ändå på varsin sida eftersom de hade skilda uppfattningar om nödvändigheten av en snabb radikal reform. Noreen såg tiden mogen för en genomgripande reform, och han är mycket mindre bekymrad över det rådande bruket än vad Tegnér är. Han insåg det besvär en reform skulle föra med sig för alla redan skrivkunniga, men menade att just därför borde den göras så omfattande och i ett slag. Belöningen blir att ”våra barn och barnbarn kunna få lugn och ro – till nyttigare sysselsättningar än att ändra sin kakografi³” (Noreen 1886:19).

---

3 'dålig stavning, felstavning', enligt SAOB.

På några punkter finns likheter mellan Noreens argumentation och Rydqvists: båda kopplar sin diskussion till språkets väsen och båda diskuterar i termer av språkets skönhet. Noreen använder ”språkets väsen och uppgift” som en grund för sitt svar på frågan om rättesnöre för språkriktighet, och han menar att en korrekt tolkning av språkets väsen leder fram till ändamålsenlighetsprincipen, det vill säga den ståndpunkt han själv beskriver som den rationella. Förutom när det gäller språkriktighet återkommer Noreen till språkets väsen när han vill förmedla sin mer filosofiska syn på vad språket är. Språket är ingen färdig förpackning med olika typer av innehåll och inte heller någon naturprodukt, utan språket är en konstprodukt (Noreen 1885:40). Av detta följer att det är språkkonstnären som ska gå i spetsen när det gäller språkförbättring – vi andra kan använda och slita språket, men inte utveckla det (aa:39).

För Rydqvist fanns det en inneboende skönhet i vissa morfologiska uttryck, som verbkongruens och ett bevarat genussystem. Den synen delas inte av Tegnér och Noreen, och Noreen ser exempelvis både verbkongruens och tregenus-systemet som ett ”pedantiskt upprätthållande af en formdifferens, som icke längre uppfattas såsom bärare af en betydelsedifferens” (aa:23). Men för Noreen var språkets skönhet ändå relevant för diskussionen om språkriktighet. Skönheten hänger ihop med språkets ändamålsenlighet, men för Noreen hänger den också ihop med språklig variation. Därför är han en varm förespråkare för både nybildningar, som nya sammansättningar, och lånord. Han lade heller inga värderingar på det långivande språket utan välkomnade tillskott från alla håll: ”Men som allmän regel gäller: låna – olika för olika syften och olika stilarter – från alla håll, från nordens forna språk, från våra dialekter, från städernas slangspråk, från de mest främmande språk” (a.a:34).

5. Principer för språkriktighet

Rydqvist, Tegnér och Noreen förhåller sig alla tre till begreppet ”språkets väsen” i sina resonemang om språkriktighet och språknormer, men på olika sätt. För Rydqvist var språkforskarens uppgift att avtäckas språkets inre väsen, och med det som utgångspunkt värdera olika alternativ: ”Först sedan man kommit till klar uppfattning af sitt modersmåls sanna art och väsende, kan man med insigt, sans och smak verka för dess förnyring och tillväxt” (1851:7). Med detta som stöd kunde Rydqvist sortera olika alternativ för svenska språket som rätta och sköna,

såsom stark böjning av verb, pluralböjning på *-ar* och tregenussystem. För honom hade ett rikt formsystem ett egenvärde; det signalerade styrka och kraft i modersmålet. Även Noreen använder ”språkets väsen” som en grund för sitt svar på frågan om rättesnöre för språkriktighet, men kommer till ett helt annat svar än Rydqvist. Med en korrekt tolkning av språkets väsen menar Noreen ”är det jämförelsevis lätt att angifva normen för språkriktighet. Det språkbruk är naturligtvis bäst, som bäst löser den för språket ställda uppgiften” (Noreen 1885:10), det vill säga den ståndpunkt han själv beskriver som den rationella. Men i Noreens rationella syn finns det ändå plats för viss diskussion om språklig skönhet, som en grund för språkriktighet. Det ändamålsenliga är överordnat men till det ändamålsenliga hör variation i ordförrådet – ”Ju fler uttryck den talande har att välja på, desto bättre. På så sätt får språket färg, nyansrikedom, d. v. s. blir skönt” (s. 33). Noreen välkomnar både nybildningar och lånord, från grannspråk, andra språk, fornspråk, dialekter och slang.

Rydqvist och Noreen utgår alltså från samma begrepp men lägger in helt olika betydelser. En viktig skillnad är också att för Rydqvist handlar språkets väsen om modersmålet, svenskan, medan Noreen ser språkets väsen som generellt och språkoberoende.

Den praktiskt lagde Tegnér förhåller sig också till språkets väsen men genom att ta avstånd från föreställningen att språket skulle ha ett eget väsen. Han diskuterar också utförligt i artikeln *Om språk och nationalitet* (1874) den relation mellan modersmålet och fosterlandet som för Rydqvist och den historiska skolan var självklar – i ett nationalspråks form syns nationalitetens kärna. Tegnér avvisar tanken helt. Han ser språket som ett praktiskt redskap, skapat av människor för att vi ska kunna kommunicera med varandra. För honom handlar språkriktighet om en värdering av olika alternativ med ändamålsenligheten som måttstock: det uttryck är bäst som bäst förstås och enklast frambringas.

6. Föreslagen norm och samtida bruk

En föreslagen förändring i en språklig norm måste ta hänsyn till det samtida bruket. Här skiljer sig Tegnér från de andra två genom att lägga stor vikt vid det samtida bruket. Han delade Noreens syn på hur klyftan mellan tal och skrift skulle minskas – skriften borde närma sig talet – men han menade att en snabb förändring skulle leda till stora svårigheter för alla svenskar som redan kunde läsa och skriva. Bättre då att låta

förändringarna ta tid och snarast ske omärkligt. Noreen intog en annan ståndpunkt. Han presenterade tillsammans med Rättstavnings-sällskapet år 1886 radikalt nya principer för svensk stavning och han var medveten om att den föreslagna normen skilde sig starkt från samtida rättstavning. Han menade ändå att det mesta talade för en genomgripande reform, så att ”vi kunna känna oss trygga för, att vi aldrig mera i vår lifstid behöfva göra någon enda ändring” (s. 19). Noreen och Tegnéér såg båda avståndet mellan föreslagen norm och samtida bruk, men ville hantera det på olika sätt.

I Noreens beskrivning av den litterär-historiska ståndpunkten framstår företrädarna som ointresserade av ett samtida bruk, men den bilden är inte helt rättvis. I Rydqvists omfattande beskrivning av svensk verb-böjning, i *Svenska språkets lagar* band 1 (1850), inleder han med att argumentera för varför han inte helt följer ”den Rask-Grimmska verbal-uppställningen”. Han menar att hans framställning istället bygger på det nuvarande svenska språkbruket (s. 8), även om man nog ska förstå det som att han inte syftar på ett allmänt bruk, utan på bruket i folkmålen. På de punkter där han såg en oroande utveckling i svenskan, som förlust av verbkongruens och uppluckring av tregenussystemet så menade han sig ha starkt stöd i folkmålen – där fanns det ingen konflikt mellan bruk och de önskade varianterna. Men däremot såg han ett stort avstånd mellan föreslagen norm och bruk i de bildade samhällsklasserna som stod under större inflytande av det moderna samhället.

7. Modellsribenter

Även när det gäller synen på modellsribenter, det vill säga skribenter som ses som förebildliga, finns likheter mellan Rydqvist och Noreen – båda lyfter fram litterära författare som föredömen. Men de väljer sina föredömen från olika tider. Alla författare som Rydqvist använder som exempel var verksamma i äldre tid, som Kellgren, Wallin, Stiernhielm och Spegel. Han hänvisar också ganska ofta i mer generella termer till ”våre bästa författare”, ”stora snilleverk”, ”en hel litteratur”, ”vår bästa bokskatt” mm, i sammanhang när han söker stöd för sina argument, som till exempel när han argumenterar för att vi bör behålla stavningen *af* istället för *av*. Det är uppenbart att även de mer generella beskrivningarna syftar på författare från äldre skeden. De författare som framhålls av Noreen är istället hans samtida. Han ser Bondeson, Rydberg och Strindberg som

goda exempel på författare som har berikat det svenska ordförrådet, med nybildningar och lånord från olika områden. Noreen återkommer till de litterära författarna när han avslutningsvis i *Om språkriktighet* (1885) diskuterar frågan om vem som kan förbättra språket och leda utvecklingen. Den som kan göra det är inte språkforskaren eller statistikern⁴ utan det är språkkonstnären, alltså de stora litterära författarna som kan leda utvecklingen och det är genom deras språkanvändning som vi andra också kan avgöra vad som är goda förändringar.

Tegnér är mer ambivalent i sin syn på författare som föredömen. Han lyfter å ena sidan fram Selma Lagerlöfs genomförda singularformer i dialogen i *Nils Holgersson* som ett gott exempel, men varnar å andra sidan för att litteraturspråket kan vara onaturligt och främmande. Som exemplifiering av detta citerar han en konstlad svenska: ”Jag hoppas och espérerar, att ni vill accordera mig den ynnest och faveur etc.” (1922:158).

8. Normspridning

Alla tre presenterar modeller för spridning av önskade språkförändringar. Både Rydqvist och Noreen ser skola och undervisning som användbara redskap för reformer. Rydqvist vill återuppliva känslan för substantivens genus hos dem som förlorat den, det vill säga den mer bildade allmänheten. Han ser inga hinder för att genus kan läras ut i skolan. På samma sätt som barn måste lära sig genus i främmande språk som tyska och franska, kan de också lära sig i sitt eget modersmål att *fisk* är maskulinum och *bok* är femininum. Rydqvist ser även bättre möjligheter för en gedigen grammatikundervisning i modersmålet, när undervisningen i klassiska språk kommer att få mindre utrymme. Men språkforskaren är fortsatt viktig eftersom det är denne som vetenskapligt kan pröva vad som ska läras ut.

Noreen menar att en stavningsreform enklast kan slå igenom om reformen först genomförs för dem som ännu inte är fast i ett bestämt stavningssätt, det vill säga nybörjare som ska lära sig läsa och skriva. Det är ju just för dessa som en reform skulle spela störst roll, och enbart vara positiv. Om sedan också vana skribenter skulle tillägna sig den nya orto-

---

4 Här syftar Noreen på den natur-historiska ståndpunkten, där den bästa varianten alltid är den som är mest spridd.

grafin skulle det vara bra, men inte nödvändigt – förändringen kommer att ske ändå. Endast en grupp vana skribenter måste lära om och det är alla lärare som ska lära ut den nya normen.

I viss mån ser de alla sina egna texter som spridningsvägar för folkbildning och normförändring, minst tydligt för Rydqvist. Men han betonar ofta att språkforskaren ska ta taten och visa vägen för önskade förändringar. Även om han i sina egna texter inte tydligt vänder sig till en stor allmänhet så tänker han nog att hans vetenskapliga rön ska nå till exempel lärare. Noreen hade olika kanaler för att nå ut till en bildad allmänhet. Han publicerar artiklar i flera samlingsvolymerna, *Spridda studier 1–4* (1895–1924), alla med undertiteln ”Populära uppsatser”, och han är också i högsta grad delaktig i utgivningen av tidskriften *Nystavaren*, som gavs ut av Rättstavningsallskapet i Uppsala 1886–1899.

Den mest genomtänkta strategin när det gäller spridning genom egna texter förefaller Tegnér ha haft. Han är generös med illustrativa, slagkraftiga formuleringar och exempel, och han utnyttjar sin egen skriftliga form för att övertyga läsaren. I *Språkets makt över tanken* (1880) ondgör han sig över att vi inte har något allmänt tilltalspronomen i Sverige, utan vi är tvungna att använda stela formuleringar som ”*Behagas en stol?*”, ”*Glömdes inte en käpp?*” (s. 265). Tegnér är en varm förespråkare för en ni-reform, vilken han ser som en önskad demokratisk förändring. Han skissar också på hur en sådan reform skulle kunna gå till, och ger en bild som i viss grad liknar den s.k. du-reformen knappt 100 år senare. Först skulle statliga ämbetsverk uppmanas att ändra titulaturen inom verken och i meddelanden till allmänheten, och därefter skulle statens ämbetsmän, som domare till exempel, följa den nya ordningen i kontakter med allmänheten i stad och land. Och sedan skulle affärs- och industrivärlden följa efter, och så småningom skulle bruket spridas bland allmänheten. Ett annat exempel är hans bemötande av Rydqvists önskan om att återuppväcka tregenus-systemet. Tegnér står på motsatt sida, och han bemöter några av de argument som hade framförts för ett bevarande. Ett sådant argument var tydlighet och betydelsemässig genomskinlighet. Tegnér visar genom flera exempel att samma argument kan användas mot tregenus-systemet: ”Gossen hade fått sin rock genomblött av regnet, varför modern hängde honom att torkas vid ugnen” (1874:157).

Förutom slående exempel använder Tegnér också sin egen grammatik och rättstavning som exempel. I *Natur och onatur i frågan om Svensk rättstavning* (1886) inleder författaren med att fråga läsaren om denne

noterat att själva titeln på verket innehåller en programförklaring, även om det bara rör sig om ett tecken. Samma skrift avslutas med att författaren frågar läsaren om denne varit mycket störd av stavningen, och om det har hindrat förståelsen. Han hoppas och tror att han får ett nej till svar. I skriften har Tegnér använt reale, alltså *skriften-den*, och han skriver *v* för *fv* – *rättstavning*, och stavar kort ä-ljud med ä, *hålst*.

9. Avslutning

Det finns likheter och skillnader i synsätt mellan de tre språkforskarna, men det är svårt att urskilja någon gradvis förändring över tid. Rydqvist och Noreen diskuterar båda i termer av språkets väsen och skönhet (även om diskussionen leder dem åt helt olika håll) och det finns beröringspunkter mellan deras sätt att se på spridning, genom undervisning. De delar också bilden av litterära författare som modellskribenter. Men den stora skiljelinjen går trots allt mellan Rydqvist å ena sidan, och Tegnér och Noreen å den andra, både när det gäller vilken språkförändring som var önskvärd och varför den var önskvärd. Rydqvist såg ett värde i att behålla och i viss mån återuppväcka språkliga drag som höll på att gå förlorade. För honom fanns nyttan med verbkongruens och tregenussystem i att svenska språket återigen skulle bli äkta och rikt, i likhet med hur det såg ut i fornspråket och i likhet med hur det fortfarande såg ut i vissa dialekter.

Tegnér och Noreens ståndpunkt speglar en annan samhällelig kontext – de önskade en annan språkförändring, och av andra skäl. De hade lite olika åsikter om vägen dit och takten, men de såg båda en reformerad rättstavning, med ett närmande av skriften till talet, som det enda möjliga sättet för att minska klyftan mellan tal och skrift. En reformerad stavning skulle tillgängliggöra skriftspråket i ett modernt svenskt samhälle där alltfler medborgare förväntades bli läsare och skribenter.

Käll- och litteraturförteckning

Ammon, Ulrich 2003. On the social forces that determine what is standard in a language and on conditions of successful implementation. I: Omdal, Helge & Røstad, Rune (red.), *Krefter og motkrefter i språknormeringa. Om språknormer i teori og praksis*. Kristiansand: HøyskoleForlaget AS, 11–24.

- Cederschiöld, Gustaf 1897. *Om svenskan som skriftspråk*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Leopold, Carl Gustaf af 1801: *Afhandling om Svenska Stafsättet*. Stockholm.
- Loman, Bengt 1986. ”En Inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring”. I: Allén, Sture, Bengt Loman & Bengt Sigurd (red.), *Svenska Akademien och svenska språket*. Stockholm: Norstedts, 1–141.
- Malmgren, Sven-Göran 2002. Normering i Svenska Akademiens ordlista 1874–1950: principer och resultat. *LexicoNordica* 9, 5–21.
- Malmgren, Sven-Göran 2010. SAOL mellan bruk och system. I: *Språkvård och språkpolitik*. Skrifter utgivna av Språkrådet 10. Stockholm: Norstedts.
- Noreen, Adolf 1885. Om språkriktighet. *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri utgifven af Letterstedtska föreningen*.
- Noreen, Adolf 1886. Professor Es. Tegnér och rättstafningsfrågan. *Nystavaren. Tidskrift för rättskrivningsfrågor*. På uppdrag av Rättstavningsällskapet utgiven av Otto Hoppe. Uppsala, 11–38.
- Noreen, Adolf 1895. *Spridda studier 1. Populära uppsatser*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Rydqvist, Johan Erik 1850–1883. *Svenska språkets lagar. Kritisk afhandling*. Band 1 – 6. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Rydqvist, Johan Erik 1851. *Den historiska språkforskningen*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Rydqvist, Johan Erik 1870. *Ljudlagar och skriflagar*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- SAOL = *Ordlista öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien*.
 – 1874 (1:a uppl.). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
 – 1886 (6:e uppl.). Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag.
 – 1900 (7:e uppl.). Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*.
 Lund 1898–2023. I: <saob.se >. Hämtat oktober 2024.
- Teleman, Ulf 2003. *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*. Stockholm: Norstedts ordbok.
- Tegnér, Esaias 1874. *Om språk och nationalitet*. Stockholm.
- Tegnér, Esaias 1880. *Språkets makt över tanken*. Stockholm: Bonnier.
- Tegnér, Esaias 1886. *Natur och onatur i fråga om svensk rättstävning*. Uppsala.

Tegnér, Esaias 1922. *Ur språkens värld. Tre uppsatser*. Stockholm:
Albert Bonniers förlag.

